

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE

VOL. XXX, 2012

S U M A R

Violeta BARBU, Gheorghe LAZĂR, Ovidiu OLAR, *Reforma monastică a domnului Matei Basarab* 9

CRUCIADA TÂRZIE ȘI ROMÂNII

Liviu CÎMPEANU, *Dan al II-lea, Sigismund de Luxemburg și cruciada târzie. Un document inedit din arhiva Ordinului Teutonic* 55

Dumitru NĂSTASE, *Sfințirea mănăstirii Argeș și cruciada antiotomană* 77

FAMILIE ȘI PRACTICI SUCCESORALE

Mariana LAZĂR, *Testamente cantacuzine: succesiunea lui Gheorghe Cantacuzino și a soției sale, Ruxandra* 119

Constanța VINTILĂ-GHIȚULESCU, *„Spre bătrânețe m-am povârnit”:
Diata marelui ban al Țării Românești, Grigore Greceanu (1748)* 149

„Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXX, 2012, p. 1-430

REȚELE LOCALE DE PUTERE

Andrei TIMOTIN, <i>Vocație religioasă și opoziție politică în Constantinopol în secolele IX-X. Cazul familiei Gouber</i>	169
Mária PAKUCS-WILLCOCKS, <i>Negustori din Imperiul Otoman în comerțul Sibiului, 1614-1623</i>	181

SURSE ȘI INSTRUMENTE DE LUCRU

Vladimir AGRIGOROAEI, <i>Scriptor scribebat et pulcram puellam in mente tenebat: la fin de l'inscription peinte de Dârjiu (1419)</i>	213
Andras KOVACS, <i>Arhondologia voievozilor Transilvaniei (1458-1526). Completări și precizări</i>	223

ADDENDA ET CORRIGENDA.....	257
RECENZII ȘI NOTIȚE BIBLIOGRAFICE.....	275

Călători străini despre țările române. Supliment I, vol. întocmit de Ștefan Andreescu (coord.), Marian Coman, Alexandru Ciocîltan, Ileana Căzan, Nagy Pienaru, Ovidiu Cristea, Tatiana Cojocaru, Edit. Academiei Române, București, 2011, 351 p.; Pr. Ion Andrei Gh. Țârlescu, *Catalogul Manuscriselor Grecești din Biblioteca Națională a României*, Edit. Muzicală, București, 2011, 242 p.; Arhim. Dr. Policarp Chițulescu, *Cărți din bibliotecile medievale românești păstrate în Biblioteca Sfântului Sinod*, Biblioteca Sfântului Sinod, București, 2011, 80 p.; András W. Kovács, *Az erdélyi vármegyék középkori archontológiája* [Arhondologia medievală a comitatelor transilvănene], Cluj, 2010 (Erdélyi Tudományos Füzetek, vol. 263), 162 p.; Attila Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája 1000-1301* [Arhondologia laică a Ungariei, 1000-1301], Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2011 (História könyvtár. Kronológiák, adattárak nr. 11), 382 p.; Richárd Horváth, *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458-[1476]-1490)*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2011 (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 12. – Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 2.), 181 p.; Marco Polo, *Milione*, a cura di Valeria Bertolucci Pizzorusso, Milano, Gli Adelphi, 2008, p. XXII-761; Gabriel Custurea, Gabriel Talmațchi, *Repertoriul tezaurilor monetare din Dobrogea*, Edit. Ex

Ponto, Constanța, 2011, 417 p.; Mihai Maxim, *O istorie a relațiilor româno-otomane, cu documente noi din arhivele turcești*, vol. I, *Perioada clasică (1400-1600)*, Edit. Istros, Brăila, 2012, 608 p.; Leslie Brubaker, *Inventing Byzantine Iconoclasm*, Edit. Bristol Classical Press, Londra, 2012, 134 p.; Ayşe Kayapınar, *Le sancak ottoman de Vidin du XVe à la fin du XVIe siècle*, Isis, Istanbul, 2011, 538 p.; Gheorghe I. Cantacuzino, *Începuturile orașului Câmpulung și curtea domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung*, Edit. Academiei Române, București, 2011, 238 p.; *Mănăstirea Bizere*, I, ediția a II-a, revizuită și adăugită, editori: Adrian Andrei Russu și Ileana Burnichioiu, Edit. Mega, Cluj-Napoca, 2011, 136 p. + 49 pl.; Mariana Lazăr, „*Spre folosul acestei Sfinte Case*”. *Constituirea și evoluția domeniului mănăstirii Cotroceni (secolele XVII-XIX)*, Edit. Istros, Brăila, 2012, 420 p.; *Institutional Structures and Elites in Sălaj Region and in Transylvania in the 14th-18th Centuries*, ed. András W. Kovács, în *Transylvanian review*, vol. XXI, suppl. no. 2, 2012, 252 p.; Emil Lupu, *Ctitori și ctitorii la curbura Carpaților în veacurile XIV-XVIII*, Edit. Doxologia, Iași, 2011, 266 p. + 45 p. de anexe + 8 p. rez. în limba engleză + 52 pl. + 76 foto; Ana Dumitran, Elena-Daniela Cucui, Saveta-Florica Pop, Elena Popescu, *Stan zugravul*, Edit. Altip, Alba-Iulia, 2011, 108 p.; Daniela Luminița Lupu, *Tiparul și cartea în Țara Românească între anii 1716 și 1821*, indice general de Alexandrina Ioniță, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2009, 613 p.; Ioan Maria Oros, *Dimensiuni ale culturii moderne în Țara Silvaniei (secolele XVII-XIX). Cărți și proprietari*, Cuvânt înainte de Eva Mârza, Edit. Mega - Edit. Porolissum a Muzeului Județean de Istorie și Artă Zalău, Zalău (Bibliotheca Musei Porolissensis XII), Cluj-Napoca, 2010, 353 p.+ facsimile, tabele; Ilker K. Bulunur, *Osmanlı dönemi Karadeniz ticaret tarihine katkı: Akkirman gümrüğü (1505)* (Contribuție la istoria epocii otomane a comerțului Mării Negre: vama Akkermanului, 1505), în vol. *Omeljan Pritsak Armağanı. A tribute to Omeljan Pritsak*, ed. Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Doç. Dr. Yücel Öztürk, Sakarya, 2007, p. 525-581; Iolanda Țighiliu, *Economia domanială. Creșterea animalelor în Țările Române (secolele XIV-XVII)*, Edit. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2009, 147 p.; *Relations entre les peuples de l'Europe Orientale et les chrétiens arabes au XVIIe siècle. Macarie III Ibn al-Zaim et Paul d'Alep. Actes du Ier Colloque international le 16 septembre 2011, Bucarest*. Textes réunis et présentés par Ioana Feodorov, Edit. Academiei Române, București, 2012, 193 p.; Adrian Magina, *De la excludere la coabitare. Biserici tradiționale, Reformă și Islam în Banat (1500-1700)*, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2011, 206 p.; *Ritual, Images, and Daily Life. The Medieval Perspective*. Ed. Gerhard Jaritz, Edit. LIT Verlag, Zürich și Berlin, 2012, 247 p.; *Studies in honour of Professor Vassil Gjuzelev*, Bulgarian

Historical Foundation, Sofia, 2011, 782 p. [= “Bulgaria Mediaevalis”, Vol. 2/2011]; Gernot Nussbächer, *Aus Urkunden und Chroniken. Beiträge zur siebenbürgischen Heimatkunde*, vol. 10, *Kreis Hermannstadt*, partea I, *A-Ha*, Edit. Aldus, Kronstadt, 2012, 255 p.; Ion Țurcanu, *Descrierea Basarabiei. Teritoriul dintre Prut și Nistru în evoluție istorică (din primele secole ale mileniului II până la sfârșitul secolului al XX-lea)*, Edit. Cartier, 2011, 379 p. + 37 p. rezumat în engleză + 38 p. indice de nume + XXXII pl.

CĂRȚI SOSITE LA REDACȚIE	357
IN MEMORIAM	363
INDICELE BIBLIOGRAFIC, vol. XXI (2003) – XXX (2012), întocmit de Marian COMAN	369
ABREVIERI	427

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE

VOL. XXX, 2012

SOMMAIRE

Violeta BARBU, Gheorghe LAZĂR, Ovidiu OLAR, *La réforme monastique du prince Mathieu Basarab*..... 9

LA CROISADE AU BAS MOYEN ÂGE ET LES ROUMAINS

Liviu CÎMPEANU, *Le prince Dan IIe, Sigismond de Luxembourg et la croisade au Bas Moyen Âge. Un document inédit de l'archive de l'Ordre Teutonique* 55

Dumitru NĂSTASE, *La consécration du monastère Argeș et la croisade anti-ottomane*..... 77

FAMILLE ET PRATIQUES DE SUCCESSION

Mariana LAZĂR, *Testaments de la famille Cantacuzène: la succession de Gheorghe Cantacuzène et de sa femme, Ruxandra* 119

Constanța VINTILĂ-GHIȚULESCU, „*Vers la vieillesse j'étais accablé*”: *le testament du grand ban Grigore Greceanu (1748)* 149

„Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXX, 2012, p. 1-430

RESEAUX LOCAUX DU POUVOIR

Andrei TIMOTIN, <i>Vocation religieuse et opposition politique à Constantinople aux IXe-Xe siècles. Le cas de la famille Gouber</i>	169
Maria PAKUCS-WILLCOCKS, <i>Marchands de l'Empire Ottoman dans le commerce de la ville de Sibiu, 1614-1623</i>	181

SOURCES ET INSTRUMENTS AUXILIARES

Vladimir AGRIGOROAEI, <i>Scriptor scribebat et pulcram puellam in mente tenebat: la fin de l'inscription peinte de Dârjiu (1419)</i>	213
Andras KOVACS, <i>Répertoire des voïévodes de la Transylvanie (1458-1526). Mises à jour et précisions</i>	223

ADDENDA ET CORRIGENDA.....	257
COMPTES – RENDUS ET NOTES BIBLIOGRAPHIQUES	275
LIVRES REÇUS A LA REDACTION	357
IN MEMORIAM	363
INDEX, t. XXI (2003)- XXX (2012) (Marian COMAN)	369
ABREVIATIONS	427

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE

VOL. XXX, 2012

CONTENTS

Violeta BARBU, Gheorghe LAZĂR, Ovidiu OLAR, *Matthew Basarab's Reform of the Monasteries*..... 9

ROMANIANS AND THE LATER CRUSADES

Liviu CÎMPEANU, *Dan II, Sigismund of Luxembourg and the Later Crusades. A New Document from the Archive of the Teutonic Order* 55

Dumitru NĂSTASE, *The Consecration of the Argeș Monastery and the Anti-Ottoman Crusade* 77

FAMILY AND INHERITANCE PRACTICES

Mariana LAZĂR, *Two Eighteenth-Century Wallachian Last Wills and Testaments. Gheorghe and Ruxandra Cantacuzène* 119

Constanța VINTILĂ-GHIȚULESCU, *“I am beginning to feel the burden of my years”. Grigore Greceanu's last will and testament (1748)* 149

„Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXX, 2012, p. 1-430

LOCAL NETWORKS OF POWER

Andrei TIMOTIN, <i>Religious Calling and Political Opposition in Constantinople (9th and 10th centuries). A case study: the Gouber family</i>	169
Maria PAKUCS-WILLCOCKS, <i>Merchants from the Ottoman Empire in the Sibiu trade (1614-1623)</i>	181

PRIMARY SOURCES AND RESEARCH INSTRUMENTS

Vladimir AGRIGOROAIEI, <i>Scriptor scribebat et pulcram puellam in mente tenebat. The Painted Inscription from the Dârjiu Church (1419)</i>	213
Andras KOVACS, <i>Archontology of the Voivodes of Transylvania (1458-1526). Additions and Clarifications</i>	223

ADDENDA ET CORRIGENDA	257
BOOK REVIEWS	275
BOOKS RECEIVED BY THE EDITORS	357
IN MEMORIAM	363
INDEX, t. XXI (2003) – XXX (2012) (Marian COMAN)	369
ABBREVIATIONS	427

REFORMA MONASTICĂ A DOMNULUI MATEI BASARAB*

VIOLETA BARBU
violeta_barbu_ni@yahoo.com
GHEORGHE LAZĂR
georgelaz2001@yahoo.fr
OVIDIU OLAR**
ovidiuolar@gmail.com

Memoriei lui Petre Ș. Năsturel

În 1986, Petre Ș. Năsturel așternea aceste rânduri în prefața la cartea sa, *Le Mont Athos et les roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654: „L'actuelle Académie Roumaine a entrepris l'édition des plus anciens documents conservés à travers tout le pays, quitte à y adjoindre parfois des pièces appartenant à certains dépôts de l'étranger ou déjà édités dans les revues de divers pays. Ce corpus a débuté avec les actes du XIVe siècle. Or il n'en est présentement arrivé qu'aux premières décennies du XVIIe siècle. [...] Lorsque nous entreprenons le présent travail, nous espérons que les éditeurs du corpus arriveraient à livrer à l'impression tout les actes s'échelonnant jusqu'au milieu du XVIIe siècle environ, ce qui aurait couvert toute la période des règnes, si important pour notre sujet, des princes de Valachie Mathieu Basarab (1632-1654) et de Moldavie Vasile Lupu (1634-1653). Malheureusement la publication de leur chartier et des autres documents de leurs époque avance très lentement et exige encore de longues années, peut-être de longues décennies au rythme où va l'entreprise”*¹. Situația editării surselor interne (colecția *Documenta Romaniae Historica*), descrisă de Petre Ș. Năsturel în urmă cu 26 de ani, obligă la un bilanț care confirmă atât speranța, cât și pesimismul care o însoțeau. Între timp,

* Ovidiu Olar a realizat transcrierea doc. B, iar Gheorghe Lazăr pe cea a doc. C.

** Cei trei autori sunt cercet. științifici în cadrul Institutului de Istorie „N. Iorga”.

¹ Roma, Pontificio Institutum Studiorum Orientalium, 1986, p. 24.

documentele domniilor lui Matei Basarab și Vasile Lupu au continuat să fie editate, în proporții diferite, fără să se fi ajuns la acoperirea lor completă². Ceea ce nu prevăzuse însă Petre Ș. Năsturel în 1986 era scoaterea la lumină a actelor privitoare la țările române de la o serie de lăcașuri importante de la muntele Athos, prin strădania cercetătorilor Dumitru Năstase, Florin Marinescu și Petronel Zahariuc, ceea ce a făcut posibilă integrarea acestor acte în seriile A și B ale colecției DRH³.

² Între 1998 și 2011 au apărut 10 volume de documente ale seriei B, *Documenta Romaniae Historica*, vol. XXX-XXXIX, corespunzând anilor 1645-1654 ai domniei lui Matei Basarab și 6 volume ale seriei A, vol. XXIII-XXVIII, corespunzând anilor 1636-1646 ai domniei lui Vasile Lupu.

³ Dumitru Năstase, Florin Marinescu, *Les actes roumains de Simonopetra. Catalogue Sommaire*, Athènes, Manoutios, 1987; Florin Marinescu, *Ρουμανικά Έγγραφα τοῦ Ἁγίου Ὀρους ἀρχεῖο Ἱερας Μονῆς Ξιροποτάμου*, vol. I, Athina, 1997; idem, *Ρουμανικά Έγγραφα τοῦ Ἁγίου Ὀρους ἀρχεῖο Ἱερας Μονῆς Κουτλουμουσίου*, Athina, 1998; idem, *Ρουμανικά Έγγραφα τοῦ Ἁγίου Ὀρους ἀρχεῖο Πρωτατου*, Athina, 2001; idem, *Ρουμανικά Έγγραφα τοῦ Ἁγίου Ὀρους ἀρχεῖο Ἱερας Μονῆς τοῦ Ἁγίου Παύλου*, Athina, 2002; idem, *Ρουμανικά Έγγραφα τοῦ Ἁγίου Ὀρους ἀρχεῖο ἀρχεῖο Ἱερας Μονῆς Ἰβήρον*, Athina, 2007; idem, *Ἱερα μονη Δοχιάρου στη Ρουμανία, Εκδοσεις Ἱερας Μονῆς Δοχιάρου Ἁγίου Ὀρους*, Athina, 2009; Florin Marinescu, Ioan Caproșu, Petronel Zahariuc, *Documente românești din arhiva mănăstirii Xiropotam de la Muntele Athos*, Iași, 2005; Petronel Zahariuc, Florin Marinescu, *Documente românești din arhiva mănăstirii Xenofon de la Muntele Athos*, Iași, 2010; Petronel Zahariuc (coord.), *Contribuții privitoare la istoria relațiilor dintre țările române și bisericele răsăritene în secolele XIV-XIX*, Iași, 2009; câteva acte de danie românești către mănăstiri atonite au mai fost publicate și comentate de Florin Marinescu, *Romanian documents*, în *Treasures of Mount Athos*, ediția a II-a, Thessaloniki, 1997, p. 562-573; Constantin Bălan, *Hrisoave ale mănăstirii Plumbuita în arhivele de la Xiropotam-Athos*, în *SMIM*, XVI, 1998, p. 171-180; Mariana Lazăr, *Contribuții privind daniile românilor la Muntele Athos*, în *SMIM*, XVI, 1998, p. 181-190; Petronel Zahariuc, *Legăturile Țărilor Române cu mănăstirea Iviron de la Muntele Athos*, în *In honorem Ioan Caproșu. Studii de istorie*, vol. îngrijit de Lucian Leuștean, Maria Magdalena Székely, Mihai-Răzvan Ungureanu, Petronel Zahariuc, Iași, 2002, p. 269-288; Florin Marinescu, *Contribuții privitoare la relațiile dintre Țările Române și mănăstirea Vatoped de la Muntele Athos*, în *In honorem Ioan Caproșu. Studii de istorie*, ed. cit., p. 289-296; Boško Bojović, *Chilandar et les Pays Roumains. Continuité liturgique et institutionnelle dans les actes princiers (XVe-XVIIe siècles)*, în vol. *Închinare lui Petre Ș. Năsturel, la 80 de ani*, ed. de Ionel Căndea, Paul Cernovodeanu și Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003, p. 141-149; Florin Marinescu, *Les Métoches du monastère Vatopediou en Roumanie*, în vol. *Roumanian Principalities and the Holy Places along the Centuries. Papers of the Symposium held in Bucharest 15-18 october, 2006*, ed. de Emanoil Bărbuș, Ioan Moldoveanu și Adrian Marinescu, București, 2007, p. 41-48; Lidia Cotovanu, *The Danubian Principalities Wallachia and Moldavia and the Holy Land (14th Century-early 19th century)*, în *Romania and the Holy Mountain – România și Sfântul Munte Athos - Ρουμανία και Ἁγιον Ὀρους*, ed. de Panagiotis Drakopoulos, Athene, 2008, p. 132-141, 220-228, 236-247.

Astfel, au putut fi deslușite fire noi ce legau lumea românească de republica monastică atonită și s-au adăugat numeroase elemente în sprijinul teoriei continuității imperiale⁴ a raporturilor domnilor români cu mănăstirile de la Sfântul Munte, schițată deja de Petre Ș. Năsturel⁵.

Pe măsură ce istoricii aduceau noi dovezi în susținerea rolului crucial al eforturilor ctitoricești princiare la Muntele Athos și, prin urmare, în formarea și consolidarea teoriei legitimității imperial-bizantine, devenea tot mai îndepărtată și mai puțin interesantă cercetarea tensiunilor și împotrivirilor la abuzurile închinărilor mănăstirilor pământene. Nu este de mirare, așadar, că reacțiile de hotărâtă opoziție din prima jumătate a secolului al XVII-lea, atunci când buna rânduială și bunăstarea lăcașurilor țării fuseseră puse în primejdie de neglijența și lăcomia unora dintre călugării greci, proveniți din mănăstirile-mamă, au atras atenția doar unor istorici ai secolului al XIX-lea⁶, angajați în lupta diplomatică din jurul

⁴ Dumitru Năstase, *Imperial Claims in the Roumanian Principalities from the fourteenth to the seventeenth Centuries. New Contributions*, în vol. *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, ed. de Lowell Clucas, Colorado, 1988, p. 185-224; idem, *Ștefan cel Mare împărat*, în *SMIM*, 1998, XVI, p. 86-88; Bosko Bojović, *Le patronaje sur Chilandar (Mont Athos) et la légitimation du pouvoir princier*, în vol. *Arta istoriei. Istoria artei. Academicianul Răzvan Teodorescu la 65 de ani*, București, 2005, p. 37-48; Dan Ioan Mureșan, *De la Nouvelle Rome à la troisième: la part des Principautés Roumaines dans la transmission de l'idée impériale*, în vol. *L'eredità di Traiano. La tradizione istituzionale romano-imperiale nella storia dello spazio romeno*, a cura di Alberto Castaldini, Bucarest, 2008, p. 123-166.

⁵ Petre Ș. Năsturel, *Considérations sur l'idée impériale chez les roumains*, în „Byzantina”, V, 1973, p. 395-413.

⁶ Primele documente de închinare au fost publicate, în regeste sau extrase, de către partea greacă în anexa memoriului *Eclaircissements sur la question des monastères grecques situés dans les Principautés Danubiennes*, Paris, 1857; la rândul ei, partea română le-a folosit drept dovezi: Grégoire Bengesco, *Memorandum sur les églises, les monastères, les biens conventuels et spécialement sur les monastères dédiés de la principauté de Valachie. Avec des pièces justificatives*, Bucarest, 1858; v. de asemenea, procesul lui Nicolae Rossetti, care solicită restituirea mănăstirii Mărgineni, *Un nou proces sau soluția împiedecatei chestii a mănăstirilor din țară zise închinată*, București, 1861; Ioan Brezoianu, *Mănăstirile închinată și călugării străini*, București, 1861; *La vérité sur la question des couvents dédiés en Moldo-Valachie*, Paris, 1863 (pamflet anonim); *Memoriu asupra mănăstirilor române puse sub invocațiunea locurilor sfinte*, Ministerul afacerilor străine, București, 1863; Costache Negri, *Mémoire avec pièces justificatives présenté à la commission internationale pour les couvents dédiés*, Constantinople, 1865; extrem de interesant este memoriul diplomatic al baronului Adolphe d'Avril, în care se discută sensul juridic al termenului „închinată” (*supusă*, potrivit accepției românești, *dăruită*, potrivit accepției grecilor): *Sur les couvents dédiés de*

spinoasei chestiuni a secularizării. Rostul acestor pagini este acela de a explora natura și semnificația unei schimbări radicale în politica religioasă a domniei în Țara Românească, prin promulgarea de către domnul Matei Basarab, împreună cu sfatul țării, în intervalul 1639-1640, a trei așezăminte de slobozire din închinare, pentru cele mai de seamă mănăstiri. În straturile profunde ale discursului, analiza comparată a celor trei acte scoate la lumină mai întâi resorturile unui act de voință politică, îmbrăcat subtil în mijloacele raționale ale devotamentului față de binele public și în cele ideologice ale „propagandei patriotice” autolegitimatoare⁷. În planul juridic al dreptului de patronaj domnesc, mai bogat în sugestii, lectura pe care o propunem are drept cheie paradoxul. Oricât ar părea de surprinzător, nu dezînchinării i se cuvine importanța acordată până acum, ci intenției domnului de a institui un regim de autorizare a închinării, prin cenzurarea obiceiurilor rele care o uzurpaseră și prin întărirea puterii domniei în succesiunea etapelor de autorizare a ei. Structurarea disciplinată și rațională a protectoratului domnesc în cazul particular al procedurii juridice a închinărilor trebuia acompaniată de o lămurire a complexului de norme numit, în documentele cu pricina, „obiceiul mănăstirilor”. Împreună, ele vor forma motorul unei reforme monastice, al cărei debut îl putem stabili în anii 1639-1640, și a cărei desfășurare va parcurge mai multe etape, până spre sfârșitul deceniului următor. În liniile lor generale, coordonatele politice și juridice ale acestei reforme monastice trimit deopotrivă către un orizont de gândire nou, în care se plămădește conștiința politică a binelui comun, dar și spre precedente juridico-canonice de la sfârșitul secolului al XVI-lea, evocate ca și cadru referențial investit cu autoritatea de a fi trasat o cale morală funcționării fundațiilor religioase.

Roumanie, par Monsieur le baron d'Avril, în „Revue de l'Orient”, 1900, nr. 2, p. 161-181; de asemenea, în arhiva baronului d'Avril, se află memoriul *Historique des dotations des couvents en Valachie et en Moldavie*, 1869, Archive du Ministère des Affaires Etrangères. *Inventaire sommaire. Mémoire et documents de Roumanie, Papiers du baron D'Avril*, vol. XIX, fol. 145-216; Coman Vasilescu, *Istoricul mănăstirilor închinare și secularizarea averilor lor*, București, 1932; Marin Popescu-Spineni, *Procesul mănăstirilor închinare, Contribuții la istoria socială românească*, București, 1936.

⁷ Sensul în care folosim aici cuvântul „propagandă” nu are conotația peiorativă obișnuită în regimurile totalitare moderne; propaganda patriotică, ca strategie de idei răspândite public, a fost folosită cu succes de regii Franței încă din secolele al XIV-XV-lea, v. Jacques Krynen, *L'Empire du roi. Idées et croyances politiques en France au XIIIe-XVe siècle*, Paris, 1993, p. 296-343.

Primul hrisov de dezrobire, datat 28 <ianuarie-august> 1639⁸ (doc. A), redactat în limba română cu părți slavone, executat pe pergament, a fost caligrafiat și împodobit de logofătul Pârvul Radulovici⁹. Inițiala ornată și ornamentele vegetale pe marginea stângă sunt executate în aur lichid. Hrisovul este împodobit la partea superioară, în mijlocul invocației treimice, cu stema țării, reprezentând corbul cruciger, flancat de aștri, înconjurată de ornamente florale, în tuș albastru și aur coloidal; semnătura voievodului, încadrată într-o compoziție vegetală executată în tuș auriu pe fond albastru, este despărțită în două de o compoziție cu o pasăre care ține în cioc un vrej de flori; în cuprinsul hrisovului, numele voievodului, unele inițiale și punctele sunt executate în aur; de asemenea, pentru unele inițiale ale numelor mănăstirilor și unele puncte s-a folosit tuș roșu.

Cel de-al doilea, tot românesc, datat 27 noiembrie 1640 (doc. B), a fost scris și decorat de același logofăt Pârvul Radulovici¹⁰. În tuș de aur au fost executate, cu mare finețe, ornamentele vegetale și florale ale invocației simbolice, invocația treimică, scrisă cu litere capitale de dimensiuni mari (2,1 cm) și monograma voievodală. Deasupra invocației treimice, caligraful a executat o mică vinieta în aur coloidal. Pe latura dreaptă a hrisovului, o friză florală verticală, alcătuită din viniete alternate cu buchete de flori (garioafe și maci), colorate în verde și roșu, bucură ochiul cu desenul delicat și cromatica armonioasă. La fel de decorativă este compoziția plasată între cele două blocuri ale monogramei voievodale, având în centru o vinieta alcătuită din vrejuri simetrice, încadrată la partea superioară de două viniete mai simple și mai mici, iar la partea de jos de două buchete de flori, asemănătoare celor presărate în friza laterală.

⁸ Dimitrie Papazoglu, *Hrisovul lui Matei Voievod Basarab pentru desrobirea sfințelor monastiri închinat, anul 1641*, București 1860; *Arhiva romana. Documente istorice publicate de P. Teulescu*, seria anteu, București, 1860, p. 28-36; Cesar Bolliac, *Monastirile din România*, București, 1863, p. 465-473; Costache Negri, *Mémoire avec pièces justificatives présenté à la commission internationale pour les couvent dédiés*, Constantinople, 1865, p. 123-127; Theodor Codrescu, *Uricariul, cuprinzătoriu de hrisoave, anaforale și alte acte*, Iași, 1892, vol. I, p. 327-336; o ediție modernă, științifică la Daniel Barbu, *O arheologie constituțională românească*, București, 2008, p. 97-102.

⁹ Niculae I. Șerbănescu, *Istoria mănăstirii Snagov*, București, 1944, p. 56-57; Gheorghe Buluță, Sultana Craia, *Manuscrise miniaturate și ornate din epoca lui Matei Basarab*, București, 1984, p. 68-69.

¹⁰ *Mărturiile ale trecutului. Album de documente*, întocmit de Maria Soveja, Ioana Burlacu, Ioan Opreș, București, 1981, p. 90, reprod. color la p. 91; Veronica Vasilescu, Aneta Boiagiu, *Scrierea chirilică românească. Albul paleografic*, București, p. 22, reprod. color p. 45; Gheorghe Buluță, Sultana Craia, *op. cit.*, p. 70.

Inițialele și punctuația sunt executate în aur, probabil înainte să se aștearnă pe pergament conținutul propriu-zis al actului, așa cum o dovedesc mai multe spații lăsate libere.

Mai prețios, căci este scris de cunoscutul cărturar Udriște Năsturel, este hrisovul slavon din 8 decembrie 1640 (doc. C). În executarea decorației și în caligrafierea acestui act, Udriște Năsturel s-a inspirat din tipăriturile occidentale, de unde a preluat forma și stilul literelor capitale ale frontispiciului, înalt de 5,3 cm, cu care sunt scrise invocația Sfintei Treimi și *intitulatio*. Literele sunt prinse într-o rețea decorativă de vrejuri stilizate, presărate cu patru siluete de îngeri, toate executate în cerneală sepia și aur coloidal. Îngerii sunt desenați cu multă gingășie, au chipuri copilărești, veșminte lungi, încheiate cu nasturi. Restul hrisovului este scris cu o cursivă barocă, de influență poloneză-ucraineană, ca și limba slavonă în care scrie logofătul Udriște Năsturel. În centrul frontispiciului, într-un medalion flancat de un grifon și un leu rampant, sprijiniți pe un suport flancat de două sirene, este desenată stema Țării Românești, acvila crucigeră, flancată de aștri, conturnată la stânga, purtând în cioc o cruce latină, împodobită cu două traverse așezate în formă de X. Pe pieptul acvilei, se poate vedea un scut mic, prins cu o verigă de un lanț în jurul gâtului păsării heraldice. În câmpul scutului, se distinge un personaj stând pe un tron, flancat de un turn. În această compoziție heraldică, Dan Cernovodeanu¹¹ a văzut un tip mixt, de armerii ale țării combinate cu stema personală a lui Matei Basarab, înainte de a deveni domn, așa cum poate fi ea observată pe sigiliile sale boierești, de tip iconografic: în câmpul sigilar, un personaj ce poate fi însuși Matei Basarab, stă pe un jilț și poartă în mână un toiag, semn al dregătoriei deținute (paharnic și mai apoi mare agă). Combinând cele două armerii, cea a Basarabeștilor cu cea a Craioveștilor, potrivit ascensiunii sale genealogice, Matei Basarab a produs o „brizură” în armele Țării Românești, menită să întărească caracterul puternic al stăpânirii domnești. Versurile la această stemă combinată, așternute în *Evanghelia învățătoare* de la mănăstirea Dealu, tipărită la 1644, subliniază apartenența dinastică a domnului și pune un „adaos pecetei”, scutul la pieptul corbului: „Cu un semn ca acela / Om din jeț șezând și toiag laudă acela / Mare neam băsărăbesc cu aceasta sãmnează”. Aceeași compoziție heraldică a stemei brizate a lui Matei

¹¹ Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, 1977, p. 74; un astfel de scut pe pieptul acvilei apare și în stemele doamnei Elina, soția lui Matei Basarab.

Basarab, mult mai deslușit gravată, se poate admira în stampa gravorului venețian Marcus Boschinius, autor și al binecunoscutului portret al domnului Țării Românești¹².

Din punct de vedere al formularului diplomatic, se cuvine să remarcăm aici o particularitate a unuia din cele trei hrisoave de slobozire a mănăstirilor închinată. O *intitulatio* inspirată de un formular moldovenesc a fost folosită în doc. C, redactat de cărturarul Udriște Năsturel, logofăt al doilea al cancelariei. În locul particulei *Io*, hrisovul se deschide cu invocația verbală a Sfintei Treimi, ca și doc. A și B, fapt uimitor, dacă ne gândim că acest tip de invocație a fost abandonat de domnii Țării Românești încă de la începutul secolului al XVI-lea¹³. Hrisovul solemn C începe cu pluralul majestății (*pluralis maiestatis*), urmat de o formulă originală, vădit influențată de cancelaria apuseană, prin filieră ucraineană, așa cum o arată și particularitățile limbii slavone în care este scris hrisovul: **Въ имя Господе, амин. Мы, Їѡ Матѡеи Басараба, Божією благодатію начальник и воевода Земли Влахоzapланенскоѡ и странам запланенски, Амлашѡ и Фьгърашѡ воеводѡ и прочиѡ.** „În numele Domnului, amin. Noi, Io Matei Basarab, cu darul lui Dumnezeu conducător și voievod al Țării Românești și al părților de peste munți, Amlașului și Făgărașului voievod și celelalte”. Celelalte două hrisoave ale dezrobirii mănăstirilor (doc. A și B) prezintă o formulă de *inscriptio*, vădit împrumutată din diplomatica latină, prin care emitentul se adresează tuturor celor ce vor lua cunoștință de act, atât celor prezenți, din ambele stări (laică și ecleziastică „cinul bisericesc”), cât și celor viitori: „*tuturor dempreună, așisderea și fieșcăruia, câte unul deusebi căroră se cade a ști și a înțelege de acest lucru, lăcuiitorilor Țărâi noastre Rumânești de-ntr-amândoao rândurile, așa duhovnicilor, ca și mirénilor, prealumi-naților domni, preasfințiților mitropoliți, de Dumnezeu iubiților episcupi, preacinstiților diiaconi și a tot cinul beserecescu, așisderea celor de bună rudă boiari mari, cinstiți și socotiți sveatnici, deregători, judecători și a toată meserérea tocmitori țărâi și tuturor boiarilor mari și mici ai țărâi noastre, iubiților credincioșilor noștri, cești de acum, carii sânteți de față și carii vor fi după aceea în an de veac*” (doc. A); cf. *universis omnibus*

¹² Dan Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 249, pl. XXI, fig. nr. 1; despre Marco Boschini (Marcus Boschinius), v. R. Pallucchini, *Marco Boschini e la pittura veneziana del Seicento*, în *Barocco europeo e barocco veneziano*, Firenze, 1962, p. 95-136.

¹³ Damian Bogdan, *Diplomatica slavo-română*, în **DIR**, *Introducere*, vol. II, București, 1956, p. 76-77.

*Christi fidelibus, tam presentem quam futuris, notitiam presentium habituris*¹⁴. Caracterul de privilegiu solemn este conferit și de formula „an de veac”, echivalentul expresiei *in perpetuum*, uzuală în cancelaria papală și însușită în diplomația latino-maghiară, ca o trăsătură distinctivă a privilegiilor mari (*privilegium maius*).

Contextul. Expunerea motivațiilor (*expositio*) din cele trei hrisoave numite „legături sobornicești” (doc. A, B și C) îi prilejuiește emitentului, domnul țării, să întemeieze prin argumente o anumită măsură juridică prin care, cu voia sfatului țării și a stărilor acesteia, se hotărăște scoaterea de sub închinare a unui număr de mănăstiri domnești și boierești. Fiind vorba de o inovație majoră în materie de drept domnesc materializată în așezăminte constituționale¹⁵, motivațiile ei sunt făurite ad-hoc, de aceea merită să zăbovim asupra lor, căci relevanța lor este deopotrivă istorică și juridică¹⁶.

Într-un stil retoric, aparent imprecis, argumentația (*expositio*) se clădește în trei secvențe ce stau la baza justificării actului dezînchinării. Acestea se articulează într-o construcție teoretică și doctrinară a *dreptului domnesc de legiferare în materie de organizare ecleziastică*, articulată pe două dimensiuni: *una juridico-administrativă*, alta de *legitimitate politică*.

Prima secvență a argumentației juridico-administrative are în centrul ei două elemente-cheie: *actul de ctitorie* în dimensiunea lui *spirituală, juridică, politică și socială* și opoziția dintre *obiceiul bun și obiceiul rău*, ambele elemente fiind abordate în lumina principiului „binelui comun”. Mai întâi se laudă obiceiul bun, universal recunoscut, de a clădi mănăstiri și biserici. Același obicei a fost adoptat ca obicei vechi al țării, încă de la descălecat, ca „puternicii” țării, adică domnul, mitropoliții, episcopii și boierii să zidească mănăstiri, numite „case dumnezeiești”. Actul de ctitorire apare astfel ca o prerogativă a unei elite („puternicii țării”), fie ea politico-socială, economică, fie ecleziastică. Fondarea unui lăcaș monastic este considerată un obicei bun, instituit de la întemeierea țării, păstrat și transmis din generație în generație. Slujind slavei lui Dumnezeu,

¹⁴ Francisc Pall, *Diplomatica latină cu referire la Transilvania (sec. X-XV)*, în **DIR**, ed. cit., p. 286.

¹⁵ Daniel Barbu, *O arheologie constituțională românească*, București, 2008, p. 7-11.

¹⁶ Olivier Guzotjeannin, Jacques Picke și Benoit-Michel Tock, *Diplomatique médiévale*, Brepols, 2006, p. 79-80; autorii sunt de părere că orice *expositio* din privilegiile solemne sau din actele secundare, cum ar fi scrisorile de punere în posesie, nu au vreo importanță juridică, ci mai degrabă istorică, în sensul recapitulării unui litigiu, în elementele lui constitutive, cronologic înlănțuite.

mănăstirile oferă adăpost și hrană călugărilor, a căror chemare este despărțirea de condiția lumească spre a se ruga, pentru propria mântuire și „întru cinstea țării”. Potrivit acestui raționament, așezămintele monastice prin cei trăitori în ele slujesc și binelui obștesc, în plan temporal, îndreptându-se astfel măsuri menite să le ocrotească și să le apere ca pe oricare dintre celelalte instituții ce aparțin țării. Este interesant de semnalat, în acest punct al discuției, că dreptul otoman al fundațiilor religioase (*temlik, waqf*), reformat în secolul al XVII-lea (perioada postclasică) de dervișul Koçi Bey, nu admitea, potrivit *shariei*, decât acele fundații care slujeau binelui public (*awqaf khayryya*)¹⁷, deosebindu-le de acelea al căror rost era beneficiul particular al fondatorilor.

Odată afirmat acest dublu statut al mănăstirilor, cel spiritual și cel secular, urmează ca dispozițiile domnului să fie legitime, la rândul lor, pe două nivele corespunzătoare. În virtutea *dreptului de patronat* moștenit din Bizanț¹⁸, domnii aveau dreptul să reglementeze, în acord cu ierarhia

¹⁷ John Robert Barnes, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, Leiden, 1987, p. 60-66; v. introducere critică în bibliografia generală a problemei *waqf*-urilor la Daniel Crecelius, *The Waqf*, în „Journal of the Economic and Social History of the Orient”, XXXVIII, 1995, nr. 3, p. 247-261; Said Amir Arjomand, *Philanthropy, the Law and Public Policy in the Islamic World before the Modern Era*, în *Philanthropy in the World's Traditions*, ed. de W. Ilchman, S. N. Katz și E. L. Queen, Bloomington, 1998, p. 121-122; Maya Schatzmiller, *Islamic Institutions and Property Rights: The Case of the „Public Good” Waqf*, în „Journal of the Economic and Social History of the Orient”, XLIV, 2001, nr. 1, p. 44-74; despre *waqf* în regiunea Balcanilor sub stăpânirea otomană, v. studiul Verei Mutafcheva, *За ролята на вакоуфа в градската и икономика на Балканите под турска власт*, în „Известия на Института за история”, X, 1962, p. 121-145.

¹⁸ Dreptul de patronat (protectorat) al împăratului asupra Bisericii este stipulat în introducerea (*proemion*) patriarhului Photios la *Epanagôgê (Eisagôgê)*, v. Panaiotis Zepos, *Jus graecoromanum*, vol. II, Athene, 1931, p. 240-241; asupra diferenței dintre *dreptul de patronat* și *dreptul de ctitor*, dintr-o perspectivă comparată între Occident și Orient, v. studiul vechi, dar unic în materie, al lui Nico Cotlarciuc, *Stifterrecht und Kirchenpatronat im Fürstentum Moldau und Bukowina: eine historisch-dogmatische Studie zum morgenländische Kircherrecht*, Stuttgart, 1907; din bibliografia, nu foarte bogată, a aspectelor de drept bisericesc ale fundațiilor religioase în epoca bizantină, amintim aici studiul fundamental, în ciuda datei la care a apărut, al lui Joseph von Zhishman, *Das Stifterrecht in der Morgenländischer Kirche*, Wien, 1888, v. și aspectul particular al exercitării acestui drept domnesc asupra minorităților confesionale în țările române, Violeta Barbu, *Protectoratul domnesc asupra misionarilor și ierarhilor catolici în Țările Române în sec. al XVII-lea (I)*, în *SMIM*, XXV, 2007, p. 135-142; Valentin Al. Georgescu plasează dreptul ctitoricesc printre „sectoarele cele mai interesante de contact instituțional româno-bizantin” și face loc unei minuțioase analize juridice a actului

bisericească, organizarea Bisericii¹⁹ și să controleze aparatul bisericesc, în ceea ce privește administrarea bunurilor ecleziastice. În același timp, așa cum au demonstrat convingător Paul Lemerle, Eleni Zachariadou și Nicoară Beldiceanu, domnii români erau și „administratori-creditori ai mănăstirilor athonite”, funcție echivalată în documentele fiscale otomane cu administratorul unei fundații religioase (*mütevelli waqf*)²⁰. Publicarea unor firme din secolul al XVI-lea, din arhivele mănăstirilor Kutlumus și Dyonissiou și mai recent, Vatopedi, întăresc aceste observații, confirmând echivalența dintre încadrarea juridică otomană și prerogativele patronajului domnesc în dreptul de ctitorie românesc, exercitat atât înăuntrul, cât și în afara țării²¹. Mai important decât această prerogativă

ctitoricesc și a daniei de închinare în sinteza sa *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1980, p. 154-179, delimitându-se, pe alocuri de concluziile lui Gheorghe Cronț, *Dreptul de ctitorie în Țara Românească și Moldova. Constituirea și natura juridică a fundațiilor în Evul Mediu*, în **SMIM**, IV, 1966, p. 77-116; aceeași poziție este adoptată de Valentin Al. Georgescu și în alte studii care au precedat amintita sinteză: *L'idée impériale byzantine et les réactions des réalités roumaines (XVIe-XVIIIe siècle). Idéologie politique, structuration de l'Etat de du Droit*, în „Byzantina”, III, 1971, p. 311-339; idem, *La structuration du pouvoir de l'Etat dans les Principautés roumaines (XIVe-XVIIIe siècle). Son originalité. Les modèles byzantins*, în **BAIESEE**, XI (1973), p. 103-124; alte contribuții ulterioare din perspectiva istoriei sociale, fără relevanță teoretică din punctul de vedere al statutului juridic al ctitorului: Mariana Lazăr, *Ctitorie și danie. Catastiful Mănăstirii Cotroceni*, în **RIS**, vol. IV-VII, 1999-2002, p. 164-183; Voica Pușcașu, *Actul de ctitorire ca fenomen istoric în Țara Românească și Moldova până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, București, 2001, p. 201-213 distinge formal, dar fără argumente convingătoare, între *ctitorire*, *act de ctitorire* și *fenomenul ctitoririi*.

¹⁹ Domnului i se cădea să înființeze mitropolii, episcopii, mănăstiri sau să mute reședințele acestora; să numească și să revoce pe mitropolit, pe episcop și pe egumenii mănăstirilor; să reglementeze competența de judecată a forurilor bisericești și să o coordoneze cu competența organelor laice; să reglementeze prezența și activitatea pe teritoriul țării a altor culte; să dedice sau să revoce închinarea unei mănăstiri către un așezământ religios din străinătate, v. *Istoria dreptului românesc*, vol. I, resp. Vladimir Hanga, București, 1980, p. 256.

²⁰ Paul Lemerle, P. Wittek, *Recherches sur l'histoire et le statut des monastères athonites sous la domination turque*, în „Archives d'Histoire du droit oriental III”, 1947-1948, p. 430; Eleni Zachariadou, *Ottomans Documents from the Archives of Dionysiou (Mount Athos) 1495-1520*, în **SOF**, XXX, 1971, p. 8-9; Nicoară Beldiceanu, *En marge d'une recherche concernant les relations roumano-athonites*, în „Byzantion”, L, 1980, nr. 2, p. 621-622; J. R. Barnes, *An Introduction to the Religious Foundations in the Ottoman Empire*, Leiden, 1986, p. 12-45.

²¹ Anca Popescu, „Muntele Athos și românii”. *Punctul de vedere otoman*, în vol. *Închinare lui Petre Ș. Năsturel*, ed. cit., p. 154-155.

era cea în jurul căreia se construia toată legitimitatea puterii domnești: oblăduirea țării și a supușilor, în acord cu legea și obiceiul țării. Or, mănăstirile sunt declarate, în hrisoavele dezînchinării, ca și contribuatoare la „cinstea țării”, prin urmare acestea nu pot ieși de sub autoritatea administrativă a domniei, a cărei datorie de căpetenie este buna întocmeală aducătoare de prosperitate, buna guvernare²², potrivit cu legea și obiceiul țării. Sunt acestea oare idei originale, rudimente ale unei gândiri politice *sui generis*? Mai degrabă nu, fiindcă le aflăm expuse în opera *Sfaturile adresate domnului Moise Movilă* din prefața *Triodionului înflorit* apărut la Kiev în 1631 al lui Petru Movilă²³, mitropolit al Kievului, frate al domnului Moldovei și sprijinitor sârguincios al tiparului domnesc de la Govora și Câmpulung. În această imagine ideală a principelui din genul *Fürstenspiegel*, înaltul prelat cărturar atrage atenția asupra datoriilor și responsabilităților aceuia care deține deopotrivă puterea spirituală și temporală: „să te îngrijești nu numai de cele politicești, ci să ai în vedere și cele duhovnicești și să stăpânești în așa chip, încât să fii icoană și pildă a stăpânirii”²⁴. Alături de *officia* politice, îndatoririle de

²² Concepția despre buna guvernare ce promovează binele comun este cunoscută în Evul Mediu Apusean după definiția dată legii de către Sf. Toma de Aquino în *Summa Theologiae*, Prima pars, q. 61, art. 3: „*lex proprie, primo et principaliter respicit ordinem ad bonum comune*”, v. Paolo Grossi, *L'ordine giuridico medievale*, Roma-Bari, 1995, p. 139 et seq.; în palatul primăriei din Siena, Ambrogio Lorenzetti a zugrăvit alegoria Bunei guvernări-Relei guvernări, v. Mariella Carlotti, *Il bene di tutti. Gli affreschi del Buon Governo di Ambrogio Lorenzetti nel Palazzo Pubblico di Siena*, Firenze, 2010, p. 53-83; pentru cazul românesc, v. conceptul de solidarități organizate, create și gestionate de puterea politică, diferite de solidaritățile organice, bizuite pe legăturile de familie sau comunitare la Al. Dușu, *Ideea de Europa*, București, 1999, p. 9; Alexandra Ionescu, *Le bien commun et ses doubles. Deux rencontres roumaines entre morale et politique*, București, 2001, p. 15.

²³ Sfaturile au fost parțial traduse și comentate mai întâi de Petre P. Panaitescu, după ediția lui Nikolai Titov din 1924, în studiul *Petru Movilă și românii*, republicat în Petre P. Panaitescu, *Petru Movilă. Studii*, ed. de Ștefan Gorovei și Maria Magdalena Székely, București, 1996, p. 81-83, text tradus și comentat de Gheorghe Mihăilă în *Literatura românească veche*, antologie comentată de Dan Zamfirescu, București, 1969, vol. II, p. 264-266; text slav și trad. românească la Damian Bogdan, *Les Enseignements de Pierre Movilă adressés à son frère, Moise Movilă*, în «Cyrillomethodianum», I, 1971, p. 1-25; v. și Alexandru Dușu, *Les livres de sagesse dans la culture roumaine*, Bucarest, 1971, p. 102-103.

²⁴ Petre P. Panaitescu, *Petru Movilă. Studii*, p. 82; sursa lui Petru Movilă este, probabil, introducerea patriarhului Photios (*Prooimion*) la corpusul de legi *Eisagôgê*, v. supra n. 18; o ediție mai nouă a tratatului introductiv la Andreas Schminck, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbücher*, Frankfurt-am-Main, 1986, p. 1-15; *Prooimion*

protector al Bisericii vizează, în acest proces de codificare etică, mărirea și întărirea credinței, stârpirea ereziilor, ctitorirea de biserici și cinstirea slujitorilor acestora²⁵.

În continuarea expunerii de motive, domnul Matei Basarab denunță viguros stricarea „punerea jos și izmenirea”²⁶ a obiceiului bun, pusă în vina străinilor, atât domni, cât și chiriarhi străini care au păstorit Biserica, insistând asupra faptului agravant că aceștia nu au fost străini „cu legea”, adică de altă credință, ci doar cu neamul, limba și obiceiurile („năravurile”). Într-o manieră pe cât de simplă, pe atât de precisă, voievodul enumeră componentele a ceea ce azi numim, în termeni moderni, identități colective: etnia, limba, obiceiurile și credința religioasă. Cu aceeași limezime, se construiește și alteritatea „grecilor”, aducători ai unor năravuri rele, care au condus la risipirea și pustiirea țării. Măcar că unitatea de credință rămâne incontestabilă, veneticii greci, spun hrisoavele lui Matei Basarab (doc. A și B), au izbutit să ruineze mănăstirile, tocmai fiindcă prezența lor dăunătoare a fisurat întreaga ordine a țării. În elaborarea celui de-al doilea argument, se observă o simetrie subtilă a raționamentelor, de vreme ce stricarea obiceiului bun este deplânsă în lumina efectului dăunător asupra binelui comun, la care mănăstirile și călugării viețuitori în ele au vocația să participe.

Puritatea și legitimitatea motivației politice apar astfel solid garantate, iar măsura de protecție a așezămintelor monastice nu decurge din logică binecunoscută a imitării unui model de pietate princiară, ci din grija restaurării unei ordini politice, bizuită pe obiceiurile bune ale țării, tulburate

conține trei scurte capitole privitoare la raporturile dintre împărat și patriarh, v. Cyril Mango, *The Homelies of Photius, Patriarch of Constantinople*, Cambridge Mass. Dumbarton Oaks Studies, nr. 3, 1958, p. 13-29; Andreas Schminck, *Rota tu volubilis. Kaisermacht und Patriarchenmacht in Mosaiken*, în *Cupido legum*, ed. de Dieter Simon, Frankfurt-am-Main, 1985, p. 211-213; Gilbert Dagron, *Empereur et prêtre. Etude sur le „césaropapisme” byzantin*, Paris, 1996, 236-242; despre reluarea dezbaterii în Rusia, asupra raportului dintre țar și împărat după 1662, v. Charalambis K. Papasthatis, *Paisios Ligaridis et la formation des relations entre l’Eglise et l’Etat en Russie au XVIIe siècle*, în „Cyrillomethodianum”, II, 1972-1973, p. 80-81.

²⁵ Pentru aceleași toposuri construite de clerici în raport cu puterea seculară, J. Krynen, *op. cit.*, p. 167-168.

²⁶ A izmeni= sl. *измени* “a schimba, a primeni”, împrumut din limba slavă veche, v. Gheorghe Mihăilă, *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română*, București, 1960, p. 64; pentru obiectul de îmbrăcăminte derivat v. Zamfira Mihail, *Terminologia portului popular românesc în perspectiva etnolingvistică comparată sud-est europeană*, București, 1978, p. 71-72.

și călcate de străini. În viziunea care a însuflețit rândurile așternute în aceste hrisoave, fie că ele vor fi aparținut domnului, fie unui cărturar care să-l fi inspirat sau călăuzit, starea monastică, chiar de a lăsat „lumeștile lumii”, este parte integrantă a unui corp politic. Ruina țării, prin uzurparea obiceiurilor ei vechi, a adus și spolierea și alienarea bunurilor mănăstirilor și, prin urmare, a știrbit „cinstea țării”. Închis astfel, cercul raționamentului are în centru o valoare etică, a cărei substanță nu este religioasă, ci politică, ceea ce justifică pe deplin caracterul „constituțional” al acestor trei acte.

A doua secvență juridico-administrativă a expunerii de motive demontează și denunță public mecanismele abuzurilor săvârșite în privința închinării mănăstirilor. În substanța ei însă, urmărim enunțarea „unei regim de autorizare” a închinării, cu atât mai interesant, cu cât nicăieri, până la Matei Basarab și nici după el, procedura de parcurs în această materie nu a îmbrăcat vreodată o concretă și explicită formulare juridică, tot așa cum lipsit de formalizare juridică se vădea și dreptul de ctitorire²⁷. Această inovație de tip sistematic în materie de exercitare a unei prerogative a dreptului domnesc vine să împlinească un deficit de autoritate în această materie, semnalat de Valentin Al. Georgescu cu privire la dreptul ctitoricesc bizantin²⁸. Punând în contradicție „voința liberă sau stimulată moral” a ctitorilor cu dorința statului de a o reglementa printr-o concesiune sau autorizație explicită, istoricul dreptului vechi românesc ajunge la concluzia că în Bizanț nu a existat „un regim de autorizare propriu-zisă”, în afara permisiunii formale acordate de Biserică, prin episcopul locului. Drept urmare, ctitoriile (biserici sau mănăstiri) deveneau subiecte autonome de drepturi și obligații²⁹, în raport cu puterea statului și chiar cu autoritatea canonică, cu care intrau adesea în conflict ca și „ctitorii de stăpânire privată” (*Eigenkirchenrecht*)³⁰.

²⁷ V. Coman Vasilescu, *Istoricul mănăstirilor închinare și secularizarea averilor lor*, p. 45.

²⁸ Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești*, p. 159.

²⁹ Asupra caracterului de persoană juridică (fundație, entitate) al mănăstirilor medievale ortodoxe, v. Gh. Cronț, *Dreptul la ctitorie în Țara Românească*, p. 72-89; Srdjan Šarkić, *Natural persons (individuals) and legal persons (entities) in Serbian Medieval law*, în „Зборник радова Бизантолошког института”, XLV, 2008, p. 223-229 (legislația din *Zakonik* al țarului Ștefan Dușan); cf. rezervele lui Valentin Al. Georgescu, formulate în legătură cu asimilarea lăcașurilor monastice în dreptul de ctitorie cu fundațiile din dreptul modern; istoricul preferă termenii „*danie închinată*”, Valentin Al. Georgescu, *op. cit.*, p. 156-157.

³⁰ În analiza sa, din perspectiva istoriei sociale, Henri H. Stahl, *Studii de sociologie istorică*, București, 1972, p. 180-185, numește ctitoriile (biserici sau mănăstiri) ale diversilor privați “obiecte patrimoniale particulare”.

Care este poziția domnului Țării Românești, Matei Basarab, față de exercitarea dreptului de închinare? Am putea rezuma această poziție în doar câteva cuvinte: transformarea fundațiilor religioase, aflate într-un proces rapid de „privatizare”, potrivit termenilor practicilor bizantine descrise mai sus, în *subiecte de drept public*³¹ și prin urmare, intrarea lor în competența dreptului domnesc, în virtutea dreptului de patronaj. Practicilor vechi de ctitorire, valorizate pozitiv în elogierea „obiceiului bun”³², trebuiau să le corespundă, în viziunea lui Matei Basarab, norme formale de drept pozitiv ale închinării: procedura de autorizare prin *consensus principii*, prin aprobarea sfatului și a stărilor țării și prin obținerea încuviințării canonice a forului ecleziastic. Prin această procedură de reglementare a afierosirilor, Matei Basarab consolidează un corpus mai complex de norme, pe care îl va defini în două din cele trei așezăminte (doc. A și B). Într-un crescendo retoric, uzurpatorii se fac vinovați de a fi călcat „obiceiul mănăstirilor și pravilele ctitorilor”, cu alte cuvinte s-a comis o transgresare a normelor de drept canonic (*typika*) care reglementează organizarea monastică³³ și a normelor de drept privat (actele de ctitorie, „așezăminte”, *typica ktetoryka*). Contrar aparențelor, sintagma „obiceiul mănăstirilor”, folosită în aceste hrisoave nu se referă la un ansamblu de practici orale specifice dreptului cutumiar, numite în țăările române, în chip generic „obicei”, ci la norme ale dreptului pozitiv, fixate

³¹ Cf. Henri H. Stahl, *op. cit.*, p. 185-189; marile mănăstiri sunt “subiecte de drept patrimonial”.

³² Obiceiul bun trebuie acceptat ca sursă supletivă de drept în temeiul raționalității și al vechimii lui, v. Jean Gaudemet, *La formation du droit séculier et du droit de l'Eglise aux IVe et Ve siècles*, Paris, 1957, p. 173.

³³ Nicodim Milaš, *Canoanele Bisericii Ortodoxe însoțite de comentarii*, I/1, București, 1934, p. 186-193, II/2, trad. rom., Arad, 1936, p. 240 et seq.; Ioan N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe, Note și comentarii*, ed. a doua, Sibiu, 1993, p. 80, 81; o perspectivă istorică la Tit Simedrea, *Viața mănăstirească în Țara Românească înainte de anul 1370*, în **BOR**, LXXX, 1962, nr. 7-8, p. 673-687; Vasile Muntean, *Bizanțul și România. Cercetare comparativă privind organizarea mănăstirilor*, Iași, 2005; Mihai Colibă, *Regulile monahale ale Sfântului Vasile cel Mare și istoria vieții religioase monahale și a cultului creștin*, în **ST**, 1965, nr. 3-4, p. 241-253; pentru traducerea în limba română a regulii Sf. Vasile cel Mare a vieții monahale de obște în manuscrisele medievale, v. Pr. Ion Ionescu, *Traduceri din opera Sf. Vasile cel Mare în manuscrisele românești din Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România*, în **GB**, 1979, nr. 7-8, p. 737-756; v. și studiul nostru *Vocația monastică a elitelor sociale în epoca lui Matei Basarab*, în **SMIM**, XIV, 1996, p. 71-83 și antologia *Izvoare privitoare la istoria monahismului românesc, secolele XVI-XXI*, alcătuită de Daniel Danielescu și Emilian Roman, București, 2011.

în scris, în cazul românesc³⁴, fie de domni, fie de ctitorii privați, prin receptarea dreptului ctitoricesc bizantin³⁵.

Mijloacele prin care s-au produs abaterile de la norme denumite „obicei rău” au fost: mita și uneltirea ascunsă, comiterea de fals, pe de-o parte prin alcătuirea unor hrisoave de închinare abuzive, iar pe de alta, prin încălcarea voinței a trei foruri importante ale țării, indicate cu precizie, potrivit competențelor acestora în materie de drept ctitoricesc: *forul politic-administrativ* („fără de știrea sveatului”), *forul ecleziastic* („fără de voia soborului”) și *țara în ansamblul ei, ca societate politică* („fără de voia a nimănu din lăcuiitorii țării”). Toate aceste trei instanțe alcătuiesc osatura obiceiului bun, care guvernează atât materia juridică, cât și procedura instituțională a „închinării”: învoirea sfatului, concretizată prin înștiințare (*consensus*), acordul Bisericii locului, potrivit dreptului pravilelor bizantine (*jurisdictio canonica*) și încuviințarea celor în drept să fie consultați, adică locuitorii țării. Între aceștia se presupune că se aflau și ctitorii privați sau urmașii acestora.

Obiceiul rău trebuie numaidecât înlăturat, iar orânduiala veche restaurată, așa cum o cereau canoanele dintâi ale Bisericii³⁶. În acest sens, mijloacele de acțiune ale domnului, exercitate în numele autorității administrative și juridice a domniei, sunt nelimitate în termeni de suveranitate. Deasupra autorității sale, domnul nu recunoaște, în aceste acte constituționale, nici o instanță îndrituită să o aprobe sau, *dimpotrivă*, să o îngreădească sau să o reducă. De abia în anul următor, în 1641, gramatele patriarhului Constantinopolului, Partenie I, vor consfinți măsurile luate de domnul Țării Românești în 1639-1640, din „iubire de bună stare a țării”.

Ultima parte a părții *expositio* a celor două hrisoave A și B introduce în discuție *motivația legitimării politice*. În chip natural, *Scriptura* este autoritatea la care recursul instanței emitente devine obligatoriu. Versetele preluate din Vechiul Testament (*Cartea Regilor II*)

³⁴ În cazul bizantin, dispozițiile oficiale în privința fundațiilor religioase sunt alcătuite din: canoanele conciliilor ecumenice, novelele imperiale, deciziile patriarhale sau sinodale, v. Raymond Janin, *Le monachisme byzantin au Moyen Age. Commende et typica (X^e-XIVe siècle)*, în **REB**, 1964, XXII, p. 5-6; John Philip Thomas, *Private religious Foundations in the Byzantine Empire*, Washington D.C., 1987, p. 253-262.

³⁵ Primul domn care va da tiparului o culegere de așezăminte mănăstirești a fost Constantin Mavrocordat *Așezământul sfințelor mănăstiri*, București [1741]; v. Dan Simonescu, *Cea mai veche colecție de documente românești*, în **MO**, XXII, 1970, nr. 5-8, p. 498-523.

³⁶ Canonul 1 al Sinodului de la Sardicum, v. Jean Gaudemet, *op. cit.*, p. 173.

interpretat *ad hoc* de domn („cu puține numai schimbându-l”) glăsuiesc despre străinii care au vândut și „cârciumărit”³⁷ (au traficant). mănăstirile țării. Cine sunt aceștia? Pe de-o parte acei „domni și vlădici” străini care „pentru mită, fără voia nimănui”, le-au supus „metoașe dajnice” altor mănăstiri. Fără echivoc sau șovăieli, domnul denunță o stare de aservire, exprimată de epitetul „dajnic”, stare ce nu poate fi deloc justificată prin apelul la motivațiile obișnuite și recurente în actele de închinare, și anume datoria pioasă de a ajuta mănăstirile atonite, înglodate în datorii, din pricina fiscului otoman. „Dajnică” nu este însă un simplu epitet, pentru că el introduce în discuție statutul juridic al metocului (mănăstirii închinată). Potrivit înțelesului pe care i-l dă Matei Basarab, metocul nu este proprietatea mănăstirii-mamă, ci îi datorează acesteia doar uzufructul veniturilor, convertit într-o sumă de bani forfetară, ca orice dajdie, dare sau taxă³⁸. Invocat, peste două secole, de către statul român în marea dispută diplomatico-juridică din jurul secularizării, sensul juridic al termenului de „mănăstire închinată”, tocmai așa cum îl definește Matei Basarab, este acela de „supusă și stătătoare călugărilor străini”, diferit de sensul de „proprietate dăruită, donație”, sub care îl înțelegeau călugării greci. Se vedește astfel întreaga importanță a gândirii juridice oglindite în aceste acte și prudența cu care domnul Matei Basarab a cântărit, împreună cu sfatul său, fiecare cuvânt. Din această perspectivă, înclinăm să credem că statutul „metocului dajnic” apare aici ca echivalentul instituției bizantine *emphyteusis* (drept de exploatare, uzufruct și de profit asupra unui lucru, proprietate, cu excepția alienării acesteia, drept *in rem*)³⁹. Încredințarea în *emphyteusis* a proprietăților unui locaș religios survenea, în practica bizantină, în cazul în care se constata ruina lui, de aici și frecvența

³⁷ *A cârciumări* = a face negoț rușinos, a specula, a trafica, a se tocmi pentru lucruri ilicite; v. *Dicționarul Limbii Române*, Academia Română, Tomul I, Partea a II-a, Fasc. II, București, 1927, p. 136; ex. din *Cronograful* lui Moxa, (v. și ediția îngrijită de Gheorghe Mihăilă, București, 1989, p. 130) și din hrisovul A, după ediția întocmită de Alexandru Odobescu, *Scrieri literare și istorice*, vol. I, București, 1887, p. 431.

³⁸ Coman Vasilescu, *Abuzurile egumenilor greci în administrarea mănăstirilor închinată la Muntele Athos*, în antologia *României și Muntele Athos*, ed. de Ignatie Monahul și Gheorghe Vasilescu, București, 2002, p. 264; Ioan Moldoveanu, *op. cit.*, p. 55.

³⁹ Eleutheria Papagianni, *Legal Institutions and Practice in Matters of Ecclesiastical Property*, în *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, coord. de Angeliki E. Laiou, Washington DC, 2002, p. 1061; otomanii cunoșteau o formă asemănătoare de proprietate uzufruitară, numită *tassaruf*, J. C. Alexander, *Toward a History of Post Byzantine Greece. The ottoman Kanunnames for the Greek Lands, (circa 1500-1600)*, New York, 1974, p. 67.

invocării acestui pretext în hrisoavele de închinare din vremea predecesorilor domnului Matei Basarab.

O altă categorie ținută responsabilă de dezastrul săvârșit în aproape toate mănăstirile țării sunt călugării greci, care le-au ocupat și le administrează abuziv, „vânzându-le și cârciumărindu-le”, fapt ce a provocat protestul energetic al „călugărilor țării”, alungați și marginalizați: „*rugăciunile, lacrimile, suspinele acelor părinți duhovnici, goniți de striini de pren lăcuitele lor în silă, fără dreptate*”. Împărtășind condiția jalnică a acestora, domnul Matei Basarab amintește în acest moment istoric, în chip analog, propria lui suferință de pribeag în țări străine, alungat, el, scoborător al neamului basarabesc, din propria lui moștenire de străinii greci uzurpatori: „*întorcându-ș mila cea mare dumnzeiască spre ceastă săracă de țeară și pomenindu milele Lui cele de demult ce-au fost făcut cu neamul nostru băsărăbescu, cu cei domni moșnéni țărâi, care a multe sfinte mănăstiri și beserici fură ziditori și miluitori și acéleași mile vrând a le înnoi iarăși, aceluiaș neam băsărăbescu, spre gonirea den țeară a striinilor și spre adunarea moșnénilor țărâi, adusu-ș-au aminte de noi, carii sântem mai sus-ziș, Io Matei Băsărăbă, și ne-au adus den țări striini de unde eram goniți de striini și pribégi de răul lor și ne-a ales la domniea țărâi și ne ridică la scaunul moșilor noștri*” (doc. A și B). Este pentru a doua oară că autoritatea sa primește legitimare politică dintr-un substrat ideologic patriotic, laitmotiv susținut de data aceasta atât de legitimarea dinastică a vechilor Basarabi, cât și de ecoul unor elemente autobiografice, străbătute de un oarecare patos biblic. Condensate aici doar în câteva rânduri, pribegia dureroasă și izbăvirea țării „grădina împăratului” de răutatea grecilor sunt două toposuri bine articulate în ceea ce s-a numit etapa întâi (1633-1634), a primei cronici a Țării Românești, ce avea să intre mai apoi în alcătuirea *Letopisețului Cantacuzinesc*⁴⁰. Cât privește preluarea moștenirii Basarabilor și făurirea teoriei identității vechii dinastii cu neamul Craioveștilor, acestea pot fi recunoscute în două din cele trei așezăminte din 1639-1640⁴¹, și în hrisovul de danie către mănăstirea Sf. Pavel de la Muntele Athos din 26 martie 1639⁴².

⁴⁰ *Cronicari munteni*, vol. I, p. 154; v. Ștefan Andreescu, *Despre “Faza Matei Basarab” din Cronica Țării Românești*, în idem, *Istoria românilor: cronicari, misionari, ctitori (sec. XV-XVII)*, București, 1997, p. 86, 88-89.

⁴¹ Șt. Andreescu, *op. cit.*, 87-88.

⁴² **DANIC**, Ms. 723, f. 527-528, doc. din 26 martie 1639 include, în final, pomelnicul domnului, o listă de 21 de nume în care se repetă numele Neagoe, Vâlsan

Introdusă cu acest lung discurs juridic și politic, partea de *dispositio* propriu-zisă a hrisoavelor din 1639 și 1640 este scurtă și constă în listele de mănăstiri ce sunt slobozite din „legătura închinării” (doc. A și B) sau sunt puse, printr-o decizie *de futuro*, la adăpost de intenția de a fi închinată vreodată „în mâinile grecilor sau altor străini” (doc. C). Nici una din cele trei liste cuprinse în hrisoavele A, B și C nu este identică cu cealaltă, de aceea se impun ca legitime o serie de întrebări privind diferențele dintre cele trei liste și mai ales rostul pentru care, de la un an la altul, domnul a stăruit de două ori asupra unei hotărâri pe care o sancționase și întărise prima oară sfatul de obște al țării.

Hrisovul A conține numele a 22 de mănăstiri numite „lavre domnești”: Tismana, Cozia, Argeș, Bistrița, Govora, Dealul, Glavaciog, Snagov, Codmeana, Valea, Râncăciog, Mislea, Bolintin, Câmpulung, Căldărușani, Brâncoveni, Sadova, Arnota, Gura Motrului, Topolog, Nucet, Tânganul.

Lista din hrisovul B cuprinde trei categorii de lăcașuri desemnate de domn și de sfatul stărilor ca: *a.* „lavrele domnești” „readuse” pe seama țării: Tismana, Argeș, Brădet, Dealu, Glavaciog, Snagov, Mislea, Valea, Tânganul, Potoc, Râncăciog și Menedic; *b.* mănăstirile „vândute și cârciumărite”: Cozia, Bistrița, Govora, Codmeana, Iezerul, Gura Motrului; *c.* mănăstiri neînchinată, „zidite din temelii” de domnul Matei Basarab: Câmpulung, Sadova, Brâncoveni, Arnota, Căldărușani, Deunlemn, Mărgineni, Drăgăneștii de Ruși, Brebul și Plătărești.

În sfârșit, cea de-a treia listă, cea din hrisovul C, cuprinde numai mănăstirile zidite de domnul Matei Basarab sau de înaintașii și strămoșii din familia sa și refăcute de el din temelii: Câmpulung, Sadova, Bistrița, Brâncoveni, Arnota, Gura Motrului, Dintrunlemn, Căldărușani, Măxineni. Acestea sunt pomenite cu hramurile lor.

Comparația celor trei liste ne arată mai întâi că primul pas în ceea ce am putea numi o reformă monastică a domnului Matei Basarab este

(Vâlcă în doc.) și Datco; pomelnicul se deschide cu boierii Craiovești: Barbul, Pârvul, Danciul și Neagoe (domnul Neagoe Basarab), marele logofăt Arvat (din Grozești), împreună cu ginerele lui, marele portar Peia, tatăl Calei, soția marelui armaș Datco din Brâncoveni, bunicul domnului, menționat și el, împreună cu ginerele, Vâlsan din Caracal și cu nepoții: Datco, Radu și Danciul vornicul, tatăl lui Matei Basarab; urmează Matei, fratele lui Vâlsan din Caracal; ultimele nume sunt mai greu de deslușit în relația de rudenie cu Matei Basarab: Negoită și Stoica, Manea (probabil Perșanu, mare vornic) cu soția lui Vlădaia, Viiana și Neaga (din Golești), mătușa domnului; ascendența oglindită de acest pomelnic pare să fie doar cea paternă, cf. Ștefan Andreescu, *Ascendența maternă a lui Matei Basarab*, în *AG*, VIII, 1996, nr. 3-4, p. 197-203.

introducerea, în actele din 1639-1640, a unei ierarhizări a fundațiilor monastice⁴³: „lavre domnești” (doc. A și B) și ctitorii private („mănăstiri, măcară domnești, măcară boierești”, doc. B), împrumutând-se termenul de „lavră” din denotațiunea folosită la Muntele Athos (Marea Lavră). Așa cum se va observa din terminologia altor hrisoave și gramate patriarhale ulterioare, lavrele domnești ale țării se disting de celelalte ctitorii prin vechime, putere economică, importanță duhovnicească și privilegiile primite de la domnie: scutirea de dijma de stupi, de gorștina de oi, de vinărici și de rămători, de cai de olac⁴⁴. Între lavrele domnești, se numără toate ctitoriile domnești, ca și cele ale ierarhilor țării, după cum se înțelege din hrisovul de scutiri acordat mănăstirii Izvorani la 8 martie 1634, ctitoria mitropolitului Luca⁴⁵. Lista din hrisovul A este compactă și nediferențiată, prin folosirea sintagmei „lavre domnești”. Cu toate că nu face o distincție nominală între cele două tipuri de ctitorii, domnești și boierești, lista din doc. B, operează cu trei grupuri: mănăstiri domnești închinare abuziv, cele vândute sau traficate (cârciumărite) și cele pentru care domnul se consideră ctitor, fie prin zidirea din temelie, fie prin refacere și pentru care impune urmașilor interdicția de închinare. Această ultimă categorie, cu diferențe atât în plus (Măxineni), cât și în minus (Mărgineni, Drăgășanii de Ruși, Brebul și Plătărești) re apare în doc. C, ce include ctitorii boierești ale familiei din care domnul descindea prin femei, Craioveștii, devenite prin intervenția de reînnoire, nu întotdeauna riguros consemnată⁴⁶ a domnului Matei Basarab, ctitorii domnești, alături de acelea ridicate de el însuși din temelie.

⁴³ O tipologie similară la Henri H. Stahl, *op. cit.*, p. 166-189; Stahl adaugă ctitoriile sătești colective.

⁴⁴ Aceasta este formula fiscală folosită de Matei Basarab, în timpul domniei lui; cf. hrisovul de iertare de dări a mănăstirilor domnești și boierești al domnului Radu Tomșa din 20 aprilie 1632 mai cuprinde și alte două scutiri (împrumuta și vinul domnesc), Daniel Barbu, *O arheologie constituțională românească*, p. 91-93.

⁴⁵ **DRH.B**, vol. XXIV, întocmit de Sașa Caracaș, Damaschin Mioc și Constantin Bălan, București, 1974, p. 288-289: “după prestavlenii răposatului părintelui vlădicăi Luca rămas-au a fi această sfântă mănăstire domnească, ca și alalte mănăstiri domnești și o am lăsat să aibă pace cum și alalte mănăstiri domnești, de toate cum scrii mai sus”.

⁴⁶ Mănăstirile Arnota, Plătărești și schitul Topolnița se atașează unei tradiții potrivit căreia refacerea lor se datorează tribulațiilor pătimate de aga Matei din Brâncoveni, înainte de a deveni domn (6 noiembrie 1633); documentele din 11 iulie, 16 aprilie 1637 și 23 aprilie 1638 îl indică pe domn ca și ctitor, deși există temeieri spre a conchide că măcar mănăstirea Arnota a fost precedată de un lăcaș construit în lemn, v. D. Cristescu, *Sfânta mănăstire Arnota*, Rm. Vâlcea, 1937, p. 15-16, 59, 113-116; Cornelia Pillat, *Signification de l'ensemble de peinture du Monastère Arnota*, în

O decizie crucială precum cea a desființării legăturii de închinare și a interzicerii ei, în cazul propriilor ctitorii, nu a apărut dintr-odată, ci s-a maturizat în timp. Mai mult, avem dovezi clare că reforma monastică, din care anularea unora din așezămintele de închinare făcea parte integrantă, a vizat toate mănăstirile țării și că a fost precedată, ca orice reformă în spirit modern, de o evaluare a unei stări de fapt, extinsă la scara întregii țări și instrumentată instituțional. În primii șapte ani de domnie, domnul a avut vreme să înțeleagă treptat cât de critică era situația economică și spirituală a mănăstirilor de pe cuprinsul țării, al căror protector țintea să fie. A folosit acest răgaz cu înțelepciune și discernământ, în primul rând ca să se familiarizeze cu modul în care erau administrate, ca să se îngrijească de multe dintre ele, înnoind sau acordând noi binefaceri, întăriri de privilegii și de scutiri⁴⁷. Cu această ocazie sau în cursul unor procese, a verificat actele ctitorilor⁴⁸, ce i se prezentau de către egumeni, a ascultat plângerile tuturor și a îndreptat abuzuri săvârșite în materie de drepturi și obligații ale ctitorilor⁴⁹, a pus să se facă anchete amănunțite pentru fiecare caz în

RESEE, XVII, nr. 3, p. 561-562; pisaniile mănăstirii Plătărești ca și cea de la Brebu sunt posterioare anului 1640 și nu concordă cu documentele, v. Nicolae Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale. I. Țara Românească*, București, 1970, vol. I, p. 523; trei mănăstiri sunt disputate cu nepotul domnului, marele vornic Preda Brâncoveanu: mănăstirea Brâncoveni, v. Veniamin Nicolae, *Ctitoriile lui Matei Basarab*, București, 1980, p. 31-32, Gura Motrului și Dintrunlemn, v. Radu Crețeanu, *Preda Brâncoveanu, ctitor al bisericii de zid a mănăstirii Dintru-un lemn*, în *MO*, 1966, nr. 7-8, p. 645-651.

⁴⁷ Mănăstiri de pe listele din doc. A și B, cărora Matei Basarab le-a făcut danii sau le-a acordat privilegii, văzându-le sărăcite: Topolog (Turcinești) (15 iunie 1633, *DRH.B*, vol. XXIV, nr. 98), Râncăciov (13 mai 1633, *DRH.B*, vol. XXIV, nr. 66, 252), Gura Motrului (19 mai 1633, *DRH.B*, vol. XXIV, nr. 83), Mislea (9 octombrie 1633, *ibid.*, nr. 156), Bistrița (13 ianuarie 1634, „de când au venit domnii străini, aceștia le-au împresurat și le-au rupt hrisoavele”, *DRH.B*, vol. XXIV, nr. 189), Mărgineni (8 martie 1634, *DRH.B*, vol. XXIV, nr. 213) Cozia (1 aprilie 1635, *DANIC*, *M-rea Cozia XXIV/11*), Potoc (10 august 1636, *BAR*, *Doc. ist.*, DLXXXVIII/4), Snagov (8 ianuarie 1636, *DANIC*, *M-rea Snagov*, X/7), Arnota (17 aprilie 1637, *DANIC*, Ms 717, f. 21v-14), Argeș (29 aprilie 1633, *DRH.B*, vol. XXIV, nr. 41); la acestea se adaugă un număr mare de acte ce privesc întăriri sau litigii ale mănăstirii Tismana.

⁴⁸ V. doc. din 13 mai 1634: falși ctitori uzurpatori care au pus un egumen al lor care a tăiat hrisoavele mănăstirii Bistrița (*DRH.B*, vol. XXIV, nr. 271).

⁴⁹ Călugării se plâng de sărăcirea mănăstirilor, de „vremurile dărăpănătoare, când toate satele s-au tulburat și au fugit în țări străine”: domnul Matei Basarab hotărăște că nu este volnic egumenul să răscumpere rumâni fără voia ctitorilor (20 mai 1633, *DRH.B*, vol. XXIV, nr. 85); trimite un om domnesc peste un popă, să înapoieze egumenului mănăstirii Menedic un stihar dăruit de un dregător domnesc (*DRH.B*, vol. XXIV, nr. 258) etc.

parte, pentru a se încredința asupra acordului de închinare al urmașilor unor ctitori boieri. Că o astfel de cercetare a precedat așezămintele de slobozire o adeverește întărirea, la 17 mai 1640⁵⁰, a hrisovului de închinare al mănăstirii Nucet la mănăstirea Dușca (Doussikon-Trikala), făcută de Radu Mihnea, cu voia vornicului Ivașco Băleanu și a clucerului Buzinca, rudele de sânge ale fondatorului, Gherghina pârcălab. Domnul Matei Basarab convoacă și el la rândul său pe urmașii acestor doi boieri, frații Petru și Gheorghe Băleanu, fiii lui Ivașco vornic și Preda sluger, fiul lui Buzinca clucer, spre a mărturisi „cum că cu voința lor s-au închinat mănăstirea”⁵¹. În cazul mănăstirii Nucet, s-a procedat la fel ca la toate celelalte mănăstiri închinare ale țării, ctitorii boierești și domnești și trebuie să ne imaginăm că vreme de șapte ani, acest proces de verificare serioasă, amănunțită și înțeleaptă („căutare cu mare cumpăt”) a tuturor mănăstirilor și cu precădere a celor închinare, a întemeiat și a întărit convingerea domnului și a sfatului de obște că măsura dezînchinării era necesară, inevitabilă și nu mai suferea amânare: *„După aceea, în zilele domni<i>i noastre cei de Dumnzeu dăruite, cu sfatul și cu voia de opște, făcându-se căutare cu mare cumpăt pentru mănăstirile cele ce se află întru tot pământul nostru, iar mai vârtos pentru mănăstirile cele ce s-au orânduit și s-au închinat celor de la Sfântul Munte și pre aiurea, ca să se adevereze fieștecarele dintru dânsele în ce fel și în ce chip s-au supus și s-au închinat, pentru că cele mai multe dintre dânsele, nici cu vrerea, nici cu știința ctitorilor, ci prin mituiri erea hrăpite”*.

Dar calea către al doilea pas, așezămintele de slobozire din 1639-1640, trecea și prin precedente și modele ale înaintașilor săi pe tronul țării, pe care Matei Basarab le-a cunoscut și le-a urmat. Cu siguranță că unul dintre acestea a fost hrisovul lui Alexandru Iliș din 6 martie 1628. Întărindu-i lui Partenie egumenia pe viață a mănăstirii Snagov, voievodul hotărăște, împreună cu tot sfatul țării, ca lăcașul românesc să nu fie închinat mănăstirii Pantocrator de la Sfântul Munte, așa cum ceruseră, insistent, călugării trimiși de acolo. Vom zăbovi mai mult asupra acestui act, odată pentru că reprezintă un precedent în dreptul domnesc, pe care Matei Basarab îl va folosi, extinzându-l, unsprezece ani mai târziu, de la

⁵⁰ Orig. slav la Mrea Sf. Visarion (Doussikon), microfilm la Centrul de Studii Medievale din Atena (KEMNE), ediție în pregătire în volumul XXVII al colecției DRH; trad. rom. la Ioan C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, București, 1919, p. 32.

⁵¹ V. și însemnarea „am cercetat eu, Udriște al doilea logofăt din divanul lui Matei voievod, leat 1638”, pe hrisovul de închinare al mănăstirii Stelea la Ivron din 10 iulie 1634, în care Udriște barează un pasaj „mori și grădini” (DRH.B, vol. XXIV, nr. 322).

un singur caz, la o listă care cuprinde 22 de lăcașuri. În al doilea rând, nu poate să nu fie remarcată asemănarea izbitoare dintre hrisovul din 1628 și legămintele sobornicești din anii 1639 și 1640, în ceea ce privește procedura juridică și motivele care o întemeiază, înșirate în *expositio*⁵². Astfel, voievodul Alexandru Iliș mărturisește că, sub presiunea cererii călugărilor atoniți, a convocat pe toți „străluciții și iluștrii sfetnici ai săi” și a întrebat pe toți „vlastelinii de bun neam” dacă „să supună” mănăstirea sau să o lase „după obiceiul ei”. Consultarea divanului și a tuturor boierilor însemnați ai țării apare așadar ca obligatorie în aprobarea unei proceduri de închinare, așa cum proclama și Matei Basarab în hrisoavele sale, reluând expresia „obiceiul mănăstirii”. Înșiși termenii în care documentul informează că domnul a formulat întrebarea adresată public sfetnicilor marchează respingerea *ab initio* a ideii închinării, anticipând deja răspunsul sfatului obștesc (СЪВѢТЪ ВЪЩИ). Motivele refuzului cererii de închinare urmează cât se poate de limpede: frecvența închinărilor abuzive săvârșite de domnii țării, predecesori ai săi, care au emis pentru aproape toate mănăstirile țării asemenea hotărâri „cu îndrăzneală”, „lesne și cu de la sine putere” (САМОВОЛНѢ), adică fără voia sfatului țării⁵³. Această stare de fapt a dus la „împușinarea mănăstirilor țării care să nu fie metohuri”, stricând așadar echilibrul dintre lăcașurile autonome și cele închinare. Explicând mai apăsător rațiunea pentru care refuză închinarea mănăstirii Snagov la Pantocrator, domnul pare să exprime public, cât se poate de hotărât, împreună cu sfatul său boieresc, o judecată de ansamblu în numele țării, judecată ale cărei efecte se vor vedea mai târziu, în măsura cu caracter constituțional luată de Matei Basarab: „*Căci este de ajuns cât au săturat (ОУДОБИША) cei de mai înainte domni Muntele Sfânt și alte locuri cu metohuri din mănăstirile țării Ungrovlahiei*”. I se poate atribui cu adevărat, în realitate, lui Alexandru Iliș, fermitatea unei decizii de acest fel și formularea ei în termeni atât de categoric ostili la adresa fenomenului închinării? Nu este el oare domnul despre care un alt grec

⁵² Dan Horia Mazilu a remarcat în trecut faptul că acest hrisov, redactat și probabil inspirat de Udriște Năsturel, anticipează “politica de câștigare a independenței politice și religioase a lui Matei Basarab”, *Udriște Năsturel*, București, 1974, p. 71.

⁵³ „Pentru că am văzut că alți cnezi, care au fost înaintea noastră, aproape toate mănăstirile de aici cu îndrăzneală le-au dat în stăpânire și să fie metohuri închinare la Sfântul Munte și aiurea, care au fost zidite și întemeiate (ЗДАНИ И УСНОВАНИ) și într-alt fel de lege întocmite, acestea au fost închinare de ei lesne cu de la sine putere” (DRH.B, vol. XXII, întocmit de Damaschin Mioc, București, 1969, p. 53).

împământenit, mitropolitul Matei al Mirelor, egumen al mănăstirii domnești de la Dealul, scria că nu știa bine limba țării și că judeca după pravilele bizantine, lăsând deoparte legea țării, asupra căreia mitropolitul îl sfătuia să se aplece cu mai mult cuviință, ca să nu o șubrezească?⁵⁴ Dacă se adaugă la aceasta și un sfat de martori alcătuit din destui boieri greci (Trufanda mare vistier, Ramandi mare comis, Diamandi mare paharnic, Dumitrachi mare stolnic), este cu adevărat complicat de înțeles cui va fi aparținut opoziția care a condus la hotărârea din 6 martie 1628. Să fi venit ea din partea unor ierarhi, greci ei înșiși, dar împământenți, precum Matei al Mirelor, dojenitorul și sfătuitoarea domnului, mort cu câțiva ani mai înainte? sau chiar din partea mitropolitului Luca, protectorul și prietenul mitropolitului Mirelor, despre a cărui consultare domnul Alexandru Iliș nu pomenește nimic? Să așezăm alături, în aceeași partidă, chiar pe Udriște Năsturel, ale cărui calități literare și întorsături retorice, inconfundabile⁵⁵ le putem descifra în formularea și diortosirea hrisovului, cu particularități fonetice, formulări arhaizante și topică latinizantă specifică slavonei „clasice” (slavo-ilirica) a epocii baroce? Sunt indicii rezonabile pentru a presupune că un cărturar ales, precum Udriște Năsturel, ar fi nu numai alcătuitoarea material (logofătul însărcinat cu redactarea formală și cu executarea) al hrisovului acordat la 6 martie 1628 de către domnul Alexandru Iliș episcopului de Prespa, Partenie, ci și autorul formulărilor din partea de *expositio* a acestui act⁵⁶, așa cum a făcut-o și pentru așezământul de slobozire din 1640 (doc. C).

Doar trei ani mai târziu, reacția munteană împotriva „acaparării grecești”⁵⁷, provocate de cei doi domni Radu Mihnea și Alexandru

⁵⁴ *Tesauru de monumente istorice*, I, 1862, p. 534; Dan Simonescu, *Le chroniqueur Mathieu de Myre et une traduction ignorée de son „Histoire”*, în **RESEE**, IV, 1966, p. 81-114.

⁵⁵ Dan Horia Mazilu, *op. cit.*, p. 72.

⁵⁶ **DRH.B**, vol. XXII, p. 51-55; comentariu la Petre Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 164-165, notând componența sfatului lui Alexandru Iliș, alcătuit din boieri greci.

⁵⁷ Expresia aparține lui Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești*, p. 90-104; Ion Ionașcu, *Le degré d'influence des Grecs des Principautés Roumaines dans la vie politique de ces pays*, în *Symposium. L'Epoque phanariote, 21-25 octobre 1970. À la mémoire de Cléobule Tsourkas*, Thessaloniki, 1974, p. 217-228; pentru Moldova, v. Radu G. Păun, *Stratégies de famille, stratégie de pouvoir: les Gréco-Lévantins en Moldavie au XVIIe siècle*, în *Social Behaviour and Family Strategies in the Balkans (16th-20th Centuries)*, vol. coord. de Ionela Băluță, Constanța Vintilă-Ghițulescu, Mihai-Răzvan Ungureanu, București, 2008, p. 13-21.

Coconul, cărora cronicarii pământeni⁵⁸ le impută „grămada” grecilor sosiți cu ei ca al doilea val ce s-a adăugat la cel precedent, duce la măsurile constituționale ale lui Ștefan Tomșa din 15 iulie 1631. Cu „Carta de libertăți” a acestui domn, așezămintele lui Matei Basarab din 1639-1640 au fost puse deja într-o relație de filiație, fără să se observe un fapt esențial: în 1631, închinarea nu a fost adusă în discuție, ci doar „cumpărarea” mănăstirilor pământene de către călugării greci, transformarea lor în metocuri și scoaterea veniturilor și a obiectelor de preț ale acestora din țară. Îndreptarea acestei situații avea să se impună, potrivit dispozițiilor din Carta lui Leon Tomșa, pe o cale administrativă: alungarea călugărilor greci, înlocuirea lor cu monahi autohtoni și inventarierea bunurilor („*să li se ia seama de tot ce au fost al mănăstirilor*”)⁵⁹. Numai că acestui domn nu i s-a mai dat răgazul de a respecta angajamentul luat în fața sfatului țării, iar succesorul său, Matei Basarab, a preluat ca moștenire aceeași stare deplorabilă a mănăstirilor. Lui i-a trebuit însă mai multă vreme, pentru a se lămuri că o măsură administrativă precum cea a sfatului țării din 1631 nu era de ajuns, dacă nu era întărită de un așezământ care să garanteze autonomia prezentă și viitoare a ctitoriilor importante ale țării. Acesta este motivul pentru care pune la cale un act juridic (hrisovul A de la începutul anului 1639), iar apoi revine, la sfârșitul anului 1640 cu trei măsuri diferite (doc. B): cea juridică, a anulării unor acte de închinare considerate frauduloase ce vizau prima categorie de mănăstiri numite „lavrele domnești”, cea administrativă, de alungare a călugărilor greci din mănăstirile din categoria „vândute și cârciumărite” pe ascuns, fără nici un fel de acte și cea a interdicției ca propriile sale fundații și ale familiei sale să fie închinat în viitor. Din prima categorie menționată în doc. B (Tismana, Argeș, Brădet, Dealu, Glavaciog, Snagov, Mislea, Valea, Tânganul, Potoc, Râncăcirov și Menedic), posedăm știri despre următoarele mănăstiri închinat la Athos sau în alte locuri din Grecia de domni predecesori ai lui Matei Basarab: Mislea⁶⁰, Valea⁶¹, Bolintin⁶², Glavaciog⁶³, Iezeru⁶⁴, Potoc⁶⁵ și Dealu⁶⁶.

⁵⁸ Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. de Const. Grecescu și Dan Simonescu, București, 1963, p. 84, 87: „Viind Alexandru vodă domn de la Poartă (7125), adunase mulți greci cu dânsul, și cu ce mai era nainte aicea, să făcuse o grămadă”.

⁵⁹ Daniel Barbu, *O arheologie constituțională*, p. 85-86.

⁶⁰ Dedicată mănăstirii epirote Sfinții Părinți (Paterissa) de la Zitsa (Epir), de către ctitorul ei (1536), domnul Radu Paisie sau de către descendenții acestuia; închinare confirmată de domnul Radu Mihnea la 1616, v. Ariadna Camariano-Cioran, *L'Épire et les Pays Roumains*, Janina, 1984, p. 53.

Mănăstirea Brădet a fost închinată de Matei Basarab ca metoh mănăstirii Argeș, la 4 ianuarie 1634⁶⁷. Din grupul celor 7 mănăstiri închinată la Sfântul Munte, așezămintele de la Dealu, Glavaciog și Iezeru fuseseră afierosite mănăstirii Ivirul sub păstoria mitropolitului grec Grigore, fost egumen al acestei mănăstiri atonite⁶⁸.

Despre cea de-a doua categorie, mănăstirile „vândute și cârciu-mărite” (doc. B, Cozia, Bistrița, Govora, Codmeana, Iezerul, Gura Motrului), știm mai puțin, pentru că acest fenomen transpore mai greu în documentele epocii. În chip sigur, despre ele este vorba într-unul din paragrafele *Cartei de libertăți* din 1631 a lui Ștefan Tomșa și în hrisovul hărăzit de Matei Basarab mănăstirii Tismana din iulie 1648: „*Aceste tocmele le-am făcut pentru că vin oameni străini, călugări, de îmblă cu mită, cu vânzări pre la domni, pre la boiari, pre la vlădici până încap în mănăstire. De acia, să fac ca și Antihrist de încep a le închina altor*

⁶¹ Dedicată mănăstirii Goura din dioceza Pogoniani (Epir) la o dată necunoscută; închinare confirmată de domnul Radu Mihnea la 1623, v. Ariadna Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 28

⁶² Apare doar în lista din doc. A; închinată mănăstirii Ivir de Alexandru Coconul la 14 martie 1625, **Hurmuzaki**, vol. XIV/1, p. 724, nr. 699; **DIR.B**, XVII/4, p. 486-487, trad. rom.; Petre Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 115; Ioan Moldoveanu, *op. cit.*, p. 121.

⁶³ Ilie Gh. Diaconescu, *Vatra mănăstirii Glavacioc în secolele XV-XIX*, în **BOR**, XCVIII, 1980, nr. 9-10, p. 1047-1077; închinată de Alexandru Coconul mănăstirii Iviron (8 martie 1626), **DRH.B**, vol. XXI, ed. de Damaschin Mioc, București, 1965, p. 36; Petre Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 117; Ioan Moldoveanu, *op. cit.*, p. 121.

⁶⁴ Închinată mănăstirii Iviron la 25 aprilie 1625 de jupanița Chiajna, soția lui Cernica vornic, întărirea domnească a lui Alexandru Coconul este din aceeași zi; v. Petre Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 115-116; Ioan Moldoveanu, *op. cit.*, p. 122.

⁶⁵ Închinarea mănăstirii Potoc (Butoiul) la mănăstirea Sf. Ștefan-Meteore apare atestată înainte de 1639 într-un document din arhivele mănăstirii, descoperit și publicat de Ștefan Andreescu, *Acte medievale din arhive străine*, în **RdI**, XXIV, 1981, nr. 9, p. 1738-1746, cu data probabilă <1568-1573>, reluat în **DRH.B**, vol. VI, întocmit de Ștefan Ștefănescu și Olimpia Diaconescu, București, 1985, nr. 123; din punct de vedere al limbii și al protocolului diplomatic, am considerat acest act o plăsmuire interesată, ca și altele din condica mănăstirii Potoc, alcătuită de călugărul Arsenie de la Meteore la sfârșitul secolului al XVIII-lea, în scopul probării închinării acestui lăcaș v. Violeta Barbu, *Addenda*, în **SMIM**, XXIII, 2005, p. 313-316.

⁶⁶ Închinată de Leon Tomșa la mănăstirea Iviron (14 februarie 1630), v. **DRH.B**, vol. XXIII, p. 96-99; Petre Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 117-118; Ioan Moldoveanu, *op. cit.*, p. 122.

⁶⁷ **DRH.B**, vol. XXIV, nr. 182.

⁶⁸ Petre Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 118; doc. din 10 iulie 1634 (**DRH.B**, vol. XXIV, nr. 323), în care se spune că Grigorie era de “postrig de la Ivir”.

*mănăstiri pren Țara Turcească și a le face metoașe (care lucru easte foarte fără cuviință), de aceea începe a răsipi toate bucatele și toate veniturile și rămâne mănăstirea pustie. Acestea toate văzându-le domniia mea sparte și stricate și putrede, întăririle și miluirile și pomeanele și moșăile ce-au miluit acei pristăviți domni bătrâni carii den temeiu au zidit sfintele case...”*⁶⁹. Totodată, pasajul luminează etapele prin care s-a ajuns la starea de lucruri denunțată în legămintele de slobozire: mai întâi, călugării greci au ocupat cu simonie mănăstirile⁷⁰, iar apoi ei înșiși, fără vreo încuviințare a domnului, sfatului sau a soborului episcopilor, le-au închinat ca metocuri la Athos, începând să risipească bunurile și veniturile și să alunge pe călugării români.

O dovadă uimitoare a acestui proces de vindere pe ascuns ca metoc a unor mănăstiri este chiar marea lavră a Tismanei, plasată, în chipul cel mai surprinzător, în hrisoavele A și B în grupul mănăstirilor închinat. Gramata din 3 iulie 1648 a patriarhului Paisie al Ierusalimului are rostul de a ne lămuri că apariția Tismanei pe lista mănăstirilor închinat, oricât de greu de crezut, este doar o eroare de clasificare, ea fiind mai degrabă de asimilat celor „vândute”, dar neînchinat încă. Printre blesteme înfricoșătoare, actul patriarhal glăsuiește, fără prea mare precizie, dar îndeajuns de convingător, că mănăstirea, fondată de Sfântul Nicodim ca „lavră mănăstirilor a toată Țara Muntenească”, a fost vândută ca metoh, „pentru vrăjmașă mită”, în vremea domnilor Alexandru (Iliăș) și Leon Tomșa. Locul în care ar fi trebuit să apară numele mănăstirii căreia ar fi fost închinată Tismana a fost lăsat alb. Redactorul hrisovului a făcut astfel distincția dintre vânzare, ca etapă pregătitoare și închinare⁷¹.

O posibilă vânzare de mănăstire poate fi aceea a mănăstirii Bolintin, închinată mănăstirii Ivir de Alexandru Coconul la 14 martie 1625⁷², iar în

⁶⁹ DRH.B, vol. XXXIII, ed. de Gheorghe Lazăr, Constanța Ghițulescu și Andreea Iancu, București, 2006, p. 166; fragment final de copie românească publicat sub numărul 164 din hriseul slavon incomplet nr. 166, datat iulie 1648.

⁷⁰ Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor*, București, 1929, vol. I, p. 255 pomenește câțiva ierarhi și călugări greci locuitori în mănăstirile pământene, veniți aparent în anturajul lui Radu Mihnea voievod: “un vlădică Pahomie” la Târgoviște, Antonie la Argeș, un “piscop” la Tânganu, Haralambie la Snagov.

⁷¹ DRH.B, vol. XXXIII, p. 198-200: “pentru că, de când au fost vândut metoh cum au fost vândut și Iuda pre Hristos, întâiu au stricat obiceiul sfintei mănăstiri”; v. altă gramată a aceluiași patriarh Paisie al Ierusalimului din iulie 1648: “să nu mai încapă străin, să vândă și să închine”, *ibid.*, p. 169.

⁷² Hurmuzaki, vol. XIV/1, ed. Nicolae Iorga, București, 1916, p. 724, nr. 699; DIR.B, XVII/4, p. 486-487, trad. rom.

anul următor, supusă mănăstirii Simonopetra, de către același domn (15 iunie 1626)⁷³. Petre Ș. Năsturel suspectează în acest transfer un eventual schimb-vânzare a metocului de către călugării iviriți confrăților de la Simonopetra⁷⁴. Un alt exemplu adevărate cumpărarea unei mănăstiri de către o alta, mai mare, care o supune ca metoh, de data aceasta în țară. La începutul domniei lui Leon Tomșa, logofătul Miloș din Pârâu, nepotul de frate al vistierului Stoichiță din Strâmba, acuzat de delapidare din vistieria statului de către voievodul Gavril Movilă⁷⁵, răscumpără la 27 mai 1630⁷⁶, mănăstirea Strâmba, ctitoria boierului. Aceasta fusese “vândută de Alexandru Iliăș voievod” pentru hiclenie, călugărilor mănăstirii Tismana. Mănăstirea salvată de la pieire, căci urma să fie surpată de un slujbaș al domnului, este vândută și cumpărată, cu alte cuvinte „cârciumărită”. Slujitorul lui Alexandru Iliăș, postelnicul Antonie Cațidiavol, un grec firește, este chemat la masă de călugări, ospătat din belșug și rugat să nu facă rău sfintei mănăstiri. După ce Cațidiavol a fost astfel îmblânzit, călugării, practici, pornesc să se târguiască și pun pe masă, ca pentru orice bun care are un preț, 250 de galbeni, cu care se oferă să răscumpere mănăstirea și să și-o facă metoh. De bună seamă, călugării realizaseră că sunt pe cale să facă o investiție bună, fiindcă numai averea mișcătoare și nemișcătoare lăsată de vistier Strâmbei valora mult mai mult, fără a mai socoti lăcașul în sine „biserica înfrumusețată cu odăjdii”. Deși nu știm pe ce căi ascunse, mănăstirea Codmeana ajunsese și ea, înainte de 1639, „sub stăpânirea”, adică metoc al unei mănăstiri mai mari, Cozia⁷⁷.

Împlinirea pasului al treilea al reformei monastice se împlinște prin aprobarea, strict canonică, a hotărârilor luate de domn împreună cu

⁷³ Dumitru Năstase, *Les documents roumains des archives du couvent de Simonopetra*, în «Συμεικτα», V, 1983, p. 239.

⁷⁴ Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, p. 115; Ioan Moldoveanu, *op. cit.*, p. 121.

⁷⁵ Violeta Barbu, *Furțișagul din banii publici pe baza documentelor din prima jumătate a secolului al XVII-lea: de la justiția sumară la proces (I)*, în **RI**, 2004, nr. 3-4, p. 73-88; (II), XVI, nr. 1-2, p. 143-152.

⁷⁶ Mihai Săulescu, *Hrisov de la Leon vodă pentru întărirea de ctitori la m-rea Strâmba*, în **AO**, IV, 1925, p. 201-205; **DRH.B**, vol. XXIII, p. 201-205.

⁷⁷ Doc. din 30 aprilie 1633, **DRH.B**, vol. XXIV, nr. 44; v. și mențiunea din *Letopiseșul Cantacuzinesc*, în *Cronicari munteni*, ed. de Mihai Gregorian, București, 1961, p. 94: “mănăstirea Cotmeanii care să cheamă Ospățul cel de seară (adecă metohul Coziei)”.

toate stările țării, de către autoritatea bisericească supremă, patriarhia de Constantinopol împreună cu Marele Sinod. Astfel încât, imediat după ce aceste trei hrisoave au fost emise de domn în anii 1639 și 1640, patriarhii Partenie I al Constantinopolului și Teofil al Ierusalimului, cu tot soborul Marii Biserici a Constantinopolului s-au grăbit în 1641, să consfințească, cu autoritatea acestui for suprem bisericesc, așezămintele din Țara Românească. Două gramate, amândouă datate 9 aprilie 1641⁷⁸, adeveresc și întăresc întocmai⁷⁹ hrisoavele de dezrobire din noiembrie și decembrie 1640 (doc. B și C), afirmând că domnul a acționat corect din punct de vedere politic, „iubind buna stare a țării întregi și îngrijind de liniște și de dreptate” și apărând-o de străini, venetici și de „unii greci lacomi și fără învățătură de carte, care au năvălit și au umplut țara”. Vorbele și faptele acestora, străine de „sfânta lege”, sunt condamnate și de patriarhi. Prin această procedură canonică, soborul Marii Biserici, împreună cu cei doi patriarhi, al Constantinopolului și al Ierusalimului, conferă legitimitate canonică transferului de statut al mănăstirilor românești, de la metocuri închinat, la așezăminte autonome, aflate sub protectorat domnesc. Este posibil ca acordul atât de rapid al Marii Biserici să fi avut scopul de a îndrepta înspre patriarhiile lor adânc îndatorate bunăvoința și generozitatea locuitorilor Țării Românești⁸⁰, în frunte cu domnul lor, căci, doar la câteva luni după cele două gramate, la 5 august 1641⁸¹, îl vedem pe patriarhul Partenie, înglodat în datoriile pe care le va plăti domnul Moldovei, Vasile Lupu, instituind o dare nouă obligatorie de 5 000 de aspri pe an, pe care fiecare eparhie trebuia să o achite față de „Marea Biserică a lui Hristos”. Urmașul lui Matei Basarab la tronul Țării Românești, Constantin Șerban, va rămâne credincios angajamentului luat de înaintașul său și va reînnoi hrisoavele de slobozire la 14 mai 1657⁸².

⁷⁸ **BAR**, Peciți, nr. 60, orig. gr.; trad. rom. la Bolliac, *Monastirile din România*, p. 477-481 și la C. Negri, *Mémoire avec pièces justificatives*, p. 127; **BAR**, Peciți, nr. 59, orig. gr.; trad. rom., P. Teulescu, *Documente istorice*, I, București, 1860, p. 14-17.

⁷⁹ După moartea lui Matei Basarab, domnul care i-a urmat, v. orig. rom. la **DANIC**, *Diplomatice VIII*, și copii la **BAR**, Doc. ist., XI/239; *ibid.*, LXIII/14

⁸⁰ Maria Nystazopoulou-Pelekidou, *Routes de la quêtes dans le Sud-Est européen à l'époque de la domination ottomane (16e-19e siècles)*, în **BAIESEE**, XXVIII-XXIX, 1998-1999, p. 87-97.

⁸¹ **DANIC**, *M-rile Bradu, Greci, Codreni*, XXXIX/3.

⁸² **DANIC**, *Diplomatice, VIII*, și copii la **BAR**, Doc. ist., XI/239; *ibid.*, LXIII/14; *Memoriu asupra mănăstirilor române*, p. 135; Marin Popescu Spineni, *op. cit.*, p. 30 (data greșită); Ion Moldoveanu, *op. cit.*, p. 29.

Odată înlăturate posibilitățile de exploatare, ruinare și abuz asupra mănăstirilor țării, domnul porcede la restaurarea vieții monastice, refacerea obștilor, confirmarea daniilor, milelor, pe scurt a „obiceiurilor bune”. Și în această a patra fază, desfășurată între 1646 și 1648, Matei Basarab a avut o viziune reformatoare, extinsă la ansamblul lăcașurilor monastice și pornind de la evaluarea corectă, obiectivă, a stării lor materiale. Și pentru această măsură, a recurs din nou la sprijinul autorității patriarhale și nu a ezitat să îl ceară. În toate direcțiile acestei reforme monastice în care măsurile domnești au fost întărite de gramate patriarhale, inițiativa de a le solicita apare ca fiind a domnului⁸³. Într-o astfel de gramată cerută pentru ctitoria domnului de la Gura Motrului, patriarhul Țarigradului, Partenie al II-lea, împreună cu alți patru mitropoliți ai Sinodului Marii Biserici, interzic închinarea mănăstirii și consfințesc regulile de organizare a vieții monahale „pohtite” de ctitor. Pentru toate acestea, se întrebuintează cuvântul „avthonomie”. Ca o consecință a acestui statut de „autonomie”, domnului i se delegă puterea de a verifica și controla periodic gestiunea averilor mănăstirilor. Astfel, este foarte semnificativ că o gramată făcută cu mare blestem de patriarhul Paisie al Ierusalimului (23 martie 1645 – aprilie 1654), poruncește tuturor egumenilor din mănăstirile țării să se supună controlului instituit de domnul Matei Basarab, care a numit o comisie de boieri cu misiunea strictă de a evalua veniturile, vite, bucate și moșii, „clătite și neclătite”, adică bunuri mobile și imobile ale mănăstirilor⁸⁴.

Desăvârșirea reformei mănăstirilor s-a împlinit prin introducerea obiceiurilor „bune”, adică a regulilor care restaurau forma de viață cenobitică (în comun) și alegerea egumenului de către obște, fără vreun amestec exterior, nici ecleziastic, nici laic. Patriarhul care le întărește, Paisie al Ierusalimului, nu poate revendica nici o inițiativă în această reformă a vieții monastice, care îi revine în exclusivitate domnului muntean și mitropolitului țării: „*Aceste lucruri și aceste obiceiuri au vrut și i-au fost voia luminatului domnului Io Matei Basarab voievod [...] să se tocmească, să să facă și să să întărească, să fie de obște și să fie obiceiurile cele bune*”⁸⁵.

⁸³ Contrar tezei extinderii competenței patriarhului ecumenic asupra întregii arii a dreptului privat, formulate în cartea lui Nikos Pantazopoulos, *Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule*, Thessaloniki, 1967, p. 44.

⁸⁴ **DRH.B**, vol. XXX, ed. de Violeta Barbu, Marieta Chiper și Gheorghe Lazăr, București, 1998, p. XVIII, p. 102-103; din păcate, documentul care nu conține o indicație a datei, a fost datat după perioada de păstorire a patriarhului Paisie al Ierusalimului și după domnia lui Matei Basarab.

⁸⁵ Doc. din iulie 1648, **DRH.B**, XXXIII, p. 169.

În 1646, Matei Basarab reînvestește și întărește toate daniile și dotează trei din mănăstirile mari, numite „lavre ale țării”: Cozia, Câmpulung și Tismana, cu regulile de viață monahală cenobitică, adică „obiceiurile bune” instituite de sinodul din 13 aprilie 1596⁸⁶, prezidat de voievodul Mihai Viteazul, împreună cu vlădica Eftimie. Acestea apar reproduse ca referință normativă în două hrisoave din 2 decembrie 1646 pentru mănăstirea Cozia și mănăstirea Câmpulung⁸⁷, dar ambele acte vizează nu numai cele două mănăstiri, ci toate „sfintele și dumnezeieștile mănăstiri din țara domniei mele”, îmbrăcând așadar un caracter reformator al tipicului vieții de obște.

Tonul devine și mai solemn în așezămintele din 1648 pentru mănăstirile Cozia (6 mai)⁸⁸, al patriarhului Paisie al Ierusalimului și cel pentru Tismana (<iulie>) 1648⁸⁹, al voievodului Matei Basarab, cel „voitor de tot binele țării”: „*făcut-au măriia sa sfat de au tocmit și au așezat cele obiceiuri bune ce era pierdute și precupite de streiani ai sfintelor mănăstiri*”. Alte două gramate ale patriarhului, cea din <iulie> 1648⁹⁰ și cea din 3 iulie 1648⁹¹, consfințesc regulile de viață de obște restaurate de domn la Cozia și Tismana, și interdicția de a le închina. În gramata din 3 iulie 1648, înaltul prelat numește mănăstirea Tismana „mai mare lavră în Țara Muntenească”⁹², iar în gramata anterioară, este pomenită „cinstita lavră a Coziei”. Pentru înțelegerea corectă a obiceiurilor bune, actele din 1648 pomenesc atât hotărârile sinodului ținut de Mihai Viteazul în 1596 numite *Tocmeala pentru vieța mănăstirească de obște*, cât și actul sinodal al patriarhului ecumenic Ieremia al II-lea Tranos, din timpul vizitei în Țara Românească în 1591⁹³. Recursul la autoritatea acestor acte de la sfârșitul secolului al XVI-lea, în hrisoavele emise de Matei Basarab în intervalul 1646-1648, este de o maximă importanță

⁸⁶ Violeta Barbu, *Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în țările române în secolul al XVII-lea*, București, 2008, p. 235-236.

⁸⁷ **DRH.B**, vol. XXXI, ed. de Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, Constanța Ghițulescu și Andreea Iancu, București, 2003, doc. 353 și 354, p. 377-382; doc. cu nr. 354 începe prin a numi ca destinatar mănăstirea Cozia, ca în final aceasta să fie înlocuită, dintr-o inadvertență cu mănăstirea Câmpulung.

⁸⁸ **DRH.B**, vol. XXXIII, p. 103-106.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 170-197.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 167-170.

⁹¹ *Ibidem*, p. 198-200.

⁹² *Ibidem*, p. 198.

⁹³ *Ibidem*, p. 102 și 192.

pentru a înțelege sensul expresiei „obiceiul mănăstirilor și privilegiile ctitorilor” pomenită în așezămintele sobornicești din 1639-1640 (doc. A și B). „Obiceiul mănăstirilor” se întemeiază pe aceste două surse de drept, unul domnesc, altul canonic (patriarhal), al căror conținut Matei Basarab îl reia, după mai bine de o jumătate de secol, fie într-un enunț general, în prima fază a reformei (1639-1640), fie prin repetarea conținutului de reguli (a patra fază a reformei 1646-1648).

Ce este, de fapt, acest „obicei al mănăstirilor”, căruia Matei Basarab îi adaugă elemente noi de drept, privind autorizarea închinării? Cu aproape o jumătate de secol în urmă, Alexandru Elian a atras atenția asupra urmărilor trecerii prin țările române a patriarhului Constantinopolului, Ieremia al II-lea, în primăvara lui 1591⁹⁴, la întoarcerea din lunga sa vizită în Rusia și Ucraina⁹⁵. În ciuda instabilității politice, patriarhul Ieremia al II-lea a continuat exercitarea și în aceste ținuturi a prerogativelor sale patriarhale în materie disciplinară, în perioada de câteva luni a șederii sale la București. În toamna anului 1591, patriarhul convocă un sinod „împreună cu arhieriei aflători”, al doilea sinod prezidat de un patriarh ecumenic în Țara Românească, după cel ținut sub patriarhul țarigrădean Nifon al II-lea, „și care statuează într-o speță de natură canonică și disciplinară”⁹⁶. Știrea despre acest sinod s-a conservat în gramata din octombrie 1591⁹⁷, prin care ctitoria Sfântul Nicolae a lui Mihai banul, viitorul domn, împreună cu metohul ei cu același hram (mănăstirea Sfântul Nicolae de la Pâlcov), fondat de Ghiorma banul⁹⁸, sunt închinare

⁹⁴ Studiul *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu patriarhia de Constantinopol și cu celelalte Biserici Ortodoxe (de la întemeiere până la 1800)*, reluat în vol. Al. Elian, *Bizanțul, Biserica și cultura românească*, p. 154-157.

⁹⁵ Despre prezența în țările române a patriarhului Ieremia al II-lea, v. Niculae Popescu, *Patriarhii Țarigradului prin Țările Românești. Veacul XVI*, București, 1914, p. 41-46; Demostene Russo, *Studii istorice greco-române. Opere postume*, ed. îngrijită de Ariadna și Nestor Camariano, vol. I, București, 1939, p. 73-74.

⁹⁶ Al. Elian, *op. cit.*, p. 155.

⁹⁷ **Hurmuzaki**, vol. XIV/1, p. 90-93; republicată în *Călători străini despre țările române*, vol. III, ed. de Maria Holban, Paul Cernovodeanu, Maria-Matilda Alexandrescu Dersca Bulgaru, București, 1971, p. 300-302; Violeta Barbu, *Purgatoriul misionarilor*, p. 233-236.

⁹⁸ Despre acest metoc al mănăstirii Simonopetra, v. Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les roumains*, p. 227-234, pe baza actelor inedite păstrate în arhiva mănăstirii atonite; cf. Șt. Andreescu, *Câteva precizări despre ctitoriile bucureștene ale lui Ghiorma banul*, în **GB**, XXIII, 1964, nr. 5-6, p. 546-547; idem, *Din relațiile țărilor române cu Epirul: ctitoriile bucureștene ale lui Ghiorma din Pogoniani*, **SMIM**, XXIV, 2006, p. 105-108.

și respectiv întărite la mănăstirea Simonopetra. Cu actul din octombrie 1591, mănăstirea Sfântul Nicolae fu ridicată la rangul de stavropighie, așa cum procedase patriarhul și în cursul vizitei sale în Ucraina, scoțând astfel lăcașul închinat mănăstirii Simonopetra de sub autoritatea chiriarhului locului și creând în Țara Românească un precedent juridic pentru procedura închinării, care va fi urmat apoi și de alți patriarhi: „înfigerea crucii patriarhale”, prin sfințirea lăcașului ca metoh-stavropighie de către patriarhul însuși. O gramată a aceluiași patriarh în beneficiul mănăstirii Cozia, din septembrie 1592, orânduiește, sub pecetea blestemului patriarhal, ca egumenii să fie aleși din soborul mănăstirii, „iar nu și de boierii țării”. Formularea privește toate mănăstirile țării, cu alte cuvinte, are tărie de așezământ în materie de drept ctitoricesc și va avea o importanță „copleșitoare”⁹⁹, în planul consolidării autorității patriarhiei de Constantinopol în domeniul vieții monastice și al vieții juridice¹⁰⁰.

Așadar în toamna anului 1591, sub păstoria patriarhului Ieremia al II-lea, fusese convocat un sinod disciplinar, pomenit apoi de alți domni ca referință normativă pentru reorganizarea vieții monastice din țară. Implicat doar ca și ctitor în 1591, Mihai Viteazul convoacă, de data aceasta ca domn, un sinod în aprilie 1596 la Târgoviște, ce nu pare străin de cel ținut, cinci ani mai devreme, de patriarhul Ieremia al II-lea. Prin această inițiativă, domnul se dovedește, ca și în politica religioasă pe care a dus-o în Transilvania, un adevărat „protector” al Bisericii, în sensul acordat în Europa secolului al XVI-lea acestui termen¹⁰¹. Se poate afirma așadar că urmarea cea mai importantă a sinodului din 1591 și a măsurilor disciplinare canonice luate de patriarhul Ieremia al II-lea în timpul vizitației sale a fost sinodul local adunat în 13 aprilie 1596¹⁰², sub patronajul lui Mihai Viteazul, ale cărui hotărâri au fost formulate în așa-numita

Despre acest lăcaș și confuziile datorate interpretării unui pasaj din document, a se vedea și studiul lui Petronel Zahariuc, „*Soră după Sfânta Evanghelie*”. *Note despre neamul jupăneșii Caplea și despre mănăstirea Sfântul Nicolae din București, ctitoria lui Ghiorma banul*, în **SMIM**, XXV, 2007, p. 69-86.

⁹⁹ Evaluarea aparține lui Al. Elian, *op. cit.*, p. 157.

¹⁰⁰ Din cei unsprezece patriarhi ecumenici ai secolului al XVI-lea, zece au vizitat ambele țări române, v. Gheorghe Moisescu, Ștefan Lupșa, Alexandru Filipașcu, *Istoria Bisericii române*, vol. I, București, 1957, p. 399.

¹⁰¹ Despre Mihai Viteazul ca protector al ortodoxiei, v. Șt. Andreescu, *Exarhul patriarhal Nichifor Dascălul, cneazul Constantin Vasile de Ostrog și Mihai Viteazul*, în idem, *Restitutio Daciae*, vol. III, București, 1997, p. 81-113.

¹⁰² **DRH.B**, vol. IX, îngrijit de Damaschin Mioc, București, 1975, p. 205-206.

Tocmeala pentru viața mănăstirească de obște. Motivul convocării sinodului sunt încălcările grave ale prevederilor *Pravilei* în ceea ce privește situația juridică și administrarea mănăstirilor țării, ceea ce a dus la „multă răsipă, sărăcie și slăbiciune” și la decăderea moravurilor. Participanții la sinod (mitropolitul Eftimie, episcopii de Buzău și Râmnic, stareții mănăstirilor, preoți, călugări, boierii sfatului) au dezbătut și au luat decizii în favoarea unei reforme radicale, care, în spiritul tradiției ortodoxiei bizantine, nu însemna o înnoire, ci o întoarcere la normele vechi, corupte de uzanțe și obiceiuri abuzive. Împotriva egumenilor veniți din alte părți și care preluaseră samavolnic, prin mită și trafic de influență, egumenia, sinodul împreună cu sfatul țării decretează, în spiritual sinodului din 1591, ca soborul mănăstirii să fie singurul în măsură să decidă, dintre călugării viețuitori în obște, prin alegere, pe cel ce îi va fi stareț și, numai dacă nu se găsește niciunul vrednic să ia egumenia, va fi îngăduit să fie adus un altul de la altă mănăstire. Autoritatea canonică asupra călugărilor va fi exercitată de egumen, pentru abateri mici, pentru cele mari, de către episcop și numai pentru pricini de drept penal, va fi judecat de către domn. Soborului îi revenea de asemenea puterea de a decide fondarea de schituri pe pământurile aflate în proprietatea mănăstirii. Între aceste măsuri de întoarcere la autoritatea vechilor canoane și pravile, există totuși două elemente de modernitate, care anunță politica de patronat a lui Matei Basarab.

În tradiția prin care domnia a continuat să reformeze și să legifereze în domeniul spiritual, hrisovul soborului din 13 aprilie 1596 reprezintă o bază juridică, invocată ca atare și pusă, generic, pe seama vizitei patriarhului Ieremia al II-lea¹⁰³. Chiar dacă numai pe cale de supoziție pot fi separate acele norme care puteau fi inspirate de patriarhul ecumenic de cele ce sunt semnul unui angajament politic al domniei de a reforma viața monastică, invocarea autorității patriarhale trebuia să asigure, în intenția sinodalilor de la Târgoviște, legitimitatea și perpetuitatea acestor reforme.

Scopul a fost atins, căci și domnii care au urmat s-au referit la acest sinod ca la un temelie juridic, pe care doar Matei Basarab îl va numi, cu precizie, „obiceiul mănăstirilor”. La 7 aprilie 1630, într-un hrisov redactat de Udriște Năsturel, domnul Leon Tomșa întărește tuturor mănăstirilor țării, dar în special mănăstirii Adormirea Maicii Domnului din Câmpulung,

¹⁰³ Daniel Barbu, *O arheologie constituțională românească. Studii și documente*, p. 67.

această „punere de lege” a voievodului Mihai, punând-o pe seama „scri-sorilor ce sânt puse ca niște legi ale sfântului patriarh al Țarigradului, chir Ieremiia”, „așezate către cei ce vor fi stăpânitorii țării și mănăstirilor”¹⁰⁴.

Aceia care au vizitat țara domnită de Matei Basarab (diaconul Paul de Alep, episcopul catolic Baksic) au remarcat cu uimire și încântare excepționalul său efort ctitoricesc: mănăstiri mândre și prospere, bine gospodărite, în care obștile călugărești duceau o viață ordonată și cuviincioasă, conduse de egumeni pricepuți, dintre care unii, aleși de domn, au rămas pentru totdeauna legați de începuturile țării și a culturii scrise. Istoriografia contemporană lui, ca și cea modernă din ultimele două secole i-au clădit, pe bună dreptate, reputația de „cel mai mare ctitor” de mănăstiri și biserici al Țării Românești. Dintre toate aceste voci, doar cea a cronicarului Radu Popescu pare să sesizeze, peste ani, anvergura și adevărata semnificație a ceea ce domnul a întreprins, cu tenacitate și în chip sistematic, vreme de 15 ani: „*lucrurile țării, cele stricate și dărăpănate de alții și cu bune socotele le așeza și cu vecinii se împăca, ca să aibă țara odihnă și pace*”¹⁰⁵. Dintre acele „lucruri ale țării”, reforma monastică poate fi urmărită în chipul cel mai articulat nu numai în zidiri și în oameni, ci și în cuvântul scris, căci voievodul Matei Basarab a avut grijă să așeze „buna sa socoteală” într-o expresie juridică și politică. Fiecare reformă este o restaurare, dar și o schimbare, o reconstrucție a fundamentelor și o adaptare la nevoile concrete ale prezentului istoric¹⁰⁶. Restaurând „obiceiul mănăstirilor” în forma sa ideală-bizantină, domnul a inovat deopotrivă, prin elaborarea juridică a dreptului domnesc, ca drept pozitiv de legiferare în materie de organizare ecleziastică a fundațiilor religioase. Pentru a remodela întreaga organizare a mănăstirilor, a mobilizat toate resursele de legitimare (consensul stărilor țării, aprobarea autorității patriarhale canonice), a apelat, într-o viziune

¹⁰⁴ DRH.B, vol. XXIII, p. 139-143.

¹⁰⁵ Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, edit. de Constantin Grecescu, București, 1963, p. 96-97; v. și doc. 3 iulie 1648 al patriarhului Paisie al Ierusalimului: „*blagoslovitul creștinul și blândul domn Io Matei Basarab, fiind domn de țară, luminatu-i-au Dumnezeu mintea și i-au dăscoperit ochii inemii ca să îndrepteze obiceiurile țării, cele mai denainte vreme care le tocmise acei sfinți și buni legiuitori cu frica lui Dumnezeu cum scrie mai sus, iar alții le stricase și le precupise și le dăzrădăcinase toate cu orbeala mitei*”, DRH.B, vol. XXXIII, p. 199.

¹⁰⁶ Despre termenii de „reformă”, „restaurație”, „remodelare”, Violeta Barbu, *Purgatoriul misionarilor*, p. 16-17.

coerentă, la instrumente ideologice și valori (binele comun, binele țării¹⁰⁷) și a pus în practică, pe o perioadă lungă, măsuri economice, juridice și administrative. În vremea aceleiași domnii, s-a deschis calea către reforma liturgică¹⁰⁸ și s-a realizat prima întreprindere savantă de a dota Biserica cu un corpus de drept canonic, prin traducerea și tipărirea pravilei bisericești *Îndreptarea Legii* (1652). A fost nevoie de o autoritate politică, capabilă să suscite, să încurajeze și să controleze aceste reforme.

Апехе

B. 1640 (7149) noiembrie 27

Въ имя Отца и Сына и Святаго Духа, сътъм животворѣціа и нераздѣленна Троица, Амин.

Noi, Io Mateiu Basarabă voievod, cu darul lu Dumnezeu, domnitori și biruitori a toată Țeara Rumânească, încă și unor părți de preste munte, Almașului și Fagarașului domnu i proci, tuturor dempreună, așijderea și fieșcăruia câte unul deusebi, căroră se cade a ști și a înțâlége de acest lucru, lăcuitorilor Țărâi noastre Rumânești dentr-amândoa rândurile, așa duhovnicilor, ca și mirénilor, prealuminaților domni, preasfințiților mitropoliți, de Dumnezeu iubiților episcupi, preacistiților arhimandriți, cistiților egumeni, cu bună mândrie protopopi și preoți și diiaconi și a tot cinul beserecescu, așijderea celor de bună rudă boiari mari, cinstiți și socotiți sveatnici, deregători, judecători și a toată mesererea tocmitori țărâi și tuturor boiariilor mari și mici ai țărâi noastre, iubiților credincioșilor noștri, cești de acum, carii sânteți de față și carii vor fi după acéea în anii de veac.

Pentru că, după obiceiul ce se-au înrădăcinat în toată lumea cu voia și cu învățătura Domnului nostru lu Isus Hristos, de rândul sfințelor mănăstiri, fostu-se-au întărit și aici în țeara noastră, den zile vechi și den dăscălicata țărâi, obicei ai ca acela, a zidi bunii și de Dumnezeu iubitorii creștini domnii și mitropoliții, episcopii, boiarii și fiecine den putearnicii lăcuitorii țărâi case dumnezeiești, sfințe mănăstiri, așa pren munți, pren păduri, ca și pren orașe, întru mulțimea slavei a numelui lui Dumnezeu și întru lauda Preacuratei și a tuturor sfinților lu Dumnezeu și întru lăcuirea și hrana acelora carii, după cuvântul sfintei Evanghelii, „lumeaștile lumii toate le-au lăsat și au mersu după Dumnezeu” și

¹⁰⁷ V. gramata patriarhală a lui Paisie al Ierusalimului (iulie, 1648): „măriia sa, voitor de tot binele țării, împreună cu prea sfințitul mitropolit a toată Țara Muntenească, chir Ștefan și cu tot divanul mării sale și cu tot săborul țării, făcut-au măriia sa sfat și au tocmit și au așezat cele obiceiuri bune ce era pierdute și preocupate de streini”, DRH.B, vol. XXIII, p. 168.

¹⁰⁸ Despre reforma liturgică începută sub domnia lui Matei Basarab, v. Violeta Barbu, *op. cit.*, p. 452-456, 459-460.

întru veacunica pomeana lor și iertăciunea păcatelor și întru cinstea țărâi, <ca> și a le întări cu moșii și cu averi clătitoare și neclătitoare, care obicei ținutu-s-au și se-au păzit până în cești ai și vremi de acum.

Mai de pre urmă, când se întâmplă de stătură a fi mitropolii și domnitorii țării oameni streini noao, nu cu lege sfântă, ce cu neamul, cu limba și cu năravurile céle réle, adecă greci, carii după ce nu¹ se îndurără, nici se leneviră în viața biruințelor a izmeni și a pune jos obiceiiele céle bune, bătrâne ale țărâi, pentru care stricăciune a obiceielor curând le fu a aduce și țara la răsipire desăvârșit și la pustiire. Și pre dânsa pustiindu-o, nu se rușinară, nici se temură a atinge năravul lor cel rău și de sfintele mănăstiri domnești ale țărâi, ce îndrăzniră a călca obiceiiele mănăstirilor și pravilele ctitorilor, domnilor bătrâni ce-au fost legiuit ei de sfintele mănăstirile lor, a le pune jos și a intra în blestemele lor și, spurcându-ș mâinile lor cu orbitoarea mită, supt hitleană taină, începură a cârciumări și a vende sfintele mănăstiri ale țărâi și lavrele domnești a le supune metoașe dajnice altor mănăstiri de pren Țara Grecească și de la Sveata Gora, făcându-le hrisoave de închinăciune, fără de știrea sveatului și fără de voia săborului și a nimănu den lăcuitorii țărâi, ca să le biruiască și să le moștenească în veac.

De care lucru bine venisă vrémea cuvântului lu David, sfântul proroc și împărat, a-l zicerea și noi, cu puținel numai schimbându-l: „Doamne, veniră striini în moșia noastră și spurcându-ș mâinile lor cu mite și îndrăzniră a vinde și a cârciumări sfintele Tale și a goni pre moșnéni și în trudele și ostenélele lor a băga striini, fum și rușine și de împutăciune vecinilor noștri”.

Ce milostivul Dumnzeu nu de tot și până în svârșit nepridădi a striini ca aceia, nici au trecut rugăciunile, lacrimile, suspinele acelor părinți duhovnici, goniți de striini de pren lăcuitele lor în silă, fără dreptate, ce iarăși, întorcându-ș mila cea mare dumnezeiască spre ceastă săracă de țeară și pomenindu milele Lui céle de demultu ce-au fost făcut cu neamul nostru băsărăbescu, cu cei domni moșneani țărâi, carii a multe sfinte mănăstiri și besearici fură ziditori și miluitori și acéleași mile de demult vrând a le înnoi iarăși, aceluiaș neam băsărăbescu, spre gonirea a striinilor și spre adunarea moșneanilor țărâi, adusu-ș-au aminte de noi, carii sântem mai sus-ziș, Io Matei Băsăraba voevod, și ne-au adus den țări striini de unde eram goniți de striini și pribeagi de răul lor și ne aleasă la domniea țărâi și ne ridică la scaunul moșilor noștri.

Deci, când ne așăzăm cu mila sfinț<i>i Sale a fi biruitori țărâi și țitori de steagul împărătescu, atunci adunatu-se-au tot săborul țărâi naintea noastră și duhovnicescu și mirenescu, carii, plecând genunchele lor, toți naintea noastră cu lăcrămoasă strigare au jăluit și se-au plânsu înaintea noastră de strâmbătatea ce-au răbdad de la striini, nu numai alaltă țeară, ce și sfintele mănăstiri cum scriem mai sus.

Dreptu acéea, noi ce sântem mai sus-ziși, Io Mateiu Basaraba voevod, denaintea adunării a toată țera, cu sveatul și cu voia a tot săborul, așa am tocmit:

Cum acéle sfinte lavre domnești, care le-au închinat acei domni și vlădici striini, pentru mita, fără de voia și fără de știrea a nimănu de le-au supus metoașe dajnice altor mănăstiri den Țeara Grecească, den Sveata Gora și de pre aiurea, însă mănăstirile anume: Tismana, Argeșul, Brădetul², Dealul, Glăvăciogul, Sneagovul, Mislea, Valea, Tânganul, Potocul³, Râncăciovul, Menedicul. Acélea toate să fie în pace de călugării striini, căroră li se-au fost dat pentru mitele lor și să aibă a trăi mănăstirile într-acea slobozie și ce au avut mai nainte, pre acéa pravilă și tocmeală cum au legiuit ziditorii și ctitorii lor. Și să aibă a fi pre seama țărâi, cum au fost de veac.

Însă alegându afară acéle mănăstiri, măcară domnești, măcară boierești, cari singuri ctitorii le-au închinat și le-au supus metoașe, cine unde au vrut, acélea să fie supuse și stătătoare călugărilor striini. Însă după cum vor fi scris și legiuit ctitorii în cărțile lor de închinăciune, pre acéa tocmeală neschimbată să trăiască.

Iară mănăstirile ce le-au cuprinsu călugării striini pre mită, să fie lipsiți de dânsele și să aibă a lăcui într-însele călugării țărâi și să aibă a le se lua și cărți, hrisoave și orice dirése vor avea pre dânsele de la cei domni și vlădici striini.

Iară se le vor și ascunde și le-ară scoate înainte, ori în ce vrême, niciodinioară crezute, priimite, nici în seamă băgate de nimea să nu fie, ce încă luate de la mâinile lor să fie și să se spargă ca nește lucruri fără dreptate și cu strâmbătatea mitei făcute în silă și fără voia săborului țărâi.

Iară cine den domni<i> cari-i va alége Dumnezeu după petrecerea noastră sau den vlădici sau den episcupi sau den boiari mari și putearnici se va ispiti vreodinioară pentru mita sau pentru rugăciunile și alniciile călugărilor striini sau cu îndemnarea a cuiva den striini sau den țeară⁴ a priimi acéle cărți sau hrisoave ascunse de dinșii ce se-ar arăta vreodată și acest hrisov al nostru, care easte cu sveatul, cu voia a tot săborul țărâi făcut, va călca și în seamă nu-l va băga și va închina și va supune vreuna den mănăstirile țărâi, veri den célea ce-au fost vândute și cărciumărite de acei striini, cari mănăstiri le sântu numele aceastea: Coziia, Bistrița, Govora⁵, Codmeana, Iezerul, Gura Motrului [...] ⁶ și alalte mănăstiri veri den cari n-au fost închinat, cari cu puterea și îndemnarea lu Dumnezeu le-am zidit noi de iznoavă, den temeiu, căroră li să cheamă numele acéstea: Câmpul Lungu, Sadova, Brâncoveni, Arnota, Călduroșanii, mănăstirea Deunlemnul, Măxinénii, Drăgăneștii de la Ruși, Brebul, Plătăreștii [...] ⁶, acela om, domn fie, mitropolit fie, episcop sau orice boiaren mare va fi, ori striin, or de țeară, acela om dempreună cu îndemnătorii lui să aibă blestemul săborului arhierilor, egumenilor, și a toți preoții țărâi, cari bléstem nainteă noastră și nainteă adunăriei a toată țeara în sfintele odăjdii îmbrăcat și cu făclii aprinse în mână înfricoșat și groaznic făcutu-l-au și blestămându-l, stinsu-ș-au făcliile cum easte légea blestemului, care bléstem într-acest hrisov al nostru arătămu-l și noi și-l punem înainte: cum pre om ca acela carele va îndrăzni a sparge această săbornicească legătură, dempreună cu îndemnătorii lui, să-l spargă Domnul

Dumnezeu; să-i vie cursa carea nu o știe și vânătoarea ce i-au ascunsu să-l cuprinză și într-acéea cursă să cază; să-i fie curtea lui pustie și întru lăcuitul lui să n-aibă cine lăcui; să se șteargă numele lui di în cartea vieției și cu direpții să nu se scrie; să puie Dumnezeu pre păcătosul asupra lui și diiavolul să stea de-a dreapta lui cându se va judeca; să iasă osindit și rugăciunea lui să fie întru păcat și să fie zilele lui puține și deregătorii lui să o ia altul; să fie feciorii lui rămaș săraci și muiarea lui văduvă și să fie goniți den casa lor, datornici<i> să caute toate câte sânt ale lor; să jefuiască striniosteneala lui; osfințitoriu să n-aibă, nici să fie cineva a-l milui. Să fie feciorii lui de peire întru un neam să se măture pomana lui; să se pomenească strămbătatea părinților naintea lu Dumnezeu și păcatul mâni-sa să nu se c<u>rățească, ce să fie naintea lu Dumnezeu pururea; să cază de vrăjmașii lui în deșertu; să gonească vrăjmașul pre sufletul lui și să-l ajungă și să calce în pământu viața lui și veastea lui în țărână să o puie și să se măture de pre pământ pomeana lui și la sfârșenie să se ia cu păgâanii și în zioa de înfricoșata judecată să nu vază slava lu Dumnezeu și foc și spuză și vântu vihorât să fie partea paharului⁷ lui, împreună cu Iuda și cu Ariia. Și acéstea să se întâmpléze lui a le nemeri în valea mătcei focului cu trei ori anatema cu 318 svinți părinți de la săborul Nicheii.

Așijderi iarăși împotrivă, cine va cinsti și va păzi neclătită această săbornicească tocmeală de-ntr-acest hrisov al nostru și va sili a întări și cu hrisovul lui, pre acela să-l auză Dumnezeu în zi de grija lui; să-l sprijinească numele lu Dumnezeu lu Iacov; să-i tremiță ajutoriu de la Sfântul și din Sion să-i folosească; să-l blagoslovească Domnul și să vază tot binele în toate zilele vieției lui; să-i dea Dumnezeu zile lungi și blagoslovenie în veacul veacului; să se lumineze timpuriu lumina lui; să-i meargă nainte dereptatea lui și slava lu Dumnezeu [să-l cu]⁸prinză; să răsare lumina lui la întunearec și întunearecul lui să-i fie ca amiazăzi și să-i fie Dumnezeu lui cu dânsul pururea și să se sature cum cugetă sufletul lui acela la svârșenie; după moarte să între bucuriia Domnului Dumnezeului său și în veacu să fie părtaș a bunătăți ca acélea carea ochi n-au văzut, ureche n-au auzit și la inima omului n-au venit, care au gătit Dumnezeu celora ce iubescu pre Dânsul, care Dumnezeu lăcuiaste în lumina cea neapropiată, cel ce easte blagoslovit în veaci.

Și cătră mai mare credință a acestui lucru săbornicescu, mărturii aducem într-acest hrisov al nostru cistiții și credincioșii sveatnicii domniei noastre și deregătorii țărăi, duhovnici și mireani: кър утѣцѣ нашемѣ архїимитрополит Владика Теофил въсѣхъ Земли Влашкоє, кър Игнатие епискѣпѣ свѣтѣжѣ епискѣпни Римнически, кър Стефан епископ свѣтѣжѣ епискѣпни Бѣзевски, пан Тѣдосїе вел бан Кралевски, пан Хрїзѣ вел ворник, пан [...] ⁶ вел логофѣт, пан Радѣл вел вистар, пан Преда вел спатар и пан Драгомир вел ключер, Сокол вел столник и Вѣчина срѣбска вел пѣхарник, пан Костандин вел постелник. И исправник, саам господва ми рекох⁹.

Și iarăși pentru acéea tărie a credinței, cu mâna noastră am iscălit și pecétea cea mare a țărâi noastre a o lega pre porunca.

И написах аз, Първѣдъ логофетъ. Данъ въ началнои полатѣ нашии богоспѣснаго градъ Търговвице мѣсеца ноемврие кз дъни, лѣта въ Бѣстїа Мира ꙗзрѣмѣ и Спѣсенїа Мїра ꙗхѣмъ, господарстваже нашего всмаго лѣта⁸.

† Іѡ Матею ввевѣда, милостїею Божїею господинъ.

Іѡ Матею воеводъ<m.p.>

DANIC, Pечеți I/54.

Orig. rom., perg. (74x58 cm), pecete atârnată cu șnur împletit, spart, cu o parte lipsă.

Copii, ibid.: Ms. 713, f. 240-242v; **BAR**, Doc. ist., CCCLX/2, MCDXXXVI/194.

EDIȚII: *Hrisovul lui Matei Basarab pentru desrobirea sfințelor monastiri închinat*, București, 1889 (cu data 27 noiembrie 1641); fragm.: P. Teulescu, *Documente istorice publicate de...*, seria I, București, 1860, p. 31-34; Gion M. Ionescu, *Istoria Mitropoliei Ungrovlahiei, 1359 – 1709*, vol. II, București, 1906, p. 65-66; *Un hrisov important*, publicat de G, în **BOR**, XXXIX, 1916, nr. 11, p. 1144-1153.

¹ Repetat.

² Ad. ulterior într-un spațiu alb.

³ Питокѣдъ.

⁴ Șters, modificat.

⁵ Говрѣдъ; cuvântul este modificat.

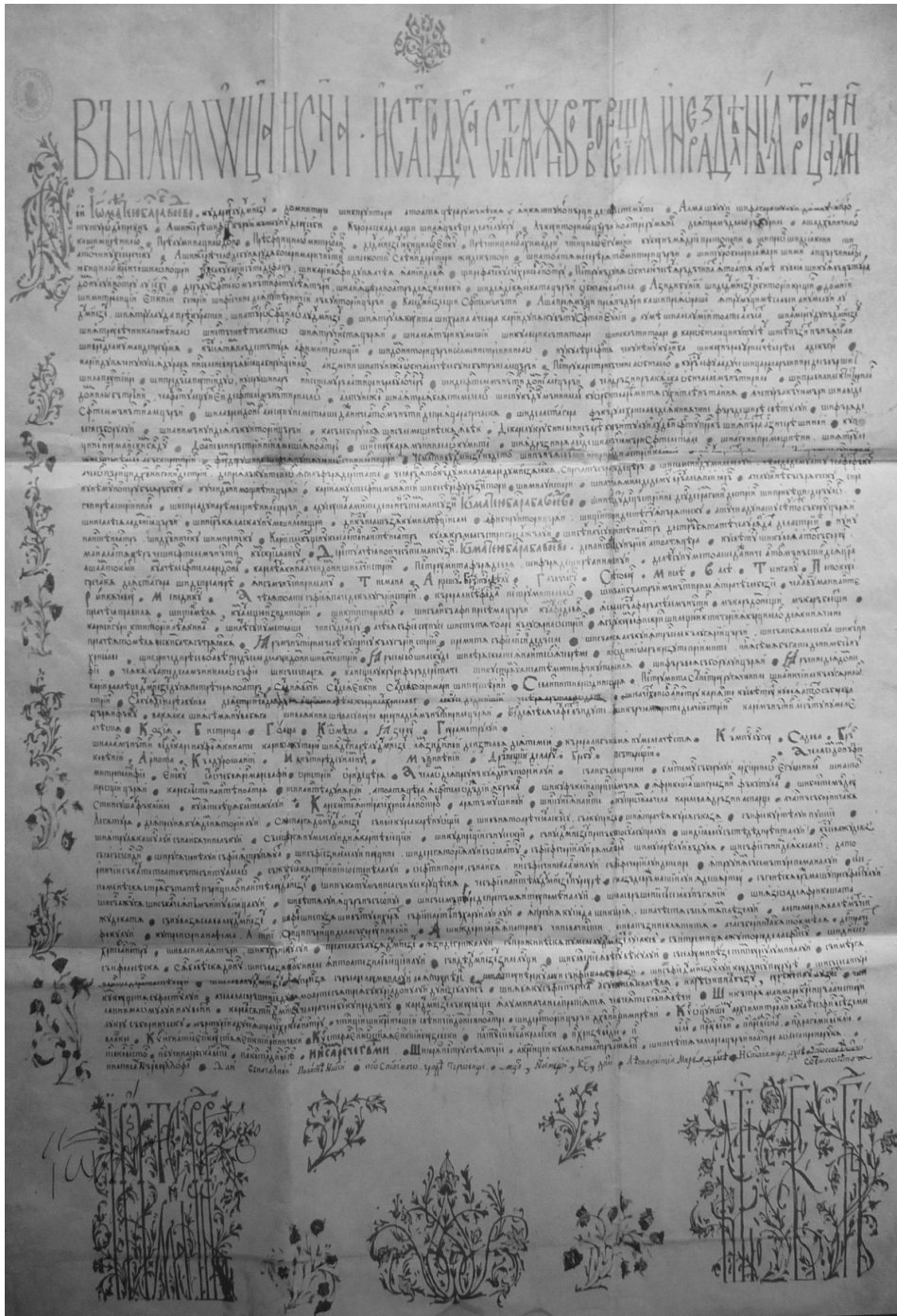
⁶ Loc alb în orig.

⁷ пѣхарѣднѣди.

⁸ Loc rupt în orig.

⁹ ”Părintele nostru arhimitropolit kir Vlădica Teofil al întregii Țării Românești, kir Ignatie, episcop al sfintei Episcopii a Râmnicului, kir Ștefan al sfintei Episcopii a Buzăului, jupan Teodosie, mare ban al Craiovei, jupan Hrizea mare vornic, jupan [...] mare logofăt, jupan Radu mare vistier, Preda mare spătar și jupan Dragomir mare clucer, Socol mare clucer și Vucina sârbul mare paharnic, jupan Costandin mare postelnic. Și ispravnic, însăși spusa domniei mele”.

¹⁰ „Și a scris Pârvul logofăt. Dat în scaunul de căpetenie al binecuvântatului și mântuitorului nostru oraș Târgoviște, luna noiembrie 27, anul de la Facerea Lumii 7149 și de la Mântuirea Lumii 1640, <în> al optulea an de domnie”.

**C. 1640 (7149) decembrie 8,
în al optulea an de domnie, Târgoviște**

Въ имѧ Господне, амин.

Мы, Іѡ Матѡеи Басараба, Божіею благодатію началник и воевода Земла Блахозапланенскоа и странам запланенским, АмлашѸ и ФагарашѸ вождь и прочаа. Съводным и всобным коегѡждо съставленіа чина <и> сана достоинства и преимѣтелства, такѡ дѡхобнагѡ такоже мїрскагѡ житїа, земла нашеа людем, имже сіе вѣдати и подобает и със подюбаает знамендем настоащым писаніем нашим: тако мы, теплѣшею благочистїа ревностію водими, хотаще и желающе такѡ божественнагѡ величества почитаніе и вѣры нашеа вбѡченїе и съблюденїе въ земли нашеи сеи коль ширше теплѣше и сънабѣннѣше възрастило приложило разширило и размножило са монастыри въздвизателни Законныа втѣца при них нынѣ живѡщыа.

А потом, поживѡщыа промыслителны быти сѡдїхѡм, такоже оубо самою вецїю вт вснованїи въздвїгохѡм и попеченїе вних сътворихом их же оубо монастырь такѡ самѣми нами, такѡже прародители дѣды и прадѣды нашими, създанных, имена сіа сѡт: монастырь Длъгополскїи, храм сый чистнагѡ Оүспенїа Пресвѣтыа Влѡдичица нашеа Богородица и Приснѡ Дѣви Марїа, монастырь Бистрицкїи, храмъ сый тогожде чистнагѡ праздника, монастырь Садовскїи, храм сый Свѣтогѡ архїереа и Уюдотворица Николаа Мүрликїйкагѡ, монастырь Бранковенскїи, храм сый тогожде пречистнагѡ Оүспенїа Богородица, монастырь Арнотскїи, храм сѡщїи Свѣтогѡ архїстратїга Мїхаїла, монастырь Оүсто Мотрьскїи, храм сый преподѣвныа Матера нашеа Параскевїа, монастырь именити Едино Древенныи, инокинскоа вбитель, храм сый чистнагѡ Рождества престыа Богородица, монастырь Кълдоршанскїи, храм сый Свѣтѣгѡ велико мѡченика Димитріа, монастырь МаѢинѣнскїи, храм сый свѣтѣгѡ и славнагѡ пророка Предитечи и Кръстителїа Іѡанна.

Сїи же вѣси хоцѡем даст вт никогѡже, такѡ свѣтлѣшиих началник наслѣдникѡв наших, такѡже митрополитѡв и епискѡп и прочїих санѡвник, вѡвїа тѡ чина, въ рѡцѣ дати са сирѣчи грекѡв или иных странных. Нѣ такоже вт нас вснователни их оүстроени въ томжде чинѸ по вѣсемѸ, без вѣсакагѡ измѣненїа и премѣненїа вѣсегда нерѡшитѡ съ хранити са и пребывати.

Хоцѡем же паки да игѡмени пред реченных монастырей наших тѣчїю вт среды когѡждо монастыра инокѡв вт самых же себѡх изберат са и никтоже свѣтлѣшиых началник или митрополитѡв, епискѡпѡв и иных когѡждо

сановников нашѣю сїю волю преложити и игѣмены поставити, власт имѣти да възможет, нѣ тоє самое твердѣише да съ навѣдити са вѣчнѣ.

Ище лиже сеи воли нашеи съпротивити са ктѡ смѣет того самаго Божественнаго величества рѣка яростїю несътерпимою да коснет са и таже ѡт ѡтѣць перваго събора Никенскаго тїи изложеннаа клятѡа да прїидет на главѣ егѡ и свѣтѣи сїх монастыре застѣпници да вѣдѡт емѣ въ днѣнъ страшнаго сѣда величааснаго глаголица, а нещаднїи сѣперници.

Еже, пред божественным величеством по вѣрѣ нашеи за свѣдѣтелствемъ въ немже мы свѣст нашѣю възвѣщѣи и свѣдѣишихъ начальникъ <и> вѣсѣ наслѣдникѡв нашихъ и иныхъ, такѡ дѣховнаго такѡ мїрскаго житїа, предстателствѣющихъ свѣсти свѣзаны и вѣременины желаемъ быти вѣса. Же вещи оувѣренїе семѣ златопечатникѣ нашемѣ, нашѣ великѣю съборнѣю печатъ привѣтити повелѣхѡмъ и рѣкою нашею исписахѡмъ.

Дастъ въ сѣдалищномъ градѣ нашемъ Терговици, мѣсѣца декемврія ѡсмаго днѣ, лѣта Бытїа Мїра 7370, Спѣсенїа же Мїра 741, а началства нашего ѡсмаго, настоашимъ, прѣвщенномы господинѣмъ Ѳеѡфилѣ митрополитѣ Терговицескомѣ и всеа земля сѣа архїепископѣмъ и Боголюбезнїишимъ господинѣмъ Игнатїю Рыбницкомѣ и Стефанѣмъ Бѣзовскомѣ епископѣмъ <и> велико лѣпнымъ господїемъ: Ѳеѡдосїю великомѣ банѣ Кралевскомѣ, Хризѣ первомѣ епархѣ преторскомѣ, Радѣлови первомѣ съкрѡвциникѣ, Предеви великомѣ спафарѣ и народномѣ чино началникѣ и Соколѣ первомѣ столникѣ, Радѣлови Мїхалчеви великомѣ конникѣ и Вѣчиннѣ первомѣ чашникѣ и Костантинѣ Катакѣзинѣ первомѣ домостроителю нашымъ вѣрниѣшимъ свѣтникѡмъ.

Іѡ Матею воеводѣ <т.р.>

Оудрищѣ Настоурел втори ѡгѡфет <т.р.>

În numele Domnului, amin

Noi, Io Matei Basarab, cu darul lui Dumnezeu conducător și voievod al Țării Românești și al părților de peste munți, Amlașului și Făgărașului voievod și ceilalți. Facem cunoscut cu această scriere a noastră tuturor împreună și separat fiecărei stări, cin, rang, merit și înălțare, atât celor cu duhovnicească, cât și celor cu mirenească viețuire, oamenilor țării noastre, cărora li se cuvine și li se cade a ști acestea: cum că noi, conduși de cea mai călduroasă râvnă a bunei cinstiri, voim și dorim ca respectarea dumnezeieștii măririi și învățarea și păstrarea credinței noastre, cât mai călduros, cât mai spornic să crească, să se adauge, să se lățească și să se înmulțească în mănăstirile înălțate de părinții legii ce viețuiesc în ele.

Și după aceea, am hotărât: cei ce viețuiesc vor fi veghetori, pentru că eu însumi lucru din temelie am ridicat și îngrijirea acestora am făcut-o. Așadar,

mănăstirilor, atât celor zidite de noi înșine, cât și celor <zidite> de strămoșii, moșii și bunicii noștri, numele sunt acestea: mănăstirea Câmpulung, hramul ei cinstita Adormire a preasfintei Stăpânei noastre Născătoare de Dumnezeu și Pururea Fecioarei Maria, mănăstirea Bistrița, hramul ei de asemenea cinstita sârbătoare, mănăstirea Sadova, hramul ei Sfântul arhieru și Făcător de Minuni Nicolae de la Miralichia, mănăstirea Brâncoveni, hramul ei de asemenea preacinstita Adormire a Născătoarei de Dumnezeu, mănăstirea Arnota, fiindu-i hram Sfântul arhistrateg Mihail, mănăstirea Gura Motrului, hramul ei Preacuvioasa Maica noastră Paraschiva, mănăstirea numită Dintrunlemn, lăcașul călugărilor, hramul ei cinstita Naștere a preasfintei Născătoare de Dumnezeu, mănăstirea Căldărușani, hramul ei Sfântul mare mucenic Dimitrie, mănăstirea Măxineni, hramul ei Sfântul și slăvitul proroc Înainte-Mergător și Botezător Ioan.

Iar toate aceste <mănăstiri> voim, de către nimeni, precum și de către prealuminații conducători ai urmașilor noștri, asemenea și de către mitropoliți și episcopi și de alți dregători, din aceste amândouă cinuri, să nu se dea, adică în mâinile grecilor sau a altor străini. Ci precum de către noi, ziditorii lor, în același fel întru toate, fără orice schimbare și primenire pentru totdeauna nedestrămat să se păzească și să dăinuiască.

Voim iarăși ca egumenii înainte-ziselor mănăstiri ale noastre numai din mijlocul fiecare mănăstiri să se aleagă de către călugări dintre ei înșiși și nimeni dintre prealuminații conducători sau mitropoliți, episcopi și alții de orice rang a noastră voință să nu schimbe și să așeze egumeni, putere să nu poată avea, ci numai aceasta cu cea mai mare tărie să se ocrotească în veci.

Iar dacă va îndrăzni cineva a se împotrivi voinței noastre, pe acela însăși mâna dumnezeieștii măriri cu mânie cumplită să-l atingă și acel blestem așezat de cei 318 părinți ai întâiului sobor de la Nicheia să cadă pe capul lui și sfinții apărători ai acestor mănăstiri să-i fie lui în ziua înfricoșatei judecăți cu glas puternic împotriva și dușmani neîndurători; pe care, înaintea dumnezeieștii măriri, după credința noastră pe care o mărturisim, în care noi cugetul nostru legăm și cugetele ocrotitorilor, ale prealuminaților conducători ai tuturor urmașilor noștri și ale altora, atât de cea duhovnicească, cât și de cea mirenească viețuire, dorim să fie toți legați și împovărați.

Iar pentru încredințarea acestui lucru, pecetea noastră de aur, pecetea marelui nostru sobor am poruncit să se atârne și cu mâna noastră am semnat.

Dat în cetatea scaunului nostru, Târgoviște, luna decembrie, a opta zi, anii de la Facerea Lumii 7149, iar de la Mântuirea Lumii 1640 și în al optulea an al stăpânirii noastre, cu cei de față: preasfințitul chir Theofil, mitropolitul Târgoviștei și arhiepiscop a toată țara aceasta și iubitorii de Dumnezeu episcopi: chir Ignatie al Râmnicului și Ștefan al Buzăului, marii onorabili domni: Theodosie mare ban al Craiovei, Hrizea primul eparh al Pretoriului, Radul primul trezorier, Preda mare spătar și căpetenie a cinului poporului și Socol

primul stolnic, Radul al lui Mihalcea mare comis și Vucina primul ceașnic și Costantin Cantacuzino primul îngrijitor al casei noastre, sfetnicul cel mai fidel.

Io Matei voievod <m.p.>

Udriște Năsturel al doilea logofăt <m.p.>

DANIC, Peciți, I/57.

Orig. slavon, perg. (44 x 67,5), rupt puțin la îndoituri; inițiala și frontispiciul bogat ornate cu motive florale și cu 4 îngeri în costume de epocă, având în mijloc, într-un medalion susținut de un leu și de un scripător, stema țării (vulturul), care are atârnat de gât un medalion în care este stema personală a lui Matei Basarab: un personaj așezat în jilț, cu barbă, având în mâna stângă un toiag; medalionul stă pe capul unui leu și este timbrat cu o coroană; sigiliu atârnat cu șnur împletit (verde, negru, alb, albastru și roz), rupt și înodat, căușul în ceară naturală, deteriorat (lipsește ½ din el).

O trad. modernă, **BAR**, Doc. ist., LIII/8.

EDIȚII: Trad., Caesar Bolliac, *Monastirile din România*, București, 1862, p. 473-477; rez., Grigore H. Bengescu, *Monastirile zise închinare din România*, în „Revista română pentru științe, litere și arte”, III, 1863, p. 288; P. Teulescu, *op. cit.*, p. 18-21.

MATTHEW BASARAB'S REFORM OF THE MONASTERIES*Abstract*

The purpose of this paper is to explore the nature and the meaning of what seems to be a radical change in the ecclesial policy of the ruling princes of Wallachia. In 1639-1640, Matthew Basarab (Wallachian voivode from 1632 to 1654) issued in his council three acts that enfranchised the dependent monasteries all around the country (monasteries whose estates were given by the founders and donors to various historic establishments on Mount Athos, Jerusalem and the like and which were by consequence administered from afar). The comparative analysis of the texts of these acts of the prince-in-council unveils an unprecedented awareness of the “common good” expressed on a tone of “patriotic propaganda”. Our reading uses the paradox in order to capture the full meaning of these pieces of legislation. The aim of the prince was not as much simply to enfranchise a series of monasteries governed by foreigners, but rather to enforce new regulations as to how monasteries could be submitted to foreign religious establishment. Based on the princely patronage, these new regulations emphasized the authority of the prince, entitled to discipline bad legal habits and to eradicate corruption. In so doing, the prince goes even further and takes this opportunity in order to legislate, in a more generic vein, on the “custom of the monasteries” as such, be them dependent or free. He triggers this way, by means of a patriotic discourse which roots are to be found at the end of the 16th century, a general reform of the monastic life in Wallachia that he will pursue constantly for the next decade. Two of the three documents, from 1640, are edited in the annex of the paper.

CRUCIADA TÂRZIE ȘI ROMÂNII

DAN AL II-LEA, SIGISMUND DE LUXEMBURG ȘI CRUCIADA TÂRZIE

UN DOCUMENT INEDIT DIN ARHIVA ORDINULUI TEUTONIC

LIVIU CÎMPEANU*

liviucimpeanu@yahoo.com

La 5 august 1424 (6932) voievodul Dan al II-lea întărea mănăstirii Tismana toate daniile făcute de domnii anteriori. În hrisovul emis pentru mănăstire, voievodul Țării Românești îi enumeră pe antecesorii săi direcți: *sfântrăposatul bunicul domniei mele Io Radu voievod și sfântrăposatul părintele domniei mele Ioan Dan voievod*¹. Istoriografia românească a acceptat fără rezerve această filiație, considerându-l pe Dan II fiu a lui Dan I (mort la 1386, în circumstanțe necunoscute) și nepotul lui Radu I².

Trei documente publicate în DRH. seria B, vol. I, complică această interpretare genealogică: primul, din leatul 6937 (01.09.1428-31.08.1428) este emis *de Dan voevod, sin Mircea voevod*³, în al doilea document emis de Dan voievod la 7 octombrie 6937 (1428) se vorbește despre *părintele domnii mele Mircea voevod*⁴ iar în cel de-al treilea document, datat de editori 1431, *post ianuarie 30*, Dan voievod vorbește despre *părintele domniei mele Mircea voievod*⁵.

* Bursier post-doctoral în cadrul Institutului de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca.

¹ **DRH.B**, I (1247-1500), întocmit de P.P. Panaitescu și Damaschin Mioc, București, 1966, p. 104-107, mai ales p. 106.

² *Istoria Românilor*, vol. IV, București, 2012, p. 332; Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova, a. 1324-1881*, vol. I, sec. XIV-XVI, București, 2001, p. 87.

³ **DRH.B**, I, p. 115.

⁴ *Ibidem*, p. 117.

⁵ *Ibidem*, p. 131; reluat în **DRH.D**, I, întocmit de Ștefan Pascu, Constantin Cihodaru, Konrad Gündisch, Damaschin Mioc, Viorica Pervain, Ștefan Bezdechi, Theodor Naum, Lelia Oprea, București, 1977, p. 278-279.

Dacă la primele două documente se poate obiecta faptul că sunt păstrate doar în regist de secol XVII⁶, respectiv traduceri târzii de secol XVII-XVIII⁷, cel de-al treilea document este păstrat în original la Arhivele Statului Braşov⁸. Sintagma *părintele domniei mele* nu este aşadar o greşeală de copist, dar nici nu atestă filiaţia Mircea cel Bătrân – Dan voievod. Încă la 1905 slavistul Ioan Bogdan a arătat că termenul folosit de Dan al II-lea pentru a-l desemna pe Mircea cel Bătrân (*moş* la I. Bogdan, *părinte* la editorii volumului I al colecţiei *DRH.B*) trebuie luat în înţelesul mai general de “rudă în linie ascendentă”⁹ şi, completăm noi, înaintaş în scaunul domnesc. Aşadar este vorba despre o formulă diplomatică din prima jumătate a secolului al XV-lea, neînţeleasă de copişti din secolele XVII-XVIII, care au transformat-o în *sin*, adică *fiul lui*.

Mai mult decât atât, s-a păstrat un hrisov de danie original, în limba slavonă, emis de Dan al II-lea pentru mănăstirea Tismana, chiar în anul 1429 sau 1430, în care emitentul îl atestă din nou pe *sfântrăposatul bunicul domniei mele Io Radul voievod* şi pe *sfântrăposatul părintele domniei mele, Io Dan voievod*, cărora le este urmaş¹⁰. Acest document atestă fără echivoc filiaţia Radu I – Dan I – Dan al II-lea. Câţiva boieri din sfatul domnesc, martori ai acestui document, se regăsesc ca martori şi în documentul din 1431 în care Dan voievod îl numeşte pe Mircea cel Bătrân *părintele domniei mele*, fapt ce ne întăreşte convingerea că nu poate fi vorba de două personaje omonime. Nu puteau exista doi Dan voievozi care să se bucure de sprijinul aceloraşi dregători-cheie ai Ţării Româneşti: Albul spătar, Balea paharnic şi Coica logofăt şi încă şi de sprijinul regelui Ungariei Sigismund (vezi infra!).

Aşadar ne raliem şi noi istoriografiei româneşti care îl consideră, fără nici un dubiu, pe Dan al II-lea fiu al voievodului Dan I.

Despre tinereţea lui Dan al II-lea nu se cunosc foarte multe lucruri. Se pare că a trăit o vreme la curtea lui Mircea cel Bătrân, atâta timp cât la 1410 a însoţit (şi probabil chiar a comandat) un contingent din oastea

⁶ Regest în *Cronologia tabelară* a lui Constantin Cantacuzino; vezi şi **DRH.B**, I, p. 115.

⁷ În *Cronologia tabelară* a lui Constantin Cantacuzino *et alia*; vezi şi P. P. Panaitescu, *Documentele Ţării Româneşti*, I. *Documente interne (1369-1490)*, Bucureşti, 1938, p. 154 şi **DRH.B**, p. 118.

⁸ *Ibidem*, p. 131.

⁹ Ioan Bogdan, *Documente privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi cu Ţara Ungurească în sec. XV şi XVI*, vol. I (1413-1508), Bucureşti, 1905, p. 39, nota 1.

¹⁰ **DRH.B**, I, p. 124-125.

Țării Românești, trimis de voievod în ajutorul pretendentului otoman Musa¹¹. Acest lucru reiese clar din cronica atenianului Laonicos Chalcocondil care arată că Musa a pornit împotriva rivalului său luându-i cu sine pe cei din Europa [adică din Balcani n.n.] și de la daci armată destul de multă; și cu dânsul merge și Dan, domnul Dacilor; și [Musa] s-a făcut stăpân peste Europa [partea apuseană a Imperiului Otoman], încoronându-se la Adrianopol¹². În contextul acestor evenimente Dan, viitorul voievod, a ajuns în mediul turco-bizantin. A slujit cu fidelitate cauza otomană, după dispariția lui Musa (1413) intrând în tabăra pretendentului Mehmed I, și apoi în cea a lui Murad al II-lea. Aceste evenimente sunt relatate de cronicarul bizantin Ducas care, în ciuda cronologiei defectuase¹³, oferă informații interesante despre pretendentul Dan. Acesta din urmă a aflat că Mircea a murit – acela [Dan] însă se găsea cu Murad în expediție în contra Constantinopolei și ca unul care era gata la orice faptă de război și însuși mergea cu turcii la pândă, – s-a strecurat pe ascuns în oraș – Și dându-se de cunoscut împăratului, lua parte la ieșirile bizantinilor și săvârșea fapte mari de vitejie în contra turcilor. Și când Murad s-a lăsat de împresurat Constantinopolea [...] atunci Dan s-a închinat împăratului și-i cerea slobozenie să plece pe drumul cel mai drept acasă. Împăratul dându-i toată cinstea, l-a urcat pe una din cele mai mari corăbii și l-a trimis pe Marea Neagră la Cetatea Albă. Acolo boierii Țării Românești ce se aflau, l-au proclamat pe el domn și l-au pus în domnia bunicului său omorându-l pe feciorul din flori a lui Mircea. Cum s-a făcut însă domn a toată Țara Românească, a trimis soli la Murad, căutând să-l împace; și s-a făcut, căci Murad era bun din fire și blajin. Și dădea deci tributul convenit în fiecare an și avea liniște în orice privință și Dan domnea peste Țara Românească...¹⁴.

În textul lui Ducas sunt comprimate mai multe elemente: în primul rând este atestată prezența lui Dan în Imperiul Otoman, răvășit de războiul civil dintre fii lui Baiazid I¹⁵. După dispariția lui Musa (1413), protejatul

¹¹ P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, București, 1944, p. 314 (pentru context p. 308-320).

¹² Laonic Chalcocondil, *Expuneri istorice*, ed. Vasile Grecu, București, 1958, p. 114.

¹³ Cf. C. Rezachevici, *op.cit.*, p. 87.

¹⁴ Ducas, *Istoria turco-bizantină (1341-1462)*, ed. critică de V. Grecu, București, 1958, p. 252.

¹⁵ Despre războiul civil din Imperiul Otoman, vezi Aurel Decei, *Istoria Imperiului Otoman până la 1656*, București, 1978, p. 70-76; Robert Mantran (coord.), *Istoria Imperiului Otoman*, București, 2001, p. 50-58; Dimitris J. Kastiris, *The Ottoman Interregnum (1402-1413). Politics and Narratives of Dynastic Succession*, Harvard, 2005, *passim*.

lui Mircea cel Bătrân, se pare că Dan a trecut de partea lui Mehmed I, deoarece la 1422 îl întâlnim în tabăra lui Murad al II-lea, fiul lui Mehmed I, care i-a succedat la tron fără complicații dinastice din partea fraților săi (1422)¹⁶. În schimb domnia i-a fost contestată de Mustafa Celebi, sprijinit de împăratul bizantin Ioan al VIII-lea. Pretendentul Musatafa a fost înfrânt și ucis iar expediția de pedepsire a urmat în mod invariabil. Ținta vizată a fost însăși Constantinopolul, împrejmuit de otomani în iunie 1422¹⁷. Cu ocazia acestor evenimente este atestat Dan în tabăra lui Murad al II-lea.

Apoi, Ducas vorbește despre defectarea lui Dan și trecerea *pe ascuns* în tabăra bizantină unde s-a remarcat în diverse acțiuni militare. Cu ocazia șederii la Constantinopol, Dan a intrat în grațiile împăratului Ioan al VIII-lea, devenind unul dintre familiarii săi¹⁸. După ridicarea asediului (septembrie 1422)¹⁹, pretendentul Dan a cerut împăratului să îl lase să plece în Țara Românească. Împăratul a încuviințat și i-a pus la dispoziție o corabie mare cu care s-a îndreptat spre Cetatea Albă, stăpânire a Moldovei, unde a fost proclamat domn de boierii pribegi. Acesta este al treilea element din povestirea lui Ducas. De la Cetatea Albă, a pornit cu ajutorul boierilor pribegi împotriva *feciorului din flori a lui Mircea*²⁰. Acesta nu este altul decât Radu Praznaglava, care domnea în Țara Românească din 1420, când Mihail I a fost învins și ucis pe câmpul de luptă de către turcii care l-au adus cu ei pe Radu²¹. Dan al II-lea și boierii pribegi l-au alungat pe Radu Vodă, dar nu l-au ucis, așa cum menționează Ducas.

Teoria mai veche despre o luptă între Dan al II-lea și Mihail I, fiul lui Mircea cel Bătrân, formulată chiar în baza textului lui Ducas²², nu mai poate rezista. Cronicarul bizantin arată fără echivoc că acțiunea lui Dan în Țara Românească a avut loc *după* asediul Constantinopolului din vara

¹⁶ A. Decei, *op. cit.*, p. 83.

¹⁷ *Ibidem*, p. 83-84.

¹⁸ Dan Ioan Mureșan, *Le'émurgence du sacre princier dans les Pays Roumains et son modèle impérial byzantin (XVe-XVIe siècles)* în *Dopo le due cadute di Constantinopoli (1204, 1453): Eredi ideologici di Bisanzio. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Venezia, 4-5 dicembre 2006*, ed. Marina Koumanoudi și Chryssa Maltezos, Venezia, 2008, p. 72-77.

¹⁹ A. Decei, *op. cit.*, p. 84.

²⁰ Ducas, *loc. cit.*

²¹ C. Rezachevici, *op. cit.*, p. 85-87.

²² A. D. Xenopol, *Lupta între Dănești și Drăculești*, extras din AARMSI, seria II, t. XXX, București, 1907, p. 5-6; Al. A. Vasilescu, *Urmașii lui Mircea cel Bătrân până la Vlad Țepeș 1418-1456*, în *RIAF*, an XV (1914), București, 1915, p. 132-133.

anului 1422. Așadar, călătoria pe mare la Cetatea Albă, întâlnirea cu boierii pribegi și acțiunea împotriva lui Radu Praznaglava, s-au petrecut în toamna anului 1422, înainte de 23 octombrie, dată la care Dan al II-lea a emis primul document păstrat până în ziua de astăzi²³.

Din textul lui Ducas reiese că, imediat după ocuparea domniei, Dan al II-lea a încercat o apropiere de otomani, trimițând solie de pace la sultanul Murad. Inițial, potrivit aceluiași text, voievodul Țării Românești a încheiat pace cu sultanul Murad plătindu-i haraci, răscumpărându-și astfel pacea, cel puțin la începutul domniei. Informația aceasta nu poate fi verificată și, dacă este corectă, nu poate fi încadrată temporal.

Imediat după luarea domniei și, eventual, asigurarea păcii cu Imperiul Otoman, Dan al II-lea a încercat o apropiere față de regatul Sf. Ștefan. Primul pas făcut în acest sens a fost confirmarea vechilor privilegiilor comerciale ale brașovenilor și stabilirea vămilelor pentru aceștia²⁴. Immediat după aceea a trimis o circulară vameșilor de la Dâmbovița, Rucăr și Prahova prin care îi anunța despre cuantumul vămilelor stabilit pentru negustorii brașoveni²⁵.

Apropierea față de regatul medieval al Ungariei nu s-a făcut doar în plan economic. În 1423 Dan al II-lea era deja vasalul regelui Ungariei, Sigismund de Luxemburg. Într-o diplomă de donație, emisă în 10 iulie 1423 pentru secuiul Ladislau zis Forro și pentru rudele sale, regele vorbește despre ajutorul militar trimis de voievodul Transilvaniei Nicolae de Chaak, din poruncă regală, *credinciosului nostru Dan, voievodul Țării Românești, împotriva năvălirilor sălbaticilor turci*²⁶. Beneficiarul documentului a fost comandantul contingentului trimis de voievodul Transilvaniei în Țara Românească, unde a fost rănit și a pierdut frați și slujitori *în lupta făcută și dusă cu turcii cei sălbatici de către pomenitul Dan voievodul...*²⁷.

²³ C. Rezachevici, *op. cit.*, p. 85-87.

²⁴ **UKB**, vol. IV (1416-1437), ed. Gustav Gündisch, Sibiu, 1937, p. 168-170; despre legăturile comerciale dintre Brașov și Țara Românească în evul mediu și diplomei de privilegii emise de Dan al II-lea, vezi Șerban Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (secolele XIV-XVI). Drum și Stat*, în idem, *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, Cluj Napoca, 1988, p. 151-180, mai ales p. 168-170.

²⁵ Textul circularii trimise vameșilor din Dâmbovița și Rucăr în **UKB**, IV, p. 170-172 și cel al circularii trimise vameșilor din Prahova, în *ibidem*, p. 172-173.

²⁶ **DRH.D**, p. 226.

²⁷ *Ibidem*.

În contextul încercărilor lui Murad al II-lea de a-și asigura stăpânirile orientale și de a elimina sistemul colonial venețian, pozițiile otomane din Europa au slăbit (garnizoanele din Bosnia și Serbia au fost retrase). Astfel, la sfârșitul anului 1422 sau începutul anului 1423, Dan al II-lea a rupt pacea cu turcii (dacă într-adevăr a încheiat pace și nu este doar o consemnare anacronică a lui Ducas), fapt care a dus invariabil la invazia Țării Românești²⁸. Voievodul Dan, devenit la o dată necunoscută vasalul lui Sigismund, a primit ajutor militar de la suzeranul său, care i-a trimis un contingent al armatei din Transilvania. Un *Tractatus defensionalis inter Sigismundum Regem ac Daan, partium Transalpinarum Waiuodam*²⁹, este atestat abia mai târziu, la 1426, dar acesta trebuie să fi existat cel puțin din anul 1423, an în care am văzut că voievodul Țării Românești a beneficiat deja de ajutorul regelui Ungariei.

Invazia turcească a avut loc la începutul anului iar bătălia hotărâtoare la 26 februarie 1423, când au rămas pe câmpul de luptă 36.000 de morți (sic!)³⁰. Este foarte sigur că luptele pe teritoriul Țării Românești au continuat deoarece, în contextul acestora, turcii au atacat și Țara Hațegului, care a fost apărată de același Ladislau Forro³¹, beneficiarul diplomei menționate mai sus.

Dintr-o altă diplomă de donație, emisă de regele Ungariei Sigismund la Tata, în 8 mai 1426, pentru urmașii voievodului Transilvaniei Nicolae de Chaak, reiese că pe teritoriul Țării Românești și a Transilvaniei au avut loc mai multe lupte în care s-a distins voievodul. Din păcate, regele Ungariei nu consemnează niciun amănunt geografic sau cronologic al acestor lupte, cărora le conferă un caracter semi-mitologic: Nicolae Chaak, *încă din vremuri de demult, s-a străduit să facă înălțimii noastre slujbe mari și plăcute nouă, în feluritele și foarte anevoioasele și grele treburi și expediții ale noastre, mai ales mai sus-ziselor noastre părți ale Transilvaniei și ale Țării Românești [...]*. De asemenea voievodul Transilvaniei s-a pus în primejdie pentru Creștinătate, *dând lupte crâncene și războaie grele în zisele părți ale Transilvaniei cu turcii cei*

²⁸ Jörg K. Hoensch, *Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368-1437*, München, 1996, p. 334-335.

²⁹ **Hurmuzaki**, I/2, p. 534.

³⁰ *Istoria Românilor*, vol. IV, p. 335; N. Stoicescu, *Dan al II-lea, viteaz apărător al independenței Țării Românești*, în **MI**, nr. 10/1986, p. 3-4; folosind un izvor istoric mai târziu, Al. Vasilescu a datat această bătălie a lui Dan, sprijinit de oastea transilvăneană comandată de L. Forro, în 24 februarie 1423 (*op. cit.*, p. 139).

³¹ **DRH.D**, p. 226.

sălbatici, prigonitori ai crucii lui Hristos, urâți de Dumnezeu și de oameni, care încălcau cu dușmănie hotarele mai sus-zisei țări și ale părților noastre ale Transilvaniei și ale Țării Românești, ca o puzderie de duhuri rele ieșite din fundul iadului...³².

În timpul luptelor din 1423 de pe teritoriul Țării Românești, a avut loc cel puțin încă o bătălie hotărâtoare. În octombrie, comitele Timișoarei Pippo Spano de Ozora a venit în ajutorul lui Dan al II-lea, cu mercenari cehi și, împreună i-au învins pe turci. După înfrângerea acestora, la începutul anului următor, cei doi comandanți au trecut Dunărea, cucerind mai multe puncte fortificate otomane, printre care și cetatea Severin, luată de turci în 1420³³. Este posibil ca după conflictele armate din anul 1423, Dan al II-lea să fi încheiat o pace (temporară) cu Murad al II-lea, pace despre care vorbește cronicarul bizantin Ducas³⁴. În orice caz, în 1424 a încheiat și Sigismund pace cu Imperiul Otoman, dar în tratat a fost omisă Țara Românească, astfel că aceasta din urmă a rămas expusă la atacurile turcești³⁵.

Totuși, voievodul Dan a beneficiat de ajutorul tacit al regelui Sigismund, suzeranul său. Despre relațiile dintre cei doi aflăm din două documente comerciale emise la Târgoviște în 10 noiembrie 1424. În primul document, voievodul Țării Românești îi anunță în limba latină pe brașoveni că *prealuminatul rege, principe și domn Sigismund, din mila lui Dumnezeu, în veci augustul împărat al romanilor și rege al Ungariei, Boemiei, Dalmației, Croației etc., stăpânul meu firesc și preamiliostiv, ne-a dăruit nouă milostivire așa de mare de a bate în cămara noastră banii numiți în limba poporului fileri și dinari mici...* În continuare este restabilit cuantumul vămilor³⁶. Același document a fost trimis brașovenilor și în variantă slavonă³⁷.

³² *Ibidem*, p. 239-240.

³³ J. K. Hoensch, *Kaiser Sigismund*, p. 335; Ilie Minea, *Principatele române și politica orientală a împăratului Sigismund*, București, 1919, p. 175-176; N. Stoicescu, *Dan al II-lea*, p. 4; N. Iorga, în *Istoria armatei românești*, vol. I, București, 1910, p. 99, vorbește despre atacarea cetăților Nicopole, Giurgiu și Silistra, însă nu poate încadra cronologic acesta acțiuni; Al. Vasilescu, *op. cit.*, p. 138-139, datează campania comună a lui Dan al II-lea cu Pippo Spano de Ozora în anul 1422.

³⁴ Ipoteza aparține istoricului Elizabeth Zacharidou; vezi eadem, *Ottoman Diplomacy and the Danube Frontier (1420-1424)*, în eadem, *Studies in Pre-Ottoman Turkey and the Ottomans*, Ashgate, 2007, p. 689.

³⁵ Wilhelm Baum, *Kaiser Sigismund. Kosnanz, Hus und Türkenkriege*, Graz-Viena-Köln, 1993, p. 188-189.

³⁶ **DRH.D**, p. 228-229.

³⁷ *Ibidem*, p. 230-232.

Noul quantum al vămilelor a fost comunicat vameșilor de la Dâmbovița³⁸ și, probabil tuturor vameșilor, într-o circulară asemănătoare celei din toamna anului 1422.

Din cele două documente, emise la 10 noiembrie 1424 pentru brașoveni, reiese foarte clar că Dan al II-lea nu recunoștea alt suzeran decât pe Sigismund de Luxemburg, care i-a acordat dreptul de a bate monedă, un drept regal care conferea prestigiu (baterea de monedă înseamnă suveranitate) și bunăstare economică.

Voievodul Dan al II-lea a încercat să îi oblige pe negustorii din Brașov și pe locuitorii din comitatul aferent să folosească noua monedă emisă de el. Brașovenii și sașii din Țara Bârsei s-au plâns de acest lucru în fața lui Sigismund care, la 4 aprilie 1425, a poruncit vasalului său din Țara Românească să nu-i mai constrângă pe sași să folosească noua monedă³⁹.

Anul 1425 a fost marcat de altă campanie împotriva turcilor întreprinsă de Dan al II-lea, împreună cu Pippo Spano și cu Frusin⁴⁰, fiul lui Șişman al Bulgariei⁴¹. În timpul acestor lupte care, din lipsă de izvoare, nu se pot reconstitui și data, pare să fi avut loc și controversata bătălia de la Ciacova, în Banat, atestată într-un document târziu din secolul al XVII-lea⁴².

Anii-cheie ai domniei lui Dan al II-lea sunt 1426-1427, perioadă din care s-au păstrat cele mai multe și diverse documente. La începutul lunii februarie a anului 1426, voievodul Țării Românești le trimite brașovenilor două scrisori în care se plânge de faptul că pârcașii cetății Bran îi vămuesc pe locuitorii Țării Românești, împotriva obiceiului⁴³.

În primăvara aceluiași an Radu Praznaglava, cel alungat în 1422, a venit cu ajutor turcesc împotriva voievodului Dan. La 12 iunie 1426 Sigismund de Luxemburg trimite din Raab o epistolă cardinalului englez

³⁸ *Ibidem*, p. 232-233

³⁹ *Ibidem*, p. 234-235.

⁴⁰ Frusin, fiul țarului Șişman, aflat în Ungaria în expectativa eliberării Bulgariei de sub dominația otomană, a primit de la Sigismund cetatea Lipova și pertinențele sale, aflate în comitatul Timișoara (așadar sub autoritatea lui Pippo Spano). Vezi **Hurmuzaki**, I/2, p. 534.

⁴¹ K. Hoensch, *Kaiser Sigismund*, p. 335; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 4; Al. Vasilescu, *op. cit.*, p. 141-142.

⁴² Matei Cazacu, *Les Ottomans sur le Bas-Danube au XVe siècle. Quelques précisions*, în **SOE**, 41 (1982), p. 28-33.

⁴³ **UKB**, IV, p. 246-247.

Henric de Beaufort, episcop de Winchester, în care îi expune situația din Țara Românească. După ce se scuză că nu a putut ajunge la Dieta de la Nürnberg, din cauza unor probleme de sănătate, regele îi arată cardinalului că are noutăți despre domnul Țării Românești, Dan Vodă, care a avut o bătălie cu adversarul său Radu. Acesta din urmă a venit însoțit de o mare oaste turcească, dar a fost înfrânt. La puțin timp, turcii l-au atârnat din nou cu putere pe Dan Vodă, de sărbătoarea *Corporis Christi* (30 mai). După o bătălie sângeroasă, cu mulți morți în ambele tabere, Dan a fost învins și abia a reușit să scape (*vix solus evasit cum personae sue salute*)⁴⁴. Vești asemănătoare au venit și de la regele Bosniei, Tvrtco, dar Sigismund îi arată cardinalului englez că are pregătite trei armate pe care să le trimită împotriva ereticilor (cehilor husiți) și păgânilor (turcilor). Una dintre cele trei armate o să fie comandată de însuși Sigismund care, împreună cu baronii săi, va porni negreșit în ajutorul lui Dan Vodă⁴⁵. Regele Ungariei nu a întreprins totuși nicio acțiune până în toamna anului 1426, când a expirat tratatul de pace încheiat cu turcii în 1424, pe doi ani⁴⁶.

Oastea regelui Ungariei a stat pregătită toată vara: în august Sigismund de Luxemburg vorbește despre expediția pe care vrea să o întreprindă în Țara Românească împotriva turcilor, iar la 5 septembrie regele vorbea despre *oastea noastră regească, ridicată de noi, cu ajutorul domnului, spre Țara Românească împotriva turcilor*⁴⁷. Totuși, la acea dată oastea staționa, fapt ce reiese din același document prin care regele îi scrie palatinului să amâne un duel deoarece unul dintre participanți, Ștefan, fiul lui Iacob zis Dobo de Ruzka, urma să plece (subl. n.) cu oastea regală în Țara Românească, ca ostaș în steagul arhiepiscopului de Strigoniu, Gheorghe⁴⁸.

Acțiunea militară a lui Sigismund în Țara Românească trebuia să se desfășoare simultan cu o acțiune a regelui Poloniei Vladislav Jagiello, în vara anului 1426. În mai 1426 Alexandru cel Bun a dat un salvconduct pentru oastea lui Vladislav Jagiello, care a pornit împotriva turcilor prin Moldova⁴⁹. Regele Poloniei a trimis în iunie un contingent militar de

⁴⁴ Epistola lui Sigismund către Henric de Beaufort în N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la Istoria Românilor*, vol. III, București, 1897, p. 80; cf. M. Cazacu, *op. cit.*, p. 31.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 81.

⁴⁶ W. Baum, *Kaiser Sigismund*, p. 206.

⁴⁷ **DRH.D.**, p. 241.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376-1430*, ed. Anton Prochaska, Cracovia, 1882, p. 723-724 (în continuare: *Codex Vitoldi*).

5 000 de oameni, la care s-au alăturat și oștenii lui Alexandru cel Bun. Oastea moldo-polonă a staționat la Brăila 2 luni, timp în care, am văzut, și oastea lui Sigismund a staționat.

La începutul lui septembrie, când Sigismund s-a hotărât să înceapă campania, regele Vladislav Jagiello și-a retras tupele, refuzând orice fel de colaborare cu regele Ungariei⁵⁰.

În vara anului 1426 (după 30 mai) Dan al II-lea, pribeag în Transilvania, a reînnoit tratatul de alianță cu regele Sigismund, întocmai ca Mircea cel Bătrân în anul 1395 la Brașov. De aceea este consemnat sub anul 1426 *Tractatus defensionalis inter Sigismundum Regem ac Daan, partium Transalpinarum Waiuodam*⁵¹ care, așa cum arătam mai sus, trebuie să fi funcționat cel puțin din 1423.

În vigoarea tratatului de alianță, regele Ungariei a trimis în ajutorul lui Dan oastea ce se afla pregătită încă din iunie, sub comanda lui Ioan Maroth, care i-a înfrânt și alungat pe turci peste Dunăre⁵². Expediția de restaurare a lui Dan a avut loc înainte de 5 noiembrie 1426 când este atestat din nou ca *măritul Dan, voievodul Țării noastre Românești*⁵³. La acea dată, regele Ungariei îi anunța pe judele și pe primarul Sibiului, precum și pe comandantul oastei trimise în ajutorul lui Dan (întoarsă și staționată probabil în sudul Transilvaniei) că acesta din urmă l-a trimis pe logofătul său, de bună seamă Coica, să-i ceară ajutor militar. Logofătul a arătat regelui și baronilor săi că, pentru a se menține în scaunul Țării Românești, stăpânul său are nevoie de 600 de oșteni pedestri și călare. După deliberări cu baronii regatului și cu Pippo Spano, veteran al luptelor din Țara Românească, regele a hotărât să trimită și să întrețină permanent 1000 de ostași *pentru siguranța și apărarea osebită a aceluia Dan voievod*⁵⁴.

⁵⁰ Al. Vasilescu, *op. cit.*, p. 144-145; Ilie Minea *op. cit.*, p. 184.

⁵¹ **Hurmuzaki**, I/2, p. 534.

⁵² W. Baum, *op. cit.*, p. 206; Mályusz Elemér, *Kaiser Sigismund in Ungarn 1387-1437*, Budapesta, 1990, p. 258; Al. Vasilescu, *op. cit.*, p. 145, consideră că expediția a fost comandată de Ștefan Poharnic. El interpretează forțat informația dintr-un document din colecția **Hurmuzaki**, I/2, p. 595 (reluat în **DRH.D.**, p. 316-318), o diplomă a lui Sigismund din 1435, prin care îl răsplătește pe Ștefan *Poharnok* pentru faptele sale de vitejie, printre altele, în lupta cu turcii și cu susținătorii lui Radu Praznaglava, *notorius noster infidelis*, din Țara Românească. În realitate, din document reiese că Ștefan Poharnic a fost doar comandantul contingentului săsesc și secuiesc din oastea trimisă în ajutorul lui Dan.

⁵³ **DRH.D.**, p. 243.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 244-245.

Se pare însă că măsurile hotărâte de rege nu au fost eficiente sau, cunoscând lipsa de acțiune imediată a lui Sigismund, nu au fost puse în practică. La sfârșitul anului, Dan al II-lea își pierde scaunul din nou, fiind alungat de Radu Vodă și de turci⁵⁵. Evenimentele petrecute în Țara Românească, la sfârșitul anului 1426 sunt descrise într-o epistolă din 17 martie 1427, trimisă de ducele Lituaniei Vitold magistrului conventului Drezdenko, din vestul Poloniei. Ducele îi comunică magistrului conținutul unei scrisori a lui Sigismund adresate lui Vladislav Jagiello, în care este descrisă situația din Țara Românească: *...Dan der Grossen Walachye, andirs Bessarabia genant, ein herre gesaczt von den Romischen Konige, der ist iczunt bei im, und Radul der ein herre ist desselben landes gesaczter von den Turken, der helt daz selbe landt inne mit gewalt*⁵⁶. În traducere: *Dan al Valahiei Mari, altfel numită Basarabia, un domn pus de către regele roman, se află acum la el [la Sigismund n.n.] și Radul, care este un domn al aceleiași țări, pus de turci, ține acea țară cu forța (trad.n.)*.

În acest timp, Pippo Spano a purtat, la sfârșitul lui decembrie, ultima sa bătălie cu turcii, la Orșova pe Dunăre⁵⁷. Tot acum, la sfârșitul anului 1426, Alexandru cel Bun al Moldovei încheie o alianță cu noul voievod al Țării Românești, Radu și cu turcii, alianță despre care ducele Vitold îl anunță pe regele Sigismund⁵⁸. Scrisoarea lui Vitold nu are dată de lună și de zi, dar este foarte sigur că alianța dintre cei doi voievozi nu s-a putut înfăptui în vară, când Alexandru cel Bun și-a trimis oastea în tabără alături de contingentul polonez trimis de Vladislav Jagiello.

La sfârșitul anului 1426 și la începutul anului următor stăpânirea lui Radu Vodă și a turcilor în Țara Românească părea de neclintit. Dan al II-lea era pribeag (din nou) în Transilvania. La 25 ianuarie 1427, el se afla în tabără la Râșnov lângă Brașov. Acest lucru reiese dintr-o epistolă a lui Ștefan de Rozgony, comitele die Győr, adresată nobilei doamne și văduve a lui Ladislau de Bakmonostră, prin care o anunță despre sănătatea fiilor săi și despre situația din Transilvania. Comitele arată că *prealuminatul nostru domn, regele [...] a îngăduit în chip lăudabil, ca preailustul*

⁵⁵ C. Rezachevici, *op. cit.*, p. 88.

⁵⁶ *Codex Vitoldi*, p. 758-759

⁵⁷ J. K. Hoensch, *Kaiser Sigismund*, p. 342; W. Baum, *Kaiser Sigismund*, p. 206.

⁵⁸ *Codex Vitoldi*, p. 713; Virgil Ciocâltan, *Raporturi moldo-lituaniene (1420-1429)*, în *România în Istoria Universală*, vol.III/1, ed. I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu și V. Cristian, Iași, 1988, p. 141.

principe, domnul rege al Portugaliei [de fapt prințul Don Pedro de Coimbra], împreună cu vestitul Dan, voievodul Țării Românești, și cu toți baronii regatului Ungariei, aflați aici, și cu toți cavalerii și slujitorii curții luminăției sale, împreună cu ostașii lor, alăturându-li-se și secuii, să plece încă de ieri dincolo, în Țara Românească, pentru a prinde și a ține prins pe voievodul Radu, dacă vor putea, și dacă apa Dunării va fi înghețată, să nu înceteze a nimici țara turcească, arzând-o cât mai adânc și pustiind-o, și înaintând până la malul mării vor trebui să facă tot răul, ce vor putea, prea ticăloșilor turci și dușmanilor innăscuți. Însă domnul rege și regina au rămas aici și mâine se vor afla cu noi în Brașov...⁵⁹. Într-adevăr, în prima jumătate a anului 1427 Sigismund va fi reținut în sudul Transilvaniei fiind ocupat cu organizarea luptei împotriva turcilor⁶⁰.

Expediția lui Sigismund, însoțit de Don Pedro⁶¹, Dan al II-lea și alți baroni ai regatului⁶², pentru alungarea lui Radu Praznaglava și a turcilor din Țara Românească a avut loc înainte de 2 aprilie 1427, când regele Ungariei și suita sa se afla deja la Câmpulung Muscel⁶³.

Amănunte despre campanie aflăm într-un raport inedit al cavalerului teuton Nicolaus Redwitzer, pe care l-am aflat în martie 2012 în Arhiva Secretă a Prusiei – Berlin (Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz – Berlin). Dar înainte de a insista asupra raporului lui Redwitzer, câteva cuvinte despre prezența sa în suita regelui Ungariei. Deja în martie 1426 Sigismund de Luxemburg îi scria voievodului Transilvaniei, Nicolae de Chaak, că ar vrea să îi cheme din nou pe Cavalerii Teutoni, întocmai ca Andrei al II-lea la 1211, și să le încredințeze apărarea granițelor Transilvaniei, până la Porțile de Fier. De aceea

⁵⁹ DRH.D, p. 248; despre Don Pedro de Coimbra, vezi N. Iorga, *Un prinț portughez cruciat în Țara Românească a secolului al XV-lea*, în idem, *Studii asupra evului mediu românesc*, ed. Șerban Papacostea, București, 1984, p. 194-197.

⁶⁰ J. K. Hoensch, *Kaiser Sigismund*, p. 329 și urm.; W. Baum, *op. cit.*, p. 206.

⁶¹ Prezența lui Don Pedro la evenimentele din Țara Românească la începutul anului 1427 este atestată literal de o diplomă de donație emisă de regele Sigismund la Râșnov în 7 iulie 1427: „...alegându-l dintre credincioșii noștrii singuri și punându-l în fruntea acelei armate a noastre ca stegar pe acel Ladislau, împreună cu ilustrul principe, domnul Petru, al doilea născut al prealuminatului principe, domnul Alfons, regele Portugaliei....”, de asemenea Dan al II-lea a fost restaurat prin colaborarea și ordinea acelora, a ilustrului domn Petru, al doilea născut al aceluia domn Alfons, regele Portugaliei și a celorlalți baroni și fruntași ai noștri...”; vezi DRH.D, p. 258.

⁶² Printre mulți alții se numără și cunoscutul Lorand Lepes, vicevoievodul Transilvaniei, vezi *ibidem*, p. 261.

⁶³ *Ibidem*, p. 250-251; C. Rezachevici, *op. cit.*, p. 88-89.

îl roagă pe voievod să consulte stările Transilvaniei, pentru a găsi o cale de a-i aduce pe Cavaleri, fără să încalce drepturile uneia dintre stări⁶⁴. La 9 aprilie 1427 Sigismund îl anunța deja pe Marele Maestru al Ordinului Teuton, Paul de Rusdorf, că l-a primit pe Nicolaus de Redwitz în Sfatul său și că a acordat Ordinului un teritoriu în regatul Ungariei⁶⁵.

În calitate de membru al sfatului regal, N. Redwitzer l-a însoțit pe Sigismund în campania din Țara Românească. La întoarcere, în 11 aprilie 1427, a alcătuit la Feldioara un raport pe care l-a trimis Marelui Maestru al Ordinului, în care descrie cele întâmplate. Cavalerul arată că regele, cu o armată de 600 de călăreți⁶⁶ și 4000 de pedestrași, a pornit din Țara Bârsei (*wurczland*), prin Piatra Craiului (*kunigstein*), în Țara Românească (*walachey*) și că a ajuns într-un oraș deschis, adică fără întărituri, numit Câmpulung (*in ein offene stat genant die langaw*). Acolo s-a fortificat cu șanțuri și palisade (*mit grabn und plancken*) în ruinele Curții domnești, unde înainte își avusese tabăra voievodul Țării Românești. Regele a încredințat avangarda lui Dan Vodă, care i-a adus știri despre turci (*hat der Konig sem spehe durch den Dan weyde by den torken dy spehe..*). Știrile aduse de voievod au fost înspăimântătoare: însăși împăratul turcesc a trecut Marea Neagră într-o jumătate de zi, având vânt bun. Mai grav a fost că a adus cu el în Dobrogea (*zwischen dem selben meren vnd der tunaw*) 11.000 de oșteni, la care se adugau zilnic alții. Împăratul turcesc le-ar fi promis oștenilor săi să atace Țara Românească, Țara Bârsei și Transilvania și să nu se întoarcă până nu îl întâlnește pe regele Ungariei. Auzind acestea, Sigismund s-a retras din Țara Românească în Țara Bârsei, într-un oraș deschis numit Feldioara (*Marienburg*), unde l-a așteptat regina (*fraw konigin*), marți după sărbătoarea *Judica* a anului 1427, adică în 8 aprilie⁶⁷. Urmează relatarea unei discuții avute de Sigismund cu Redwitz la Feldioara despre problema aducerii Ordinului în Ungaria⁶⁸.

⁶⁴ Hurmuzaki, I/2, p. 539-540.

⁶⁵ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz – Berlin, Ordensbriefarchiv, Nr. 4738.

Ordinul a trimis o delegație care a preluat Banatul de Severin la 1429 și l-a ținut până la 1432, dar aceste amănunte o să fie expuse într-un studiu special!

⁶⁶ Dintre aceștia, 225 de călăreți au fost aduși de Albert de Valea lui Mihai, pe cheltuiala sa, vezi DRH.D, p. 254.

⁶⁷ Duminica *Judica* a anului 1427 a fost în 6 aprilie, vezi DRH.D, p. 251.

⁶⁸ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz – Berlin, Ordensbriefarchiv, Nr. 4741. Vezi în anexă textul original cu traducere în limba română!

Raportul inedit a lui N. Redwitz este deosebit de interesant și informațiile cuprinse în el sunt confirmate de alte izvoare istorice edite: am văzut că, într-adevăr, Sigismund împreună cu impozantul său anturaj și cu oastea pregătită de război se aflau în Țara Bârsei încă de la începutul anului. Apoi, prezența lui Sigismund și a oștii sale în tabăra fortificată de la Câmpulung⁶⁹ este atestată de o serie de documente emise de acolo între 2 și 6 aprilie 1427⁷⁰. În primul document emis de regele Ungariei, la 2 aprilie, în Câmpulung atestă prezența nobilului Ștefan de Losoczi, fiul comitelui Ladislaus de Losoncz, în armata regală⁷¹. Al doilea document, din 4 aprilie, este o poruncă regală adresată unor vameși din nordul Transilvaniei voievodale⁷². Nu în ultimul rând, la 6 aprilie Sigismund, regele Ungariei, răsplătește faptele de vitejie ale lui Ioan, fiul lui Nicolae de Kallo, care a participat sub steagul lui Ioan de Maroth⁷³, banul de Macva, de partea lui Dan al II-lea, în lupta acestuia cu Radu Praznaglava⁷⁴. În acest documente sunt descrise evenimentele din primăvara anului 1427: Sigismund începe prin a arăta faptele de vitejie ale banului Ioan și ale slujitorilor săi *în Țara noastră Românească [...] împotriva fiilor vicleniei, adică a turcilor, prigonitorii cei cruzi ai lui Hristos și ai întregii credințe ortodoxe, care unelteau, în disprețul maiestății noastre, să pună în fruntea voievodatului acelei Țări Românești pe necredinciosul nostru Radu, poreclit Praznaglava, iar pe credinciosul înălțimii noastre, din inimă iubit de noi, pe vrednicul de cinste și măritul bărbat Dan, pus de noi ca voievod al zisei noastre Țări Românești, să-l lipsească și să-l alunge din stăpânirea acelor părți...* După ce laudă din nou vitejiile banului Ioan și a slujitorilor săi, Sigismund arată că acestea *au deschis calea dobândirii din nou a zisei noastre Țări românești și a apărării noastre de năvălirile dușmănești ale zisului Radul și a turcilor...* Regele revine a treia oră asupra vitejiei și fidelității banului și a slujitorilor săi, arătând că *rămânând ca soldați în acea Țară Românească, și pomeniții Radu Praznaglava și turcii fiind puși pe fugă de acolo, pomenitul Dan voievodul a fost pus din nou în stăpânirea voievodatului său, după dorința noastră. Foarte mulți dintre locuitorii Țării noastre Românești, și*

⁶⁹ Acest element este inedit și se întâlnește doar în raportul lui N. Redwitz.

⁷⁰ DRH.D, p. 250-252; N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 81-82.

⁷¹ DRH.D, p. 250-251.

⁷² *Ibidem*, p. 251.

⁷³ Cel care a comandat campania din anul precedent (vezi supra!).

⁷⁴ DRH.D, p. 251-252.

*anume românii care au luat partea lui Radu Praznaglava și a turcilor și s-au abătut, ca niște rătăciți, de la calea adevăratei credințe, lepădându-se de greșelile lor, au fost siliți să se întoarcă la statornicia credinței pe care ne-o dătoresc și pe care trebuie să ne-o păstreze nouă și sfintei noastre coroane regești*⁷⁵.

Această diplomă conține amănunte importante și complementare la raportul lui Nicolaus Redwitzer, care nu pomenește nimic efectiv despre luptele din Țara Românească și despre alungarea lui Radu și a turcilor, sprijiniți de o parte din locuitorii țării, de bună seamă boieri. Pe fondul acestor lupte, Dan a comandat avangarda oștirii și a adus știrea despre venirea pe mare a sultanului, care a provocat retragerea rapidă a lui Sigismund (la 6 aprilie era încă în Câmpulung, la 8 aprilie era deja la Feldioara).

În fine, amănuntul potrivit căruia Sigismund s-a retras la Feldioara este confirmat chiar de raportul lui Redwitz alcătuit în cea locație, la 11 aprilie 1427⁷⁶ și de un document emis de Sigismund în acel loc la 19 mai⁷⁷. Prin acest document Sigismund îl răsplătește pe Albert de Valea lui Mihai, priorul Auranei și fost ban de Dalmația și Croația pentru serviciile militare aduse în Țara Românească în sprijinul lui Dan. Documentul nu conține niciun amănunt nou decât cunoscuta alungare a lui Dan de către Radu Praznaglava, ajutat de turci și campania pentru reinstalarea lui Dan, în timpul căreia s-a remarcat beneficiarul documentului.

Regele Ungariei e emis mai multe astfel de diplome de donație, pentru cei care s-au remarcat în luptele din Țara Românească în primăvara anului 1427. Toate conțin relatarea pe scurt a împrejurărilor în care a avut loc campania, un adevărat stilionar ce conține elementele expuse mai sus, la diploma pentru Albert de Valea lui Mihai. O reproducere a lor ar fi lipsită de sens, atâta timp cât ele nu aduc amănunte noi despre pregătirea campaniei, desfășurarea acesteia sau elemente care să permită datarea evenimentelor petrecute în Țara Românească. Astfel de diplome au fost emise la: 2 iulie 1427 (acest document atestă participarea lui Don Pedro de Coimbra la campanie, vezi supra!), 7 iulie 1427, 6 octombrie 1435⁷⁸.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 252.

⁷⁶ Cf. data documentului în Erich Joachim, *Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum*, vol.I/1, 1198-1454, Göttingen, 1948, p. 295.

⁷⁷ **DRH.D**, p. 253-255.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 258, 258-261, 316-318.

După restabilirea pe tronul Țării Românești, Dan al II-lea îi anunța pe brașoveni, în intervalul aprilie-mai, 1427: *și iarăși vă spun: iată, a ajutat Dumnezeu și preacurata și am făcut pace. De aceea, cine vrea să negustorească, iar el să umble slobod, măcar și până la mare...*⁷⁹. Din acest document reiese că la acea dată Țara Românească se întindea până la Marea Neagră, stăpânind cel puțin Chilia. La 29 august știrea despre luptele cu turcii din Țara Românească au ajuns în apus⁸⁰.

Evenimentele ulterioare ale anului 1427 sunt destul de confuze datorită lipsei de izvoare istorice. Știrea despre pregătirile militare ale turcilor, adusă de Dan al II-lea în tabăra fortificată de la Câmpulung și consemnată de Nicolaus Redwitz în raportul său, nu a fost una falsă. Într-adevăr oastea otomană era concentrată și urma să pornească înspre Dunăre⁸¹. Dan a atacat Giurgiu, vechea cetate a lui Mircea cel Bătrân, acum sub stăpânire otomană, fapt ce a provocat o năvală a turcilor și alarmarea regelui Sigismund⁸². Moartea despotului sârb Ștefan Lazarevici a dus însă la mutarea atenției regelui Ungariei și a sultanului, asupra Serbiei⁸³. Miza era însăși despotatul sârbesc. În lipsa izvoarelor istorice este de crezut că la Dunăre, în dreptul Țării Românești și pe teritoriul acesteia au avut loc mai multe ciocniri mai mărunte între cei doi voievozi rivali, ajungându-se la o situație de pat, întocmai ca la jocul de șah.

Situația la Dunărea de Jos s-a clarificat într-o oarecare măsură în anul 1428, anul mării confruntări de la Golubac. În anul precedent, comandantul sârb al cetății Golubac a predat cetatea turcilor, în schimbul a 12000 de ducați. Ca reacție, regele Ungariei Sigismund a construit în grabă, pe malul opus al Dunării, cetatea Sf. Ladislau și la 1428 a strâns o oaste pentru recuperarea cetății Golubac. Sigismund cu oastea sa, ajuns sub zidurile cetății, a încercat luarea cu asalt a acesteia (3 iunie). Intervenția lui Murad nu s-a lăsat așteptată, sultanul a pornit imediat, cu armată, împotriva regelui Ungariei. Realizând pericolul unei confruntări deschise cu armata Imperiului Otoman, regele Sigismund s-a retras și a încheiat cu sultanul un armistițiu (6 iunie). În ciuda acestui armistițiu, încheiat pe o perioadă de trei ani, turcii au atacat armata regelui Ungariei,

⁷⁹ *Ibidem*, p. 249; Cf. C. Rezachevici, *op. cit.*, p. 89: *spre sfârșitul lui aprilie 1427 Țara Românească era în întregime în stăpânirea lui Dan II*. Acest document a fost datat în UKB, IV, p. 373-374 înainte de 18 februarie 1429!

⁸⁰ Hurmuzaki, VIII, p. 4.

⁸¹ Al. Vasilescu, *op. cit.*, p. 147.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ J. K. Hoensch, *Kaiser Sigismund*, p. 342; W. Baum, *op. cit.*, p. 206

mai precis segmentul românesc și polono-lituan, provocându-i pagube serioase (12 iunie)⁸⁴.

Cu prilejul acestor evenimente a venit rândul lui Dan al II-lea să își îndeplinească îndatoririle de vasal. Istoriografia este de acord că voievodul Țării Românești, în fruntea a 6000 de luptători, a însoțit personal armata regelui Ungariei în primăvara anului 1428 și că a participat la evenimentele de lângă cetatea Golubac⁸⁵. Protonotarul regelui Sigismund îi comunica primarului din Frankfurt, în septembrie 1428, că în lupta care a avut-o regele cu turcii au pierit numai 200 de oameni, toți „oameni sărmani din Țara Românească”⁸⁶.

Represaliile otomane asupra Țării Românești nu au întârziat. La o dată necunoscută, după evenimentele de la Golubac, o oaste otomană a invadat Țara Românească, încercând să îl repună în domnie pe protejatul lui Muad al II-lea, Radu Praznaglava. În timpul campaniei turcești din Țara Românească, despre care nu se cunoaște niciun amănunt, Radu Vodă și fii săi dispar din izvoarele istorice⁸⁷. Scăpat de rivalul său, Dan al II-lea a încheiat pace cu Imperiul Otoman în cursul anului 1428 (a doua jumătate). Nu doar dispariția lui Radu Vodă l-a împins spre încheierea păcii cu sultanul ci și faptul că însăși suzeranul său, Sigismund de Luxemburg, a încheiat un armistițiu cu Murad al II-lea, în 6 iunie 1428 la Golubac, urmat la începutul anului viitor de un tratat de pace adevărat. Astfel o rezistență singulară în fața colosalei puteri a turcilor ar fi fost imposibilă și inutilă. Oricum, în tratatul deja menționat dintre regatul Sf. Ștefan și Imperiul Otoman, autonomia Țării Românești a fost recunoscută⁸⁸. Sigismund de Luxemburg nu pare să fi agreat pacea dintre Dan Vodă și Murad al II-lea. Într-un document emis la Basel în 6 decembrie 1433, regele Ungariei vorbește despre niște moșii confiscate ale unor nobili trădători care au fugit în *Țara Românească*, **supusă și atunci, ca și acum turcilor celor sălbatici** [subl. n.] *prigonitori ai crucii*

⁸⁴ J. K. Hoensch, *op. cit.*, p. 343-344; W. Baum, *op. cit.*, p. 213-214; Aurel Decei, *op. cit.*, p. 86; N. Stoicescu, *Dan al II-lea*, p. 4; *Istoria românilor*, vol. IV p. 337; Al. Vasilescu, *op. cit.*, p. 148.

⁸⁵ C. Rezachevici, *Rolul românilor în apărarea Europei de expansiunea otomană*, București, 2001, p. 186 (în continuare: C. Rezachevici, *Rolul românilor...*); vezi trimerterile de la nota anterioară!

⁸⁶ **Hurmuzaki**, I/2, p. 551-552; Ilie Minea, *op. cit.*, p. 191.

⁸⁷ *Istoria românilor*, vol. IV, p. 337; C. Rezachevici, *op. cit.*, p. 88; N. Stoicescu, *Dan al II-lea*, p. 4.; Al. Vasilescu, *op. cit.*, p. 148.

⁸⁸ C. Rezachevici, *Rolul românilor...*, p. 186; *Istoria românilor*, vol. IV, p. 337.

*lui Hristos, dușmanii de moarte și potrivnicii și ai maiestății noastre și ai țărilor noastre și ai întregii creștinătăți, și, ca urmare, la răposatul Dan, voievodul acelei Țări Românești, care atunci, în disprețul maiestății noastre, era, de buna lui voie, de partea pomeniților turci...*⁸⁹. Deși și-a exprimat fățiș dezacordul față de Dan al II-lea, regele Sigismund nu a întreprins nimic împotriva lui, acceptând tacit situația Țării Românești.

În timpul evenimentelor din Serbia, la 28 aprilie 1428 este atestat Albu, comitele curții (vornicul) *măritului bărbat Dan, voievodul Țării Românești*, cu ocazia unei hotărnicii din sudul Transilvaniei, confirmate de autoritatea Celor Șapte Scaune⁹⁰. Probabil că, în absența voievodului Dan, aflat în campanie, vornicul Albu a rămas într-un fel de locotenent domnească, până la întoarcerea stăpânului său. Autoritatea boierului era recunoscută nu doar de comunitățile între care s-a judecat hotărnicia, ci însăși de autoritatea Celor Șapte Scaune (fostul comitat Sibian), cu sediu la Sibiu.

Din păcate nu știm prea multe despre domnia lui Dan al II-lea în perioada 1428-1431, din cauza penuriei de izvoare istorice. Cele câteva documente păstrate din perioada amintită oferă doar câteva aspecte, fără legătură între ele, bucăți singulare ale unui mozaic incomplet.

În plan extern la 1428-1429 Dan al II-lea le scrie brașovenilor din nou să ia măsuri împotriva castelanilor abuzivi de la cetatea Bran (*Turçşori*). Urma să aibă loc o judecată comună a magistratului brașovean și a boierilor voievodului Țării Românești⁹¹. Nu se cunoaște rezultatul intervenției lui Dan Vodă. Se pare că brașovenii au intervenit în rezolvarea chestiunii castelanilor de la Bran deoarece, în documente ulterioare Dan al II-lea le arată o atitudine favorabilă. Astfel, la 28 și 30 ianuarie 1431 Dan întărește brașovenilor vechile privilegii și fixează, din nou, cuantumul vămile⁹². Imediat după aceea, le comunică locuitorilor Țării Românești reînnoirea privilegiilor și stabilirea cuantumului vămile. Comerțul între Țara Românească și Brașov urma să se desfășoare *ca în zilele părintelui domniei mele, Ioan Mircea voievod...*⁹³.

⁸⁹ DRH.D, p. 308.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 262-263; despre autoritatea Celor Șapte Scaune, vezi Liviu Cîmpeanu, *Scaunul Sibiu și Cele Șapte Scaune în Evul Mediu. Constituire, evoluție, componență*, în *Itinerarii istorice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneșan*, ed. Dumitru Țeicu și Rudolf Gräf, Cluj-Napoca, 2011, p. 117-140, *passim*.

⁹¹ DRH.D, p. 263-266: 2 documente slave.

⁹² *Ibidem*, p. 275-277.

⁹³ *ibidem*, p. 278-279.

În plan intern, voievodul Țării Românești emite mai multe hrisoave prin care acordă sau întărește proprietăți unor laici sau mănăstirilor⁹⁴. Dintre acestea mai spectaculos este cel din 1429, prin care Dan Vodă îi dăruiește boierului Șerban un sat, *pentru că mi-a slujit în toate războaiele cu dreaptă credință*⁹⁵.

Dacă la începutul studiului am insistat asupra hrisoavelor din care reiese ascendența lui Dan al II-lea, în cele ce urmează o să expunem trei hrisoave în care este pomenită descendența voievodului. În primul, din 6937 (1 sept. 1428 – 31 aug. 1429), fără dată de lună și de zi, *Dan voevod [...] arată că au avut doi feciori, pe Danciu i Băsărabă*. La 10 septembrie 1428 Dan Vodă a întărit lui Peteu și altora niște sate. Voievodul a hotărât ca proprietarii să se bucure de avutul lor *cât domnia mea va trăi și cât vor trăi fiii primi născuți (ai domniei mele) Danciu și Basarab*⁹⁶. Aceeași formulare o întâlnim și într-un hrisov emis de voievod la Târgoviște, în 7 octombrie 1428, pentru mănăstirea Snagov⁹⁷. Acestea sunt mențiuni sigure, dar singulare ale fiilor lui Dan al II-lea. La 1428 fii lui Dan voievod trebuie să fi fost maturi, atâta timp cât la 1435 unul dintre ei era pretendent domnesc. La 29 iulie 1435 Mihail Jakch, comitele secuilor le mulțumea brașovenilor pentru știrile trimise privitoare la Țara Românească și anume că: *Aldea, voievodul Țării Românești a închis ochii și că au ales de formă pe altul ca voievod în locul lui [...] În această privință însă să nu vă temeți că se poate alege ca voievod unul dintre fiii lui Dan...*⁹⁸. Despre cei doi fii știm că cel mare, Danciu, a murit la 1 iulie 1440⁹⁹ și celălalt, Basarab, a domnit în Țara Românească în perioada 1442-1444¹⁰⁰.

Despre sfârșitul domniei și vieții lui Dan al II-lea nu se știe nimic sigur. El dispăre din documente între 30 ianuarie și 14 iunie 1431¹⁰¹, așadar în prima jumătate a anului. Nu cunoaștem circumstanțele în care voievodul Dan a murit *luptând vitejește cu izmaeliții*, după cum consemnează un letopiseț sârbesc¹⁰². A avut loc un atac turcesc¹⁰³, o intervenție a

⁹⁴ DRH.B, I, p. 113-117, 122-131.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 122-123.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 116.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 117-118.

⁹⁸ DRH.D, p. 315.

⁹⁹ C. Rezachevici, *Cronologia critică*, p. 90.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 95; Constantin A. Stoide, *Basarab al II-lea (1442-1444)*, în AIIAI, anul XVII (1980), p. 279-302, *passim*.

¹⁰¹ C. Rezachevici, *Cronologia critică*, p. 89.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ Ilie Minea, *op. cit.*, p. 201 consideră că turcii ar fi intervenit în favoarea lui Dan al II-lea, împotriva lui Aldea!

boierului Aldea, devenit înaintea datei de 14 iunie 1431 voievod sub numele de Alexandru Aldea, sau o incursiune a voievodului moldovenesc Alexandru cel Bun? Întrebări la care încă nu se poate formula nici un răspuns cert, până la descoperirea de noi izvoare istorice.

Anexă

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz – Berlin, Ordensbriefarchiv, Nr. 4741, p. 1 (fragment)¹⁰⁴.

Feldioara, 11 aprilie 1427.

Hochwirdiger genediger Her, Her Hoemeister, mein vnderthenigen willigen gehorsam; sey ewren genad willichich bereit, genediger Hoemeister ewer gnediger, noch zu wissn das mein genediger H. der Konig in die wochen nach [ilizibil] czoch uß worczland uf em alt burgwal genant der konigstein, gelegen czwischen worczland und der grossen walachey, vnd saczt in das alde gemewer ein haus von holcz; das lis er an bereiten czimer, mit im do hin firen; darnach czoch er wol mit iiii M (4000) burgern vnd gebawern, vnd VI C (600) gereyssig vb das gepirgen in dy walachey, in ein offene stat genant dy langaw, do leit ein slecht hoff ynnen, do ein vorwesen der walachen sein leger hat, vnd underwant sich den czubefesten, mit graben vnd plancken, durch enthaldung der Torken; im hat der Konig sein spehe durch den Dan weyde by den torken dy spehe kom wider vnd sagt dem Konig in der warheit wy der torkischen Keißer, den man nennet den grosen Torken, vnd komen ub das mer, das man heist sant Jorgen arm, vnd ist mit gutem wind in einen halben tag ub czufaren vnnnd hat mit im uberbracht wol XI-m (11.000) werhaftig vnd leit czwischen dem selben meren vnd der tunaw, vnd im czeucht teglich mer folken czu; vnd er hat sein hant uf sein heupt geleit, sprechend: ich schwer bey machmeten heilikeit, uf meinen heupt das ich czyhen wil durch walachey, wurczland vnd sibenburgen, vnd nicht widerkeren, ich sehe den Konig vonn vngern mit wlich hant wider mich sechen. Do das der Konig vnam, do czoch er uß der walachey vnd in worczland in ein offen stat merenburg genant, do sich man fraw Konigin, alz lang, enthalden hat. Vnd alz der Konig do hin kam, am dinstag nach *Judica*, his er mich des abend nach seiner gewonheit mit im spaczireren vnd in den feld hisch (sic!) er mich zw sich kumen... [urmează o discuție între Sigismund și Nicolaus v. Redwitzer despre aducerea Ordinului Teuton în Ungaria (p. 2-3)].

Claus von Redwicz
Bruder Deutschs Orden.

¹⁰⁴ Reproducem doar fragmentul privitor la campania lui Sigismund de Luxemburg în Țara Românească, în primăvara anului 1427. Restul documentului despre planurile de aducere a Ordinului Teuton în Ungaria, pentru asigurarea graniței de sud împotriva turcilor otomani, va fi folosit într-un studiu special.

Traducere:

Înălțate și milostive domn, domnule Mare Maestru¹⁰⁵, [vă transmit] supunerea mea umilă și docilă; să fie milostivirea voastră pregătită cu bunăvoință, preamilostive Mare Maestru, să mai afle că milostivul meu domn, regele¹⁰⁶, a plecat în săptămâna după [ilizibil!]¹⁰⁷ din Țara Bârsei la o veche cetate de pământ¹⁰⁸ numită Piatra Craiului, situată între Țara Bârsei și Țara Românească și între vechile ziduri se află o casă din lemn; acolo [regele] a pus să i se pregătească o cameră; apoi a mers cu 4000 de orășeni și țărani și cu 600 de călăreți peste munte, în Țara Românească, într-un oraș deschis¹⁰⁹ numit Câmpulung, unde se află o curte degradată¹¹⁰, acolo a avut înainte românul [Dan Vodă] tabăra, și [regele] a început să o fortifice cu șanțuri și palisade pentru a se apăra de turci; și regele și-a încredințat cercetașii lui Dan Vodă, care s-au dus la turci și s-au întors și i-au spus regelui cu adevărat cum Împăratul turcesc¹¹¹, căruia i se spune Marele Turc, a venit peste marea care se cheamă Brațul Sf. Gheorghe (sic!)¹¹² și, cu vânt bun, a traversat-o într-o jumătate de zi, aducând cu el cam 11000 oșteni și oameni între aceeași mare și Dunăre¹¹³ și zilnic se adună în jurul lui tot mai mulți oșteni; și [împăratul turcesc] și-a pus mâna pe cap, zicând: jur pe sfințenia lui Mahomed și pe capul meu că am să pornesc prin Țara Românească, prin Țara Bârsei și prin Transilvania și nu am să mă întorc până când nu-l voi întâlni pe regele Ungariei, să ne confruntăm. Când regele a înțeles acestea a plecat din Țara Românească în Țara Bârsei într-un oraș deschis numit Feldioara¹¹⁴, acolo a stat doamna regină între timp. Și când regele a ajuns acolo, în marșea după *Judica*¹¹⁵, m-a chemat seara, după obiceiul său, la o plimbare, și în câmp m-a chemat la el... [urmează o discuție între Sigismund și Nicolaus v. Redwitzer despre aducerea Ordinului Teuton în Ungaria]

(p. 2-3)]. Semnat: Claus von Redwicz, frate al Ordinului Teuton.

Notă: transcriere și traducere de Liviu Cîmpeanu, după originalul de *la Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz – Berlin*.

¹⁰⁵ Paul von Rusdorf 1422-1441.

¹⁰⁶ Sigismund de Luxemburg, rege al Ungariei între 1387-1437.

¹⁰⁷ Trebuie să fie Buna Vestire din 25 martie, campania avânt loc în săptămână de după, oricum, la 2 aprilie Sigismund emite deja un document la Câmpulung Muscel.

¹⁰⁸ Literal: *cetate din valuri de pământ*.

¹⁰⁹ Adică fără fortificații.

¹¹⁰ Literal: *o curte rea*.

¹¹¹ Murad al II-lea.

¹¹² Marea Neagră. Probabil că acest nume derivă de la colonia genoveză St. Giorgio, de pe brațul omonim al Dunării, vezi N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, p. 47-48.

¹¹³ Adică în Dobrogea, situată între Marea Neagră și Dunăre.

¹¹⁴ Adică orașul (de fapt târgul!) Feldioara nu avea fortificații. Acesta este un indiciu că la 1427 cetatea din Feldioara încă nu era construită.

¹¹⁵ 8 aprilie 1427.

**DAN II, SIGISMUND OF LUXEMBOURG AND
THE LATER CRUSADES.
A NEW DOCUMENT FROM THE ARCHIVE OF
THE TEUTONIC ORDER**

Abstract

Dan II, voivode of Wallachia, remains a rather enigmatic figure as his life and reign are scarcely documented. The corpus of sources comprises only a few Wallachian charters, several Hungarian documents issued by Sigismund of Luxembourg and two Byzantine chronicles. On this documentary basis, I propose a rough reconstruction of Dan II's life, starting with his youth, from the period he spent in the Ottoman Empire and at the court of John VIII, the Byzantine emperor, to the moment of his enthronement, as voivode of Wallachia. When analysing his reign, I mainly focused on the economic connections with the Transylvanian Saxons from Braşov, on his political and military alliance with Sigismund of Luxemburg, as well as on his dispute for the Wallachian throne with Radu II Praznaglava, his rival supported by the Ottomans. At the core of my analysis is an unpublished document, a report of the Teutonic knight, Nicolaus von Redwitz, describing Sigismund's 1427 campaign in Wallachia. Nicolaus von Redwitz participated to this campaign and his testimony clarifies some aspects of the anti-ottoman alliance between Sigismund and Dan II, as well as the context in which Dan II regained his throne. The relevant passages from this document are edited and translated in the appendix.

Keywords: Dan II, Radu II Praznaglava, Sigismund of Luxemburg, Wallachia, Nicolaus von Redwitz(er).

SFINȚIREA MĂNĂȘTIRII ARGESȘ ȘI CRUCIADA ANTIOTOMANĂ

DUMITRU NĂSTASE (Atena)*
dumnastase@hotmail.com

După cum prea bine se știe, sfințirea bisericii mănăstirești a Argeșului, rezidite „din temelie”, împreună cu întregul ei ansamblu monastic, de domnul „Ungrovlahiei” Neagoe Basarab (1512-1521), a avut loc la 15 august (de Adormirea Maicii Domnului) 1517, cu un fast și o participare cu totul ieșite din comun: în afară de întreaga autoritate politică și religioasă a țării (domnul cu familia sa, boierii, mitropolitul și clerul înalt muntean, cuprinzând și conducerea mănăstirilor), au luat parte la ea însuși patriarhul ecumenic Theolipt, însoțit de patru mitropoliți greci¹, precum și *toți egumenii și stareții de la Muntele Athos, în frunte cu protosul lor Gavriil (1515 - ?)*².

* Cercet. științific în cadrul Centrului de Cercetări Bizantine, Atena.

¹ Unul din aceștia este mitropolitul de Serdița (Sofia) și nu de Sardes (în Asia Mică), așa cum apare la P.Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Rome, 1986, p. 296 (Corectat de Andronikos Falangas, *Compte rendu* asupra cărții citate, în «Bulletin de liaison du Centre d'Etudes Balkaniques», N° 8, «Publications Langues 'O», Paris, 1989, p. 200.). Ceilalți sunt, respectiv, mitropoliții de Serres, Midia și Melnik (P.Ș. Năsturel, *loc. cit.*). Pentru Serdița și localizarea sediilor metropolitane Midia și, de fapt, Melenic (Melenikon), vezi Dan Zamfirescu, în *Literatura română veche (1402-1647)*, introducere, ediție îngrijită și note de G. Mihăilă și Dan Zamfirescu, Vol. I, București, 1969, p. 112, n. 153 (cu referire la Tit Simedrea). Cf. și A. Falangas, *Présences grecques dans les Pays roumains (XIVe-XVIe siècles). Le témoignage des sources narratives roumaines*, București, 2009, p. 178 și n. 398. Eparhiile a tusalpatru prelații greci, toate în Balcani, acoperă împreună o zonă ce se întinde de la hotarul sudic al Țării Românești până spre Muntele Athos și Constantinopol, ceea ce, cum se va vedea, nu e deloc întâmplător. Mitropolitul de Serdița este «probablement, le successeur de Théolepte au trône œcuménique, ... Jérémie I, qui avait détenu précédemment le siège métropolitain de la dite ville» (A. Falangas, *Compte rendu*, *loc. cit.* și n. 13).

² Despre acest personaj, important pentru expunerea noastră, cunoscut în istoriografia românească drept *Gavriil Protul*, vezi *infra*.

De destulă vreme, istoricii nu mai văd în Neagoe Basarab doar un domn bisericos, pașnic și plecat turcilor. Se știe acum că, sub unele asemenea aparențe, el a făcut pregătiri sistematice, încadrate într-un adevărat plan de durată, urmărind eliberarea țării sale de sub apăsătoarea suzeranitate a sultanului „păgân”. Această mântuire putea fi însă temeinic asigurată numai prin îndepărtarea definitivă a turcilor de la hotarul Dunării, având ca scop necesar, nici mai mult, nici mai puțin decât alun-garea lor din Europa³.

Însăși biserica mănăstirii Argeș luase locul vechiului lăcaș al mitropoliei, unde „fusese, în vremea lui Vlad Dracul (1436-1442; 1443-1446), centrul din care se desfășurase propaganda pentru o cruciadă în care se vedea acum, după aproape un veac, prefigurarea luptei antiotomane ce sta să înceapă”⁴. După unele mărturii simbolice pe care ni le-au lăsat, aceste două momente nu sunt lipsite de contradicții între ele⁵. Ceea ce nu infirmă totuși părerea că, „după toate probabilitățile”, noua ctitorie a lui Neagoe „a fost concepută ca simbol de cruciadă a lumii post-bizantine”⁶. Că în această

³ E meritul lui Manole Neagoe de a fi explicat printr-un asemenea obiectiv (eliberarea popoarelor creștine subjugate de turci) grija pe care domnii români și în special Neagoe Basarab o poartă Bisericii răsăritene din imperiul otoman. Manole Neagoe, *Despre politica externă a lui Neagoe Basarab*, în „Studii”, 19/4, 1966, p. 763-764. Reluând mai amănunțit această problemă în monografia sa *Neagoe Basarab*, București, 1971, p. 93-101, același autor își precizează punctul de vedere printr-o cuprinzătoare analiză istorică.

Pentru „complotul” îndelung urzit de conducerea Țării Românești, împreună cu pribegi sârbi de seamă, în vederea unei acțiuni militare de „reconchistă” în Balcani, vezi prezentarea clară și concisă a lui Emil Lăzărescu, *Biserica mănăstirii Argeșului*, București, 1967, p. 7-9, dezvoltată de idem, *O icoană puțin cunoscută din secolul al XVI-lea și problema pronaosului bisericii mănăstirii Argeșului*, în *SCIA*, seria Artă plastică, 14/2, 1967, p. 190-195, precum și în introducerea sa istorică din *Istoria Artelor Plastice în România*, ed. acad. prof. George Oprescu, I, București, 1968, p. 227-233. Pentru proiectul european de cruciadă antiotomană, prevăzând și participarea lui Neagoe Basarab, vezi aici, mai departe.

⁴ Idem, *Biserica mănăstirii Argeșului*, loc. cit., p. 9. Pentru atitudinea și rolul lui Vlad Dracul, într-o viziune nouă, Dan Mureșan, *Isihasmul și prima etapă a rezistenței la deciziile Conciliului florentin în Moldova (1442-1447)*, în „Studia Universitas Babeș-Bolyai, Historia”, XLIV/1-2, 1999, p. 29-30.

⁵ Vezi Pavel Chihaiia, *Semne și simboluri la mănăstirea Argeșului*, în vol. aceluiași *De la „Negru Vodă” la Neagoe Basarab. Interferențe literar-artistice în cultura românească a evului de mijloc*, București, 1976, p. 187-194.

⁶ Ștefan Andreescu, *Alianțe dinastice ale domnilor Țării Românești (secolele XIV-XVI)*, în *România în istoria universală*, coord. I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iași, 1987, p. 681 (cu trimitere la E. Lăzărescu, *op. cit.*, p. 8-9), vezi și în continuare, p. 681-682. Cf. P. Chihaiia, *loc. cit.*, p. 190-194; de asemenea, Dumitru Năstase, *L'héritage impérial byzantin dans l'art et l'histoire des pays roumains*, Milano, 1976, p. 13.

luptă sub semnul crucii ctitorul avea în vedere ajutorul oștilor cerești, o dovedesc, în același sens, sfinții militari ecveștri de pe „spatele” unui șir întreg de icoane așezate de Neagoe Basarab – cu propria-mână, ni se spune – în pronaosul bisericii sale argeșene, bineînțeles tot cu prilejul sfințirii ei⁷.

În ce privește însă oștile pământești, voievodul muntean avea neapărat a ține seamă de planul mai larg de cruciadă europeană, ce își propunea tot atunci același țel de izgonire a turcilor: punerea sa în practică preocupa intens puterile catolice, atât din vecinătatea sau apropierea țării sale, cât și din întregul Occident și părea a fi ajuns la acea vreme în faza hotărârilor. Trecând peste antecedente nereușite sau pregătitoare, să înregistrăm faptul că această fază este inițiată de papa Leon X (1513-1521), în cadrul ultimei sesiuni a Conciliului de la Latran (1512-1517), încheiat în 1517.

Contemporan cu acest mare papă al Renașterii, dar și cu Neagoe Basarab (1512-1521), sultanul Selim I (1512-1520)⁸ cucerise de fapt întreg Orientul apropiat (Siria, Egiptul), înstăpânindu-se și asupra Ierusalimului, limitele imperiului otoman atingând astfel pe ale celui bizantin în epoca sa de apogeu. Speranțele pe care putuseră țările europene – inclusiv cele române – se le pună în conflictul turcilor cu Persia în ascensiune sub noua dinastie a Safavizilor, fuseseră spulberate în 1514 de victoria otomană de la Chaldiran asupra șahului Ismail⁹: așa că, după cucerirea Egiptului, „au début de l'année 1517”, Europa se aștepta

⁷ Cf. „Viața și traiul sfinției sale părintelui nostru Nifon, patriarhul Țarigradului,... scrisă de Chir Gavriil Protul” (reproducând, cu unele îndreptări și note, ediția mitropolitului Tit Simedrea, *Viața și traiul Sfântului Nifon, patriarhul Constantinopolului*. Introducere și text, București, 1937), în *Literatura română veche (1402-1647)*, I, p. 96. Aceste icoane sunt azi pierdute sau împrăștiate, dar Emil Lăzărescu le-a putut reconstitui iconografia și amplasarea: E. Lăzărescu, *O icoană puțin cunoscută*, p. 195-199 și pl. I-II; idem, *Biserica mănăstirii Argeșului*, p. 24-28 și fig. 4 (în text). Cf. D. Nastase, *op. cit.*, p. 11-13. Dan Zamfirescu și-i închipuie chiar pe sfinții călări „îndreptându-se în cavalcadă spre ieșire, ca și cum ar fi pornit de sub bolțile bisericii să înfrunte pe dușmanii țării”. *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, ediția Florica Moșil-Dan Zamfirescu-George Mihăilă, București, tiraje 1970, 1971, p. 26.

⁸ Vezi Irène Beldiceanu-Steinherr, *Le règne de Selim Ier: Tournant dans la vie politique et religieuse de l'Empire ottoman*, în „Turcica”, VI, 1975, p. 34-48.

⁹ Jean-Louis Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides et leurs voisins. Contributions à l'histoire internationale dans l'Orient islamique de 1514 à 1524*, Istanbul, 1987; citat după p. 47 și n. 1 din lucrarea lui Ovidiu Cristea, *Campania de la Chaldiran (1514): mărturia lui Alvise Borghi*, în **SMIM**, XXV, 2007, p. 47-67 (cu rezumat englez).

ca forța militară a lui Selim, din plin dovedită, să se întoarne împotriva ei¹⁰. În aceste împrejurări se adresează papa Leon X suveranilor europeni, invitându-i să alcătuiască ceea ce el a numit *l'expeditione universale di tuta Cristianità contro a Selim principe dei Turchi*¹¹.

Practic însă, organizarea acestei coaliții de cruciadă s-a redus la rezultatele eforturilor făcute de papă și de împăratul romano-german Maximilian I, spre a-i determina să participe la ea pe regii Ungariei și Poloniei, iar în perspectivă și pe domnii Țării Românești și Moldovei¹². Mărginindu-ne deocamdată la penultimul din ei, constatăm că Neagoe ia grabnic măsuri însemnate privitoare la relațiile sale cu nevrstnicul nou rege al Ungariei, Ludovic II (1516-1526), incluzând, în mod neobișnuit, și pe cele cu învecinatul Brașov. Condițiile acestor reglementări se stabilesc printr-o convenție, la 17 martie 1517: ele prevăd participarea lui Neagoe Basarab la războiul antiotoman, dar numai defensivă și sub rezerva practică a posibilităților sale de a o face, în caz contrar el obligându-se totuși să informeze pe unguri și pe sașii brașoveni de mișcările turcilor¹³. Izbitoare este schimbarea totală a raporturilor sale cu Brașovul, până atunci conflictuale: după cum rezultă din același document, ele devin acum deosebit de bune, apoi păstrându-se așa sub Neagoe Basarab, pe care, adresându-i-se într-o scrisoare în slavonă, conducătorii Brașovului îl vor intitula chiar (evident în urma acestei schimbări de atitudine) domnul lor „cu coroană împărătească încoronat”¹⁴. Dintr-un act din 9 iulie 1517 al regelui Ungariei, mai aflăm și că Ludovic II, ca urmare a tratatului încheiat cu domnul muntean, „a dăruit lui Neagoe și fiului acestuia, Teodosie, domeniul Geoagiului, în comitatul Hunedoarei, pentru ca, în cazul în care Neagoe ar fi fost forțat... să-și părăsească țara, «în siguranță cu fiii și fiicele sale, și cu boierii și lucrurile sale să se refugieze la noi și în țara noastră și să aibă un loc sigur»”¹⁵.

¹⁰ Ștefana Simionescu, *Les pays roumains dans le projet de croisade (1517) du concile de Latran*, în **RRH**, XVIII/3, 1979, p. 507-509.

¹¹ Paul Coles, *La lutte contre les Turcs*, trad. Huguette Couffignal, Paris, 1969, p. 100.

¹² M. Neagoe, *Despre politica externă*, p. 758-759; idem, *Neagoe Basarab*, p. 66-68; Ștefana Simionescu, *op. cit.*, p. 509-514.

¹³ M. Neagoe, *Despre politica externă*, p. 755; idem, *Neagoe Basarab*, p. 77-78.

¹⁴ G. Mihăilă, *Dicționar al limbii române vechi (sfârșitul sec. X – începutul sec. XVI)*, București, 1974, p. 270 (trad. rom., p. 271); cf. P.Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, p. 76 n. 9. Scrisoarea, nedată, trebuie deci să fie din 1517-1521.

¹⁵ A. Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariae cum Moldavia et Valachia*, Budapesta, 1914, vol. I, p. 112-113: *apud* M. Neagoe, *Neagoe Basarab*, p. 78 și n. 100. Indicii despre foloasele obținute de domn prin înțelegerea sa din 1517 cu stăpânirea Ungariei (inclusiv cu Brașovul), *ibidem*, p. 73, 77-78.

Informațiile citate privesc preparative ale lui Neagoe Basarab având oricum în vedere, chiar dacă nu direct, și cruciada occidentală pentru care se făceau deja propuneri practice. Cele mai importante erau acelea conținute în răspunsul dat de împăratul Maximilian I enciclicii numite *Consultatio Romana*, pe care papa Leon X o adresase, începând cu acesta, principalilor șefi de state europene, referitor la cruciada în discuție¹⁶. Răspunzându-i, cezarul german expune papei un amănunțit proiect de campanie ofensivă împotriva turcilor, prevăzând participarea Moldovei și Țării Românești alături de Polonia, în prima ei fază, plănuită chiar pentru 1518. Forțele creștine trebuiau să avanseze de la început pe linia Dunării, într-o largă zonă delimitată de Chilia și Semendria, pentru ca, în anul următor, să coboare « vers la Bosnie supérieure où, après la jonction avec les troupes du roi de France, elles arriveraient vers Philipopoli et Andrinople », orașe pe care, în eventualitatea prevăzută a cuceririi lor, le-ar popula cu unele din trupele anexe, cuprinzând „et Valachis”¹⁷.

Lucrurile n-au mers după dorința împăratului, care, de altfel, va înceta din viață la 12 ianuarie 1519. Fiind însă direct implicați în proiectul său aflat în mâinile papei, domnii români vor desfășura în legătură cu el o activitate diplomatică proprie, extinsă în Occident¹⁸. Pentru Neagoe Basarab, lăsând la o parte măsurile premergătoare amintite, această activitate pare a-și da primele semne încă de la începutul anului 1518, când domnul trimite pe medicul său raguzan Hieronim Matievici în solie la Veneția, „placa turnantă a oamenilor și bunurilor venite din Orient și din Occident”¹⁹, precum și în orașul natal al solului, Raguză²⁰. În anul

¹⁶ Vezi în această privință, Ștefana Simionescu, *op. cit.*, p. 511-512.

¹⁷ *Ibidem*, p. 512-513 și n. 24, 25, cu întinse pasaje citate din originalul latin al sursei. *Cf. infra*.

¹⁸ M. Neagoe, *Despre politica externă*, p. 757-760; idem, *Neagoe Basarab*, p. 81-86; Radu-Ștefan Ciobanu, *Neagoe Basarab (1512-1521)*, București, 1986, p. 161-166.

¹⁹ R.-Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 162. „Veneția, una din principalele răspântii ale marilor drumuri europene”, Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, București, 2001, p. 229. Un titlu caracteristic: *Venezia, centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e problemi*, Hans Beck, M. Manoussacas, Agostino Pertusi (ed.), Florența, 1977.

²⁰ Pentru această solie și pentru următoarea, a lui Antonios Polycalas: M. Neagoe, *Despre politica externă*, p. 758-760; idem, *Neagoe Basarab*, p. 82-85 (ambele lucrări cu indicații de izvoare și literatură); R.-Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 162-163. *Cf.* Constantin Șerban, *Protocolul și ceremonialul diplomatic la curtea lui Neagoe Basarab*, în vol. colectiv *Neagoe Basarab 1512-1521. La 460 de ani de la urcarea sa pe tronul Țării Românești*, București, 1972, p. 55. În ce privește Veneția, trebuie ținut seamă de politica ei duplicitară față de turci, dar și de războaiele pe care le-a purtat împotriva lor, dintre care atunci, ultimul se încheiase de puțină vreme, în primul deceniu al veacului.

următor, emisarul lui Neagoe, *reprezentând și pe Ștefan cel Tânăr al Moldovei* (Ștefăniță, 1517-1527), grecul Antonios Polykalas²¹, „nobilis vir”, era primit în iunie, la Roma, de însuși papa, factorul preeminent de inițiativă și consacrare a cruciadei. Solul încredințează pe Leon X că cei doi domni români vor participa la „sfânta expediție”, „ei și cu fiii lor, și supușii lor... împreună cu papa și cu ceilalți principii creștini... și nu vor încheia niciodată pace cu turcii fără învoirea papei, cu condiția ca papa în orice tratat va încheia cu turcii să-i considere pe cei doi voievozi ca aliați și să fie incluși în acel tratat în această calitate. Nu numai atât, dar la cererea voievozilor români, papa acceptă ca aceștia să fie părtași la împărțirea pământurilor și bunurilor luate de la turci”²². Înainte de a se înapoia în Țara Românească cu scrisoarea de răspuns a papei către ambii prinți²³, Polykalas se duce și la Veneția, unde i se face o primire deosebit de curtenitoare de către Consiliu și doge²⁴.

La punctul inițial al acestei intense activități diplomatice, „fără precedent pentru Țara Românească”²⁵, se găsea, neîndoios, demersul din 1517 al lui Leon X pentru angajarea europeană în războiul cruciat antiotoman. Practic, ea a fost însă determinată de propunerile cu care a răspuns Maximilian I papei și anume de cele privind rolul românilor în ofensiva plănuită, zona de desfășurare a acesteia, precum și declanșarea ei urgentă, urmată de o ipotetică înaintare rapidă.

Proiectul, cu alură de *Blitzkrieg* destinat să izbucnească aproape pe dată, al împăratului occidental, se suprapunea însă unui alt proiect, urmărind același scop, dar în folosul unor alți beneficiari, sprijiniți pe o concepție suverană și ecleziastică nu doar diferită, ci chiar potrivnică. E vorba, bineînțeles de „cruciada ortodoxă” în care se integrau de fapt planurile amintite în paginile anterioare²⁶. Îndelung pregătită în taină, în

²¹ Numele căruia apare deformat (Paicalas, Pancalos) în unele din lucrările citate (pornind însă chiar din textul seriei **Hurmuzaki**, vol. II/3, p. 308 [Paicalas]). A fost corectat de Petre Ș. Năsturel, *Remarques sur les versions grecque, slave et roumaine des "Enseignements du prince de Valachie Neagoe Basarab à son fils Théodose"*, în **RER**, XIX-XX, 1995-1996, p. 205 n. 36.

²² M. Neagoe, *Despre politica*, p. 759; idem, *Neagoe Basarab*, p. 83-84 (trimitând, în ambele lucrări, la vol. citat, „Hurmuzaki, II-3, p. 307-309”). Cf. R.-Șt. Ciobanu *op. cit.*, p. 163-165. În ce-l privește pe Neagoe Basarab, M. Neagoe subliniază importanța documentului de referință citat.

²³ Ștefana Simionescu, *op. cit.*, p. 513 și n. 27.

²⁴ M. Neagoe, *Despre politica*, p. 759-760 n. 76; idem, *Neagoe Basarab*, p. 84-85; R.-Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 65.

²⁵ M. Neagoe, lucrările citate, p. 760 și, respectiv, 85.

²⁶ *Supra* și n. 3.

condiții de complot, ea nu respingea colaborarea militară cu statele latine – nici nu ar fi avut cum, cu atât mai mult cu cele învecinate principatelor dunărene, ce le erau, real sau formal, vasale – însă înțelegea să o valorifice în propriul ei avantaj final. Iar pentru a-l obține, se bizuia, ca factor esențial, pe răscoala împotriva stăpânirii otomane a popoarelor creștine de la sud de Dunăre: „dreptcredincioase”, aparținând Bisericii Răsăritului. Odată răzvrățite și aliniate armiiilor românești, ele ar fi înclinat balanța luptei de eliberare de sub turci de partea forțelor Ortodoxiei.

Dar dacă imediata punere în aplicare a spectaculosului său plan, sistematic explicitată de Maximilian I lui Leon X, ar fi avut rezultatul scontat, întreaga linie a Dunării de Jos, cuprinzând tot hotarul de legătură al Țării Românești cu aceste popoare, precum și, chiar de la malul drept al fluviului, partea cea mai întinsă – și mai însemnată sub raport strategic – din habitatul lor, ar fi încăput sub controlul forțelor catolice angajate în luptă datorită papei și împăratului. În asemenea condiții, așa cum fusese prevăzută de proiect, participarea românească nu ar fi putut juca decât un rol auxiliar, dictat de către acești doi mari promotori ai cruciadei „latine” de pe propriile lor poziții ideologice.

Or „problema acțiunii antiotomane” a fost mereu menținută „în primul plan” de papalitate, „ca instrument al aspirațiilor sale la supremația în lumea creștină”, Leon X adoptând cu hotărâre aceeași atitudine chiar „de la începutul pontificatului său”²⁷. Dar condițiile favorabile îngăduind inițiativa proiectului papal de cruciadă urmărit aici fuseseră în mare măsură create de *Congresul de la Viena*. Reunit în 1515, la insistențele lui Maximilian I, acesta a întrunit, împreună cu imperiala gazdă, pe regii Sigismund I al Poloniei și Vladislav II al Ungariei și Boemiei. Pe Sigismund Leon X îl numise deja, din 1513, căpitan al cruciadei ce se pregătea atunci, iar în ofensiva plănuită de împărat în 1517 pentru următorii doi ani, contingentele valaho-moldave prevăzute, ca și alți „auxiliari” (lefeșii „sciți” și tătari!) trebuiau anexate oștii craiului polon, împreună cu care, după unirea cu trupele regelui Franței, am văzut că ar fi urmat să ajungă la Filipopol și Adrianopol²⁸. Așa cum se vede bine, românii, socotiți ca și mercenarii tătari drept simpli auxiliari, ar fi fost puși sub porunca regelui leah catolic și, departe de meleagurile lor, efectiv înecați într-o mare de armii „latine”, pentru ca, până la urmă, în

²⁷ Ștefana Simionescu, *op. cit.*, p. 508 și n. 5-8.

²⁸ Pentru acest „Congres” și pentru pasajul următor, *ibidem*, p. 508 sq. Cf. *supra*.

eventualitatea cuceririi orașelor numite, să fie „instalați” în ele, cu scopul de a prăda regiunile turcești înconjurătoare, în folosul armatelor regale²⁹.

Dar dacă Maximilian considera cele două domnii românești drept vasale regelui Ungariei, interesul său pentru ele depășea pe cel temporar al proiectului de cruciadă. Asta, pentru că el purta formal și titlul de rege al Ungariei, iar tratate mai vechi «disposaient l’annexion de la Hongrie et de la Bohême par les Habsbourg par héritage en cas de déshérence des rois hongrois»³⁰. În 1515 „Congresul de la Viena” hotărâse căsătoria lui Ludovic, fiul lui Vladislav II al Ungariei și Boemiei, cu Maria, nepoată a împăratului. De fapt, se consfințeau astfel speranțele Habsburgilor în realizarea viitoare a planului lor³¹, ele nefiind dezmințite nici de faptul că, tatăl său murind un an mai târziu, Ludovic urcă în 1516 pe tronurile ambelor țări. Nu este așadar de mirare că, în fața noii situații, complicate încă, la începutul anului următor, de inițiativa papală de la Latran și de consecințele ei imediate, Neagoe Basarab se grăbise să reînnoiască, în condiții cât mai avantajoase, relatatele legături cu Ungaria de sub domnia regelui copil încă³².

După datele expunerii ce precedă, nu cred că mai am a insista asupra faptului că, așa cum fuseseră concepute de Maximilian I și propuse papei, nici rolul și situația hărăzite contingentelor românești în campania proiectată pentru „a doua zi”, nici ocuparea liniei Dunării ca bază pentru fulgerătoarea ei ofensivă prevăzută în Balcani și, cu atât mai mult, rezultatele așteptate de la înaintarea ei victorioasă, nu erau acceptabile

²⁹ „... Poloniae rex exercitibus et copiis suis, cum *auxiliaribus* Valachis, Moldavis et Scytis ad inceptum negocium prioris anni octavi decimi prosequendum revertetur, et se in emporio Oben Bossen cum Francorum rege conjuget; qui una omnes latius profecti Vilipolim et Adrianopolim, Tracue urbes, oppugnabunt, et, si fieri poterit, expugnatos munient et apud eas, tanquam in antro murali quodam se continentes, ceteras finitimas Turcharum regiones, presertim cum *Tartaria, Scythis et Valachis, quibus in his urbibus domicilium constituent*; dissicren depredabuntur, sive pro exercitu pecuniam impetrahunt...”. J.W. Zinkeisen, *Drei Denkschriften über die orientalische Frage von Papst Leo, König Franz I von Frankreich und Kaiser Maximilian I*, Gotha, 1854, p. 131 (apud Ștefana Simionescu, *op. cit.*, p. 513 n. 25; subliniat D.N.).

³⁰ Șt. Simionescu, *op. cit.*, p. 509 și n. 11.

³¹ *Cf. loc. cit.*, p. 509.

³² Vezi *supra* și n. 13-15. Născut în 1506, Ludovic II devenise deci rege la 10 ani. Pentru faptul că Neagoe Basarab era la curent cu noutățile externe ce-l interesau, M. Neagoe, *Neagoe Basarab*, p. 80. „Neagoe trimitea lunar sol la curtea din Buda”. *Ibidem*, p. 78, n. 100. *Cf. R.-Șt. Ciobanu, op. cit.*, p. 169: „Neagoe Basarab a fost permanent informat asupra celor ce se petreceau în ambele tabere” (creștină și otomană).

pentru cei doi domni vizați și mai cu seamă pentru Neagoe Basarab, a cărui stăpânire se găsea în prima zonă de foc! Spre a întoarce situația în favoarea sa și a Ortodoxiei, acesta trebuia să poată trata de pe poziții de forță, în condițiile de egalitate ale unui parteneriat, participarea militară la războiul antiotoman, nu numai a țării sale, ci, mai general, românească și balcanică, cu un cuvânt ortodoxă. Dar dacă la acest gen de asociere el câștigase repede pe băiatul Ștefăniță al Moldovei și sfatul său domnesc³³, înfăptuirea ei cu popoarele balcanice stăpânite de turci presupunea o prealabilă înțelegere, prin forța lucrurilor secretă, cu capii conducerii lor proprii, care era cea bisericească; ceea ce nu era deloc simplu, cu atât mai mult cu cât ea trebuia să devină operantă în cel mai scurt timp, impus de termenii foarte apropiați avansați de proiectul-fulger al cruciadei apusene.

Or am constatat că, înspre mijlocul lunii august 1517, tocmai acești conducători ecleziastici se aflau deja cu toții la Curtea de Argeș, împreună cu întreaga autoritate politică și religioasă a Țării Românești³⁴. Acolo ei fuseseră adunați cât mai repede se putuse: înainte de a fi isprăvite zidirile ansamblului mănăstiresc ctitorit de Neagoe Basarab după ce „spărsese” vechea mitropolie³⁵, biserica însăși fiind încă nezugrăvită³⁶, sau având, poate, cel mult un început de pictură³⁷.

Pentru a preciza de ce atâta grabă, va trebui să ne întoarcem la eparhiile celor patru mitropoliți greci din suita patriarhului Theolipt. Ne amintim că, la un loc, ele se întindeau de la cursul românesc și balcanic al Dunării, până către Constantinopol și Sfântul Munte³⁸: ansamblul lor

³³ Asociere atestată de solia comună a lui Polykalas, în numele ambilor domni (*supra*). Încă din ianuarie 1518, o ambasadă moldovenească reprezentând pe Ștefăniță încheia cu regele Sigismund I, în Polonia, un tratat: semnificând și recunoașterea noului domn, acesta „de fapt era un tratat de prietenie, de alianță, cu obligații reciproce, între care și ajutorarea împotriva «neprietinilor»”, adică a turcilor, Ștefan S. Gorovei, *Mușatinii*, reeditare, Chișinău, 1991, p. 74-75. Se preconizau astfel și „modalitățile de participare a Moldovei” la cruciada occidentală, Veniamin Ciobanu, *Țările române și Polonia. Secolele XIV-XVI*, București, 1985, p. 124, 125-126. Pentru condițiile puse de moldovenii acestei participări, vezi, de pildă și Horia I. Ursu, *Moldova în contextul politic european (1517-1527)*, p. 24-25. Alte indicații bibliografice la V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 125, n. 27; tratatul la Mihail Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefăniță Voevod (1517-1527)*, Iași, 1943, p. 496-501.

³⁴ *Supra* și n. 1, 2.

³⁵ Cf. Gavriil Protul, *op. cit.*, p. 93-94.

³⁶ E. Lăzărescu, *Biserica mănăstirii Argeșului*, p. 9.

³⁷ Cf.: idem, în *Istoria Artelor Plastice*, I, p. 244; Carmen Laura Dumitrescu, *Pictura murală din Țara Românească în veacul al XVI-lea*, București, 1978, p. 47, 49.

³⁸ *Supra* și n. 1.

cuprindea aşadar întreaga zonă care, la începutul aceluiaşi an 1517, li se destina spre cucerire şi înstăpânire cruciaţilor *in spe* de sub ascultarea papei. Dar, în afară de greci, această largă arie era locuită de populaţii ortodoxe precumpănitor slave. Or ştim că, între mănăstirile de la Athos, de preţuirea deosebită a lui Neagoe Basarab se bucura cea sârbească a Hilandarului, iar dintre egumenii aghiorţi poftiţi de el la Argeş, alături de greci, nu lipseşte cel „de la Zugrav [Zografu] care este lavră [= mănăstire importantă] bulgărească”³⁹. Mai mult, între 1504 şi 1533, semnăturile greceşti de protoşi sunt amestecate cu cele slave, aproape egale în număr⁴⁰, iar cam pe aceeaşi vreme, ce cuprinde şi domnia lui Neagoe Basarab, în actele athonite semnează în slavă şi reprezentanţii următoarelor alte mănăstiri cu egumeni dintre cei „chiamăţi” la Argeş: „Xinof” (Xenofon), „Constamonit”, „Sveaţii Pavel”, „Sveaţii Grigorie” (Grigoriu)⁴¹.

Dacă înţelegerea dintre Neagoe Basarab şi Coroana Sfântului Ştefan (cuprinzând şi pe aceea cu „coroana” Braşovului [*Kronstadt, Corona*]) se încheiase uşor, mai devreme, îndată după apelul papal de la Latran şi destul de mult înaintea sfinţirii de la Argeş, Ţara Românească nu va începe să-şi trimită soliile în Apus, alăturându-şi apoi şi Moldova, decât la câţiva timp după ultimul eveniment. Nu e greu de înţeles că această deosebire se datoreşte faptului că, în primul caz hotărârea era relativ simplă şi nu depindea decât de cei ce o luau şi de acordul doar al lor asupra interesului pe care îl prezenta pentru ambele părţi, pe când în cel de al doilea ea era multilaterală şi subordonată unor probleme privind forţe şi entităţi străine şi a căror rezolvare nu putea fi aşteptată decât de la

³⁹ Gavriil Protul, *op. cit.*, p. 95. La 23 august 1517, opt zile după sărbătorirea hramului de la Argeş, delegaţia Hilandarului, alcătuită din proegumenul Leontie şi din „stareţul” Mardarie, se găsea încă acolo, unde Neagoe emitea atunci actul prin care acorda mănăstirii lor un substanţial „obroc anual de 7000 aspri”. Totodată domnul îi încredinţa soborul că el domneşte „din mila lui Dumnezeu şi cu rugăciunile sfinţilor voastre” şi că cei doi trimişi „ne-au adus nouă obișnuita binecuvântare şi ne-au binecuvântat pe noi în locul vostru al tuturor” [= legitimare, D.N.]. **DRH.B**, vol. II (1501-1525), întocmit de Ştefan Ştefănescu şi Olimpia Diaconescu, Bucureşti, 1972, nr. 160, p. 304-306.

⁴⁰ Denise Papachryssanthou, *Liste des prôtoi*, în *Actes du Prôtaton*, édition diplomatique par..., Paris, 1975, p. 143-145, nr. 101-115.

⁴¹ Pentru asemenea semnături, *Actes de Kutlumus*¹⁻², édition diplomatique par Paul Lemerle, Paris, 1946, nr. 50, din mai 1506; nr. 51, din ianuarie 1518 (copie, cu toate semnăturile transcrise în greceşte, dar pe original cele ale reprezentanţilor mănăstirilor susmenţionate erau sigur slave, cum sunt şi în celelalte două acte citate aici); nr. 52, din ianuarie 1526.

colaborarea cu factorii de decizie externi, ai ortodoxiei sud-est europene: tocmai cu aceia atât de grabnic întruniți între timp la Curtea de Argeș.

O reuniune cu asemenea scop neputând fi decât ocultă, era normal ca ea să fie „acoperită” de justificarea admisă pe care i-o cunoaștem, riguros religioasă... și deloc falsă ! Că acest gen de „camuflare” se obișnuia în atari ocazii, o va dezvălui de altminteri, doar puțin mai târziu, în același context, însuși Neagoe Basarab: în 1520, el comunica brașovenilor „că, dacă va fi nevoie, va interveni în sprijinul Ungariei cu 40.000 de ostași călări și pedestrași și că va folosi prilejul sfințirii unei biserici pentru a aduna și a trece în revistă oastea”⁴².

Pentru a putea continua, e neapărat necesar să ne referim acum la unele mărturii și fapte cu mult anterioare momentului de mai sus, dar legate de el prin urmările lor și fără cunoașterea corectă a cărora nu poate fi explicată problema pe care o cercetăm. După cum am arătat-o în mai multe lucrări⁴³, comunitatea monastică panortodoxă și plurietnică a Muntelui Athos a constituit în realitate un simbol viu – mai bine zis, simbolul viu prin excelență – al „Imperiului creștin”, așa cum îl concepușe ideologia imperială bizantină. Ca atare, în fruntea ei se situa principalul așezământ monastic al comunității, Marea Lavră „reprezentând” pe basileu, celelalte mănăstiri reconstituind – nu se poate mai sacralizat! – „imperiul ecumenic” peste care acesta socotea că domnește, cele străine

⁴² Ștefan Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească*, București, 1965, p. 114 (sursa, **Hurmuzaki**, XV, p. 243; subliniat D.N.). Biserica la care se referea Neagoe era aceea a Mitropoliei din Târgoviște! Vezi Dan Zamfirescu, *Neagoe Basarab și Învățăturile către fiul său Theodosie. Problemele controversate*, București, 1973, p. 394, n. 1.

⁴³ D. Nastase, *Les débuts de la communauté œcuménique du Mont Athos*, în «Σύμμεικτα», Atena, 6, 1985, p. 251-314 + rezumat grec; idem, *L'ascension au pouvoir de Nicéphore Phokas et la fondation de Lavra*, în *The 17th Byzantine Congress*, 1986, August 3 – 8, Washington D.C., *Abstracts of Short Papers*, p. 237-238; idem, *Le patronage du Mont Athos au XIIIe siècle*, în „Cyrillomethodianum”, Salonic, VII, 1983, p. 71-87; idem, *Le Mont Athos et la politique du Patriarcat de Constantinople, de 1355 à 1375*, în «Σύμμεικτα», 3, 1979, p. 171-174; idem, *La signification cachée des documents athonites*, în *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien 1981, Akten*, II/2, Viena, 1982 (= „Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik”, 32/2), p. 257-267; idem, „Necunoscutele” ale izvoarelor istoriei românești, reeditat în vol. colectiv *DE POTESTATE. Semne și expresii ale puterii în Evul Mediu românesc*, Iași, 2006, p. 27-28. (Prima publicare, 1993); idem, *Le monastère d'Iviron (Mont Athos) et la Méditerranée. Amorce d'une recherche*, în *Byzance et ses périphéries (Mondes grec, balkanique et musulman). Hommage à Alain Ducellier*, études réunies par Bernard Doumerc et Christophe Picard, Toulouse, 2004, p. 165-171.

dispunându-le suveranii pe treptele ierarhiei medievale a puterii⁴⁴, în vârful căreia trona, teoretic, împăratul. Această valoare a Athosului explică limpede pentru ce autoritatea supremă asupra sa au avut-o, până târziu, nu patriarhii ci împărații bizantini⁴⁵. Pe de altă parte, ea făcea din comunitatea aghiorită un foarte important factor de legitimare a titlului imperial, precum și, la nivelul lor respectiv, a condiției suverane și rangului diverșilor monarhi ctitori sau „noi ctitori”, ai mănăstirilor ce o alcătuiau⁴⁶. Dar cazul care ilustrează cel mai bine valoarea ideologică și rolul de centru și sursă a puterii deținute de Athos este cel al lui Ștefan Dușan.

Înspre sfârșitul anului 1345 (probabil de Crăciun), *kral*-ul (= regele) sârb Ștefan Dușan a adoptat titlul imperial, pentru ca la 16 aprilie 1346, de Paști, să se încoroneze la Skoplie „împărat al sârbilor și grecilor”, sau al „Serbiei și al Romaniei”. În afară de șeful Bisericii sale, proaspăt promovat patriarh chiar de către Dușan⁴⁷, de patriarhul bulgar și de arhiepiscopul grec al Ohridei, aflați sub controlul său, la această ceremonie au participat toți egumenii și „stareții” (=οι γέροντες) athoniți, în frunte cu protosul, conducătorul întregii comunități. Dușan însuși spune – și această solemnă declarație a sa e o cheie pentru cele ce urmează – că a fost uns și încoronat împărat și „cu rugăciunile și binecuvântarea preacinstiului sobor al Muntelui Athos, ale protosului și tuturor egumenilor și stareților sinodului său”⁴⁸: neîndoielnic, consacrarea pe care

⁴⁴ Pentru condițiile istorice în care au fost întemeiate mănăstirile străine sau ctitorite de străini la Athos, D. Nastase, *Les débuts de la communauté*, p. 252 sq.

⁴⁵ Până în 1312, când, sub basileul preaortodox Andronic II, imperiul în declin, cu teritoriul grav diminuat, căutându-și sprijin în puterea, dimpotrivă crescândă, a Bisericii, Athosul trece, pentru o vreme, sub autoritatea patriarhului ecumenic. Vezi *Actes du Prôtaton*, édition diplomatique par Denise Papachryssanthou, Paris, 1975, actele nr. 11, 12. Editoarea e departe de a sesiza aspectul politic al schimbării. Ulterior, împărați și patriarhi vor fi în emulație pentru această autoritate. Vezi D. Nastase, *La signification cachée*, p. 257-259. Cf. *infra*.

⁴⁶ Din câte știu, Hristo Matanov e primul cercetător care a arătat că „titlul de donator [adică, în accepția sa, în special de ctitor sau nou ctitor, D.N.] al unei mănăstiri [athonite, în cazul cercetat] era aproape întotdeauna legat de motive de ordin politic, mai ales de dorința de a legitima puterea politică, de a pune în valoare continuitatea unei tradiții dinastice, sau de a găsi un loc «în sânul familiei» suveranilor ortodocși”. Vezi densul său studiu *Le Mont Athos et les rapports politiques dans les Balkans durant la deuxième moitié du XIVe siècle*, în *EB* (Sofia), 1981, 2, p. 77, 79, 92.

⁴⁷ Boško I. Bojović, *L'idéologie monarchique dans les hagio-biographies dynastiques du Moyen Âge serbe*, Roma, 1995, p. 555.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 548.

i-o dădea astfel comunitatea ecumenică a Sfântului Munte era îndreptățită de valoarea simbolică a acestuia, ea trebuind să suplinească totodată pe aceea a patriarhului ecumenic, imposibil, firește, de obținut.

Instalarea (în 1354) și înaintarea rapidă a turcilor osmanlâi în Balcani a coincis cu un proces de fragmentare a țărilor de la sud de Dunăre⁴⁹. În formele cele mai dezvoltate, acest fenomen caracterizează soarta tocmai a imperiului sârb: fărâmițarea sa, începută câțiva timp după moartea fondatorului său, țarul Ștefan Dușan († decembrie 1355), a dat naștere, simultan sau succesiv⁵⁰, la numeroase mărunte formațiuni politice schimbătoare și nesigure, sub stăpânirea a diverși dinaști locali⁵¹. Bineînțeles că aceștia trebuiau să caute, în primul rând, să-și legitimeze proaspăt dobândita și îndoielnica lor putere politică. Or s-a observat că tocmai necesitatea de a soluționa această problemă capitală a dus la apariția de noi ctitori athoniți⁵². Ceea ce înseamnă că Sfântul Munte își păstrase și își utiliza funcția legitimatoră în condițiile politice defavorabile și nestatornice din a doua jumătate a veacului XIV. Ea a fost, într-adevăr, aplicată unor dinaști sârbi ce își încropiseră din ruinele împărăției lui Dușan câte o dominație efemeră, dar și șefilor unor state mai de seamă, și ei ctitori sau noi ctitori la Athos, ca domnii Țării Românești și împărații „Mari Comneni” ai Trapezuntului⁵³.

Primele ajutoare românești la Athos se datoresc domnilor munteni Nicolae Alexandru (1352-1364) și fiului său urmaș Vladislav I, zis Vlaicu (1364-ca 1377). Comunitatea aghiorită trecuse mai de demult (am văzut, din 1312) de sub autoritatea basileului sub aceea a patriarhului ecumenic, iar Bizanțul era sfâșiat de lupta dintre partizanii unirii religioase cu Roma (puțin numeroși, mai ales din clerul înalt), avându-l în frunte pe însuși împăratul Ioan V Paleologul și, respingând-o hotărât, foarte populara „opoziție ortodoxă”, condusă energic de patriarhii ecumenici Kallistos I (1350-1353; 1355-1363) și mai ales Filotheos Kokkinos (1353-1355;

⁴⁹ Pentru o privire generală asupra acestui fenomen, D.A. Zakythinos, *Etats – Sociétés – Cultures. En guise d'introduction*, în *Art et société à Byzance sous les Paléologues* (= idem, *Etats – Sociétés – Economies*, Londra, VR, 1973, XII), p. 1-12. Cf.: D. Nastase, *Le Mont Athos et la politique*, p. 121-122; Hr. Matanov, *op. cit.*, p. 78 și n. 67.

⁵⁰ Cu semne prevestitoare, s-ar zice, încă dinspre sfârșitul domniei acestuia. Cf. idem, *Radoslav Hlapen – souverain féodal en Macédoine méridionale durant le troisième quart du XIVe siècle*, în *EB*, 1983, 4, p. 68-87.

⁵¹ Rade Michaljić, *Kraj srpskog carstva* (cu un rezumat francez), Belgrad, 1975.

⁵² Hr. Matanov, *op. cit.*, p. 79.

⁵³ *Ibidem*.

1364-1376). Aceștia din urmă organizează chiar o coaliție a prinților ortodocși împotriva turcilor, dar și a amenințării „latine”, grupare la care vor participa și Nicolae Alexandru, urmat de Vlaicu⁵⁴.

Or, spre a o alcătui, principalii agenți ai activității internaționale desfășurate sub autoritate patriarhală au fost athoniții. Mai mult, suveranii și stăpânitorii feudali ce se raliază la politica „opozității ortodoxe”, își marchează adevărată construcție sau rezidind o mănăstire aghiorită, ceea ce nu face decât să confirme valoarea alegorică ce am atribuit-o Athosului. „Reactualizarea” ei arată că, tocmai bazându-se pe această valoare, Patriarhia ecumenică și Sfântul Munte consfințeau astfel în forme simbolice o adevărată refacere a împărăției creștine (ortodoxe!), acum sub egida Marii Biserici, dar puse teoretic sub conducerea colectivă a suveranilor coalizați⁵⁵, printre care, prin forța împrejurărilor, cei ai Țării Românești vor juca un rol din ce în ce mai însemnat⁵⁶.

Așa se face că, într-un text bizantin doar cu puțin ulterior, mitropolitul hagiograf Theofan de Peritheorion (athonit antiunionist!) îl va menționa pe Nicolae Alexandru, sub care s-a întemeiat mitropolia Ungrovlahiei și primul domn român binefăcător al Athosului (numindu-l Alexandru), printre „împărații pământului” («βασιλείς της γης»⁵⁷), într-o

⁵⁴ Pentru această „cruciadă balcanică”, replică ortodoxă la cea occidentală, vezi: N. Iorga, *Croisade latine et byzantine dans le Sud-Est de l'Europe*, în idem, *Choses d'Orient et de Roumanie*, București-Paris, 1924, p. 38 («les deux croix s'affrontent avec inimitié»); Oskar Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des Eglises et pour la défense de l'empire d'Orient, 1355-1375*, Varșovia, 1930 (= Londra, VR, 1972), *passim*, în special p. 50-52, 153-158, 178-179 și prima parte a cap. X, *La réaction de l'orthodoxie byzantine et la bataille de la Marica*; D.A. Zakythinos, *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle*, Atena, 1948, p. 127 sq.; idem, *Démétrius Cydonès et l'entente balkanique au XIVe siècle*, în idem, *La Grèce et les Balkans*, Atena, 1948, p. 44-56; Louis Bréhier, *Vie et mort de Byzance*, Paris, 1969, p. 371; Tudor Teoteoi, *Nicolae Iorga istoric al cruciadelor târzii*, în vol. colectiv (ed. Eugen Stănescu), *Nicolae Iorga – istoric al Bizanțului*, București, 1971, p. 120 sq.; D. Năstase, *Le Mont Athos et la politique*, p. 122 sq.

⁵⁵ Cf. sugestiva observație a lui D.A. Zakythinos, potrivit căreia, pe acea vreme, «Byzance restant une unité idéale, une pléiade de principautés semblent avoir partagé la gestion du pouvoir» (*op. cit.*, p. 9).

⁵⁶ Cf. D. Năstase, *loc. cit.*; idem, *Imperial Claims in the Romanian Principalities from the Fourteenth to the Seventeenth Centuries. New Contributions*, în *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, Ed. by Lowel Clucas, New York, Columbia University Press, 1988, p. 197-198.

⁵⁷ P.Ș. Năsturel îmi atrage atenția că această expresie e împrumutată din psalmul 2.2. Aceeași formulă («οι Βασιλείς της γης») apare însă de mai multe ori și în *Apocalipsa Sfântului Ioan*, cu sens fie negativ (17, 2,18; 18, 3,9; 19, 19), fie deosebit de pozitiv, atunci când e raportată la viziunea Ierusalimului Ceresc (21, 23-24).

companie pe de-a-ntregul (și voit!) imperială, împreună cu Andronic [II Paleologul], [Ivan] Alexandru [al Bulgariei] și Ștefan [Dușan al Serbiei]⁵⁸. Este așadar perfect explicabil că, așa cum e normal pentru ceilalți împărați ai acestui grup, Nicolae Alexandru a fost și el socotit în drept să arboreze vulturul bicefal, care îi va împodobi efectiv șosele de tip occidental, într-un portret mural la mănăstirea Argeș, azi cunoscut doar dintr-un desen fidel al său, executat de pictorul Gheorghe Tattarescu⁵⁹ (**fig. 1**).

Primele reprezentări păstrate ale vulturului bicefal în țările române datează din timpul lui Mircea cel Bătrân (1386-1418) și se găsesc în principala ctitorie a acestui domn și locul său de îngropăciune, biserica mare a mănăstirii Cozia, în naos⁶⁰ (**fig. 2**). Ca și cei ai lui Nicolae Alexandru, ei decorează, aici în tabloul votiv, același tip de șose occidentale ale ctitorului⁶¹ (**fig. 3**). E drept că portretul lui Nicolae Alexandru trebuie să se fi datorat comenzii lui Radu de la Afumați (domnind în 1522-1529, cu întreruperi)⁶², iar cel al lui Mircea a fost refăcut la începutul veacului XVIII.

⁵⁸ «Και τους βασιλείς της γης, Ανδρόνικον λέγω και τον Αλέξανδρον, Στέφανον και Αλέξανδρον...». François Halkin, *Deux vies de S. Maxime le Kausokalibe ermite au Mont Athos (XIVe siècle)*, în «Analecta Bollandiana», 54, 1936 (= idem, *Saints moines de l'Orient*, Londra, VR, 1973, XI), p. 90 și n. 3. Cf. D. Nastase, *Imperial Claims*, p. 189 și n. 21 (la p. 214). Deși capital pentru lămurirea titlului imperial acordat global celor patru personaje din pasajul citat, nu s-a sesizat că e vorba de toți suveranii țărilor ortodoxe din sud-estul Europei, *atacate sau amenințate de turci* și având concomitent a face față primejdiei „latine”. Dar, ceea ce cred că pune capăt oricărei îndoieli asupra identității celui de-al doilea Alexandru, *Βασιλείς της γης* s-au socotit și apoi pe ei înșiși, cu unele adaptări, domni ai Țării Românești: o dovedesc *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*. Dacă Theodosie va respecta anumite sfaturi ale tatălui său, citez: „ție va da Dumnezeu împărăția dupre pământ” (vezi ediția citată *supra*, n. 7, p. 137, r. 39-40), textul mai conținând și următoarea lămurire, ce trimite direct la titlul de *Βασιλείς της γης* ! (transpus în româneasca vremii): „Vezi, iubitul meu pre împăratul cel mare [= Dumnezeu], care ne-au iubit și ne-au făcut și pre noi împărați pre pământu, ca și pre sine” (*ibidem*, p. 128, r. 36-38. Sublinieri D.N.).

⁵⁹ D. Nastase, *Cele mai vechi reprezentări românești ale vulturului bicefal*. Comunicare prezentată la al IX-lea Congres de Genealogie și Heraldică, Iași, 7-10 mai 1998 (un rezumat în actele Congresului).

⁶⁰ Răzvan Theodorescu, *Despre un însemn pictat și sculptat de la Cozia (în jurul „despotiei” lui Mircea cel Bătrân)*, în SCIA, seria Artă plastică, 16/2, 1969, p. 191-208; D. Nastase, *op. cit.*, (cu o explicație diferită). În biserica mare a Coziei a mai existat un vultur bicefal, împodobind un tron de piatră, neînregistrat de cercetarea istorică: a fost văzut în 1842 de Grigore Alexandrescu (*Poezii. Memorial de călătorie*, ed. Teodor Vârgolici, București, 2002, p. 108), iar în 1858 de Alexandru Pelimon (*Impresiuni de călătorie în România*, ed. Dalila-Lucia Aramă, București, 1984, p. 69-70).

⁶¹ Răzvan Theodorescu, *op. cit.*, p. 193, 205-206.

⁶² Carmen Laura Dumitrescu, *op. cit.*, p. 53. Cf. *infra*

Fig. 1 (după Corina Nicolescu)

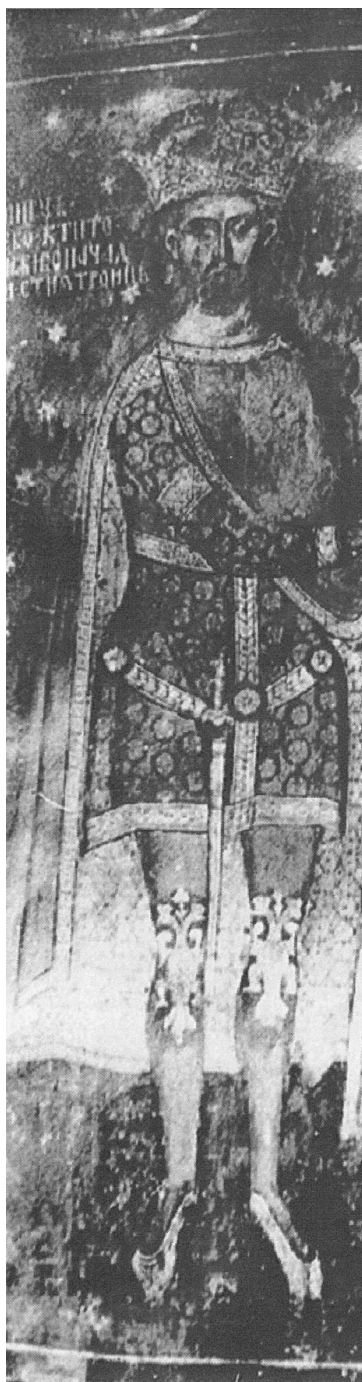

Fig. 2 (foto J.C. Poutiers)

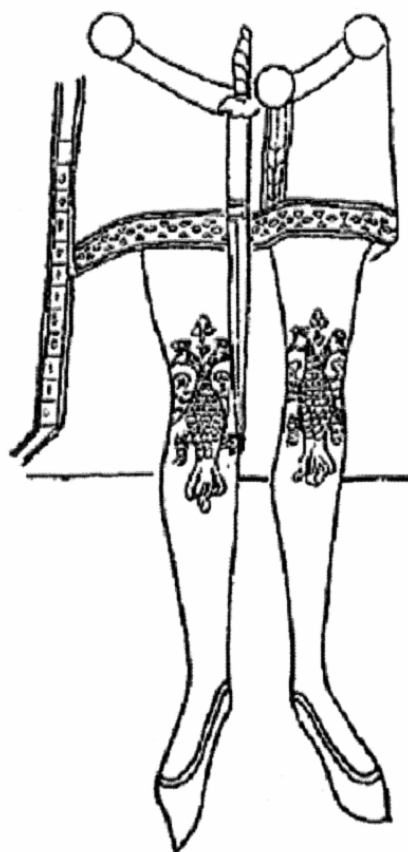

Fig. 3 (după R. Theodorescu)

Costumele lor apusene trimit însă la a doua jumătate a veacului XIV vechimea vulturilor bicefali, atât ai originalului copiat în cazul lui Nicolae Alexandru, cât și a celor inițiali din tabloul votiv. De altfel acestora din urmă le corespunde la exteriorul bisericii, un vultur bicefal lapidar: incontestabil de la Mircea, el e reliefat exact pe arhivolta cadrului ferestrei „care luminează portretul ctitoricesc împodobit în veacul al XIV-lea tot cu acvile bicefale”⁶³.

Mircea însuși va garanta valoarea de simbol heraldic imperial pe care o acorda vulturului său cu două capete: pe o emisiune monetară el și-a însoțit propria-i efigie cu o prescurtare caracteristică a titlului imperial, împrumutată de la țarii bulgari⁶⁴. Iar pentru a nu lăsa vreo îndoială asupra valorii acestei sigle, ce apare „în câmp, în stînga lui”, pe aceleași monede, în vădită legătură cu ea, Mircea poartă, „în mîna stîngă globul cruciger”⁶⁵ simbolul stăpînirii imperiale universale. Că și boierii săi îl considerau pe Mircea împărat, o va arăta în limbaj ocolit unul din ei, Aldea, oferind la 1398, împreună cu soția sa Bisa, în semn de devotament pentru suveranul

⁶³ R. Theodorescu, *op. cit.*, p. 196. După același autor, *loc. cit.* „prezența acvilei bicefale tocmai la fereastra care luminează portretul ctitoricesc împodobit în veacul al XIV-lea tot cu acvile bicefale,... semnifica și sublinia plastic – în sistemul de gîndire medievală – o subtilă legătură heraldică între interiorul și exteriorul monumentului”. Să subliniez faptul că această fină observație confirmă existența de la bun început a vulturilor bicefali în interior.

⁶⁴ Elena Isăcescu, *Monedele atribuite lui Nicolae Redwitz*, în **SCN**, 7, 1980, p. 105; Octavian Iliescu, *La naissance d'une idée politique: Byzance après Byzance*, în **RRH**, XXV/1-2, 1986, p. 36, 40-42 și fig. 1. Subliniind faptul că, în condițiile dificile dinspre 1400 pentru Europa de sud-est, «Mircea l'Ancien restait le seul souverain orthodoxe capable d'opposer une résistance sérieuse à l'expansion ottomane», autorul numește monedele emise de acest domn pe aceeași vreme [la apogeul puterii sale, D.N.], iar între ele și seria marcată „cu monograma țar”, *ducați de cruciadă*. În reeditarea cărții sale de tinerețe (vezi al ei Cuvânt înainte), *Tradiția politică bizantină*, București, 2001 (Editura Corint, seria „Istorie – Opere fundamentale”), Andrei Pippidi adaugă la p. 64, n. 198, o trimitere (nu chiar exactă) la acest studiu al lui O. Iliescu, care, citez, „menționează o bizară monedă a lui Mircea «țar»”. Nu mă îndoiesc totuși că, erudit cum este de-adevărat, Andrei Pippidi cunoaște acum mulțimea de mărturii împăratești în care se încadrează necesar bizara monedă, precum și argumentele invocate pentru a o explica. De altfel, în mod surprinzător, doar cu doi ani mai devreme, evitând să o califice drept bizară, o asemenea încercare făcuse și... Andrei Pippidi, în contribuția sa *Monarhia în Evul Mediu românesc, practică și ideologie*, la vol. omagial pentru Șerban Papacostea *Național și universal în istoria românească*, p. 35.

⁶⁵ Octavian Iliescu, *Emisiuni monetare ale Țării Românești din secolele al XIV-lea și al XV-lea*, în **SCN**, II, 1958, p. 316 nr. 18.

lor, o danie mănăstirii athonite Cutlumuz⁶⁶, pe care Mircea o reinnoiește, făcând-o „ctitorie a Țării Românești”⁶⁷. De fapt, pentru a-i atribui această calitate, domnul muntean restaurase în întregime mănăstirea, la o dată care precedă 21 noiembrie 1398⁶⁸, dar se situează puțin după aceea a bătăliei zise de la Rovine (1395)⁶⁹.

Războiul în care această luptă s-ar fi dat după alte „repetate înfruntări și o grea înfrângere tactică” a sultanului Baiazid I⁷⁰, a avut loc curând după ce turcii începuseră să asedieze (foarte probabil din 1394) Constantinopolul. Zidurile Orașului rezistaseră primelor asalturi, urmate de o lungă blocadă, alternată cu atacuri. Încheiat fără succes în 1402, acest fel de asediu al capitalei a îngăduit însă lui Baiazid să-și folosească trupele și în alte locuri⁷¹, între care, în special, sub comanda sa personală, în Țara Românească, împotriva lui Mircea. Ceea ce avem de reținut aici în legătură cu această confruntare este acordul surselor bizantine, prezentând-o, toate, ca pe o mare înfrângere a sultanului, care, cum spune una importantă din ele, „s-a înspăimântat și a fugit” peste Dunăre⁷².

În fapt, îndepărtarea lui Baiazid și a oștirii sale, spre nord, până dincolo de fluviu, a ușurat simțitor situația capitalei asediate, victoria atribuită prințului român „dreptcredincios” putând fi astfel legată de Constantinopol prin soarta acestui asediu și, de cum a devenit posibil, ... valorificată de mereu puternica partidă antiunionistă din Bizanț, condusă de patriarhul ecumenic și susținută din răputeri de comunitatea aghiorită.

⁶⁶ Vezi D. Nastase, *Imperial Claims*, p. 187.

⁶⁷ Vezi *infra* și n. 76, 77.

⁶⁸ D. Nastase, *op. cit.*, p. 187-188.

⁶⁹ Pentru istoriografia luptei așa-numite de la Rovine și problematica ei, vezi în P.P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, ed. a II-a, îngrijită de Gheorghe Lazăr, București, notele editorului, p. 318-320, n. 3, 4.

⁷⁰ Șerban Papacostea, *Bizanțul și cruciada la Dunărea de Jos, la sfârșitul secolului XIV*, în „Academia Română. Memoriile Secției de Științe Istorice”, seria IV, tomul XV, 1990, p. 142; cf. idem, *Mircea cel Bătrân și Baiazid. O întregire la cunoașterea confruntărilor lor armate*, în *SMIM*, XVI, 1998, p. 19-21.

⁷¹ John W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine statesmanship*, New Brunswick, New Jersey, 1969, p. 127-128.

⁷² Cronica lui Ioannis Hortasmenos, contemporan anti-unionist, cu rol activ, al evenimentelor, păstrată în traducere slavonă (și multă vreme socotită pe nedrept cronică bulgară). Vezi *Cronica expansiunii otomane, 1296-1417*. Traducere și studiu introductiv de Dumitru Nastase, în *In honorem Ioan Caproșu*, vol. îngrijit de Lucian Leuștean, Maria Magdalena Székely, Mihai-Răzvan Ungureanu, Petronel Zahariuc, Iași, 2002, p. 255. Cf. D. Nastase, *La Chronique de Jean Chortasménos et le dernier siècle d'histoire byzantine*, în „Σύμμεκτα”, 8, 1989, p. 400-401.

Așa cum am menționat, activitatea ctitoricească athonită a lui Mircea cel Bătrân se plasează vădit, după, să continuăm a-i spune convențional, bătălia de la „Rovine”. Ea este consecința unui larg concurs de împrejurări, care pune în legătură victoria lui Mircea cu însușirea asediului de către Baiazid al „sfântului oraș”⁷³, capitala „împărăției creștine”, dar pentru „ortodoxia politică”, mai cu seamă sediul patriarhului „lumii întregi”⁷⁴: este tocmai ce vor face cronicile bizantine, subliniind această legătură prin sugestive aranjamente simbolice ale textelor⁷⁵.

Despre caracterul imperial al acestei restaurări totale a Cutlumuzului vom afla însă târziu și spus nu direct, ci cu înconjur, din foarte solemne hrisoave emise de Neagoe Basarab la scurtă vreme după urcarea sa pe tron⁷⁶: în preambulul lor, plin de referințe imperiale, emitentul își exprimă năzuința numai către *împărații* (și nu, după obicei *împărații și domnii*), ctitori de odinioară „în Sfântul Munte Athos”; deși evită să-i dea deschis titlul lor, el îl include cu îndemănare în rândul acestora și pe Mircea cel Bătrân, grăbindu-se să completeze: „unde și... strămoșul nostru Io Mircea marele voievod a înnoit sfântul și atotcinstitul <hram> al Schimbării la față a domnului Dumnezeu și Mîntuitorului nostru Isus Hristos [= mănăstirea Cutlumuz], făcându-l ctitorie a Țării Românești”⁷⁷.

Exemplele examinate ceva mai sus jalonează de fapt prezența vulturului bicefal al Basarabilor ca „împărați ai pământului”⁷⁸, de la al doilea domn al Țării Românești la Mircea cel Bătrân⁷⁹. Mărețul însemn trebuie însă socotit drept arme de familie ale acestei dinastii, el apărând ca atare și în 1421, pe sigiliul unei rude apropiate ale domnului deja răposat, probabil fratele său, *jupan Stan*⁸⁰, de asemenea, după cum vom vedea mai

⁷³ Menționat numai astfel de cinci ori în aceeași Cronică a lui Hortasmenos. Vezi G. Mihăilă, *Cronica evenimentelor din Peninsula Balcanică (1296-1417) în comparație cu traducerea românească a lui Mihail Moxa (1620)*, în „Academia Română. Memoriile Secției de Filologie și Literatură”, seria IV, t. XI, 1989, București, 1992, p. 23-24. Aceeași denumire („sfântul oraș”), cu lămuriri înălțându-l încă, la fruntașul luptător anti-unionist Iosif Bryennios (Vryennios), cf. *infra*, n. 83.

⁷⁴ Cf. D. Nastase, *Une chronique byzantine perdue*, p. 124-125.

⁷⁵ Idem, *La chronique de Jean Chortasménos et le dernier siècle*, p. 400-402.

⁷⁶ DRH.B, II, nr. 105, din <1512-1513>, iulie 23 și nr. 130, din 1514, decembrie 14.

⁷⁷ *Ibidem*, nr. 105, p. 208 (text sl.), 211-212 (tr. rom.). La fêl, nr. 130, p. 258 (text sl.), cu tr. rom. greșită, p. 259.

⁷⁸ D. Nastase, *Vulturul bicefal brâncovenesc este al Basarabilor*, comunicare prezentată la al XII-lea Congres de Genealogie și Heraldică, Iași, 15-18 mai 2003 (Un rezumat în actele congresului).

⁷⁹ Idem, *Imperial Claims*, p. 194.

⁸⁰ R. Theodorescu, *op. cit.*, p. 207-208 și fig. 5.

departe, pe veșmintele descendentului direct al lui Mircea, Radu cel Mare (1495-1508).

Din secolul XV nu s-au păstrat monumente de arhitectură în Țara Românească, pierzându-se astfel și eventuali vulturi bicefali. În schimb, pe aceeași vreme, actele cele mai importante ale domnilor munteni vor utiliza un „limbaj imperial” îmbogățit, ale cărui formule și expresii caracteristice vor avea apoi o îndelungă viață în diplomația țării lor. În plan heraldic, le vor corespunde atunci sistematic – ceea ce acuză existența lor și în golul anterior – reprezentări ale zburătoarei împărătești bicefale, în forme normale, dar și, adesea, disimulate sub „camuflaje” depășind limitele heraldicii obișnuite⁸¹.

Între timp, dinspre sfârșitul secolului XIV, domnia lui Mircea cel Bătrân înregistrează o ascensiune, marcată și de importanța pe care am spus că prințul român o câștigă în ochii „opoziției ortodoxe” din Bizanț, importanță corespunzând efectiv împrejurărilor: rămas din vechea coaliție ortodoxă cu adevărat singurul dintre „împărații pământului”, în luptă (victorioasă!) cu turcii, care cuceriseră sau supuseseră statele sud-slave, Mircea, revendicând ca „țar” succesiunea lor, va deveni, pentru scurt timp, după dezastrul otoman de la Ankara (1402), arbitrul situației în Balcani⁸².

⁸¹ D. Nastase, *L'aigle bicéphale dissimulée*, passim. Evident, vulturul bicefal al lui Mircea cel Bătrân trebuie integrat acestei serii dinastice. El nu mai poate fi așadar explicat prin, sau numai prin, izolatul titlu de despot al țării lui Dobrotici, asumat de Mircea doar în două cazuri, „la 20 ianuarie 1390 și mai apoi la 6 iulie 1391”, în tratate cu regele Poloniei Vladislav Jagello (R. Theodorescu, *op. cit.*, p. 198). Nu am cum să mă ocup aici și de următoarea problemă, dar jucând între valoarea sa ca titlu și sensul său mai general de *stăpân* în limba greacă, termenul de despot va figura cu un rol mai important decât s-ar crede în calificarea puterii din țările române.

⁸² P.P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*², cap. IX, *Epoca marii politici a lui Mircea în sud-estul Europei* (cu importante note ale editorului Gheorghe Lazăr, aducând la zi problemele și bibliografia). Pentru cadrul general al desfășurării acestei politici, Șerban Papacostea, *La Valachie et la crise de structure de l'Empire ottoman (1402-1413)*, în **RRH**, XXV/1-2, 1986, p. 23-33.

Înspre 1776 se înregistrau „după un hrisov”, în plus față de celelalte titluri ale lui Mircea cel Bătrân, acelea de „stăpânitoriu și pînă în hotarele Odriiului [= Adrianopolul] și tuturor săcuilor șpan”. Marieta Chipur, *Mit sau adevăr ? Pe marginea unor însemnări din secolul al XVIII-lea referitoare la titlul lui Mircea cel Mare*, în **RdI**, 39/7, 1986, p. 699-704. Să reținem deocamdată că anul atribuit sursei informației („6901”= 1 sept. 1393-31 aug. 1394) aparține efectiv domniei lui Mircea (*loc. cit.*, p. 700-701), precum și faptul, subliniat pe bună dreptate de autoare (p. 702-703), că, fals sau nu, primul din aceste titluri vrea să acrediteze ideea că stăpânirea aceluiași se întinde în Balcani, mult dincolo de Dunăre, „până în hotarele” capitalei de atunci a sultanilor, Adrianopolul.

Dar în punctul de pornire al faimei sale de învingător al turcilor se află, pe drept ori nu, victoria zisă de la Rovine, câștigată de el, în 1395, asupra lui Baiazid I în Țara Românească. Această faimă a fost perpetuată în lumea ortodoxă de o tradiție foarte trainică, bazată pe texte istorice bizantine, grecești postbizantine⁸³ și sârbești⁸⁴, unele cu circulație și în țările române.

Cucerirea de către turcii otomani a stăpânirilor sud-slave și chiar a întregului imperiu bizantin, inclusiv – în 1453 – a capitalei sale, nu a suprimat nici Patriarhia ecumenică (cu rețeaua ei de mitropolii sufragane – înmulțite chiar în Balcani –, exarhate și stavropighii), nici unele importante comunități monastice, dintre care, mai ales, aceea, prin excelență tot ecumenică, a Muntelui Athos și a lăsat pe tronurile lor pe doi din „împărații pământului”: domnii Țării Românești și cei ai Moldovei⁸⁵. Așa

(La lista celor care au comentat aceste titluri (*loc. cit.*, p. 701), de adăugat Petre Ș. Năsturel, *Une victoire du voévode Mircea l'Ancien devant Silistra (c. 1407-1408)*, în *SAO*, I, 1958, p. 247 n. 4.)

⁸³ Înregistrând marea victorie a lui Mircea. Vezi: Laonici Chacocondylae, *Historiarum Demonstrationes* ad fidem codicum recensuit... Eugenius Darko, I, Budapesta, 1922, p. 71, 73-74; Peter Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, I, Viena, 1975, cronica nr. 72a/1 (probabil de la sfârșitul secolului XV); III, Viena, 1979, cronica nr. 71a/8 (începutul secolului XVI); Pseudo-Phrantzes (Macarios Melissenos), *Cronica 1258-1481*. În anexă la G. Sphrantzes, *Memorii*, Ediție critică de Vasile Grecu, București, 1966, p. 222/223, r. 13-16. Încă din momentul înfrângerii lui Baiazid în Țara Românească, cărturarul bizantin anti-unionist Iosif Bryennios (Vryennios) își exprima satisfacția pentru această biruință creștină asupra necredincioșilor. Vezi J. Darrouzès, *Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, vol. I, *Les actes des patriarches*, fasc. VI, Paris, 1979, p. 277. Eventualitatea ca Bryennios să se refere „mai degrabă la evenimentul cruciadei de la Nicopole decât la victoria de la Rovine” (Ciprian Zaharia, *Iosif I Mușat, întâiul mare ierarh român*, [Roman,] 1987, p. 67-68, nr. 81), trebuiește exclusă: partizan marcant al „opoziției ortodoxe” bizantine și adversar hotărât al „latinilor”, Bryennios subliniază într-o scrisoare tocmai *înfrângerea* latină de la Nicopole, pentru a-i opune lunga rezistență a „sfântului oraș” Constantinopol, asediat fără succes la acea vreme de turci. Vezi operele lui Iosif Bryennios, t. II (*Παραλειπόμενα*), Lipsca, 1784, p. 151. Cf. D. Năstase, *Une chronique byzantine perdue et sa version slavo-roumaine (la Chronique de Tismana, 1411-1413)*, I, în „Cyrillometodianum”, 4, 1977, p. 126, 159 n. 222. Această atitudine față de bătălia de la Nicopole este caracteristică pentru reprezentanții „ortodoxiei politice”. Vezi *ibid.*, passim.

⁸⁴ *Stari Srpski rodoslovi i letopisi*, ed. Ljub. Stojanović, Belgrad – Sr. Karlovci, 1927, p. 219, 288-289. Pentru mai toate aceste surse, precum și pentru altele (occidentale, turcești), citate în același sens, vezi de pildă, N. Șerbănescu – N. Stoicescu, *Mircea cel Mare (1386-1418)*, București, 1987, p. 293 sq.

⁸⁵ După cea mai veche cronică păstrată a Moldovei, voievozii acestei țări, începând cu Alexandru cel Bun (1400-1432) devin „împărații moldoveni” (cf. D. Năstase, *Ștefan cel Mare împărat*, în *SMIM*, XVI, 1998, p. 68), titlu pe care-l socot o variantă echivalentă a celui de „împărați ai pământului”, dar la care cred că Alexandru n-a putut „râvni” decât la câțva timp după începutul domniei sale.

se face că, datorită supraviețuirii unor asemenea factori de conducere și inițiativă, ea nu a adus prăbușirea concepției pe care se întemeiasse cruciada ortodoxă, nici renunțarea la planurile aferente, ci numai adaptarea lor la noua situație.

Nu e greu de priceput că acomodându-se la ea, Sfântul Munte a rămas, din punct de vedere ortodox, același centru sacralizat al puterii, asigurarea legitimării ei prin „rugăciunile și binecuvântarea” mănăstirilor sale continuând să constituie mobilul și principala explicație a ajutoarelor românești, pe care va urma să le primească din belșug. Dar pentru a înțelege pe deplin acest fenomen în epoca post-bizantină, trebuie să cunoaștem încă o motivație a sa, decurgând din prima și a cărei însemnătate se cere neapărat deslușită.

În lupta lor împotriva turcilor, domnii români erau de regulă asociați proiectelor occidentale, sub egidă papală, de cruciadă antiotomană, vizând și state „latine” învecinate lor, cu șefii cărora erau, sau erau socotiți, în raporturi de vasalitate. Ei însă înțelegeau ca în cazul activării efective a unei atari coaliții militare, să o valorifice în avantajul final al propriei lor cruciade, bineînțeles urmașă dreaptă a celei ortodoxe. Iar pentru a-l obține, în afară de oștile lor, se bizuiau, ca factor esențial, pe răscoala împotriva stăpânirii otomane, a popoarelor creștine de la sud de Dunăre: „dreptcredincioase”, aparținând Bisericii Răsăritului, odată răzvrătite și aliniate armiiilor românești, împreună trebuiau să încline balanța războiului de eliberare de sub turci de partea forțelor Ortodoxiei. Or aceste popoare – grecii, sârbii, bulgarii – erau toate reprezentate în cadrul „împărăției creștine” refăcute simbolic la Athos, ai cărei „împărați ai pământului” am constatat că rămăseseră numai domnii români.

Se înțelege de la sine că „finanțarea” mănăstirilor aghiorite în vederea îndeplinirii acestui rol, revenea acelorași „împărați”, urmărind să-și asigure astfel „binecuvântarea Sfântului Munte” și ca modalitate practică pentru realizarea planurilor militare moștenite de la cele ale vechii cruciade ortodoxe (balcanice), dar adaptate și ele la noua situație. Este ceea ce motivează în al doilea rând, completând pe cele datorate funcției sale legitimize, ajutoarele românești de orice fel, dispensate Athosului după dispariția statelor creștine din Balcani.

Revenind la vulturul bicefal, știm azi că în Țara Românească el reapare într-un portret al lui Radu zis cel Mare (1495-1508), membru al dinastiei susnumite, tocmai pe o icoană athonită contemporană (28 noiembrie 1502). Provenind de la mănăstirea Vatopedi⁸⁶ și publicată

⁸⁶ Cf. *supra*. Acum în catedrala Sf. Dimitrie din Bitola.

încă nu demult (**fig. 4**)⁸⁷ aceasta reprezintă, într-o compoziție de tip Deisis, pe Maica Domnului tronând, cu Iisus copil în poale, flancați la dreapta lor de Sf. Ioan Botezătorul, iar la stânga, pictat mărit, de Radu cel Mare, oferindu-le pecetluite suluri de dani! După autoarea citată, "the Wallachian Voevoda", intitulat prin inscripție grecească, pe lângă *αθέντης, αθωκράτορ* și calificat drept nou ctitor, "is painted after the model of the Byzantine imperial iconography, where emperors are depicted in the act of endowing gifts to the Holy Virgin and Jesus Christ"⁸⁸. Or, pentru a întregi lămuritor această observație, domnescul donator își are lungul veșmânt semănat, de sus și până jos, cu vulturi bicefali aurii, cuprinși în cvadrilobi așijderea⁸⁹.

⁸⁷ Mirjana M. Mašnić, *The Icon of the Holy Virgin Vatopedini with a Portrait of Voevoda Ioan Radul*, în „Зборник радова Византолошког института”, XL, 2003, p. 313-321, 2 il. + 3 pl. Mulțumesc și aici Lidiei Cotovanu, care mi-a semnalat această lucrare și mi-a procurat-o în xerocopie, cu ilustrațiile color.

Monumentele existente datorate lui Radu cel Mare sunt cunoscute, dar important pentru expunerea noastră e că el și-a început activitatea ctitoricească imediat după urcarea pe tron (septembrie 1495): o dovedește informația că în „anul 5005” (1 septembrie 1496 – 31 august 1497) noul domn ridicase deja o construcție la mănăstirea athonită Cutlumuz. P.Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 55-56.

Perioada practic (dar nu și rațional) lipsită de vulturi bicefali în heraldica Țării Românești, durează așadar de prin mai 1421 (pecetea lui „jupan Stan”) până în septembrie 1495 (începutul domniei lui Radu cel Mare).

⁸⁸ M.M. Mašnić, *loc. cit.*, p. 313, 314 și n. 5.

⁸⁹ Această ilustră podoabă heraldică a picturii originare a ieșit la iveală după îndepărtarea unei repictări din secolul XVIII (*loc. cit.*, p. 314 și n. 3). Ea are o valoare hotărât imperială, în acord, nu numai cu cea mai importantă semnificație a vulturului bicefal, generalizată pe acea vreme, dar și cu caracterizarea făcută de autoare întregii scene, iar mai anume hrisoavelor închinat de noul ctitor lui Iisus și Maicii sale, Patroană a Sfântului Munte, drept gest specific iconografiei imperiale; dar este deasemenea confirmată de termenii împărătești privind persoana și stăpânirea lui Radu cel Mare în izvoare interne muntenești. Vezi D. Năstase, *La survie de «l'Empire des Chrétiens» sous la domination ottomane. Aspects idéologiques du problème*, în „Da Roma alla Terza Roma, Studi III”, 21 aprilie 1983, „Popoli e spazio romano tra diritto e profezia”, Neapole, 1986, p. 462 n. 18, p. 464 și n. 29, 30, 31.

Din **SMIM**, XXIX, 2011 (volumul precedent) aflu că, „într-o discuție”, Radu Păun i-„a atras atenția” asupra icoanei discutate, înfățișând și pe Radu cel Mare, lui Ștefan Andreescu, *Radu vodă cel Mare și mănăstirea Vatoped* (p. 321). Deși descrie atent, după Mirjana M. Mašnić, icoana, oprindu-se, cum se și cuvine, cu grijă sporită, la neobișnuita imagine a lui Radu cel Mare, ale cărei proporțional mari dimensiuni îl frapează, Ștefan Andreescu în chip surprinzător nu înregistrează nici explicarea ei de către autoare prin modelul imperial bizantin al scenei și în special al hrisoavelor dăruite de Radu, iar cu totul de neînțeles, nici vulturii bicefali de pe veșmântul domnului, relevați și ei în același studiu (M.M. Mašnić, *loc. cit.*, p. 317) și dealtminteri cât se poate de vizibili !

Să mai spunem și că acest decor heraldic este corect pus în legătură tot de autoare cu reluarea lui pe veșmântul lui Radu Mihnea tânăr, din pictura unor uși păstrate la mănăstirea Ivir (*loc. cit.*, p. 317 n. 16), dar depășind sensibil în timp limitele noastre.

Fig. 4 (după Mirjana Mašnić)

Fig. 5 (după Bul. Mon. Ist)

Ajungem apoi la Neagoe Basarab⁹⁰, al cărui comportament împărătesc a fost adesea remarcat. El este atestat și de numeroase titluri și calificative imperiale, atât interne, cât și din afara țării, ce îi sunt atribuite (și la care vom reveni). Heraldic le corespund vulturi bicefali, dintre care unii mai aparte. Cel mai des amintit îi împodobește veșmântul împărătesc⁹¹ în portretul său votiv din pictura murală a bisericii mănăstirii Argeș (**fig. 5**). Fiind însă dispus lateral, jos, nu lasă să i se vadă decât jumătatea senestra, cu un singur cap, și aceea parțial acoperită de mica siluetă a unuia din fiii domnului. De notat că pe lunga granață a lui Neagoe el se găsea la aceeași înălțime cu cei de pe șoselele lui Nicolae Alexandru, în friza argeșană de imagini domnești căreia îi aparțineau ambele portrete. Tabloul votiv al mănăstirii Argeș a fost pictat în timpul vieții lui Neagoe Basarab († 1521), sau poate puțin mai târziu, în 1526-1528, la comanda ginereului său postum, (primul soț al fiicei sale Ruxandra), Radu de la Afumați⁹². Dar încă de pe când trăia Neagoe, același semi-vultur bicefal îi ornează... spatele veșmântului (ceea ce arată limpede că cealaltă jumătate era intenționat ascunsă), în portretul său de donator, pe o mare icoană a sfântului Nicolae, zugrăvită pentru aceeași biserică a mănăstirii Argeș⁹³.

Cât privește titlurile imperiale, cunoaștem deja pe cel de „împărați pre pământu”, prelungind frapant, pe „împărații pământului” (οι βασιλεις της γης) munteni cel puțin până la Neagoe și Theodosie. În plus, Neagoe Basarab ține să declare în chiar pisania lapidară a bisericii sale argeșene că el conduce o împărăție, această inscripție nefăcând însă decât să transpună în piatră hrisovul de fundație a lăcașului⁹⁴. Or aceeași declarație

⁹⁰ Să nu trecem cu vederea pe nefericitul său predecesor direct, adolescentul Vlad cel Tânăr (Vlăduț) (1510-1512). Decapitat în ianuarie 1512, el a fost îngropat la mănăstirea Dealu, ctitoria și necropola dinastică a înaintașului și fratelui său Radu cel Mare. Inscripția funerară slavonă a lui Vlăduț precizează deslușit că el „s-a ridicat pe tronul împărăției” (*văzrasta sebe na prjestol' carstvia*) și „a împărățit” (*carstvova*). Petronel Zahariuc, *O biserică veche din București și neamul doamnei Anca*, în *Vocația Istoriei. Prinos profesorului Șerban Papacostea*, vol. îngrijit de Ovidiu Cristea, Gheorghe Lazăr, Brăila, 2008, p. 692 și n. 6.

⁹¹ „Granața” purtată de basilei și basilise: vezi Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în țările române. Secolele XIV-XVIII*, București, 1970, p. 109, 123-128.

⁹² Pavel Chihaia, *op. cit.*, p. 142-143; cf. Carmen Laura Dumitrescu, *op. cit.*, p. 14-15.

⁹³ O foarte bună fotografie de detaliu cu imaginea lui Neagoe Basarab, în catalogul expoziției de la *Atena Romanian Icons, 16th-18th century*. Ed. by Myrtaly Acheimastou-Potamianou, Byzantine Museum, 29 March – 29 April 1993, nr. 3 (detaliul, p. 45).

⁹⁴ P.Ș. Năsturel, *Învățăturile lui Neagoe Basarab în lumina pisaniilor de pe biserică mănăstirii de la Argeș*, în *MO*, XII/1-2, 1960, p. 15-20.

de stăpânire împărătească apare frecvent în actele cele mai solemne ale domnilor munteni, din a doua jumătate a veacului XV până în veacul XVII, totalizând aproape 40 de exemple publicate.

Primul cunoscut din ele e un hrisov pe care Vladislav II (1447-1456, cu o scurtă întrerupere în 1448) îl acordă mănăstirii Bolintin la 29 aprilie 1453, adică exact cu o lună înaintea căderii Constantinopolului (29 mai 1453) asediat de Mahomet II. Dar declarația imperială a lui Vladislav II e introdusă de însuși cuvântul alegoric al lui Iisus Hristos, după care împărăția creștină nu va pieri, ea fiind predestinată de Dumnezeu încă de la începutul lumii domnului muntean și urmașilor săi, sub principala condiție a păstrării neîntinate a dreptei credințe. În același sens, această mărturie scrisă e coroborată de o a doua, predominant vizuală. E vorba de cele două cunoscute canaturi din lemn ale ușilor zise de la Snagov, dar realmente, desigur tot de la mănăstirea Bolintin⁹⁵, unde au aparținut unei biserici zidite, după pisania lor, „în zilele binecinstitorului și de Hristos iubitorului Io Vladislav voievod și domn a toată țara Ungrovlahiei, în anul 6961” = 1 sept. 1452 – 31 aug. 1453. Ele sunt așadar strict contemporane cu hrisovul discutat al aceluiași „binecinstitor” (= ortodox) domn. Ambele panouri sunt decorate, pe trei registre, cu imagini sacre în relief, ce îmbină aluzia imperială cu subînțelesul antiotoman. Dintre aceste figurări cu sens codificat, cei doi sfinți militari ecveștri – Gheorghe și desigur Dumitru – din registrul inferior sunt puși mai direct în legătură cu însuși domnul ctitor. Într-adevăr, chiar aranjamentul și aspectul frapant al inscripției de deasupra lor⁹⁶, erau făcute să sugereze cititorului ei de odinioară că, după cum am spus-o deja, dacă „binecinstitorul” prinț numit acolo va păstra ortodoxia cea mai pură, ocupantul „agarean” al împărăției creștine va fi alungat cu sprijinul sfinților militari, cu a căror luptă Vladislav II al Ungrovlahiei o identifică pe a sa proprie.

Pe de altă parte, prezența la Argeș în 1517 a întregii conduceri a comunității athonite, trebuie neapărat să ne ducă gândul la rolul, expus mai înainte, pe care îl jucase aceasta în 1346 la ungerea și încoronarea ca împărat a lui Ștefan Dușan. Cu superioritatea domnului valah asupra

⁹⁵ După părerea lui Ștefan S. Gorovei, pe care o adopt, sprijinind-o, cf. D. Nastase, *Domnul Țării Românești Vladislav II*, cit. p. 47, 51 și n. 54.

⁹⁶ Stoica Nicolaescu, *Mănăstirea Snagov și ușa de stejar cu sculpturi de sfinți a bisericii Bunavestire, ctitoria lui Vladislav Voievod 1453*, în „București. Revista Muzeului municipiului București”, II/1-2, 1936, p. 128, notează că „pe arcade, deasupra sfinților martiri Gheorghe și Dimitrie... grăitoarea inscripție slovenească” e „maiestrit săpată... compusă din litere mari și frumoase, mai resărite decât cele de pe laturi”.

țarului sârb, că Neagoe putuse aduce la ceremonia de la Argeș și pe însuși patriarhul de la Constantinopol⁹⁷. Să mai precizăm că marele retor al acestuia din urmă, Manuil din Corint, „gura de aur și mâna dreaptă a Sinodului”⁹⁸, adresându-i-se în scris lui Neagoe, pe lângă domn și mare voevod, îl intitula „împărat și autocrat («βασιλεύς και αυτοκράτωρ») al întregii mari Ungrovlahii”⁹⁹. În acest context, să specificăm și că ziua hramului, *Adormirea Maicii Domnului*, hotărâtă pentru sfințire, era aceea în care Mihail VIII Paleologul, începătorul ultimei dinastii bizantine, intrase în 1261, ca eliberator, în Constantinopol, capitala „împărăției creștine”, din care trupele sale alungaseră pe cuceritorii latini, el devenind astfel „Noul Constantin”¹⁰⁰.

În textul românesc al Vieții sfântului Nifon se afirmă că „Neagoe Vodă” „a făcut mertic mare câte 90.000 de talere pe an” [?!] pentru „Lavra a lui svecții Atanasie” Athonitul¹⁰¹. „Iar la laudata mînăstire Vatoped

⁹⁷ În faptul că Neagoe Basarab «fit venir dans son pays, à sa cour, le patriarche œcuménique en personne et toutes les notabilités athonites, prôtos en tête», P.Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 298, vede «l’aboutissement de la politique athonite qu’avait inaugurée Nicolas-Alexandre un siècle et demi plus tôt».

⁹⁸ Cf. Leandros Vranoussis, *Gîndul și fapta marelui domn al Țării Românești*, în **MI**, VI/2 (59), 1972, p. 8.

⁹⁹ Petre Ș. Năsturel, *Manuil din Corint către Neagoe Basarab*, în „România Literară”, II, nr. 51 (63), 18 dec. 1969, p. 13; idem, *Considérations sur l’idée impériale chez les Roumains*, în «BYZANTINA» (Salonic), 5, 1973, p. 397-399.

¹⁰⁰ Vezi Titos Papamastorakis, *Ένα εικαστικό εγκώμιο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου. Οι εξωτερικές τοιογραφίες στο καθολικό της Μανβριώτισσας στην Καστοριά*, în „Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας”, t. 15, 1989-1990, Atena, 1991, p. 237-238 (cu extrase din izvoare și indicații bibliografice). Pentru problema „Noilor Constantini” în Bizanț, vezi *New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries*, Ed. by Paul Magdalino, Londra, 1994.

Pentru *Adormirea Maicii Domnului* evocând victoria dobândită de capitala imperiului bizantin asupra „sazarinilor” (arabilor) la 15 august 718 și aniversată apoi în aceeași zi ca sărbătoare a *Eliberării Constantinopolului*, datorate Sfintei Fecioare, V. Grumel, *Homélie de saint Germain sur la délivrance de Constantinople*, în **REB**, XVI, 1958, p. 183-205. Cf. Carmen Laura Dumitrescu, *op. cit.* (la n. 37), p. 54-55. „Reactualizată” de intrarea triumfală (special amânată și regizată!) a lui Mihail VIII Paleologul, la 15 august 1261, în capitala eliberată de sub dominația latină, ea va prefigura după 1453 anticipata restaurare a împărăției creștine, prin simbolul eliberării cetății ei de scaun. Vezi: D. Nastase, *L’héritage impérial byzantin*, p. 1-2, 13-16; idem, *L’idée impériale dans les pays roumains et «le crypto-empire chrétien»*, p. 235-236; idem, *Ștefan cel Mare împărat*, cit. p. 66-67.

¹⁰¹ Gavriil Protul, *op. cit.*, p. 90. Sumă exagerată, cred că voit. În textul aceleiași relații integrat apoi în cronică țării, ea e redusă la 10.000 de taleri. *Istoria Țării Rumânești... (Letopisețul Cantacuzinesc)*, în *Cronicari munteni*, Ediție îngrijită de Mihail Gregorian.

tocmi să se dea milă pre an ca și la Lavra lui Svatii Atanasie¹⁰². Mulțumindu-ne deocamdată să înregistrăm această egalitate de tratament, să mai reținem și că, în plus, Neagoe o va marca prin daruri revelatoare, care se „completează” reciproc: Lavrei îi va oferi în „7024” (=1515-1516) un vâl de catifea verde („culoarea favorită a sultanului”¹⁰³, deci imperială în concurență!), înfățișând în broderie de aur „un mare vultur bicefal”, al său, cât se poate de întreg și de arătos, între două flori stilizate, cu tije prelungite¹⁰⁴ (**fig. 6**), „grupaj” vizual simbolizând de fapt Învierea Împărăției Creștine¹⁰⁵, iar la Vatoped „au pus pre făcătoarea de minuni icoană a Precistii un măr de aur cu mărgăritar și cu pietri scumpe”¹⁰⁶, care așa cum s-a remarcat pentru cazul similar, aici imediat următorul, nu e altceva decât globul imperial al stăpânirii universale¹⁰⁷.

Fig. 6 (după P.Ș. Năsturel)

Studiu introductiv de Eugen Stănescu, I, București, 1961 (textul cronicii reproducând pe al ediției ei critice de Constant Grecescu și Dan Simonescu, București, 1960), p. 104. După părerea lui P.Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 75, suma se ridică în realitate la 9 000 de aspri anual.

¹⁰² *Literatura română veche*, I, p. 91.

¹⁰³ Sorin Iftimi, *Pergamentul cu capsulă sigilară aurită al Raliței Hrisoscoleu, privind „Mortasipia Doamnei” din Târgul Iașilor (22 decembrie 1759)*, în *AM*, III-IV, 1996-1997, p. 124

¹⁰⁴ P.Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, p. 75-76. Pe fondul de velur, „sus și jos” (p. 75), inscripția originală slavonă: „† M(i)l(o)stiju B(o)žiju Ćo Neagoe voivoda i g(ospo)dinü všoi Zemli Ugrovlahiiskoi v lea(to) 7024” (= 1515-1516) (p. 76).

¹⁰⁵ Cele două flori, cu elegantele lor lujere prelungi, „provin” din Arborele Vieții.

¹⁰⁶ Gavriil Protul, în *Literatura română veche*, I, p. 91.

¹⁰⁷ Vezi în continuare, precum și notele următoare. Pentru tradiția globului > măr de aur în Bizanț și moștenirea sa în Imperiul Otoman, mai recent Speros Vryonis Jr., *The Byzantine Legacy in Folk Life and Tradition in the Balkans*, în *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, p. 115-116

Fiindcă și la Cozia („mînăstirea den *Nucet*”¹⁰⁸) „... pre făcătoarea de minuni icoană a sfântului mucenic [Gheorghe] bătut-au însuși Neagoe Vodă cu cuișoare un măr de aur curat, împodobit cu mărgăritar și pietri scumpe”¹⁰⁹. Or, cum ne înprospătează Andrei Pippidi amintirea, „Mărul, să nu uităm, prin omologare cu globul, semnifică imperiul universal”¹¹⁰. Și, continuând în notă: „Ceea ce ar putea explica «mărul de aur curat» consacrat la Cozia de Neagoe Basarab”¹¹¹.

În perfect acord formal cu identitatea înalților clerici străini și localnici întruniți de domn la Argeș, cadrul, momentul și mobilul declarat al întâlnirii lor, sunt neîndoielnic ecleziastice. Am avut însă prilejul să observăm că, în împrejurarea dată și ele, sau elemente specifice ale lor, închid unele înțelesuri tainice, care se arată acum a fi fost foarte chibzuit acordate cu motivarea și țelurile ascunse ale acestei excepționale adunări. Așa oastea celestă a sfinților militari ecveștri de pe icoanele grijuliu rânduite de ctitorul însuși, dar și marele său vultur bicefal flancat de florile Învierii împărătești de pe draperia pregătită din ajun pentru locul convenit și „completată” cu „merele de aur” fixate pe alte icoane cu tâlc¹¹²; așa sărbătoarea Adormirii Maicii Domnului, aleasă pentru sfințirea noii

¹⁰⁸ Ridicată „din temelie” de Mircea cel Bătrân „la locul numit Nucet, pe Olt, adică Coziia”, după un hrisov al său, **DRH.B**, I (1247-1500), întocmit de P.P. Panaitescu și Damaschin Mioc, București, 1966, nr. 25, p. 59 (orig. sl. și trad. rom.). A doua denumire ar fi corespondentul turcesc – sau cuman – al primei, care, după o părere simplistă, general împărtășită, „i se trăgea probabil, de la numeroasele păduri de nuci ce creșteau odinioară în regiune și ale căror urme se mai văd și azi” (M. Davidescu, *Mănăstirea Cozia*, ediția a II-a, București, 1968, p. 7): în realitate însă, fie că vor fi existat sau nu „păduri de nuci” (?) în regiune (în *Viața românească* a Sf. Nifon II, de Gavriil Protul, p. 94, e vorba, în avuția Coziei, de culturi: „livezi, nuci, și alți pomi roditori fără număr, vii și grădini”), denumirea este aceeași cu a „capitalei” Muntelui Athos, Karyes (în greacă; sl. *Orehova*, cum va apare și în surse slavo-române), însemnând exact... Nucet !

¹⁰⁹ Gavriil Protul, *op. cit.*, p. 92.

¹¹⁰ A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină*², p. 129.

¹¹¹ *Loc. cit.*, n. 416 cu indicații bibliografice. Cf. și André Grabar, *Zur Geschichte von Sphaira, Globus und Reichsapfel*, în idem, *L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Âge*, 2, Paris, 1968, p. 103-111.

¹¹² Marele mucenic Gheorghe fiind „purtătorul de biruință”, iar Maica Domnului, patroana Sfântului Munte și marea apărătoare a creștinilor *de turci*, ceea ce solicită repetatul măr împărătesc celor două icoane făcătoare de minuni nu poate fi decât biruința așijderea asupra împăraților „păgâni”. La Cozia însă Neagoe Basarab face în acest scop o trimitere precisă cu valoare de *voeu*, la globul cruciger și rangul imperial al ctitorului îngropat acolo (cf. *supra*), legându-le astfel sugestiv de persistenta sa faimă de mare învingător al turcilor.

ctitorii argeșene a lui Neagoe și constituind chiar hramul ei și tot așa, mai cu seamă, deosebita grijă pusă în alcătuirea cu socoteală a listei celor „pohtiți” la târnosire, de la patriarhul ecumenic și mitropoliții săi cu anume alese eparhii balcanice, până la protosul și toți egumenii Athosului.

Văzută în lumina rezultatelor obținute până până acum de ancheta noastră, reuniunea, de o grandoare și strălucire unice în istoria Țării Românești¹¹³, a celor cuprinși în această „listă”, formează o adevărată *summit conference* a Ortodoxiei instituite, din zona vizată direct de proiectul pe termen scurt al cruciadei apusene, în viziunea lui papală și imperială. „Concentrate” cu maximă urgență la Argeș de Neagoe Basarab, „vârfurile” ce o alcătuiau trebuiau să hotărască, împreună cu amfitrionul, asupra problemelor, atitudinii și măsurilor de luat cu privire la ofensiva latină plănuită pe atât de curând, considerate însă, după cum vom vedea, într-o perspectivă mai largă, a intereselor comune, dar și a devenirii istorice a entităților pe care le reprezentau, sau, mai degrabă, așa zice, le personificau¹¹⁴.

În zona ce urma să fie zmulă stăpânirii otomane, turma cuvântătoare a creștinilor răsăriteni și păstorii ei vedeau așadar deschizându-li-se perspectiva de a trebui să înfrunte foarte curând consecințele practice ale planurilor papei de la Roma și ale împăratului „roman” al Occidentului.

¹¹³ Cf. M. Neagoe, *Neagoe Basarab*, p. 101.

¹¹⁴ Comentând procesiunile, ridiculizate de Xenopol, din cadrul solemnităților de la Argeș, M. Neagoe, *loc. cit.*, face observația întemeiată, dar prea generală, neprecizată, că „ele erau prilejuri de întâlnire a capilor spirituali ai popoarelor subjugate de turci și contribuiau efectiv la întărirea și organizarea solidarității creștine”.

Pornind de la articolul precedent al lui M. Neagoe, privitor la politica lui Neagoe Basarab, dar sprijinit mai cu seamă pe ideile lui Emil Lăzărescu în legătură cu semnificația noii biserici de la Argeș, Ștefan Andreescu (atunci doar în vârstă de 20 de ani) a publicat asupra sfințirii ei următoarele rânduri premonitorii: „Slujba sfințirii Mănăstirii Argeșului a prilejuit o adunare a înalților ierarhi ai Ortodoxiei, onorată de însăși prezența lui Teolipt, patriarhul... Constantinopolului. Acest adevărat sinod a discutat cu domnul, sftencii și clericii Țării Românești soarta popoarelor creștine aflate sub stăpânirea turcească și a pus la cale desigur planuri în vederea eliberării lor ([și în notă:] Această idee rezultă în mod necesar din chiar semnificația bisericii de la Argeș (E. Lăzărescu, *O icoană necunoscută...* [consultată „în manuscris”]), cât și din politica dusă de Neagoe (M. Neagoe, *Politica externă...*, p. 745-764)). Convorbirile de la Argeș s-au prelungit mult după sfințirea din 15-17 august 1517, căci la 29 și 30 octombrie 1517, Neagoe Basarab se mai afla la mănăstire, de unde dădea hrisoave. ...Ni s-a păstrat din 23 august 1517 un hrisev de danie către Hilandar... . Fără îndoială nu a fost singurul redactat în aceste zile...” , Ștefan Andreescu, *Mănăstirea Argeșului în ambianța vremii*, în **MO**, 19/7-8, 1967, p. 519-520.

Putem însă constata că autorității celui dintâi, *summit*-ul de la Argeș avea a-i opune pe aceea a „omologului” și rivalului său ortodox, știut și recunoscut de popoarele balcanice „dreptcredincioase” ca șef al Marii Biserici a „Noii Rome” și patriarh „a toată lumea”! Dar alături de el, era indispensabil ca aceste popoare să aibă conștiința că, împotriva primejdiei de a cădea sub stăpânirea împăratului „latin”, în fruntea luptei lor pentru libertate urma să se afle propriul lor „împărat creștin”, adică ortodox.

Referindu-se – evident ulterior – la marile sale evergesii, cuprinzând „toate mănăstirile den sfânt muntele Antonului” (sic!), Gavriil Protul îl proclamă pe Neagoe Basarab „ctitor mare a toată Sfetagora”¹¹⁵. Ceea ce înseamnă, cu alte cuvinte, că îi atribuie rangul imperial de suveran al „împărăției creștinilor”, valorizate simbolic de comunitatea ecumenică al cărei șef era autorul, rang „atestat” (și binecuvântat!) de întreaga ei conducere, subliniez, adunată plenar, cu același prilej și același scop. Iar pentru a nu încăpea vreo îndoială despre ce împărăție e vorba, Gavriil o jalonează (subînțeles: fără nici o nevoie de imprudente precizări) printr-o extraordinară enumerare a centrelor de tot felul ale Bisericii Ortodoxe, ajutate, zice el, de Neagoe, de la „patrierșia” din „Țarigrad”, până la peșterile isihaste, ajutorare răspândindu-se „în toate laturile de Răsărit pînă la Apus și de la Amiază-zi pîn’ la Amiază-noapte”¹¹⁶ (formulă metaforică pentru imperiul universal!), în realitate pe întinderea stăpânirii foste bizantine, devenite otomane¹¹⁷. Se înțelege, trece și la „Țara Muntenescă” (nu „Ungrovlahia”!), în care „și mai vârtos”, Neagoe „mari și minunate mănăstiri au făcut” și înzestrat¹¹⁸.

Văzută în noua lumină pe care cercetarea noastră o aruncă asupra adunării de la Argeș și a organizatorului cu succes al ei, conducătorul luptei ce urma să înmănuncheze cu oastea sa și sub steagul său forțele ansamblului răsculat al neamurilor ortodoxe din Balcani nu putea fi altul decât „împăratul pre pământu”, „protector, de drept, al tuturor ortodocșilor de sub stăpânirea turcească”¹¹⁹, Neagoe Basarab. De aceea sunt sigur că

¹¹⁵ Gavriil Protul, *op. cit.*, p. 91. „Nu cunosc în întreagă istoria de aproape 1000 de ani a Sf. Munte să[-i] mai fi făcut cineva atâtea danii câte [i-]a făcut Neagoe. Nu-l egalează nici Andronic II Paleologul, nici Ștefan Dușan, nici alții după aceea”. T. Bodogae, *Ajutoarele*, p. 71, n. 2.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 91-92.

¹¹⁷ Referitor la această realitate, se afirmă că Neagoe „nu numai creștinilor fu bun, ce și păgânilor, și fu tuturor tată milostiv...”. *Loc. cit.*, p. 92.

¹¹⁸ *Loc. cit.*

¹¹⁹ E. Lăzărescu, în *Istoria Artelor Plastice*, I, p. 241-242.

solemnitățile din noua și magnifica lui ctitorie (ea însăși anume concepută ca o foarte potrivită operă de „Reichskunst”) au cuprins mirungerea și încoronarea sa – săvârșite, bineînțeles, în taină – și că ele au fost cele cuvenite, nu local, „împăratului și autocratului întregii mari Ungrovlahii”, ci împăraților bizantini, basilei și autocrați ai romanilor, acest titlu al lor fiind singurul ce putea fi opus cu succes în ochii ortodocșilor celui echivalent al cezarului romano-german.

Deși e evident, e necesar să insist asupra faptului că ceremonia la care obligă o asemenea supremă consacrare imperială nu putea fi săvârșită la lumina zilei, în văzul și prezența tuturor, ea trebuind ferită de ochii, nu doar ai turcilor, ci, chiar în primul rând, ai previzibililor aliați latini puși în discuție. Dimpotrivă, în afară de domn, ea implica participarea unanimă a clericilor de rang înalt, străini și localnici, de la patriarh la egumeni.

Or, între slujbele de la Argeș a existat atunci una singură care, prin participanți și oficierea ei „cu ușile închise” de către soborul *summit*-ului abia constituit, ca și prin întinsa ei desfășurare *nocturnă*, deci dublu ascunsă, întrunește exact condițiile cerute. Ni se spune, într-adevăr, că în ajunul târnosirii, după vecernie și cină, „făcură bdenie toată noaptea patriarhul și ighimonul denpreună cu mitropoliții carii fură ziși mai sus [cei patru mitropoliți greci „și cu Macarie mitropolitul țării”], cu protul și cu toți egumenii Sfetagorii și ai țării¹²⁰. ...Și sfârșiră bdeniia când se vărsa zorile”¹²¹.

S-a remarcat faptul că, împreună cu toți acești clerici, Neagoe e singurul laic prezent (fără familie!) la „bdenie”, precum și „poziția” sa acolo „cvazi «imperială””, în relatarea lui Gavriil el urmând imediat

¹²⁰ Secondați, firește, de personalul auxiliar indispensabil: „Și se ruga lui Dumnezeu cu rugăciuni și cu cîntări, iară alți oameni ziceau toți g[ospo]di pomilui”. Gavriil Protul, *op. cit.*, p. 95. Faptul că este înregistrată numai această din urmă rugă (*Doamne miluiește*) merită să fie reținut, ea încheind și „molitva de domnie” (de încoronare) a domnilor români, ce nu e decât un decalc al celei imperiale bizantine. Cf. Corina Nicolescu, *Le couronnement – «încoronația» Contribution à l'histoire du cérémonial roumain*, în **RESEE**, XIV/4, 1976, p. 660. Pentru izvoare românești: Paul Mihail, I. Caproșu, *Despre ceremonialul domnesc*, în **AIIAI**, VIII, 1971, p. 397-399; Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, *Coronatio. Tradiția liturgică în țările române*, în vol. *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, București, 1998, p. 40-68. Cf. Radu G. Păun, *Les fondements liturgiques du «constitutionalisme» roumain entre la Seconde et la Troisième Rome (XVIe-XVIIIe siècles)*. *Premiers résultats*, în **RRH**, XXXVII/3-4, 1998, p. 173-196.

¹²¹ Gavriil Protul, *loc. cit.*

„după patriarhul ecumenic”¹²². Să adăugăm că, în aceeași scriere introdusă în cronică Țării Românești, „ighimonul” e menționat *primul, înaintea patriarhului*, întâietate așadar nu „cvazi”, ci cât se poate de subliniat imperială¹²³! Prilej să mai însemnăm – „amănunt” trecut cu vederea – și că, de regulă, după ce ocupă tronul, Neagoe e numit de Gavriil „Neagoe Vodă”, uneori „domnul Neagoe Vodă”, sau, simplu, „domnul”, pentru ca doar la venirea oaspeților athoniți și apoi, când ia parte la „bdenie”, să fie intitulat *hegemon* („ighimon”, „ighemon”), termen mai general – dar și mai înalt – cu semnificații variate, care o pot „acoperi” foarte bine și pe cea imperială¹²⁴.

Strânse la un loc, aceste indicii ne îngăduie să conchidem în toată liniștea că atunci în cursul „bdeniei” de taină de o întreagă noapte a avut loc ungerea și încoronarea ca unic „împărat creștin” a lui Neagoe Basarab de către patriarhul ecumenic, „cu rugăciunile și binecuvântarea” Sfântului Munte și, îndeobște, a capilor Ortodoxiei întruniți acolo într-un adevărat sinod pentru a-i acorda astfel deplina legitimare a acestui rang, în ochii lor și ai celor pe care îi păstoreau¹²⁵.

Pentru că tocmai imaginea măririi unice împărătești și absolutei îndreptățirii la supremul rang suveran a lui Neagoe Basarab, rezultate din

¹²² Benoît Joudiou, *Les modèles princiers dans la littérature politique de la Valachie et de la Moldavie aux XVe-XVIe siècles*, în „Erytheia”, 21, 2000, p. 160-161; reluat în *DE POTESTATE*, vezi p. 418.

¹²³ Pentru această parte e textul de bază în ediția critică a cronicii, de Constant Grecescu și Dan Simonescu, București, 1960. Datorită tocmai cronicii țării în care e cuprinsă, trebuie socotită versiunea cea mai răspândită a acestui text. Să mai adăugăm că exemplarul cronicii utilizat de editori a aparținut domnului „de viță împărătească” Ștefan Cantacuzino (1714-1716).

¹²⁴ Vezi, în neogreacă, *ηγεμόνας*, însemnând, printre altele, *βασιλιάς* (rege) sau *αυτοκράτορας* (împărat). Dicționarul colectiv, *Μονοτονικό Λεξικό της Δημοτικής. Ορθογραφικό – Ερμηνευτικό – Ετυμολογικό*, Atena, 1983, s. v.

¹²⁵ Neagoe Basarab fusese deja uns și încoronat în 1512, la începutul domniei sale, după cercetări încă recente de însuși patriarhul ecumenic Pahomie, care, în prealabil preparase în premieră și sfântul mir în catedrala mitropolitană din Târgoviște. Dan Ioan Mureșan, *L'émergence du sacre princier dans les Pays Roumains et son modèle impérial byzantin (XVe-XVIe siècles)*, în *Dopo le due cadute di Costantinopoli (1204, 1453): Eredi ideologici di Bisanzio. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Venezia, 4-5 dicembre 2006*, a cura di Marina Cumanudi e Chryssa Maltezu, Venezia, 2008, p. 83 sq. Autorul se sprijină în special pe textul biblic privind istoria lui David din *Învățăturile lui Neagoe Basarab*, aplicată simbolic la cazul acestuia din urmă. Or David a fost consacrat împărat al lui Israel, la câțva timp după ce fusese uns împărat doar al Iudeii, vezi *ibidem*, p. 88 și n. 115. Acest „paralelism” biblic e îndestulător pentru îndreptățirea celei de a doua ungeri a lui Neagoe Basarab.

această consacrare, în cadrul atât de fastuos pregătit de el însuși cu bună socoteală, o duceau cu ei în lumea ortodoxă a Balcanilor, chiar oaspeții care o înfăptuiseră. Cu mult celui mai de seamă, patriarhului Theolipt, îi revenea să o ateste și impună mai întâi în cercurile grecității din capitala sultanului, sau legate de ea prin multiple fire, mai ales, desigur, în cele din jurul Marii Biserici, din care începea să se ridice categoria arhonților. La rândul lor, mitropoliții care îl însoțiseră și îi secondaseră opera, urmau, în numele lui să o împărtășească pe cât era necesar, „cliros”-ului local în subordine, pentru ca acesta să transmită credincioșilor săi, în moduri cât mai potrivite cu împrejurările, imboldul a ce era esențial în ea.

Dar, atât prin însăși valoarea simbolică sacralizată – strălucit manifestată la Argeș – a comunității lor, cât și prin tradiție și experiență practică îndelung acumulată, cei mai calificați și mai bine „antrenați” pentru a însufleși populațiile balcanice în vederea luptei de eliberare întemeiate pe ideologia imperială ortodoxă erau, ca și în trecut, călugării Athosului. În primul rând, ei urmau deci să îndemne și pregătească pe cei de aceeași credință și vorbind limbile lor, să se ridice la luptă împotriva turcilor, pentru ca, în unire cu forțele împăratului „lor” de peste Dunăre, anume uns de șeful întregii Ortodoxii și binecuvântat de *politeia* Sfântului Munte, forțe înmulțite în perspectivă cu cele moldovenești, să-și recâștige râvnita libertate, în pofida și a amenințătoarelor intenții de cucerire ale cruciadei catolice.

Și așa, drumul străbătut până aici, ne-a scos la o exemplară ilustrare, adevărat caz valoare ieșit din comun, a celei de a doua motivări, „derivate” din prima, a îndelungatului ajutor și sprijin românesc al Muntelui Athos.

Am putut constata, încă de la primele asemenea ajutoare, în secolul XIV, asocierea lor cu rolul capital al athoniților în pregătirea și organizarea „cruciadei balcanice” prin coalizarea sub egida patriarhiei ecumenice a statelor ortodoxe amenințate atât de expansiunea otomană, cât și de primejdia latină. De pe atunci, datorită Marii Biserici și Muntelui Athos, însăși solidarizarea acestor țări fusese fondată pe concepția refacerii ideale a „împărăției creștine”, sub domnia, teoretic colegială, a suveranilor lor, ca „împărați ai pământului”, „restaurare” al cărei simbol viu era însăși comunitatea ecumenică a Sfântului Munte.

Printre altele, lungul asediu lipsit de succes al capitalei bizantine de către Baiazid I, urmat de catastrofa sa înfrângere la Ankara (1402), au dat posibilitatea lui Mircea cel Bătrân să revendice succesiunea și să adopte titlul țărilor Bulgariei cucerite de turci ca pedeapsă divină pentru

condamnabila lor atitudine față de bizantini¹²⁶. Și mai rău în ce privește pe sârbi, conducătorii lor, Marko „Kraljević” și Konstantin Dragaș (Dejanović), căzuseră la „Rovine”, luptând ca vasali ai sultanului împotriva domnului creștin ce înfrunta pe „necredincioși”¹²⁷. Cel de al doilea, Konstantin Dragaș, devenise din 1392, socrul împăratului Manuel II și putem constata că, un an mai târziu, un act patriarhal care acorda mănăstirii athonite Cutlumuz, statutul de stavropighie, îl menționează ca protector al ei – ἐφορος και κτήτωρ (efor și ctitor)¹²⁸ –, în același document patriarhal ecumenic Antonios IV numindu-l măgulitor „prea iubit tată” al împăratului. Or mănăstirea fusese rezidită și înzestrată cu toate cele trebuitoare de unchiul și predecesorul lui Mircea, Vladislav I-Vlaicu, ce-i devenise ca atare „proprietar și ctitor” («οικοκύριος και κτήτωρ») ¹²⁹, fără ca actul patriarhal citat să pomenească pe nici unul din acești domni români. Konstantin Dragaș și Marko morți însă precum s-a spus, acestea sunt condițiile în care, cu puțin înainte de 21 noiembrie 1398, Mircea cel Bătrân inaugura o activitate de donator și „nou ctitor” al aceleiași mănăstiri, făcând-o „ctitorie a Țării Românești”, în rând cu împărații ctitori de mănăstiri athonite, după spusele abil și chibzuit potrivite, ale lui Neagoe Basarab.

Dintre înaintașii pe tron ai acestuia, domnul care se arată a fi purtat o deosebită grijă Cutlumuzului a fost însă Radu cel Mare¹³⁰. Unele din lucrările ce i se datorează acolo nu au putut fi isprăvite decât după moartea lui, dar știm că și-a început domnia (septembrie 1495) ridicând la Cutlumuz o construcție, terminată deja în „anul 5005” (1496-1497)¹³¹.

Obligativu, vom întârzia puțin la Neagoe Basarab. Gavriil Protul afirmă că „mănăstirea... care de opște se cheamă *Cotlumuz*, care o-u început a o zidi Radu Vodă [cel Mare], Neagoe Vodă o-u săvârșit și cu toate frămsețile și podoabele o au podobit den lăuntru și din afară, iar împrejur o au îngrădit cu zid”¹³². Urmează o descriere amănunțită a operei realizate de Neagoe la Cutlumuz, care, așa cum e prezentată, nu e nicidecum

¹²⁶ Vezi D. Nastase, *Une chronique byzantine perdue*, p. 102-109.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 119.

¹²⁸ *Actes de Kutlumuz*², nr. 40, p. 148-149; P.Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, p. 53

¹²⁹ *Actes de Kutlumuz*², p. 103, 104, r. 54. Textul grecesc al documentului, reluat și însoțit de o traducere românească, în **DRH.B**, I; citatul, p. 501 (gr.), 504 (rom.).

¹³⁰ P.Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 55-57.

¹³¹ *Loc. cit.*, p. 55-56.

¹³² *Literatura română veche*, I, p. 89-90.

o simplă restaurare, ci, cu mult mai mult, este una de mărire a ansamblului monastic, de înzestrare a sa cu numeroase clădiri noi, sau fastuos refăcute – printre care, pe lângă catholicon, „biserica sfântului Nicolae” – precum și cu unele apreciable dependințe și anexe exterioare (plus două corăbii!), totul pus insistent în valoare. „Și alte metohuri cu de toate au zidit și au făcut și bine le-a tocmit, de la care are mănăstirea mult venit. Și [târnosind-o cu deosebită solemnitățe,] au pus numele ei «Lavra cea mare a Țării Muntenestei»¹³³. „Numele ei”, înnoit astfel venind să „desăvârșească” ostentativa detaliere a considerabilei sale dezvoltări materiale datorate lui Neagoe precum și faptul că e prima citată, indică vădita înălțare a mănăstirii Cutlumuz până la cel mai înalt rang al comunității aghiorite, înălțare atribuită aceluiași domn, în cadrul unei liste a mănăstirilor de la Athos înzestrate de el și cu zidiri. Iar pentru a o preciza comparativ, în fraza imediat următoare, tradițional cea dintâi ierarhic mănăstire a Sfântului Munte e acum pe locul doi și devine doar „Lavra [nu „cea mare”, sau, obișnuit „Marea Lavră”] a lui sveatîi Atanasie”¹³⁴. În schimb, în aceeași listă, ceva mai încolo, e înregistrată și „Lavra cea mare a Hilandarului”, fără însă vreo altă specificare¹³⁵: aici, acest superlativ evocă, cred, vechile raporturi ale țarului Ștefan Dușan și în genere ale Nemanizilor, cu Athosul, dar mai cu seamă, în actualitate, ar indica și „subordonarea” Hilandarului de către Neagoe, prin soția sa Despina Mița, ce se trăgea din succesorii acelei dinastii, ultimii despoți (socotindu-se și țari!) sârbi¹³⁶.

Ilustrându-i însemnătatea, fazele prin care se arată a fi trecut, începând dinspre sfârșitul veacului XIV, procesul de înălțare a mănăstirii Cutlumuz „redevenite” ctitorie a Țării Românești sunt efectiv figurate de portretele în frescă ale principalilor noi ctitori cărora le este atribuit, Mircea cel Bătrân, Radu cel Mare și Neagoe Basarab. Împreună cu alte urme de pictură murală, ele se păstrează pe *exteriorul* absidei laterale

¹³³ *Loc. cit.*, p. 90 (subliniat D.N.).

¹³⁴ *Ibidem*, p. 90, 91.

¹³⁵ *Loc. cit.* p. 91

¹³⁶ Despre această prințesă, Ion-Radu Mircea, *Relations culturelles roumano-serbes au XVIe siècle*, în **RESEE**, I/3-4, 1963, p. 385 sq.; Ion-Radu Mircea, Petre Ș. Năsturel, *De l'ascendance de Despina, épouse du voévode Neagoe Basarab. A propos d'une inscription slavonne inédite*, în **RSL**, 10, 1964, p. 435-437; Corina Nicolescu, *Princesses serbes sur le trône des Principautés Roumaines. Despina-Miliza, princesse de Valachie*, în „Zbornik za likovne umetnosti”, 5, Novi Sad, 1969, p. 102 sq. Mai anume pentru rolul și personalitatea ei, Carmen Laura Dumitrescu, *op. cit.*, p. 47-49, 51-52.

nordice a catholiconului mănăstirii și au fost datate în anii 30 ai secolului XVI. Din ele, numai unul se vede întreg, în picioare, într-o arcadă oarbă din afara absidei. Datorită unei înșelătoare inscripții târzii ce-l însoțește, s-a putut crede că înfățișează pe (în traducere românească) „ctitorul Alexis Comnenul întâiul, 1081-1110”. În urma amănunțitei demonstrații făcute încă nu demult de cercetătorul grec Nikos Dionysopoulos, azi putem însă fi siguri că portretul nu este al acestui vestit împărat bizantin, ci al lui Mircea cel Bătrân¹³⁷. El a suferit o repictare. Uzată, aceasta lasă să apară, în destule locuri, imaginea originală, pe care, de altfel, se vedește a o fi reproduș fidel¹³⁸. Personajul reprezentat, acum dovedit Mircea cel Bătrân, poartă coroana deschisă, cu cinci fleuroni, a voievozilor români, precum și lungul lor veșmânt, cu mâneci strâmte, din secolul XVI. Or, deasupra încălțărilor sale, de aspect împărătesc, roșii cu late tivuri aurii, acest strai de ceremonie, tot roșu, e semănat, de sus și până jos, cu șiruri verticale de vulturi bicefali¹³⁹ și ei aurii, cuprinși în cercuri albe. În mâini, domnul român astfel portretizat ține hrisoave ctitoricești în sul, gest întâlnit deja, trimitând la împărații bizantini.

Celelalte două portrete sunt acoperite de jos până la piept, de zidăria exonartexului în L, adăugat clădirii în 1773-1774¹⁴⁰. După aspecte și inscripțiile din partea lor superioară vizibilă, au putut fi totuși ușor recunoscute ca fiind ale lui Neagoe Basarab (la locul de cinste, în partea dreaptă a picturii) și Radu cel Mare zugrăviți acolo drept noi ctitori ai bisericii, al cărei model se repetă în mâinile fiecăruia din ei¹⁴¹. Veșmintele amândurora sunt ascunse de zidurile exonartexului mai recent. Pentru Mircea cel Bătrân, am constatat însă că ele sunt împodobite cu vulturi bicefali, care împreună cu atâția alții asemenea, insistent legați în diferite momente istorice de același prinz, formează, dacă nu mă înșel, cel mai mare ansamblu românesc cunoscut al acestui însemn heraldic privind una și aceeași persoană¹⁴².

¹³⁷ Nikos Dionysopoulos, *Πορτρέτα ρουμάνων ηγεμόνων στην εντοιχία ζωγραφική του καθολικού της Μονής Κουτλουμουσίου*, în «Θεσσαλονικέων Πόλις», nr.11, 2003, p. 132-140 și il. 14, 15. Aceluiași autor îi aparține și datarea de mai sus a acestor picturi, *op. cit.*, p. 140-141.

¹³⁸ *Op. cit.*, p. 134.

¹³⁹ *Loc. cit.*

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 124 și n. 21.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 124-132 și il. 4, 9, 10, 13; Florin Marinescu, *Ρουμανικά έγγραφα του Αγίου Όρους. Αρχείου Ιεράς Μονής Κουτλουμουσίου*, p. 9 și il. 2.

¹⁴² În actele sale, Neagoe Basarab se declară fiul lui Basarab cel Tânăr (Țepeluș, 1477-1482, cu o întrerupere în 1481). Acesta aparținea ramurii „dănești” a dinastiei

Știm, pe de altă parte, că și Neagoe Basarab a folosit, mai „deschis” sau mai ferit, vulturul bicefal; de curând am aflat că el este repetat în șir, ca și în portretul de la Cutlumuz al lui Mircea, pe îmbrăcămintea lui Radu cel Mare, într-o icoană din timpul vieții sale, ambii domni mai oferind la fel, cu același gest, taxat drept imperial, hrisoave de danie ctitoricească în sul, pecetluite.

După cum am arătat mai înainte, „Turcografia” nu a adus prăbușirea ideii de cruciadă ortodoxă, ci numai adaptarea ei la noua situație. Ultimele rezultate ale cercetării de față au dezvăluit un moment culminant al acestui gen de „adaptare”, cu manifestări pregătitoare foarte dinamice, provocate în ultimă instanță de activitatea caracteristică proiectului apusean de „cruciadă” antiotomană al vremii și perspectivelor grabnice sale puneri în practică. Acest moment nu apare însă din neant, ci desăvârșește o anumită fază a unei lungi evoluții istorice, care este însăși aceea a relațiilor româno-athonite.

Din întregul plan de cruciadă căruia am încercat să-i scot la iveală unele dedesubturi, nu s-a ales nimic, principalii săi protagoniști încetând din viață, tocmai când ar fi trebuit să fie pus în aplicare: în 1519 împăratul Maximilian I, iar în 1521 papa Leon X și, în ce ne privește, Neagoe Basarab, urmat, după un an, de fiul și moștenitorul său Theodosie, precum și de patriarhul Theolipt. La 21 septembrie 1520, murise pe neașteptate și teribilul vrăjmaș împotriva căruia fusese pus la cale, sultanul Selim I.

munteno, pe când Radu de la Afumați, ctitorul continuării picturii argeșene, era fiul lui Radu cel Mare, din ramura rivală a „drăculeștilor”, descendenți ai lui Mircea cel Bătrân, fratele mezin și succesorul direct al lui Dan I (cca 1383-1386). Vulturul lui Neagoe Basarab nu se putea deci trage din cei ai lui Mircea, ci, dintre domnii zugrăviți în noua biserică de la Argeș, numai din cei ai lui Nicolae Alexandru, strămoș direct al lui Radu cel Mare, dar și al lui Țepeluș, socotit de Neagoe părintele său. Așa se explică, drept soluție la problema dinastică muntenească, lipsa vulturilor bicefali din portretul lui Mircea, și prezența lor *numai* în cel al lui Nicolae Alexandru, strămoșul comun al ambelor ramuri. În schimb, atât prin vestimentație, cât și prin semnele de pe șose, primul din ei are deosebita cinste de a fi „asimilat” imaginilor contigue de sfinți militari.

Într-un tezaur descoperit în 1959 în satul Olteni din Teleorman s-a găsit și o centură (din piele) decorată cu vulturi bicefali de argint. Dinu V. Rosetti, *Tezaurul de podoabe medievale din Olteni (Teleorman) și elementele lor bizantine*, în **BMI**, XLI/4, 1972, p. 3 și fig. 18. Dinu V. Rosetti îi pune în legătură cu cei ai lui Mircea cel Bătrân, precum și cu alții, de la sud de Dunăre. Ei sunt însă anteriori domniei lui Mircea și mai apropiați de aceea a lui Nicolae Alexandru, motiv ce m-a determinat să-i amintesc aici (*cf. ibidem*, p. 7-8 și n. 25-29, 46.).

**THE CONSECRATION OF THE ARGEȘ MONASTERY
AND THE ANTI-OTTOMAN CRUSADE***Abstract*

At the beginning of the sixteenth century the increasing Ottoman power was viewed as an imminent threat by the main European political actors. Selim I's victories over Safavid Persia (1514) and over the Mamluk Sultanate of Egypt (1517) determined Pope Leo X and Emperor Maximilian to plan a "defensive" crusade, in which the lords of Wallachia and Moldavia were ascribed a rather meagre role. It is in this context that the Wallachian lord, Neagoe Basarab negotiated with Rome, on his own terms, his involvement in the anticipated crusade. At that moment, Neagoe Basarab was the main symbol of the so-called "Orthodox crusade", as his voice was representative for the Eastern Christianity. Analysed from this perspective, the hastened consecration of the Argeș monastery that took place in 1517, before the church itself was completed, has a different signification. Thus, the consecration was attended not only by the entire laic and ecclesiastic Wallachian elite, but also by the Constantinople patriarch, Theolipt, by four Greek archbishops from the Balkans and by the envoys of the Athonite community. This article aims to argue that such an exceptional assembly could only be justified by an outstanding objective: the coronation of Neagoe as a Byzantine Emperor during a nocturnal, secret ceremony.

Keywords: orthodox crusade, Argeș monastery, Neagoe Basarab, emperor, Byzantine Commonwealth

FAMILIE ȘI PRACTICI SUCCESORALE

TESTAMENTE CANTACUZINE. SUCCESIUNEA LUI GHEORGHE CANTACUZINO ȘI A SOȚIEI SALE, RUXANDRA

MARIANA LAZĂR*
mlazar_mnc@yahoo.fr

În cadrul elitei române Cantacuzinii s-au individualizat adesea ca personalități marcante, originea lor nobilă, susținută de ideea unei distincții prin naștere, o apreciable avere în bunuri mobile și imobile, moștenite și dobândite și o abilitate politică de alianțe fiind elementele principale care le-au conferit o anumită preeminență în societate. Personalități de excepție, ei au dominat politic și cultural cea de-a doua jumătate a veacului al XVII-lea și începutul celui de-al XVIII-lea, unii dintre urmașii lor reușind să-și mențină acest statut deosebit și în secolele următoare.

De aceea, printr-o incursiune în timp în existența unora dintre Cantacuzini intenționăm să le identificăm poziția în societate și raporturile pe care le-au stabilit cu ceilalți, atât cele afective, cât și cele de tip socio-economic, care le-au definit viața, momentele de cumpănă pe care le-au trăit, modul cum s-au constituit și au funcționat solidaritățile, fie ele de rudenie, fie de interese și opțiunile finale exprimate în dispozițiile testamentare. De remarcat că și în vremea respectivă în reușita socială concureau o serie de factori, în care alături de ascendență, un rol esențial îl dețineau averea, sistemul de alianțe, matrimoniale sau de altă natură, circumstanțele vieții, favorabile sau defavorabile, precum și capacitatea de a accede în anumite grupuri de putere.

Fiu de domn, Gheorghe/Iordache Cantacuzino n-a moștenit personalitatea puternică a tatălui său, Șerban Cantacuzino, probabil și pentru că împrejurările vieții nu i-au fost dintre cele mai prielnice. S-a născut pe la

* Cercet. științific în cadrul Muzeului Național Cotroceni, București.

1675¹, mama sa, Maria, fiind cea de a doua soție a lui Șerban și fiica lui Gheorghe Ghețea clucerul, de origine sud-dunăreană². De-a lungul vieții avea să cunoască momentele dificile, dar și vremurile bune pe care le-a trăit familia; avea numai trei ani când tatăl său dobânda tronul Țării Românești, iar perspectivele păreau dintre cele mai favorabile.

Principe cultivat, provenind dintr-o familie care aprecia cultura, Șerban Cantacuzino considera importantă știința de carte în conturarea profilului complet al unui membru al elitei și, de aceea, a dorit să-și instruiască fiul cu profesori pricepuți, spre a dobândi atât o cultură generală, cât și una politică, gândind probabil că va ajunge cândva domn al țării. Precum unchi și verii săi Cantacuzino, Gheorghe trebuia să cunoască limba greacă³, limba cultă a acestui spațiu de cultură și spiritualitate, dar și limbile latină și italiană.

Din păcate pentru tânărul beizadea, de la sfârșitul lunii octombrie 1688 existența sa avea să înregistreze momente prea puțin fericite, odată cu moartea neașteptată a lui Șerban Cantacuzino; Gheorghe avea atunci numai 13 ani și, deși tatăl său și-l dorise urmaș, la o asemenea vârstă fragedă nu dispunea de abilitățile necesare și nici de experiența politică pentru a conduce o țară, aflată în acel moment într-o conjunctură externă defavorabilă („căci tânăr copil de a<n>i era coconul acela al lui Șerban vodă”)⁴. Experimentații săi unchi, Constantin și Mihai Cantacuzino, l-au considerat mult mai potrivit pentru această funcție pe un alt nepot al lor, marele logofăt Constantin Brâncoveanu. Pentru soția lui Șerban și pentru urmașii săi situația nu a fost dintre cele mai bune, deoarece doamna Maria nu se afla în relații amiabile cu cei doi cumnați, iar Constantin Brâncoveanu

¹ Informațiile privind data aproximativă a nașterii le-am extras din inscripția de pe o piatră de mormânt colectivă de la mănăstirea Dintr-un Lemn (– pusă pentru doamna Maria Cantacuzino, fiul ei, Gheorghe și nepoții lor, Șerban și Gligorie Vlasto, fiii Bălașei Cantacuzino), publicată în *Inscripții medievale și din epoca modernă a României. Județul istoric Vâlcea (sec. XIV-1848)*, coord. Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, București, 2005, p. 429-430.

² Unii autori confundă numele tatălui doamnei Maria, clucerul Gheorghe Ghețea, cu numele altui boier din epocă, Ghinea Rustea Văleanu, și acesta tatăl unei Marii, căsătorită însă cu Șerban Cantacuzino vornicul, nepotul domnului cu acest nume. Prima soție a lui Șerban Cantacuzino fusese Elina, fiica lui Stroe Leurdeanu, care probabil decedase.

³ **BAR**, *Documente Istorice*, DLXXI/41 - dascălul grec al lui beizadea Gheorghe era un Zaharia.

⁴ Radu logofăt Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod (1688-1714)*, ediția Aurora Ilieș, București, 1970, p. 64.

nu i s-a arătat prea favorabil, deși beneficiase din plin de ocrotirea și susținerea răposatului domn și unchi. Locuind sub pază o vreme la mănăstirea Cotroceni, apoi la reședința lor de la Drăgănești, Prahova⁵, doamna Maria a fost nevoită să satisfacă solicitările bănești ale lui Constantin Brâncoveanu, pe motivul achitării impozitelor restante către turci ale soțului său, sub amenințarea că o va trimite la Constantinopol împreună cu toți copiii, să explice atitudinea lui Șerban Cantacuzino și să răspundă pentru sumele datorate⁶.

Considerând precară poziția lor din Țara Românească, în 1689 doamna Maria, cu fiul său, Iordache și fiicele sale, Maria, Casandra și Bălașa, au ales calea exilului, retrăgându-se în Transilvania împreună cu trupele generalului austriac Heissler, în rândul cărora se afla și ginerele ei, Constantin Bălăceanu⁷. Probabil că în momentul plecării nu gândise că nu avea să se mai întoarcă niciodată în țara a cărei doamnă fusese timp de zece ani. Însă, înfrângerea austriecilor la Zărnești în 1690 și moartea lui Bălăceanu le-au spulberat speranțele⁸. De atunci, așa cum se consemnează și pe piatra de mormânt, cu referire specială la fiul său, „au fost pribeag în Ardeal și au șazut la cetatea Brașovului supt protecția chesaricească ani 32”. Constantin Brâncoveanu le-a confiscat averile și moșiile, ceea ce a făcut tot mai dificilă viața lor din anii exilului, deși au beneficiat de protecția imperială și probabil de o stipendie; de altfel, nu deținem

⁵ Ioan Neculce, *Opere. Letopiseșul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ediția Gabriel Ștrempel, București, 1982, p. 322-325; „Început-au Brâncoveanul a sup<a>ra pe do<a>mna lui Șerban vodă cu feluri ș-a-i lua bani de pe unde era mistuiți. Că, fiindu-i nepot și-n cinsté la dânsul, îl știe”.

⁶ Nicolae Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. V, București, 1903, p. 192-194.

⁷ Constantin Bălăceanu, căsătorit cu Maria, fiica lui Șerban Cantacuzino, făcuse parte din delegația trimisă de acest domn la Viena pentru a negocia înlăturarea dominației otomane asupra Țării Românești și alianța cu Imperiul austriac. Moartea neașteptată a lui Șerban Cantacuzino a întrerupt aceste negocieri, o parte din membrii delegației întorcându-se în țară, alții fiind reținuți la Viena. Constantin Bălăceanu a refuzat să revină la București și a reușit să-i convingă pe austrieci să trimită trupe în Muntenia pentru a o ocupa și a-l îndepărta, probabil, pe Brâncoveanu. Comandanții austrieci, negociind cu noul domn Constantin Brâncoveanu și cu sftetnicii lui, au conștientizat faptul că nu dispun de suficiente forțe pentru a stăpâni această țară și s-au retras în Transilvania, luându-o și pe doamna Maria, cu fiul și fiicele ei, vezi Radu logofăt Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod*, p. 58-67, „și alte fumuri mai mari acei mueri urla în cap” (p. 67 – este exprimată aici opinia unui apropiat al lui Constantin Brâncoveanu).

⁸ *Ibidem*, p. 78-79; Ioan Neculce, *Opere*, p. 324 și urm.

informații cu privire la resursele financiare de care mai dispuneau în momentul plecării. Deși invitați de împărat, nu au mers la Viena, preferând să rămână în Transilvania, la Sibiu sau la Brașov, în speranța probabilă a unei reîntoarceri în țară și a obținerii unor venituri de pe proprietățile lor. Nu dispunem de prea multe date privind viața lor în exil; probabil că Gheorghe Cantacuzino și-a continuat pregătirea intelectuală, a învățat limba latină, italiana, germana, pentru a comunica și corespunda cu autoritățile imperiale.

Reluarea relațiilor cu rudele sale din familia Cantacuzino și cu vărul Constantin Brâncoveanu s-a produs mult mai târziu, probabil când aceștia au considerat că nu mai reprezintă un pericol pentru poziția lor. Dintr-o scrisoare a lui Constantin Brâncoveanu adresată „vărului Iordache”, în noiembrie 1698, ca răspuns la două scrisori ale acestuia, prin care-l ruga să poruncească ispravnicilor din satele lui să-i trimită bunuri de „trebuința casei”, reiese că se restabiliseră între ei raporturi amiabile, pe considerentul că „sângele apă nu se face”⁹. Probabil că din acel moment sau chiar anterior i-au fost retrocedate mai multe din moșiile care compuneau domeniul funciar al lui Șerban Cantacuzino, desemnându-și ispravnici pentru supravegherea acestora și încasarea veniturilor¹⁰. Cu aceeași scrisoare Brâncoveanu îi trimitea și 100 de zloți, precum și argintăria familiei, confiscată de domn de la oamenii lor pe seama sa, conform unei liste, probabil imediat după plecarea doamnei Maria și a copiilor ei; dintre aceste obiecte, unele le luase pentru „treaba mesii noastre”, dar le-a „preînnoit și iară le-am pus la loc”. Mărturisea că nu i le înapoiase până atunci (deși trecuseră aproape zece ani!) tocmai pentru a-i prezerva moștenirea, deoarece fiind prea tânăr, nu ar fi luat deciziile cele mai adecvate și le-ar fi înstrăinat, însă acum îl considera capabil „să le poți chivernisi cele părintești”. În același an Constantin Brâncoveanu îi întărea vărului său, Gheorghe Cantacuzino, moșia în Tăriceni, Ilfov, pe care acesta o cumpărase prin propriul ispravnic, deoarece se afla între moșiile deținute de la tatăl său, Pupezeni și Făurei - deci avea stăpânirea efectivă asupra acestora¹¹.

⁹ *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, editate de G. Gr. Cantacuzino și publicate de Nicolae Iorga, București, 1902, p. 167-169.

¹⁰ George Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București (1634-1800)*, București, 1982, p. 206-207, la 1714 este menționat un Procopie logofețel, ispravnicul lui Gheorghe Cantacuzino pentru moșiile și țigani din Țara Românească.

¹¹ **BAR**, *Documente Istorice*, CXXXIV/26.

După moartea lui Constantin Brâncoveanu se pare că descendenții lui Șerban Cantacuzino și-au mai recuperat o parte din proprietăți. Constantin Brâncoveanu îi confiscase doamnei Maria, după plecarea ei din țară, satul Betejani din Olt¹², primit ca zestre de la tatăl său, pe care în 1708 îl dăruise fiilor lui, Constantin și Radu Brâncoveanu¹³. În 1714, Ștefan Cantacuzino, ca domn al țării, îi retroceda mătușii, doamna Maria, acest sat, pe care ea îl va da ca zestre fiicei sale Bălașa¹⁴.

Ulterior, sub Nicolae Mavrocordat, în condițiile în care și statutul lui Gheorghe Cantacuzino se modificase, mai mult ca sigur că ei n-au mai deținut moșii în Muntenia, domnul fanariot confiscându-le pe seama domniei și dăruindu-le, el sau urmașii, unor favoriți sau unor mănăstiri¹⁵.

Destul de târziu, în raport cu practica vremii, „neputând afla obraz ca acela ca să-i fie dă potrivă, atât cinstii lui, cât și neamului”¹⁶, pe la 1709, Gheorghe Cantacuzino s-a căsătorit cu o rudă a sa, Ruxandra Ruset¹⁷. Înrudirea dintre familiile lor constituia un impediment pentru

¹² Iolanda Țighiliu, *Detalii privind domeniul lui Constantin Brâncoveanu voievod*, în **RI**, nr. 3-4/1995, p. 401, „de l-au stăpânit în silă și fără de nici o dreptate”.

¹³ *Viața lui Costandin vodă Brâncoveanu*, de Radu vel logofăt Greceanu, cu Note și anexe, de Ștefan D. Grecianu, București, 1906, p. 272, 275.

¹⁴ **BAR**, *Documente istorice*, XII/10.

¹⁵ *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, p. 251- le era confiscată moșia Breaza, partea lui și a vărului său, Toma Cantacuzino, care trecuse de partea rușilor în 1711, și dăruită lui Iordache Crețulescu, ginerele lui Constantin Brâncoveanu; în 1735 Grigore Ghica dona ctitoriei sale, mănăstirea „Sfântul Pantelimon”, trei dintre moșiile care aparținuseră lui Șerban Cantacuzino, Rușii din Saac, Piersica din Ialomița, vii de la Sărata și îi întărea ca poslușnici oamenii stabiliți în Drăgăneștii, Prahova, tot proprietate a lui Cantacuzino, vezi *Eforia Spitalelor Civile din București*, ediție întocmită de Alexandru Galeșescu, București, 1899, p. 170-171.

¹⁶ Radu logofăt Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu*, p. 172.

¹⁷ **Hurmuzaki**, XIV/1, vol. editat de Nicolae Iorga, p. 578 – scrisoarea lui Constantin Brâncoveanu către patriarhul Hrisant Notara, prin care-i anunța atât nunta fiului său Ștefan, cât și pe cea a vărului său Iordache / Gheorghe beizadea. De obținerea unor dispense patriarhale aveau nevoie ambele familii, Brâncoveanu pentru că era văr de al doilea cu Ilie Cantacuzino, tatăl viitoarei nore, Bălașa, iar Gheorghe Cantacuzino pentru că era văr de al doilea cu beizadea Iordache Ruset, tatăl Ruxandrei, viitoarea soție. Vezi și considerațiile Violetei Barbu în *Ordo Amoris. O istorie a instituției căsătoriei în Țara Românească în secolul al XVII-lea*, București, 2011, p. 115-116, care nu stabilește corect înrudirea dintre Cantacuzino și Ruset, punând-o în relație cu mariajul din 1705 al fiicei lui Constantin Brâncoveanu, Ancuța (care nu era vară, ci nepoată lui Gheorghe Cantacuzino), cu Nicolae Ruset; de precizat că Ruxandra Ruset nu era nepoată de frate lui Nicolae Ruset, ci verișoară de gradul al doilea. De remarcat că și pentru

căsătoria celor doi, deoarece canoanele religioase interziceau o asemenea alianță matrimonială, pentru realizarea ei fiind nevoie de acordarea unei dispense patriarhale; astfel că „scriind la Patrierșie la Țarigrad, i-au dat blagoslovenie ca să o poată lua”. Ruxandra era nepoată a doi domni: prin tată, Iordache, descindea din Antonie Ruset al Moldovei, acesta fiind înrudit cu familia Cantacuzino ca văr primar cu Șerban Cantacuzino, iar prin mamă, din Grigore Ghica, vajnicul dușman al Cantacuzinilor. Nici ea nu se afla într-o poziție prea bună, familia Ruset decăzând după detronarea bunicului și locuind se pare în Țara Românească, sub protecția lui Constantin Brâncoveanu. Mediarea acestei căsătorii a făcut-o probabil Constantin Brâncoveanu, Ruxandra fiindu-i și lui nepoată, de altfel domnul muntean ocupându-se de călătoria ei la Brașov, însoțită de doi boieri și de jupânesele lor. Totodată, în locul său, ca naș de cununie a asistat vărul lor, Toma Cantacuzino, fiul lui Matei, fratele lui Șerban Cantacuzino, la nuntă participând și celălalt văr, Radu Cantacuzino, fiul stolnicului Constantin, însoțit de „alți coconi dă boiari”¹⁸. Această căsătorie a fost una fericită, chiar dacă au trecut prin momente dificile, independente de voința lor, întemeiată pe respect reciproc și afecțiune, în diata sa Gheorghe adresându-i-se cu „preaiubita soția mea”. A fost de asemenea un mariaj „binecuvântat” prin cei cinci fii - Șerban, Constantin, Iordache, Matei, Toma - și trei fiice - Maria, Ilinca și Smaranda (Manda în text)¹⁹, ale căror nume le regăsim în familia Cantacuzino, purtate de părinții cuplului, de bunici, surori, unchi sau veri.

Anii exilului nu au fost tocmai ușori, fără oameni credincioși în preajmă („cei ce au fost, m-au lăsat toți și s-au risipit”)²⁰, cu o familie

căsătoria Ancuței cu Nicolae era necesară o dispensă a Bisericii, pe care nu știm dacă au solicitat-o și obținut-o, deoarece Constantin Brâncoveanu era văr de al doilea cu Iordache Ruset; vezi și gen. Radu Rosetti, *Familia Rosetti, I, Coborătorii moldoveni ai lui Lascaris Rousaitos*, București, 1938, p. 15-31.

¹⁸ Radu logofăt Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu*, p. 173.

¹⁹ Mihai Cantacuzino în *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. Nicolae Iorga, București, 1902, p. 271, 284-291, deși contemporan cu ei, nu-i menționează decât pe ultimii trei băieți, Iordache, Matei și Toma, și pe două dintre fete, Maria și Ilinca; P. V. Năsturel, *Neamul boierilor Cantacuzini din ramura lui Șerban voevod*, în *LAR*, 1908, p. 326, 328, îl identifică în documente și pe Constantin, pe care însă îl presupune a fi mezinul familiei. Din modul cum sunt enumerați în testamentele tatălui și mamei, dar analizând și alte aspecte, considerăm că acesta a fost cel de-al doilea fiu al lui Gheorghe Cantacuzino.

²⁰ *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, p. 168.

numeroasă, probabil fără relații apropiate cu rudele sau cu alte mari familii boierești²¹. Această relativă detașare și-a avut și partea bună, Gheorghe Cantacuzino nefiind prins în multitudinea de raporturi sau de intrigi de la curtea brâncovenească. Destinul familiei sale avea să se schimbe odată cu victoriile austrieșilor asupra otomanilor în 1716. Boierii munteni filohabsburgici, care de fapt determinaseră și ajutaseră la luarea ca prizonier a lui Nicolae Mavrocordat de către austriești, motiv pentru care se și refugiaseră în Transilvania, s-au adresat principelui Eugeniu de Savoia, exprimându-și dorința ca, în cazul în care Imperiul austriac elibera Țara Românească de către turci, să-l desemneze ca domn pe Gheorghe Cantacuzino, solicitare pe care principele o supunea atenției împăratului Carol al VI-lea²². Este posibil ca acest demers al boierilor să fi fost făcut dacă nu din inițiativa, în orice caz având consimțământul lui Cantacuzino. O delegație desemnată de marii boieri s-a deplasat la Viena și, printr-un memoriu adresat împăratului, propuneau numirea acestuia ca domn al țării. Răspunsul împăratului a fost unul favorabil, arătându-și disponibilitatea „să cinstească...cu vrednicia de voievod și principe pe cel de mare cuviință Gheorghe Cantacuzino, pentru...credință ce a arătat cu multe semne, pentru înțelepciunea și multa lui bunătate, pentru strălucirea neamului”²³.

Însă, la tratativele de pace de la Passarowitz (1718) Imperiul austriac a reușit să obțină stăpânirea numai asupra Olteniei; prin decretul imperial din februarie 1719 privind organizarea administrativă a acestei

²¹ În perioada respectivă Gheorghe Cantacuzino cu soția sa, Ruxandra, și socrul său, beizadea Iordache Ruset, care probabil locuia cu familia ginerelui său, participau împreună cu alți boieri munteni, Toma Cantacuzino și Grigore Băleanul, cu fiul său, la nunta contelui Bartolomeo Feratti, medicul lui Constantin Brâncoveanu, cu nobila transilvăneană Agnes Kalnoki, oficiată la Brașov (Violeta Barbu, *op. cit.*, p. 292).

²² **Hurmuzaki**, vol. VI, p.192, 232; în rândul lor se regăsesc principalii dregători ai lui Constantin Brâncoveanu și Ștefan Cantacuzino: Radu Golescu, Grigore Băleanu, Șerban Bujoreanu, Ilie Știrbei, Stănie Leurdeanu, Constantin Brăiloiu, Matei Crețulescu, Barbu Greceanu, majoritatea înrudiți cu familia Cantacuzino. Printre acești mari boieri îl identificăm și pe Radu Popescu, care ulterior, devenit dregător al lui Nicolae Mavrocordat, va exprima în cronică sa aprecieri nu prea favorabile la adresa lui Gheorghe Cantacuzino.

²³ Mihai Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 272-276; din delegația respectivă făcuseră parte episcopul Damaschin al Râmnicului, marele vornic Șerban Bujoreanu, serdarul Drăghici Strâmbeanu (acesta fiind unul dintre boierii care o însoțiseră pe Ruxandra la Brașov, la căsătoria ei cu Gheorghe Cantacuzino), Matei Crețulescu (cumnat cu Gheorghe Cantacuzino, soția sa Zoița fiind soră cu Ruxandra).

provincii Gheorghe Cantacuzino a fost desemnat drept ban, înștiințându-se locuitorii ca „cinste și respect să i se dea și ascultare la toate poruncile lui și la toate lucrurile lumești”²⁴. Menținând într-o fază inițială guvernarea acestei provincii prin boierii români rămași în Oltenia, simpatizanți lor, autoritățile austriece au instituit o Administrație, compusă din Președinte/Ban, care până în 1726 a fost Gheorghe Cantacuzino, secondat în actul administrativ și judecătoresc de un consiliu compus din trei mari boieri și un secretar, împreună cu care adopta deciziile potrivite. Aceasta era totuși subordonată autorității centrale imperiale austriece, ale cărei hotărâri trebuia să le aducă la îndeplinire. Pentru activitatea lor primeau un salariu, care le asigura un trai potrivit rangului, lor și familiilor, al lui Cantacuzino fiind de 6000 de florini anual²⁵.

Din acel moment, Gheorghe Cantacuzino, împreună cu familia, care le includea și pe mama sa, Maria, și pe surori, Maria Bălăceanu și Bălașa Vlasto, cu familiile lor, au venit să locuiască la Craiova, în Casele Băniei. Probabil că și datorită poziției sale o parte din rude au deținut funcții de conducere în administrația Olteniei, precum cumnatul său, Grigore Vlasto, consilier în mai multe rânduri, înnobilit de austrieci cu titlul de baron, sau nepoții, Istrate Urdăreanu (fiul surorii sale Elina) și Ioan Bălăceanu. Pentru Cantacuzino dobândirea acestei funcții a fost deosebit de importantă, atât pentru și venituri, cât și pentru că el și rudele lui au putut să-și recupereze proprietățile familiei din Oltenia și să mai achiziționeze altele. În această provincie stăpânea la 1733, pe lângă Băcleș, și moșii la Runcu, Dobrița și Bălțișoara²⁶.

Urmând exemplul familiei, în special al tatălui său, Gheorghe Cantacuzino ctitorește la Craiova o biserică din lemn – „Biserica din Pisc”, act de credință și recunoștință, dar menit și să-i sublinieze statutul social și politic²⁷.

Treptat, diferențele de opinie dintre autoritățile imperiale și boierii români cu privire la modalitatea de a guverna provincia nu au întârziat să apară, activitatea lui Gheorghe Cantacuzino și a consilierilor săi români

²⁴ *Ibidem*, p. 280.

²⁵ Șerban Papacostea, *Oltenia sub stăpânirea austriacă (1718-1739)*, ediție îngrijită de Gheorghe Lazăr, București, 1997, p. 252, 261.

²⁶ *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, p. 300-301; acestea proveneau din moștenirea cantacuzină și erau solicitate și de fiii vărului său Ștefan Cantacuzino, Radu și Constantin, refugiați tot în Imperiul Habsburgic.

²⁷ Nicolae Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor din România. I, Țara Românească*, vol. I-II, Craiova, 1970, p. 223.

de aplicare a politicii austriece fiind socotită necorespunzătoare. Astfel că, pentru eficientizarea sa, în 1726 oficialii imperiali au decis să instituie un control direct asupra activității Administrației și în septembrie l-au destituit din funcție pe Gheorghe Cantacuzino, desemnând în locul său un nobil austriac. Pentru serviciile aduse Imperiului și fidelitate, Gh. Cantacuzino era totuși răsplătit cu titlul onorific de general și cu o pensie viageră de 3000 florini anual, încasați din Cassa inspectoratului Transilvaniei, unde trebuia să se mute cu familia²⁸; era probabil o modalitate de a-l îndepărta din Oltenia, pentru ca în jurul său să nu se coaguleze o opoziție a boierilor pământeni, care nu erau de acord cu politica de centralizare a austriecilor, cu efect negativ asupra statutului lor²⁹. Mai mult ca sigur deranjat de destituirea sa, ca și de domiciliul impus, Gh. Cantacuzino a tot amânat plecarea, astfel că în 1728 autoritățile austriece au intervenit cu mai multă fermitate, determinându-l să evacueze Casele Băniei și să se mute în Ardeal³⁰. Din acel moment a părăsit țara și a locuit la Sibiu împreună cu familia.

În perioada respectivă și-a căsătorit și doi dintre copii, pe fiul cel mare, Șerban și pe una dintre fiice, Maria; până în acest moment nu am reușit să aflăm cu cine a fost căsătorit Șerban³¹, însă despre Maria știm că a fost soția lui Toma Brăiloiu³².

În 1731 Gh. Cantacuzino s-a adresat austriecilor, probabil chiar împăratului, ca să i se permită reîntoarcerea în Oltenia, printre ai săi. Răspunzând solicitării lui, autoritățile imperiale au stabilit anumite condiții pe care trebuia să le respecte pentru a primi aprobarea de a locui în această provincie³³. Nu știm dacă atunci i s-a permis să revină sau mai târziu, în orice caz în mai 1733, când își redacta testamentul, se afla la Craiova.

²⁸ Constantin C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei supt austrieci*, vol. II (1726-1732), București, 1944, p. 106, 111.

²⁹ Șerban Papacostea, *Oltenia sub stăpânirea austriacă*, p. 264-265.

³⁰ Constantin C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei supt austrieci*, vol. II, p. 303.

³¹ Nicolae Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. V, p. 152, un rezumat din protocoalele corespondenței administrației austriece din Oltenia - la 1735 era înregistrată judecata dintre „groful” Șerban Cantacuzino, posibil fiul lui Gheorghe Cantacuzino, și soacra lui Maria, pentru zestrea fiicei ei; se precizează că medierea acestei căsătorii o făcuseră Dositei Brăiloiu și nora sa Maria, fiica lui Gheorghe Beizadea.

³² Mihai Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 284.

³³ Constantin C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei supt austrieci*, vol. II, p. 455.

Testamentul se impusese de ceva timp și în practica succesorală din societatea românească a vremii, iar sub forma sa scrisă în special la nivelul elitei. Din analiza testamentelor, dar și a altor tipuri de surse istorice păstrate din epoca respectivă, reiese că oamenii timpului manifestau în esență o mentalitate religioasă și tindeau, cel puțin la nivel ideatic, să-și orânduiască viața sau cel puțin momentele esențiale ale existenței lor potrivit preceptelor creștine. Concepțiile creștine privind cele două lumi, „cea de aici și cea de dincolo” și permanenta interferență dintre ele, viața în plan terestru constituindu-se numai ca o etapă, direct relaționată cu o altă existență după moarte, pe care de fapt o condiționa în special în momentul judecății divine³⁴, se regăsesc, mai mult sau mai puțin exprimate, și în mărturiile rămase de la românii Vechiului Regim. Credințele referitoare la consecințele faptelor din viața pământească asupra destinului sufletului în lumea cealaltă denotă o conștientizare a păcatului și a unei responsabilități individuale, cel puțin la nivelul unei părți a societății românești, o asumare care determina căința și dorința de ispășire în vederea obținerii mântuirii³⁵.

Potrivit acestor credințe, destinul sufletului celui decedat putea fi influențat în sens pozitiv, spre dobândirea iertării divine la Judecata de Apoi, și prin intervenția celor vii, rolul principal de intercesor revenind familiei; rudele rămase în viață deveneau atât beneficiari, cât și executori testamentari, iar intercesiunea lor se manifesta prin gesturi pioase și rugăciuni, prin donațiile către Biserică și către cei săraci, precum și prin slujbele de comemorare liturgică a celui trecut în neființă oficiate de preoți, potrivit tradiției și practicilor mai vechi.

Inevitabilitatea și imprevizibilitatea sfârșitului îl obliga astfel pe orice bun creștin la o preîntâmpinare adecvată a morții, prin fapte bune, cucernice, dar și prin întocmirea la timp a diatelor. Autoritățile, cu precădere cele ecleziastice, afirmau datoria întocmirii testamentului înainte

³⁴ Philippe Ariès, *Omul în fața morții*, vol. I, București, 1996, p. 131-133, 199-219; Aaron J. Gurjewitsch, *Individul în Evul Mediu european*, Iași, 2004, p. 108-119; Violeta Barbu, *De bono coniugali. O istorie a familiei din Țara Românească în secolul al XVII-lea*, București, 2003, p. 135-137.

³⁵ Eadem, “*Sic moriemur*”. *Discourse upon Death in Vallachia during the Ancien Regime*, în **RRH**, XXXIII, nr.1 - 2/1994, p.101-121; Andrei Pippidi, *Vision de la mort et de l'au-delà dans les anciennes sources roumaines*, în **RRH**, XXXIII, nr.1-2/1994, p. 91-99; Maria Crăciun, *Piety and Individual Options in Moldavian Donation Deeds, 14th to 16th Centuries*, în vol. *Church and Society in Central and Eastern Europe*, coord. Crăciun Maria, Oliviu Ghitta, Cluj Napoca, 1998, p. 319-338.

de a trece „în lumea de dincolo”, în sensul reglementării tuturor aspectelor succesoriale, atât a celor referitoare la „partea sufletului”, cu detalieri asupra locului de înhumare, a milosteniilor și slujbelor de pomenire, toate menite să contribuie la iertarea păcatelor și, în final, la mântuire și viața veșnică, dar și a celor relative la distribuirea averii, pentru a nu genera conflicte ulterioare între moștenitori³⁶. În preocuparea sa de revigorare morală a societății române, mitropolitul Antim Ivireanul a încercat să reglementeze mai strict și problematica succesiunii, elaborând un model de diată și solicitându-le tuturor redactarea acesteia înainte de a deceda³⁷.

Aceste credințe se regăsesc sintetizate și în diata lui Gheorghe Cantacuzino, în al cărei preambulul sunt prezente reflecții din Vechiul Testament, din Eclesiast, despre efemeritatea și deșertăciunea acestei lumi, și din Noul Testament, despre menirea faptelor bune, despre neprevăzutul sfârșitului vieții și datoria fiecărui creștin de a avea totul pus în ordine. Pornind de la asemenea precepte religioase și aflat în deplinătatea facultăților mintale, acest fiu de domn considera că trebuia să-și stabilească foarte clar succesiunea, să-și „așeze” și „tocmească” averea mobilă și imobilă moștenită de la părinți și strămoși, precum și pe aceea dobândită de el.

Mai întâi, ca o consecință a buneii conviețuiri pe care o avusese cu „preaiubita soția mea” și a respectului pe care i-l purta, îi preciza Ruxandrei poziția preeminentă în raport cu fiii în administrarea bunurilor familiei, „să fie stăpână în casă la toate”. Sfaturile adresate copiilor săi se constituiau în reguli de comportament atât în relația cu mama lor, față de care trebuiau să-și manifeste respectul filial și să-i acorde „ascultarea, plecăriunea și cinstea”, după cum era cuviincios, dar și în raporturile dintre ei. Parcă rememorând îndemnul bunicii sale, Elina Cantacuzino, pe care le adresase fiilor ei în testamentele din 1667 și 1681³⁸, beizadea Cantacuzino își sfătuia fiii „să să aibă în dragostea cea adevărată”, cei mari să-i îndrume și ajute pe cei mai mici, iar aceștia să le arate respectul cuvenit. Consecința adoptării acestui tip de conduită o reprezenta dobândirea sprijinului divin și a binecuvântării sale părintești.

³⁶ Pierre Chaunu, *La mort à Paris, XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris, 1978, p. 297-298 - despre secțiunile ce structurau un testament în societatea franceză începând cu secolul al XVI-lea.

³⁷ Antim Ivireanu, *Opere*, ediția Gabriel Ștrempel, București, 1972, p. 392-393; Violeta Barbu, *De bono coniugali*, p. 148-150.

³⁸ *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, p. 105.

În ceea ce privește succesiunea, în testamentul său se delimitează trei secțiuni: prima referitoare la averea lăsată soției sale „preaiubite”, a doua privind averea lăsată copiilor, inclusiv pentru zestrea fetelor și o a treia relativă la partea destinată „pomenirii păcătosului meu suflet”. Soția sa, în calitate de dublă, de beneficiar, dar și de executor testamentar, dobânda satul Florești, de pe Colentina, (sat ce fusese cumpărat de Șerban Cantacuzino pe când era boier³⁹), precum și o moșie nenumită. De altfel, majoritatea moșiilor pe care le lăsa urmașilor nu au menționat numele, probabil pentru că Gh. Cantacuzino nu avea în posesia sa toate actele prin care fusese dobândită stăpânirea lor și nu le cunoștea denumirile. Tot Ruxandrei („Sanda”) îi dăruia o serie de bijuterii, precum cercei cu diamante și rubine („balaș”), brățări de aur cu diamante, o cruce cu diamante, șiraguri de perle (mărgăritare), inele din aur cu diamante și rubine – interesant este faptul că fiecare obiect era și evaluat, putând astfel aprecia valoarea unor asemenea bijuterii în epocă –, totalizând 6775 taleri, iar ca bani lichizi îi lăsa 200 de galbeni. Soția sa dobânda deplina dispoziție asupra tuturor acestor bunuri mobile și imobile, numai satul, pentru că era moștenire a familiei, trebuia la moartea ei să-l lase unuia dintre fii.

Toate celelalte sate și moșii, viile, morile, rumâni și țigani, atât cele de moștenire „după catastiful răposatei moșii méle, doamnei Elenii” și de la tatăl său, Șerban Cantacuzino, cât și cele cumpărate de el, reveneau celor cinci fii ai săi. În ceea ce privește moștenirea de la bunicii Cantacuzino, reiese că în posesia lui Gh. Cantacuzino se afla catastiful cu partea din averea imobilă a familiei care-i revenise în 1667 lui Șerban Cantacuzino, prin primul testament al mamei lui, Elina. Este posibil ca el să nu fi știut sau să nu fi luat în considerare faptul că tatăl său fusese exclus în 1681, prin cel de al doilea testament al Elinei, de la moștenirea în indiviziune cu frații săi a domeniului funciar al Cantacuzinilor, pe motiv că devenise domn al țării⁴⁰, decizie testamentară respinsă de Șerban și recunoscută și întărită, după moartea acestuia, de Constantin Brâncoveanu și de o serie de patriarhi și mitropoliți, la solicitarea și în beneficiul lui

³⁹ Mariana Lazăr, *Domeniul boieresc al lui Șerban Cantacuzino*, în **SMIM**, vol. XV, 1997, p. 208.

⁴⁰ *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, p. 104-110; Mariana Lazăr, *Domeniul feudal cantacuzin în opțiunile testamentare ale Elinei Cantacuzino*, în vol. *Studii și articole de istorie și istoria artei*, editat de Muzeul Național Cotroceni, București, 2001, p. 39-49.

Constantin și Mihai Cantacuzino⁴¹. Sau, s-ar fi putut ca unchii săi să-și fi revizuit mai târziu poziția și să fi revenit la primul testament al Elinei Cantacuzino, incluzându-l printre moștenitori și pe fiul lui Șerban. Din testament nu reiese foarte clar dacă Gh. Cantacuzino deținea stăpânirea efectivă asupra proprietăților ce-i reveniseră lui Șerban Cantacuzino din domeniul părintesc sau numai le revendica; știm însă că în 1720 stăpâna din domeniul cantacuzin moșia Breaza, în coproprietate cu vărul său, Toma Cantacuzino, moșie ce le era confiscată atunci de Nicolae Mavrocordat. De altfel, în momentul redactării testamentului fiii săi deveneau, împreună cu ceilalți veri și nepoți, succesori și ai lui Toma Cantacuzino, deoarece acestuia „nu i-au rămas nici fii, nici fiice” după moarte.

Aceste proprietăți situate „dencolo de Olt și dencoace de Olt”, după ce le recuperau, aveau să revină succesorilor săi în linie masculină, adică celor cinci feciori, care urmau să le împartă „frățeste, potrivit bună cu rea și rea cu bună, ca să ia fieștecare potrivă den toate”, pe când fetele erau sau urmau a fi înzestrate în special cu bunuri mobile și bani. Dăruia fiecăruia dintre cei patru fii mai mici câte 500 de taleri, cel mare, Șerban, primindu-i deja cu ocazia căsătoriei, precum și bunurile deținute de familie „haine, arginturi scule, vase de cositoriu și de aramă”. În plus, lui Constantin îi mai dăruia moșia Piersica, din Ialomița (cumpărată tot de Șerban Cantacuzino), iar lui Matei partea sa din moșia Breaza, din Prahova, împreună cu partea ce-i revenea din succesiunea lui Toma Cantacuzino.

Referitor la celelalte două fiice, Ilinca și Manda, în cazul în care deceda înainte să le căsătorească, lăsa soției sale două bijuterii în valoare de 7500 de taleri (un brâu de aur cu diamante și un surguci cu un smarald mare în mijloc și cu rubine), pe care aceasta la momentul potrivit să le vândă și cu banii obținuți, adăugând și bunuri din casă, să le înzestreze. Tot lor le dăruia două moșii și câte opt țigani, precizând că fiicei mai mari, Mariei, la căsătoria ei îi dăduse bani ca să-și cumpere o moșie. Preocuparea sa era de a le înzestra în mod egal, pentru a nu o nedreptăți pe vreuna.

Ultima secțiune a testamentului cuprinde dispozițiile privind locul de „veșnică odihnă” și pe cele referitoare la partea din avere rezervată slujbelor de înmormântare și pomenire. Prevederile sale sunt relevante pentru mentalitatea religioasă a unui membru al elitei române în secolul

⁴¹ *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, p. 123-153, 158-161.

al XVIII-lea, care nu înregistrează diferențe semnificative față de veacul precedent, ci numai unele detalieri privind practicile religioase. Mai întâi își îndatora soția, fiii sau, în cazul în care aceștia nu reușeau, pe celelalte rude să-i ducă rămășițele pământești la mănăstirea Cotroceni, ctitoria lui Șerban Cantacuzino, și să le înhumeze în mormântul tatălui său, mărturisind astfel acea solidaritate familială care depășea granițele existenței terestre și poate regretul că nu se mai reîntorsese în Muntenia. Dăruia acestui așezământ monastic o moșie cumpărată de el pe când se afla la Brașov (deși nu o numește, este vorba de moșie în Tăriceni; de altfel această mănăstire mai deținea acolo părți de moșie⁴²). Pentru cheltuielile de înmormântare lăsa 500 de taleri, deoarece se impunea ca aceasta să se desfășoare potrivit cu rangul său, iar pomenirilor până la trei ani le aloca alți 500 taleri, întrucât milostenia arătată celor săraci, una dintre componentele slujbelor de pomenire, trebuia susținută financiar. Sărindarele, destinate rugăciunilor preoților pentru mântuirea sufletului său, intrau în responsabilitatea Ruxandrei, iar pentru ele alocase anumite sume, 100 galbeni pentru un sărindar dat unui patriarh, 200 taleri pentru două la doi arhierii, și 2000 taleri pentru 200 de sărindare de câte 10 lei fiecare, pe la diferite biserici.

O ultimă prevedere viza eventualitatea decesului soției sale înainte de ajungerea la maturitate a fiilor lor, moment în care Ruxandra trebuia să desemneze epitropi fie din neamul lui, fie din neamul ei sau chiar dintre străini, oameni care să manifeste „grijă creștinească” și „să-i chivernisească până se vor face de vârstă”.

În final, impunea îndeplinirea nestrămutată a dispozițiilor sale testamentare, solicitând bunăvoința Domnului și a Maicii Sale pentru cei care respectau prevederile din diata sa și blestemul divin asupra celor care le încălcau „măcară cât de puțin”. Testamentul era întărit cu semnătura și sigiliul său.

Din momentul redactării testamentului beizadea Gheorghe Cantacuzino a mai trăit un an în Oltenia aflată tot sub stăpânire austriacă, la Craiova, stingându-se din viață în mai 1734, la vârsta de 59 de ani⁴³; a fost înmormântat alături de mama sa și de doi dintre nepoții de soră la

⁴² ANIC, *Mănăstirea Cotroceni*, LVIII/3,4; se pare că urmașii săi nu au donat mănăstirii această moșie, deoarece nu se regăsește în stăpânirea ei.

⁴³ Piatra de mormânt de la mănăstirea Dintr-un Lemn infirmă informația lui Mihai Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 284, că ar fi murit în 1739, informație preluată și de alți autori.

mănăstirea Dintr-un Lemn și nu la Cotroceni, neputând reveni în Muntenia.

După moartea lui Gheorghe Cantacuzino familia sa a continuat să locuiască în Oltenia și probabil din 1736, odată cu izbucnirea unui nou conflict militar austro-turc, în situația generală de insecuritate s-au refugiat în Transilvania, la Brașov⁴⁴; nu se știe dacă au mai primit ceva stipendii din partea Curții Imperiale de la Viena. După încheierea păcii între cele două imperii (Belgrad, 1739), analizând perspectivele, inclusiv situația financiară, Ruxandra Cantacuzino, împreună cu fiii și fiicele sale au solicitat în 1740 și au obținut aprobarea sultanului și a domnului țării, Constantin Mavrocordat, de a se reîntoarce în Muntenia⁴⁵; este posibil ca la obținerea acestui acord să fi contribuit și vărul ei, principele Grigore II Ghica.

Ulterior, prin intervenția pe lângă noul domn muntean, Mihai Racoviță, au reușit să recupereze o parte din proprietățile stăpânite de Șerban Cantacuzino și, în special, dintre cele pe care răposatul domn le achiziționase pe când era boier. Acordul domnului de retrocedare era motivat astfel: „de vrème ce răposatul Șărbănu vodă Cantacuzino n-au fost cu nici un fel de împotrivire asupra împărăției sau împotriva țării, ci au murit în scaunul țării și în cinstea domniei cu pace, așijderea și fiu-său, Gheorghe beizadea, fiind pe acéle vremi nevârstnic și măcar că pentru multele întâmplări ale vremilor au pribegit în țară streină, dar în toată viața lui, păzindu-și treaba și streinătatea, nu s-au amestecat a face vreo turburare sau vreo împotrivire, nici la vremi de pace, nici la vremi de războaie, nici au fost pricinuitoriu a aduce pământului țării aceștia vreo pagubă”⁴⁶. Recuperarea moșiilor moștenite de răposatul său soț de la părinți era absolut necesară, deoarece Ruxandra trebuia să asigure fiilor și fiicelor sale o anumită avere, care să le permită o existență cât de cât potrivită rangului lor. În mod sigur Ruxandra a reușit să obțină restituirea caselor lui Șerban Cantacuzino de pe Podul Mogoșoaiei, întrucât acestea se regăsesc printre bunurile moștenite de fiii săi, Matei și Toma. În ceea

⁴⁴ Nicolae Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. V, p. 154, în 1737 la solicitarea doamnei Ruxandra („Măria Sa Ghinărărița”), Radu Olănescu îi înmâna trimisului ei 500 de zloți rezultați din vânzarea băcăniilor de la Râmnic, cu care fusese însărcinat de „Măria Sa Ghinăralul”.

⁴⁵ Mihai Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 285-286.

⁴⁶ **BAR**, *Documente Istorice*, CCII/12; Mihai Racoviță era înrudit cu familia Cantacuzino, mama sa fiind o Cantacuzină.

ce privește însemnatul domeniu funciar al postelnicului Constantin Cantacuzino, se pare că urmașii lui Șerban Cantacuzino au obținut numai un număr mic de moșii dintre cele deținute de străbunii lor, restul fiind stăpânite de descendenții fraților săi, de fapt numai partea din proprietățile confiscate Cantacuzinilor în 1716 de Nicolae Mavrocordat pe care aceștia reușiseră să o recupereze ulterior.

Reintegrarea acestei familii în societatea timpului a fost relativ dificilă, deoarece nici rudele lor cantacuzine nu mai dețineau principalele funcții în sfatul domnesc. De remarcat faptul că nepoții lui Șerban Cantacuzino nu au reușit să dobândească poziții importante în divan, nefiind unii dintre apropiații domnilor fanarioți.

În acest efort de a redobândi un statut social, dar și de a-și consolida situația materială, anii exilului spunându-și cuvântul asupra dimensiunii averii lor, s-au înscris și alianțele matrimoniale pe care Ruxandra le-a gândit pentru fiii și fiicele sale, cu familii care acum erau plasate în primul eșalon al elitei muntene – Dudescu, Ruset, Mogoșescu/Grădișteanu, Brezoianu. Dispunând și de sprijinul rudelor, dar și de prestigiul familiei, Ruxandra a reușit astfel să-și căsătorească fiii și fiicele. Constantin a fost căsătorit cu Anița Ruset, probabil o rudă a Ruxandrei, și au avut împreună un băiat, Constantin (Dinu), menționat în diata bunicii sale⁴⁷. Următorul fiu, Iordache, a fost căsătorit cu Pulheria Mogoșescu, o descendentă a boierilor Grădișteni, însă n-au avut urmași. Matei Cantacuzino a luat în căsătorie o nepoată, Zoia Dudescu, care nu s-a dovedit demnă nici de soțul său, care „era un om deosebit, frumos, cilibiu, blând și înțelept”, nici de renumele familiilor din care provenea, prin tată descinzând din stolnicul Constantin Cantacuzino, iar prin mamă din domnul Moldovei Antioh Cantemir⁴⁸; după moartea lui Matei, de situația celor trei copii ai lor – Constantin, Nicolae și Maria – s-au ocupat rudele⁴⁹. Toma a fost căsătorit cu Maria, fiica marelui vistier Fiera/Hiera Brezoianu, fiul marelui vornic Pătrașco Brezoianu, având împreună un băiat, Matei și

⁴⁷ P.V. Năsturel, *Neamul boierilor Cantacuzini din ramura lui Șerban voevod*, p. 326, la 1744 Constantin era mort; ANIC, *Colecția E. Vârtosu*, I/483 (13), la 1758 acest nepot, Constantin Cantacuzino trei postelnic, murise, unchi săi vânzând o moșie pentru acoperirea datoriilor.

⁴⁸ Mihai Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 287.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 287-290. Constantin a fost căsătorit cu fiica lui Mihai Cantacuzino, Păuna, Nicolae cu fiica lui Constantin Palada, Eufrosina, stabilindu-se pentru un timp în Moldova, iar Maria cu Iordache Crețulescu.

două fete, Zoîța și Maria. Prin urmașii lui Matei se va continua ramura pe linie masculină a domnului Șerban Cantacuzino în Țara Românească⁵⁰.

În ceea ce privește fetele, despre Manda nu deținem nicio informație documentară, nefiind menționată nici în diata mamei sale; este posibil să fi decedat înaintea Ruxandrei. Ilinca a fost căsătorită prima oară, probabil când încă se aflau în Oltenia, cu Asan Fălcoianu, după moartea acestuia recăsătorindu-se cu un alt boier, serdarul Ianache, și murind fără descendenți⁵¹.

Ajunși în țară și redobândindu-și proprietățile, în condițiile în care fiii săi își întemeiaseră propriile familii, Ruxandra a considerat că era momentul să le împartă averea „mișcătoare și nemișcătoare”, delimitându-i fiecăruia stăpânirea, potrivit cu îndemnul soțului său, „puind mic cu mare și proastă cu bună și unuia dând mai mult din unele și altuia din altele, după cum s-au aflat, pentru ca să cază la toți potrivă”. Între timp (anterior anului 1744) murise și fiul său mai mare, Șerban. Averea fiecăruia a fost trecută în catastife separate, iscălite de toți, pentru a stăpâni „cu bună pace”⁵². În 1749, la solicitarea ei se hotărâneau moșiile din Prahova, moștenite de la Șerban Cantacuzino și situate una lângă alta: Ciupelnița, Cornul, Drăgănești, Orbi, Lipov, Ruși, cu un total de 4709 stânjeni, împărțiți în cinci părți, câte 942 stânjeni fiecare, partea Ruxandrei, părțile fiilor ei, Iordache, Matei și Toma, partea lui Constantin, decedat între timp, revenind fiului său, Constantin, reprezentat de mama sa, Anița⁵³. În afara acestora mai recuperaseră moșia de la Buciumeni, Prahova, intrată în stăpânirea lui Toma⁵⁴, care fusese înzetrat și cu Pasărea din Ilfov⁵⁵; redobândiseră și Ivănișu, în Olt⁵⁶, moștenire de la străbunicii Cantacuzino, Bâcleșul, în Mehedinți, o parte moștenire a lui

⁵⁰ *Ibidem*, p. 290; vezi și Mariana Lazăr, *Contribuții documentare privind patrimoniul unui descendent al principelui Șerban Cantacuzino*, în **RI**, nr. 5-6 / 2010, p. 489-500.

⁵¹ Mihai Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 285; **BAR**, *Documente Istorice*, CXXV/63, în 1755 domnul muntean Constantin Racoviță îi întărea lui Ianache fost mare serdar și soției lui, Ilinca Cantacuzino moșiile de zestre ale acesteia, Pupezeni și Tăriceni, în disputa cu niște rumâni.

⁵² **BAR**, *Documente Istorice*, CCII/13, vezi anexa.

⁵³ P. V. Năsturel, *Neamul boierilor Cantacuzini din ramura lui Șerban voevod*, p. 327-328, 336.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 326, o vindea în 1756.

⁵⁵ Mariana Lazăr, *Contribuții documentare*, p. 498.

⁵⁶ P. V. Năsturel, *Neamul boierilor Cantacuzini din ramura lui Șerban voevod*, 326, la 1744 Ruxandra cu fiii o vindeau nepotului lor, Mihai Fălcoianu.

Șerban Cantacuzino, altă parte cumpărătoare a fiului său, Gheorghe⁵⁷, precum și Floreștii, Stoieneștii (Săcșori) și Tăricenii din Ilfov, Berteștii și Pupezenii din Ialomița, se pare că și Breaza⁵⁸ și vii la Sărata.

În 1751, „ajungându-mă acum și vârsta bătrâneților...și-mi sânt în mintea întreagă”, Ruxandra își întocmea testamentul urmând modelul elaborat de mitropolitul Antim. Ca un bun creștin, dorea mai întâi să obțină iertarea celor cărora le-ar fi greșit și acorda, la rândul ei, iertare celor care ar fi nedreptățit-o. Ca și soțul său, își îndemna copiii să trăiască în dragoste frățească, acordându-le „blagoslovenia părintească”. Preciza, totodată, că anterior le împărțise fiilor săi averea de moștenire și de cumpărătoare, distribuie care se realizase cu acordul tuturor.

Referitor la succesiunea averii sale, în diată Ruxandra delimitează două părți: cea lăsată moștenire urmașilor săi și cea rezervată „sufletului”, aici fiind specificate și dispozițiile privind înmormântarea și pomenirile ulterioare. Lui Iordache îi lăsa părțile lor din moșiile Bertești și Stoienești, moșia Florești o împărțea lui Matei și Toma, acesta primind partea pe care erau zidite casele, nepotului Constantin îi lăsa via ei de la Sărata și moara de la Drăgănești, iar fiicei Ilinca via de la Nemoi, din Vâlcea. Celelalte bunuri – animalele, stupii, obiectele din dotarea casei, atât cele de aici, cât și cele lăsate la Brașov – precum și țiganiii trebuiau să le împartă frățește. În ceea ce privește averea nepotului său minor, Ruxandra le cerea fiilor ca, până în momentul când acesta avea să devină major, să desemneze un „om de ispravă”, care să-i administreze bunurile, prezentându-le anual socoteala veniturilor și cheltuielilor.

În dispozițiile testamentare referitoare la „partea sufletului” își manifesta dorința de a fi înmormântată în mănăstirea Cotroceni „după cinstea ce mi să cade”, pentru cheltuielile aferente lăsând 200 de taleri. Impunea fiilor săi, în calitate de moștenitori și de executori testamentari, condiția ca pomenirile până la trei ani să i le facă numai cu arhieriei, nu cu preoți obișnuiți, pentru toate cele convenite alocând 800 de taleri. Acestei mănăstiri îi dona la moarte partea ei din moșia Ruși, în conformitate și cu dorința soțului său, exprimată în testament, ca urmașii săi să dăruiască Cotrocenilor o moșie. Fiilor le cerea ca până la patruzeci de zile după momentul decesului să-i facă zilnic o colivă, iar după aceea, până la un an, în fiecare sâmbătă parastas, impunându-le ca grâul și vinul pentru pomeni să fie din casele lor, de pe moșiile pe care ea le donase fiecăruia.

⁵⁷ ANIC, *Colecția E. Vârtosu*, I/483 (12), pe care o vindea în 1758 fiul său Toma.

⁵⁸ Nicolae Iorga, *Despre Cantacuzini*, București, 1902, p. CLI: la 1775 Nicolae, fiul lui Matei Cantacuzino, deținea o parte din această moșie.

În conformitate cu religia creștină, cu prevederile referitoare la milostenia față de cei săraci și rolul acesteia în dobândirea mântuirii sufletului, Ruxandra le solicita fiilor săi ca la pomenirea de nouă zile să cumpere și să împartă șase perechi de cizme unor bărbați săraci și șase perechi de papuci și douăsprezece bogasie, cu douăsprezece perechi de mâneci la fete și văduve sărace. Tot în sensul acestei dimensiuni caritabile, lăsa patru vaci cu viței, cu care să se înzestreze fete de măritat și văduve sărace însărcinate, iar din pânza pe care o avea la Brașov, să se facă ii și cămăși și să se dea la „săraci dăspuiți și sărace dăspuiate”. De remarcat că, în comparație cu alte dispoziții testamentare ale membrilor elitei române, care donau bunuri unor tineri sau tinere proveniți/provenite din familii boierești sărăcite, Ruxandra alege drept beneficiari ai donației sale oameni de rând, dezmoșteniți ai soartei. Cu aceeași semnificație, a faptelor bune și spre mântuirea sufletului, se impusesse și practica eliberării rumânilor stăpâniți, Ruxandra iertându-l de rumânie pe Preda, deoarece „ne-au slujit din copilărie până la această vârstă cu credință și cu dreptate” – deci, în acel moment mai existau boieri care aveau în stăpânire rumâni, deși rumânia fusese abolită de câțiva ani.

Cealaltă beneficiară a donației sale era Biserica, din aceeași perspectivă a pomenirii și iertării sufletului său și al neamului, spre veșnica lor odihnă, pentru care lăsa 2040 de taleri, destinați sărindarelor: 300 taleri la patriarhul Țarigradului, 240 taleri pentru 24 sărindare la mănăstirile de la Muntele Athos, 400 taleri pentru 50 de sărindare la bisericile din țară, dintre care trei la mănăstirea Cotroceni, și 1000 taleri la Mitropolia din București. Acești bani îi lăsa în casa fiului ei Toma, cu care probabil locuia, fiind mezinul familiei, pecetluiti cu sigiliile celor trei fii, urmând a fi distribuiți conform dispozițiilor ei în prezența și prin știrea tuturor.

O altă prevedere era cea referitoare la slujbele destinate pomenirii răposatului său soț, Gheorghe Cantacuzino, care, dacă nu reușea ea să le împlinescă, rămâneau în îndatorirea fiilor, Ruxandra alocând o sumă corespunzătoare pentru această destinație. În același sens, dacă ea nu reușea să strămute osemintele soacrei sale, doamna Maria, și ale soțului ei de la mănăstirea Dintr-un Lemn la cea de la Cotroceni, fiii săi trebuiau să se ocupe de această reînhumare, respectând în acest mod dorințele testamentare ale celor decedați.

Acordând binecuvântarea părintească urmașilor săi, Ruxandra își întărea diata nu doar cu pecetea și iscălitura, ci și cu blestem contra celui

care i-ar fi nesocotit dispozițiile testamentare și s-ar fi dovedit „vrăjmaș dragostii și nesupus dreptății”. Se remarcă, în raport cu alte acte de acest gen și cu prevederile legislației timpului, caracterul privat al acestor două testamente, nefiind redactate în prezența unor martori străini, nici măcar a duhovnicului sau a unui preot. Mai mult ca sigur prevederile din cele două diate au fost stabilite în consens cu familia, ale lui Gheorghe Cantacuzino în primul rând în acord cu soția, deoarece la vremea respectivă cel mai mare dintre copii avea în jur de 23 de ani. Ambii doresc să fie nepărtinitori, să realizeze o distribuire echitabilă a bunurilor stăpânite descendenților lor, mărturisindu-și astfel afecțiunea pentru toți și preocuparea pentru fiecare în parte.

Din momentul redactării testamentului, Ruxandra a mai trăit doi ani, probabil împreună cu fiul său Toma, în casa din București, pe Podul Mogoșoaiei, moștenită de la Șerban Cantacuzino, în primăvara anului 1753 dându-și obștescul sfârșit⁵⁹. A fost înmormântată în ctitoria socrului său de la Cotroceni, fiii săi donând acestei mănăstiri o candelă din argint aurit cu inscripția „*Rux<andra> Can<tacuzino>, 1753 mart<ie> 6°*”⁶⁰, iar în luna mai partea mamei lor din moșia Rușii lui Șerban Vodă, potrivit dispoziției ei testamentare⁶¹. Probabil că nu au reușit să împlinească dorințele bunicii și tatălui lor de a le aduce osemintele la Cotroceni, spre a-și dormi împreună somnul de veci.

Descendența acestor Cantacuzini nu a fost prea numeroasă, prin fiul lui Toma, Matei și urmașii lui, Cantacuzino-Râfoveanu și Cantacuzino-Corneanu, continuându-se până în zilele noastre ramura principelui muntean Șerban Cantacuzino. Unii dintre ei s-au remarcat în epocile următoare ca personalități marcante ale societății românești în diverse domenii, reușind astfel să mențină prestigiul familiei din care descindeau.

⁵⁹ Piatra sa de mormânt, descoperită în 1984 la demolarea bisericii Cotroceni, se află la Muzeul Național Cotroceni; probabil după cutremurul din 1802, la refacerea bisericii, piatra fusese fragmentată în două părți, care au fost utilizate ca baze pentru două coloane din pronaosul acestui lăcaș.

⁶⁰ Eugen Popescu, *Precizări și completări privitoare la pisaniile, obiectele și cărțile vechi de la biserica mănăstirii Cotroceni*, în **GB**, nr. 7-8/1970, p. 795.

⁶¹ **ANIC**, *Mănăstirea Cotroceni*, XXXI/1; ulterior această moșie nu mai apare printre proprietățile mănăstirii, fiind posibil ca fie dania să nu fi fost efectivă, fie să fi făcut un schimb egumenii.

Anexe

1. 1733 mai 1, Craiova

Diata lui beizadea Gheorghe Cantacuzino, fiul lui Șarban voievod

De vréme ce sânt toate lucrurile aceștii lumi deșarte, precum zice Eclisiastul: „Dășărtarea dășărtărilor și toate dășărtări!” și nu easte nici un lucru în lume care să rămâie stătătoriu și nemuritoriu, fără numai fapta cea bună. Pentru acéea, ca un om muritoriu aducându-mi și eu aminte de înfricoșatul ceas al morții, precum zice Sfânta Evanghelie: „Fiți gata, că nu știți în ce ceas va veni furul!”, până încă mă aflu cu viață și-ntregimea minții méle, am socotit cu ajutoriul lui Dumnezeu să-mi așăzu și să-mi tocmescu toată casa mea, atât céle de moștenire rămase de la răposatii moșii și strămoșii miei, cât și céle de cumpărătoare de răposatul părintele meu, Șarban Cantacuzino voievod, precum și céle de cumpărătoare și făcute de mine, adecă moșii, vii, rumâni, țigani, bani, scule și toate lucrurile céle ce să află, ca să să știe după răposarea mea ce să aibă preaiubita soția mea Sanda și ce să aibă și să stăpânească preaiubiții miei fii și fiice și ce să să facă pentru pomenirea păcătoșului meu suflet, după cum toate arată aici, într-această diiată, anume:

1. Preaiubita soția mea Sanda, cât îi va lungi Dumnezeu viața, să fie stăpână în casă la toate, tocma precum au fost și cu mine;

2. Preaiubiții miei fii și fiice să-i dea toată ascultarea, plecăciunea și cinstea după plecată datoriia lor ce să cade, ca unei mume adevărate, ce sânt născuți den trupul ei. Așijderea și fiii miei între dânșii să să aibă în dragostea cea adevărată, ca niște frați buni ce sânt și cei mari să caute și să iubească pe cei mici și cei mici să să plăce și să cinstească pe cei mari, ca să le dea Dumnezeu procopseală și să fie supt blagosloveniia mea cea părintească;

3. Preaiubită soția mea Sanda las să aibă osebit ali ei, cu care să n-aibă fiii miei treabă, adecă satul Floreștii ce easte pe Colintina sud Ilfov, cu case, cu heleșteu, cu mori, cu vii și cu livezi, de peste tot hotarul, așijderea și moșiia anume [...] de la câmpu, iară de peste tot hotarul;

12 suflete de țigani de vatră;

O cruce cu diamanturi de taleri 1200;

O părèche cercei câte cu un picior de balaș și cu cășuța cu un diamant, de taleri 800;

O părèche de brățări de aur cu diamanturi mari, cu paftale, paftaoao câte cu un diamant, de taleri 3500;

Doao șăruri de mărgăritariu mare, taleri 450;

Un inel de aur cu diiamant rătund cioplit, care au fost de logodnă, taleri 300;

Un inel de aur cu balaș, taleri 180;

15 șăruri de mărgăritariu, muscaluri 23, muscalul câte lei 15, fac lei 345;

Galbeni de aur crimenți 200;

Acestea toate să fie ale ei, ca să aibă pentru chiverniseala vieții ei și-n viața ei. Și la moartea ei, ce va vrea să facă cu dânsule și cui va vrea să lase, să fie slobodă a face pe cum va pofti. Numai satul Floreștii, ce easte mai sus zis, dupe moartea ei să rămâie iarăși la copii, fiii noștri.

4. Toate moșiile, cu sate și fără sate, cu case și fără case, viile, morile, rumâni, țigani de moștenire și de cumpărătoare, ce sânt și dencolo de Olt și dencoace de Olt, afară den céle ce am lăsat mai sus zisei soției méle Sandei și ce las pentru sufletul meu și pentru zéstrea fiicelor méle, anume Ilincăi și Mandii, pentru că fii-mea Maricăi i-am dat bani ca să-și cumpere moșie, toate célélalte după catastiful răposatei moașii méle, doamnei Elenii, și după scrisorile ce vor fi, să le împartă câte cinci fiii miei, anume Șarban, Costandin, Iordache, Mateiu și Toma, frățéște, potrivit bună cu rea și rea cu bună, ca să ia fieștecare potrivă den toate.

5. Iară pentru dobitoace, pentru haine, arginturi, scule, vase de cositoriu și de aramă, acélea toate câte vor fi, să le împartă soția mea Sanda pe patru fii, anume: Costandin, Iordache, Mateiu și Toma, potrivit cum unuia, așa și altuia, de vréme ce fiu-mieu lui Șarban, când l-am căsătorit, i-am dat ce au fost partea lui den toate acéstea câte scriu la acest punctu al cincilea, toate deplin.

Așijderea:

6. Și pentru bani, iară să dea soția mea Sanda la fieștecare fiu, adecă lui Costandin, Iordache, Mateiu și Toma, la unul câte taleri 500, că fiu-mieu lui Șarban iară când l-am căsătorit i-am dat această sumă de bani. Ci, nici pentru bani, nici pentru céle ce scriu la punctul al cincelea, să n-aibă el a căuta nimic mai mult, nici la mumă-sa, nici la frații lui, că i s-au dat toate.

7. Afară dentr-acéstea, fiindcă răposatului vărului, Tomei Cantacuzino, nu i-au rămas nici fii, nici fiice de trupul lui, să cade toată clironomia lui de moștenire și de cumpărătoare să fie la neam. Pentru acéea, câtă parte li să va mai veni fiilor mei și de acolo, den toate lucrurile mișcătoare și nemișcătoare, să împartă iară câte cinci frații mai sus ziși, toate până la una frățéște, moșii, case, vii, mori, rumâni, țigani și măcară orice ar fi.

8. Pentru Ilinca și Manda, fiicele méle, de nu-mi va lungi Dumnezeu viața ca să le căsătorescu eu, las pentru amundoao la soția mea Sanda 2 scule, un brâu de aur cu diiamanturi, prețul taleri 4 500, și un surguci cu balașuri și cu un zmaragdu mare în mijloc, taleri 3 000, care fac amândouă taleri 7 500, pe care scule să le vânză și cu acei bani și cu ce s-ar mai afla în casă den borfeturi, soția mea Sanda să le facă amundurora zestri de potri va zestrilor cu care am înzestrat pe fii-mea Marica, nici mai bune, nici mai proaste, ci de potri va acelora. Și afară dentr-acéstea să li se mai dea la o copilă câte 8 suflete de țigani și câte o moșie de câmpu, de céle de hrană, însă Ilincăi moșia[...] și Mandii moșia[...] de peste tot hotarul, pe cum s-au dat și fii-mea Maricăi, ca să fie înzestrate o potrivă.

9. Pentru răposarea mea hotărăscu și las pe soția mea Sanda și pe fiii și fiicele mele mai sus-numiți, așijderea și tot neamul meu, să aibă datorie a da ajutor, după ce din voia lui Dumnezeu voi răposa, să-mi ducă oasele la sfânta mănăstire Cotrocénii, să le îngroape acolo în groapa unde au fost îngropate oasele răposatului tătâne-mieu. Și la acea mănăstire las ca să dea moșia [...] de peste tot hotarul, care easte cumpărată de mine încă de când eram în Ardeal, la Brașov, împreună cu toate scrisorile ei.

Iar:

10. pentru pomenirea sufletului meu, atâta la moartea mea, cât și la alte pomeniri în urmă, las la soția mea Sanda ca să le facă și să ne dea. Adecă, la moarte pentru toate cheltuiialile câte vor trebui taleri 500 și la jumătatea de an, la un an, până la al treilea an, să-mi facă pomenire dupe obicéiu alți taleri 500. Pentru sărindare încă las ca să mi să facă la un patriarh și pentru un sărindariu galbeni de aur 100, la doi arhierii pentru 2 sărindare, la un arhieriu pentru un sărindariu taleri 100, fac taleri 200, la 200 de sărindare la un sărindariu câte zéce lei, fac taleri 2 000.

11. Pentru acéstea toate câte hotărăscu și las într-această diiată, pe cum scrie mai sus, toate să le facă, să le rânduiască și să le îplinească mai sus-zisa soția mea, Sanda.

12. Și afară de-mpărțeala între frați, de toată clironomia și de moștenire și de cumpărătoare, pe cum scrie mai sus, las d<e>osebit, cu care să n-aibă ceialalți frați treabă, nici să caute de acolo să aibă parte, adecă fiu meu lui Costandin moșia Piiarseca de la câmpu, de peste tot hotarul, cu mori și cu toți rumânii de acolo. Așijderea și fiu meu lui Mateiu las toată partea mea de moșie cu munții de la Breaza, jumătate den hotar, de peste tot hotarul câtă să va alége și cu toți rumânii de acolo, precum și partea mea ce mi să va veni iar de acolo de la Breaza cu rumânii, den partea răposatului vărului Tomei Cantacuzino, să fie iară a fiu meu lui Mateiu.

Și cu acéstea toate închieiu și hotărăscu această diiată a mea, ca să știe și să păzească și de cătră fiii miei mai sus numiți și de cătră tot neamul meu desăvârșit, nimic dentr-înșa strămutând, au mișcând, măcară cât de puțin într-alt chip.

Iară de nu va lungi Dumnezeu viața soției mele Sandii până să vor face fiii miei de vârstă, atunci la răposarea ei, pe care Dumnezeu o va lumina și va cunoaște ea că va avea grijă creștinească de chiverniseala copiilor miei, au den neamul meu, au den neamul ei, au pe alt pe care va socoti să lase epitropi în urmă ca să-i chivernisească până să vor face de vârstă, pe cum și eu pe aceia îi rog ca să facă datoriia lor cea creștinească deplin cătră fiii miei.

Iară cine, au den pizmă, au den răutate, au den dare, au den vreo dragoste a unuia, au a altuia osebită, au măcară den orice pricină ar strămuta, au ar schimba orice lucru cât de mic dentr-această diiată a mea, aceluia îi pui împotrivic și răsplătitoriu pe cel în Troiță slăvit Dumnezeu și pe Preacurata

Maica Sfinției Sale. Iară cine va ținea și va cinsti această diiată a mea, pe acela Domnul Dumnezeu și Preacurata Maica Sfinției Sale să-i fie de ajutor și să-l învrednicească și în ceastă lume fericit și-n céalaltă să moștenească viața de véci, unde toți să ne învrednicim.

Și-ntărescu această hotărâtă diiată a mea cu pecetea și cu numele meu, iscăcind cu mâna mea, în Craiova, mai 1 dni, 1733.

Gheorghie Cantacuzino².

BAR, *Documente Istorice*, CCII/9.

Orig. rom., hârtie (23 x 35 cm), sigiliu inelar în ceară roșie.

¹ Loc alb în text.

² Semnătură autografă în cerneală neagră.

2. 1741 (7250) noiembrie 24

Adăvărăm printr-această carte a noastră dumneaei jupânesei Roxandei Cantacozini, care au fost soție răposatului Gheorghie beizadea Cantacuzino, fiul răposatului întru pomenire fericitului Șarban vodă Cantacozino, că înstrăinându-se multă vreme din vârsta lui cea copilărească de la patriia și de la moștenirea lui în Țara Ungurescă, rămasu-i-au aici în țară toată clironomia, adecă sate, moșii, vii, mori, rumâni, țigani și altele, aici întru stăpânirea domniei. Iar când au fost acum, cugetat-au dumneaei jupâneasa Roxandra Cantacozini la mila preaputernicii împărății și la bună priimința pravoslavnicilor domni ai Țării Rumânești și viind aici în țară la patriia și la moștenirea răposatului soțului dumneaei și găsindu-și toată moștenirea suptu stăpânirea streinilor, date cu hrisoave și cu cărți domnești, au dat jalbă la preaînălțatul nostru domnu Io Mihai Racoviță voievod, cerșându-și pe dreptate moștenirile răposatului Șarban vodă, moșul coconilor dumneaei.

Deci, măria sa orânduindu-ne-au pre noi ca să ne strângem cu toții de obște la un loc, să căutăm și să adăvărăm cu dreptate dupe sfânta pravilă, de easte cu cale și cu drepte a să lua moștenirile răposatului Șarban vodă de unde sânt date și închinat de domni și a să da întru stăpânirea jupânesei Roxandei și a fiilor dumneaei, au de nu easte cu cale. Și așa adunându-ne cu toți, am găsit cu cale și cu dreptate și am hotărât dupe pravila politicească și dupe cea bisericicească, pentru că zice pravila cea împărătească la 27 cărți, cap. 8, tom al doilea, n-are voie cineva să dea danie lui Dumnezeu lucru cu pricină și Armenopolu, cartea trei, titlu 4, la foi 188, zice pentru céle care mi să cade mie să le iau ca o rudă și ca un mai de aproape și de va cumpăra cineva și le va dărui, au măcar și danie de le va da la mănăstire, să strămută acea danie sau dar și nu să ține în seamă. Și Nearoa a lui Leon Înțeleptul (dupe cum zice Vlastur la 12 capete, a delta

stihion) cu poruncă orânduște cum robul de să va preoți fără știrea stăpână-său, așijderea și cela ce să va face călugăr sau episcop, să să dea iară la stăpână-său, să n-aibă nici un folos de la hirotonia lui și canonul al 82 al Sfinților Apostoli nu dă voie robului fără știrea stăpână-său să să preoțească. Ci, de vrème ce pravila pe rob care să preoțește fără știrea stăpână-său îl întoarce înapoi să fie iar rob, fiind încă om cuvântător, dar cu cât mai mult să cade să să ia înapoi lucru<ri> care să dau danie fără știrea stăpânilor lor, care sânt neînsuflețite și nemișcătoare și să se dea iară la stăpâniilor lor și, mai vârtos, nefiind stăpâniilor aceia nici cu o împotrivire sau ficleșug asupra împărăției sau asupra patriei lor.

Ci dar, de vrème ce răposatul Șarban vodă Cantacuzino n-au fost cu niciun fel de împotrivire asupra împărăției sau împotriva țării, ci au murit în scaunul țării și în cinstea domniei cu pace, așijderea și fiu-său, Gheorghie beizadea fiind pe acele vremi nevârstnic și măcar că pentru multele întâmplări ale vremilor au pribegit în țară streină, dar în toată viața lui, păzindu-și treaba și streinătatea, nu s-au amestecat a face vreo turburare sau vreo împotrivire, nici la vremi de pace, nici la vremi de războaie, nici au fost pricinuatoriu a aduce pământului țării aceștia vreo pagubă, pentru aceasta cu dreptate am socotit că easte ca să să ia înapoi dupe unde sântu date danie sau dăruite și să să dea jupânesei Roxandrei și coconilor dumneaei toată moștenirea soțului dumneaei, a răposatului Gheorghie beizadea Cantacuzino, de moștenire și de cumpărătoare, aici în țară și să le stăpânească cu bună pace și în véci nestrămutate. Și dupe alégerea ce am făcut după pravila politicească și besericească, fiind cu toți împreună, să să întărească cartea aceasta și hotărârea noastră și de către măriia sa prealuminatul și preainălțatul nostru domnu Io Mihai Racoviță voievod, că așa cu toți dempreună am ales a fi cu dreptate.

Și s-au scris cartea aceasta de Mihai logofețelul Băbeanul, noiembrie 24 dni, leat 7250 <1741>.

Neofit mitropolitul Ungrovlahiei
 Methodie episcopul Buzăului
 Climent episcopul Râmnecului
 Iordache Crețulescul vel dvornic
 Costandin Dudescul vel logofăt
 Manolache Lambrino megas spatar
 Grigorie Greceanul vel vistier
 Radul Văcărescul vtori logofăt procitenomu¹.

BAR, *Documente Istorice*, CCII/11.

Orig. rom., hârtie (50 x 33 cm).

¹ semnături autografe (a mitropolitului și a episcopilor cu cerneală neagră cu aur).

3. 1751 (7259) iulie 15

<f.1'> † De vréme că întâmplarea cea viitoare nu numai la oameni easte nevăzută, ci și însăși la îngerii neștiută, fiindcă numai la Dumnezeu sânt toate cunoscute, drept acéea și eu, mult păcătoasa roaba lui Dumnezeu Ruxandra Cantacuzina, ce am fost jupâneasa răposatului beizade Iordache Cantacuzino, al răposatului Șarban voievod, aducându-mi aminte de înfricoșatul ceas al morții mele, ca să nu mă găsească care cumva fără véste, mai vârtos ajungându-mă acum și vârsta bătrânețelor, cugetat-am întru inima mea încă până ce mă aflu cu viață și-mi sânt în mintea întreagă a-mi face, cu ajutoriul lui Dumnezeu, această diiată întru tocmirea și așazăământul casei méle, arătând preaiubiților miei fii, ca unor adevărați moștenitori ce rămân în urma mea, pentru ca să știe și după a mea pristăvire care ce să stăpânească și pentru mult păcătosul meu suflet ce să facă, după cum aici în jos semnează anume:

1. Ca o mult păcătoasă ce am fost pre această lume, mă rog tuturor cu ce voi fi greșit să-mi iarte și de mine încă să fie iertați toți câți îmi vor fi greșit.

2. Preaiubiții miei fii, ca niște frați buni ce sânt, să să aibă între dânșii de-a pururea în dragostea cea adevărată, frățească, pentru ca să să cunoască că sânt feciori adevărați de un tată și o mumă și să aibă și blagosloveniia mea cea părintească.

3. Miluind Dumnezeu de am căsătorit în urma răposatului meu soț pre acești patru fii ai miei, anume Costandin, Iordache, <f.1'> Matei, Toma, împărțitu-le-am toată părinteasca avére, mișcătoare și nemișcătoare, câtă le-au rămas de la răposatul meu soț, însă haine, bani, scule, arginturi și alte dichise ce s-au aflat, mult, puțin, în casă. Așijderea și moșii, case, vii, mori, țigani, câte am avut aici în Țara Rumânească de moștenire și de cumpărătoare, atât dincoace de Olt, cât și dincolo de Olt, făcându-le din toate acéstea parte tuturor pă dreptate, puind mic cu mare și proastă cu bună și unuia dând mai mult din unele și altuia din altele, după cum s-au aflat, pentru ca să cază la toți potrivă, dându-le tuturor și catastișe de împărțeală la mână, iscălite și de mine și de dânșii, pentru ca să aibă unul de cătră altul partea ce i s-au venit a o ținea și a o stăpâni cu bună pace, după cum și ei singuri s-au învoit și s-au îngăduit înaintea mea. Iar rumâni, pă unde să vor afla, să aibă a și-i împărți ei între dânșii tot pă patru părți frățește.

4. Așijderea și partea mea din casă, afară din ce las pentru mult păcătosul meu suflet, să aibă iar preaiubiții miei fii, după petrecerea mea din viață, a o ținea și a o stăpâni ca niște moștenitori ai neamului ce sânt. Însă partea din Bertești ot sud Ialomîța i partea noastră din Stoienești, ce-i zic acum Săcșori, ot sud Ilhov, acéste doao părți de moșie le las fiu-mieu Iordache, ca să aibă a le stăpâni el singur. Moșia Floreștii ot sud Ilhov, însă stânjeni 1400, las ca să o facă în doao părți și pă jumătate, adecă stânjeni 700 să-i stăpânească fiu meu Matei și pă jumătate, adecă iar stânjeni 700, să-i stăpânească fiu-mieu Toma. Însă fiu meu Matei, fiindcă mai are și pă la țară case, să ție pă din jos, alătura cu moșia <f.2'> vornicului Cernicăi, iar fiu meu Toma, fiindcă până acum

n-are pă nicăieri la țară case, să ție pă din sus, alătura cu moșia Obileasca, dimpreună cu casele și cu heleșteul și cu moara ce sânt făcute de mine.

Partea mea din via noastră de la Sărata ot sud Buzău, însă pogoane 15 i cu moara mea de la Drăgănești ot sud Prahova, înfundată, acéste doao le las nepotu-mieu Dinul, al răposatului fiu meu Costandin, ca să aibă a le stăpâni el. Iar țiganii din partea mea, câți să vor afla, să și-i împartă ei între dânșii, tot pă patru părți frățește. Așijderea și din stupii, din dobitoace (adecă din vaci, din oi, din rămători), câte să vor afla din puțina mea agoniseală, să aibă a și le împărți iar ei între dânșii tot pă patru părți, cu dreptate. Din dichisurile casii încă, afară numai dintr-un ceasornic al meu de aur de sân ce-l dăruiesc osebit fiu meu Matei, mult, puțin, ce să va afla, atât aicea, cât și la Brașov, să aibă iar ei a și le împărți tot pă patru părți în dreptate. Și partea nepotu-mieu Dinul câtă îi să va veni dentr-acéste care îi las în diiată, de nu va fi la moartea mea de vârstă, să să dea asupra unui om de ispravă, ca să i le păstreze și să i le chivernisească, dându-și din an în an socoteala în casă la preaiubiții miei fii, până ce-și va veni copilul la vârstă. Și apoi atuncea, să i să dea toate cu catastih în mână.

5. După aceasta, las ca și preaiubiții miei fii să aibă în urma mea a purta grija de mine, ca de o dorită a lor maică, pentru ca să-mi facă și să-mi dea toate deplin, céle ce las <f.2^v> din cât mi-au fost puțința pentru mult păcătosul meu suflet. Însă după ce, din voia lui Dumnezeu, voi răposa, să mă îngroape după cinstea ce mi să cade la sfânta mănăstire Cotrăceni și toate pomenirile céle obicinuite până la trei ani să mi să facă tot cu arhiereu. Și până la patruzeci de zile să mi să facă în toate zilele colivă, iar de la patruzeci de zile până la anul să mi să facă coliva numai din sâmbătă în sâmbătă, cu câte șase colaci și cu parastas. Și la nouă zile să-mi târguiască și 6 părechi de cizme voinicești i 6 părechi de papuci femești, cu meși i 12 bogasie, șase de câte un leu și șase de câte doi zloți și cizmele să să împartă la oameni săraci, dăscuți, iar papucii și bogasiile, dimpreună cu 12 părechi de mâneci ce sânt în casă, să să împartă la fete mari, sărace i muieri văduve, lăsând pentru cheltuiala pomenirilor, însă pentru pogrebanie, taleri 200 i pentru célelalte câte trebuiesc în urmă până la trei ani taleri 800. Numai grâul și vinul, cât va trebui până la trei ani la pomenire, să nu să cumpere cu bani, ci grâul să aibă a-l da preaiubiții miei fii din părțile méle de moșie ce le-am lăsat, iar vinul să aibă a-l da nepotu-mieu Dinul din partea mea de vie, care i-am lăsat.

Pentru sărindare încă las ca să mi să dea, însă:

† 1 sărindariu la patriarhul de la Țarigrad ce va fi în scaun taleri 300

† 24 sărindare la mănăstirile de la Sfeta Gora, po taleri 10 sărindariul, taleri 240

† 50 de sărindare la bisereci de obște po taleri 8 sărindariul, taleri 400; însă dintr-acéstea cincizeci de sărindare, trei să să dea la sfânta <f.3^f> mănăstire Cotrăceni, unde las să mă îngroape.

Mai las și la sfânta Mitropolie din București pentru pomenirea mult păcătosului meu suflet taleri 100, care fac peste tot toți banii ce las pentru

chiverniseala sufletului meu taleri 2040. Și acești bani îi las să stea în casă la fiu-meu Toma, puindu-și după răposarea mea câte trei preaiubiții miei fii pecețile la dânșii. Și când va fi de trebuință ca să umble la ei pentru vreo pomenire sau vreun sărindariu, să aibă a-i dezpecetlui și a-i pecetlui iar cu toții, până ce să vor isprăvi toate pomenirile și sărindarele.

Încă mai las și partea mea de moșie den Ruși ot sud Prahova, ca să dea danie sfintei mănăstiri Cotrăceni, ca să fie atât pentru sufletul meu, cât și pentru sufletul răposatului meu soț, de vreme că și dumnealui au lăsat ca să dea aceștii sfinte mănăstiri o moșie.

Așijderea și viia mea de la Nemoi ot sud Vâlcea, însă pogoane [...]¹ o las pre-a iubitei mele fiice Ilincăi, ca să mă pomenească.

Mai las și din dobitoacele mele 4 vaci cu vițeii lor, ca să dea pentru mântuirea sufletului meu la fete sărace de măritat i la muieri văduve, însărcinate cu copii și lipsite de hrană. Așijderea și niște pânză ce easte la Brașov într-o ladă, să ia cu vremea de acolo și să dea toată câtă easte să facă cămăși și ii și să împartă pentru sufletul meu la săraci dăspuiți i sărace dăspuiate.

6. Afară dintr-acestea, las și pentru sărindarele răposatului <f.3> meu soț i ale răposatului meu fiu Șarban ca câte nu voi apuca dintr-însele să dau, să aibă a le da preaiubiții miei fii până să vor împlini, lăsând și bani osebit de treaba acestor sărindare. Așijderea și pentru oasele răposatului meu soț i ale răposatii maicăi soacră-mea, de nu voi apuca ca să le aduc eu de la sfânta mănăstire Dintr-un Lemnu la sfânta mănăstire Cotrăceni, după cum au lăsat, să aibă iar preaiubiții miei fii a le aduce, pentru ca să nu le rămâie lăsarea în deșert.

7. Mai pre urmă, las și pentru robul nostru Preda, fiindcă și el ne-au slujit din copilărie până la această vârstă cu credință și cu dreptate, m-am milostivit de l-am iertat și pă dânsul de rumânie, făcându-i și carte de iertăciune. Ci, după moartea mea să aibă și preaiubiții miei fii a o iscăli și a i-o da la mână, ca să fie om slobod.

Deci, toate aceste câte hotărâsc într-această diiată cu rostul gurii mele, să aibă preaiubiții miei fii, după datoria ce au, a le păzi și a le împlini desăvârșit, pentru ca să rămâie supt blagosloveniia cea părintească și să-i adaogă Dumnezeu întru toate cu mult sporiu. Iar oricarele din ei s-ar ispiti în urma mea a strica și a strămuta un lucru cât de mic dintr-această diiată a mea, pre acela nu numai că-l mărturisesc înaintea tuturor a fi vrăjmaș dragostii și nesupus dreptății, ci după părintescul meu blestem, îl las în judecata lui Dumnezeu.

Și pentru mai adevărata credință și mai multa întărire, mi-am pus singură cu mâna mea pecetea și iscălitura, ca să crează.

Iulie 15 dni, leat 7259 <1751>.

Rucsandra Cant<acuzino>².

BAR, *Documente Istorice*, CCII/13.

Orig. rom., hârtie (22 x 32 cm), sigiliu inelar cu vulturul bicefal în ceară neagră.

¹ Loc alb în text.

² Semnătură autografă

Andronic Cantacuzino = Irina Ralli

Constantin Cantacuzino = Elena (fc. Radu Șerban vv.)
 |
 Șerban vv = Elena (fc. Siroc Leurdeanu)
 = Maria (fc. Gheorghe Ghețea clucer)
 |
 Iordache = Catrina (fc. Grigore Ghica vv.)
 |
Gheorghe/ Iordache beizadea = **Ruxandra**

Șerban	Maria	Constantin	Iordache	Matei	Toma	Ilinca
= ?	= Toma Brăiloiu	= Ana Ruset	= Pulheria Mogoșescu	= Zoița Dudescu	= Maria Brezoianu	= Asan Fălcoianu
			fără urmași			= Ianache serdar
fără urmași	Constantin	Constantin	Constantin	Nicolae	Zoița	Maria
		fără urmași		= Păuna	Matei	fără urmași
				Eufrosina		
				Iordache		
				Cantacuzino	= Maria Coleceag	
				Palada	= Elena Caramanlău	
				Crețulescu		
					Gheorghe	
				Părvu	= Ruxandra Râfoveanu	
				fără urmași		
				fără urmași	Constantin	Sultana
					Maria	Gheorghe
						Catinca
						Nicolae

**TWO EIGHTEENTH-CENTURY WALLACHIAN LAST WILLS
AND TESTAMENTS.
GHEORGHE AND RUXANDRA CANTACUZÈNE**

Abstract

Drawing up last wills and testaments was a usual practice for the eighteenth-century Wallachian socio-political elite, even to the point that a standardized pattern for this kind of judicial documents was elaborated by the archbishop Antim Ivireanu. The present study aims to analyse two such documents, dating from 1733 and 1751. These last wills and testaments were drawn up by Gheorghe Cantacuzène, the son of the former Wallachian lord, Șerban Cantacuzène, and by his wife, Ruxandra. They are edited for the first time in the appendix of this study, together with another judicial document, from 1741, which recognizes the rights of this family branch to Șerban Cantacuzène's inheritance. Starting from these documents, the first part of the article sketches the biographies of these two, less known, members of the Cantacuzène family. The second part of the study scrutinizes their last wills and testaments from a historical anthropological point of view. Thus, the inventory of the material possessions entrusted to their descendants and the listing of the spiritual provisions required from them reveals a complex web of links, connecting the public sphere with the private one and the earthly world with the eternal one.

Keywords: testament, the Cantacuzène family, inheritance, religious practices, mentalities

**„SPRE BĂTRĂNEȚE M-AM POVĂRNIT”:
DIATA MARELUI BAN AL ȚĂRII ROMÂNEȘTI,
GRIGORE GRECEANU (1748)**

CONSTANȚA VINTILĂ-GHIȚULESCU*
cghitulescu@gmail.com

Testamentul marelui ban Grigore Greceanu se păstrează în fondul Documente Muntenesci, Arhivele Naționale ale României, filiala din Bucurește, și are 15 file. Boierul Grigore Greceanu redactează o primă formă a testamentului său la 18 mai 1748. Această primă formă suferă intervenții și adăugiri pe parcursul următorilor doi ani, testatorul intervenind în funcție de evoluția raporturilor cu neamul său, atât de prezent în povestea vieții sale. Fiecare filă este autentificată cu semnătura boierului, dându-ne informații și cu privire la dregătoriile ocupate (pe primele unsprezece file boierul semnează în calitate de mare ban, pe următoarele file apare ca mare vornic), dar și cu privire la timpii redactării testamentului. Chiar dacă el este datat cu 18 mai, redactarea a început mult mai devreme pentru că boierul pune primele rânduri pe hârtie pe vremea când era mare ban¹ și le sfârșește în momentul în care deține dregătoria de mare vornic². Dregătorie în care rămâne, de altminteri, și în următorii doi ani, când intervine pentru a face precizările referitoare la noile dispoziții testamentare și la evoluția stării sale de sănătate.

Scrisul boierului este frumos, limpede, și fără prea multe greșeli. De altfel, redactarea testamentului cu mâna proprie este un act de autenticitate, precizat de-a lungul testamentului: „și cu mâna mea am scris diiata aceasta, fiind sănătos și cu mintea întreagă”. Când revine, în mai 1750, scrisul se schimbă, boierul este bolnav, mult prea bolnav pentru a-și

* Cercet. științific în cadrul Institutului de Istorie „N. Iorga”, București.

¹ Este mare ban între 6 august 1736 - 1 februarie 1739 și 14 octombrie 1744 - 4 februarie 1748 (Theodora Rădulescu, *Sfatul domnesc și alți mari dregători ai Țării Românești din secolul al XVIII-lea. Liste cronologice și cursus honorum*, București, 1972, p. 114).

² Este mare vornic între 18 mai 1748 – 24 august 1750 (Th. Rădulescu, *op. cit.*, p. 119)

păstra siguranța mâinilor. Dar, în ciuda bolii, dorește să-și pună singur pe hârtie modificările necesare: „această diiată, acum la mai au împlinit doi ani, deci, citind-o și acum am mai îndreptat-o precum mi s-a părut, care și aici însemnez, căci a mai face altă diiată scrisă cu mâna mea nu poci, socotind că și aceasta, îndreptând-o, fiind scrisă cu mâna mea, easte bună ca întâia”.

Grigore Greceanu se căsătorește cu Ilinca Obedeanu³ pe la 1709, încă „den zilele Mării Sale lui Costandin vodă Brâncoveanu”, „mai înainte moscalilor de la Prut cu doi ani”. El este fiului lui Șerban Greceanu mare logofăt și al Ilincăi Greceanu, nepotul lui Papa Greceanu mare vistier⁴. Din această primă căsătorie cu Ilinca Greceanu, Șerban Greceanu are 3 băieți (Șerban⁵, Grigore, Barbu⁶) și cinci fete (Păuna⁷,

³ Ilinca Obedeanu este fiica lui Petre Obedeanu, boier mare de peste Olt, și al Mariei Filișanu, fiica lui Barbu Filișanu mare comis, soră cu Costandin, Despa și Ștefan (Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, București, 1971, p. 220). Constantin V. Obedeanu, în articolul dedicat lui Petre Obedeanu din *AO* (VI, 1927, nr. 29-30, p. 41-46), spune că ar fi soră cu Petre Obedeanu și Ștefan Obedeanu, măritată cu marele ban Grigore Greceanu. Noi credem că este mai degrabă fiica lui Petre Obedeanu pentru că în testamentul soțului ei, Grigore Greceanu, Costandin Obedeanu, fost mare stolnic, apare ca frate. Or, Costandin Obedeanu este fiul lui Petre Obedeanu, căsătorit cu Stanca, fiica lui Dumitrașco Brăiloiu.

⁴ *Condica Marii Logofeții (1692-1714)*, ediție îngrijită de Melentina Bâzgan, București, 2009, 31 decembrie 1710, p. 494-495. Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 194. Vezi și Ioan C. Filitti, *Cine erau frații cărturari Radu și Șerban Grecianu*, București, 1935 (extras), p. 7.

⁵ Șerban = căsătorit cu Ilinca Brâncoveanu, fiica lui Costandin vodă Brâncoveanu (I.C. Filitti, *op. cit.*, p. 7). Este tatăl lui Drăghici vel pitar (vel stolnic) și bunicul lui Scarlat Greceanu-Cornescu, căsătorit cu Ecaterina Ghica, fiica banului Dumitrache Ghica (Mihai banul Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, ediția Nicolae Iorga, București, 1902, p. 405). Scarlat poartă, probabil, numele unchiului său, Scarlat Ghica. Alți copii: Alexandru, Grigore, Bănică, Maria, Ecaterina (căsătorită Fălcoianu). La 1 ianuarie 1777 își împart „cele rămase dă la tată nostru, cât și dă clironomia ce ne-au lăsat dumneaei vorniceasa Ilinca Greceasca” (Nicolae Iorga, *Documente prahovene și dâmbovițene privitoare la moștile lui Scarlat Greceanu*, în *BCIR*, XI, 1932, p. 77-78).

⁶ Barbu = căsătorit cu Păuna, fiica lui Pârvu Cantacuzino, fiul lui Drăghici Cantacuzino. Acest Barbu își va lua numele de Petroianu, după moșie. Va avea două fiice: Smaranda, căsătorită cu Ianache vistier, fratele doamnei Smaranda Mavrocordat, soția lui Nicolae vodă Mavrocordat (16 iulie 1727), fără descendență și Ilinca măritată cu Grigore Brătășanu, fiul lui Radu Brătășanu mare armaș, frate cu Nicolae, Costandin și Ioniță. La 8 mai 1740 era „biv ceauș za aprozi” (Mihai banul Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 112-113, 323. Vezi și N. Stoicescu, *Dicționar*, p. 143; N. Iorga, *Documente prahovene și dâmbovițene*, p. 69).

⁷ Păuna = căsătorită cu Ștefan vodă Cantacuzino (M. Cantacuzino, *op. cit.*, p. 313).

Safta, Ilinca⁸, Maria, Bălașa⁹) și cel puțin un fecior (Matei) din a doua căsătorie cu jupâneasa Arsena. Copii acestor frați vor fi personaje principale în diata unchiului lor.

Dintr-o primă căsătorie cu Stanca, fiica lui Tănase Păușescu mare clucer de arie, Grigore Greceanu n-a avut copii¹⁰. Cu Stanca, singura moștenitoare a lui Tănase Păușescu, s-a căsătorit pe la 1704: „la vârsta căsătoriei ei, după orânduiala cea dumnezeiască, s-au dat la casa ei, însă după boiarinul domnii mele Gligorașco postealnicul, fiul cinstului și credinciosului boiarinului domnii mele Șerban Greceanul vel logofăt”. Dar această alianță se stinge foarte repede: „și după a ei căsătorie, după a lui Dumnezeu voie și poruncă, nici până la un an viață ea n-au avut, ci și-au dat datoria cea de obște”. Așadar, în 1705, Gligorașco postelnic este văduv și fără „coconi și cocoane”, iar zestrea jupânesei se duce către mănăstirea Sfântul Ioan Botezătorul acolo unde se află îngropată, alături de neamul ei¹¹. Totuși, într-un document de la 31 decembrie 1710, lui Grigore Greceanu i se întăresc „țigani ce sânt de la Păușești... fiind de zestre de la jupâneasa lui cea dintâi, fata Păușescului”¹²; ceea ce presupune că i-a revenit cea de-a treia parte din zestre, prevăzută de glava 272 din *Îndreptarea legii*¹³. Cu cea de-a doua soție, Ilinca Obedeanu, are șase copii. Dar la 1748 nu se mai află în viață niciunul, cinci murind la vârstă fragedă, cel de-al șaselea, Ioniță, supraviețuind până la 17 ani. Cum nu are moștenitori direcții, dar rude foarte multe, gata să se arunce asupra averii sale, boierul încearcă din răspuțeri să construiască o diată cât mai solidă, insistând foarte mult pe aspectele sale juridice. Beneficiarul diatei sale este soția: Ilinca Obedeanu, moștenitor firesc datorită fidelității și a unei conviețuiri cu „supunere” de-a lungul a 41 de ani. Iată, așadar, un cuplu longeviv, care trece împreună prin toate încercările vieții: războaie, persecuții politice, moartea copiilor, bolile vremurilor. Toate aceste

⁸ Ilinca = căsătorită cu Costandin, fiul lui Cornea Brăiloiu. Au trei copii: Ilinca (căsătorită cu Matei Fălcoianu), Diicu și Radu (Mihai Dim. Sturdza, (coord. și coautor), *Familiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, București, vol. II, 2011, p. 193).

⁹ Bălașa = căsătorită cu Costandin Băleanul, fiul lui Grigorie Băleanu mare logofăt (Ștefan Grecianu, *Viața lui Constantin vodă Brâncoveanu*, București, 1906, p. 285).

¹⁰ Nicolae Stoicescu, *Dicționar*, p. 224.

¹¹ George Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București 1594 - 1821*, București, 1961, 2 februarie 1706, p. 235-236.

¹² *Condica Marii Logofeții*, p. 494.

¹³ *Îndreptarea Legii* (1652), București, 1962, glava 272, p. 269.

încercări ale vieții justifică și susțin testarea celei mai mari părți din averea comună în favoarea soției.

Existența unui neam foarte puternic și avid de a intra în averea destul de mare a boierului Grigore Greceanu îl obligă să contruiască o serie de artificii juridice astfel încât diata să nu fie contestată. Poate aici este partea cea mai interesantă a acestui document pentru că testamentele sunt din ce în ce mai numeroase în această epocă, de ele și analiza lor ocupându-se mulți cercetători¹⁴.

Primul element important în „legitimarea” acestei diate este dat de insistența cu care boierul ține să precizeze, ori de câte ori se poate, că a scris cu propria mână, propriile gânduri, propriile dorințe. Un alt element este dat de reiterarea, cu aceeași insistență, și pe fiecare filă, a clironomului ales care își primește partea prin argumentații morale, justificări sentimentale, cutume și practici juridice.

În toate încercările vieții, Ilinca a fost singura persoană care i-a fost alături. Patrimoniul ridicat la 1748 nu este nimic altceva decât o colaborare benefică în care s-au amestecat „cele părintește”, zestrea și, mai ales, buna chiverniseală și buna înțelegere: „am lăcuit amândoi bine, viață ticită, m-au ascultat la cele ce-i porunciam, mi-au fost supusă, den cuvântul meu n-au ieșit”, scrie Grigore Greceanu. Concluzia este cât se poate de firească: „și acum la vârsta ei de bătrânețe să o înstriinez de munca ei de zeci de ani nu easte cu cale, nici plăcut lui Dumnezeu”.

Acestui argument de bună conviețuire i se alătură un altul: moartea prematură a copiilor, care a lăsat în urmă multă suferință: „și aducându-mi aminte de durerea inimii cea multă ce au avut și are (Ilinca – n.n.), pentru nenorocirea noastră cea multă ce ne-a venit den mulțimea păcatelor mele, de ne-au murit toți copii și nu ne-au rămas măcar un copil să-l aibă mîngîiere la întristăciunea cea amară și nesuferită a morții mele”. Fraza rezumă foarte bine experiența “sterilității” unei cuplu care resimte acut absența unor legături directe de sînge, esențiale nu numai în transmiterea

¹⁴ Mariana Lazăr, Gheorghe Lazăr, „*Pentru sufletul meu și pentru clironomii mei am rînduit*”. *Diata marelui logofăt al Moldovei Iordache Cantacuzino*, în Ovidiu Cristea, Petronel Zahariuc, Gheorghe Lazăr (editori), *Aut viam inveniam aut faciam. In honorem Ștefan Andreescu*, Iași, p. 255-288; Gheorghe Lazăr, *Testamente negustorești din Țara Românească (secolele XVII-XVIII)*, în **RIS**, VIII-IX, 2003-2004, p. 413-436; Violeta Barbu, *De bono coniugali. O istorie a familiei din Țara Românească în secolul al XVII-lea*, București, 2003, p. 134-166; Maria Magdalena Székely, *Testamentele: o abordare preliminară*, în **RIS**, II-III, 1997-1998, p. 25-30; Violeta Barbu, *Câteva diate muntenești din a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în *ibid.*, I, 1996, p. 495-506.

patrimoniului, ci necesare în plan afectiv: să asigure „mângâierea” sufletului în vreme de neputințe și bătrânețe¹⁵.

Alt argument, menit a susține poziția de unic moștenitor se construiește în jurul risipirii zestrei. Implicarea în viața politică presupune asumarea anumitor riscuri care merg de la confiscarea averii și închisoare, până la pierderea vieții. Din nou, Ilinca intervine și-și vinde o parte din zestre pentru a-l elibera pe boier din închisoare („când am fost închis, pentru zapclic, și-au vândut toate zestrele ei”); altădată vinde și cealaltă parte pentru a face față cheltuielilor zilnice, după ce fuseseră jefuiți de cătane și ostași („îi las și toate culele, pentru că culele ea le-au vândut la păsul meu” sau „îi las toate hainele ei ce i le-am făcut, pentru că și hainele ei și le-au vândut pentru mine” sau „îi las și bani... că banii ei de zestre i-am cheltuit la păsul meu”). Cum vom vedea mai jos, Grigore Greceanu este un foarte bun cunoscător atât al obiceiurilor țării, cât și al pravilelor. Conform acestora, femeia are drepturi depline asupra zestrei sale, iar bărbatul obligația de a o restitui în integralitate¹⁶.

Grigore Greceanu a reușit să-și construiască o carieră de mare succes, ocupînd dregătorii aducătoare de venituri, dar și de considerație socială. Fiu de boier, Grigore Greceanu își începe cariera ca postelnic, „prin naștere”, după cum afirmă cronicarul Radu Greceanu, atunci când vorbește de cariera lui vodă Brâncoveanu¹⁷. La 1710 apare în documente ca postelnic, iar cariera de mare dregător începe abia la 1716, ca mare agă, pentru a trece prin celelalte trepte ale dregătoriilor de mare portar, serdar, mare logofăt, mare vistier, mare vornic ajungând până la mare ban¹⁸. Ascensiunea politică este însoțită de construirea unei imagini în

¹⁵ Mai târziu, această suferință dată de moartea prematură a copiilor va fi recunoscută de *Pravilniceasca Condică*. Astfel, văduvei îi revine o treime din averea soțului defunct „fiindcă au suferit iuțimea durerilor, întristăciunilor și primejdiile vieții din facerea de copii” (*Pravilniceasca Condică*, 1780, București, 1953, p. 102; vezi și Constanța Vintilă-Ghițulescu, *În șalvari și cu ișlic. Biserică, sexualitate, căsătorie și divorț în Țara Românească a secolului al XVIII-lea*, București, 2011, p. 258-259).

¹⁶ *Îndreptarea Legii*, glava 264, p. 265-266. Pentru zestre, a se vedea și Constanța Vintilă-Ghițulescu, *Foile de zestre și importanța lor în construirea unei căsătorii (1700-1865)*, în *RIS*, X-XII, 2005-2007, p. 129-154; Violeta Barbu, *De la comunitatea patrimonială la comunitatea de destin: zestre în Țara Românească în secolul al XVII-lea*, în vol. colectiv, *De la comunitate la societate. Studii de istoria familiei din Țara Românească sub Vechiul Regim*, București, 2007, p. 19-93.

¹⁷ Șt. Grecianu, *op. cit.*, p. 266.

¹⁸ Pentru dregătoriile ocupate a se vedea Th. Rădulescu, *op. cit.*, p. 114, 119, 298, 452, 464, 469.

plan social, necesară pentru a susține reprezentarea socială a rangului său. De fapt, cheltuielile de prestigiu și de reprezentare socială sunt o necesitate, instrumente fundamentale în strategia de afirmare socială a elitei sociale. Devine de altfel una din modalitățile prin care un boier își marchează rangul în societate¹⁹. Consecvent cu această politică, Grigore Greceanu își construiește case mari de piatră, mai întâi la București, în apropierea curții princiare, pentru a fi tot timpul în preajma puterii indiferent dacă deținea o dregătorie sau nu. Apoi rangul, bogăția, prestigiul sunt marcate prin construcții impunătoare presărate pe principalele domenii de la Dragomirești și Vizurești, Scăieni și Bițina, în timp ce celelalte moșii au case, tot din piatră, dar de mai mici proporții. Curțile acestor case sunt populate cu vite și robi țigani, cu slujitori și vătafi. Viile de la Scăieni sau Orlea beneficiază de aceeași atenție și pivnițele din piatră au toate ustensilele necesare producerii vinului²⁰. Interioarele caselor au toate „dichisele” pentru primirea de oaspeți, iar în cele din București se află chiar și ceasornice pentru măsurarea timpului. Poate aici a primit pe Matei, patriarhul Alexandriei (1746-1766), căruia i-a înmînat personal o danie destul de consistentă²¹. Tot aici a primit pe patriarhul de Antiohia, Silvestru Cipriotul (1724-1766), în cea de-a doua vizită (1744-1749) pe care acesta o efectua în Țara Românească, și pe patriarhul de Ierusalim, Partenie (1737-1766), care au căpătat danii, după cum mărturisește boierul în cea de-a doua parte a diatei sale.

O altă cheltuială de prestigiu obligatorie o constituia cumpărarea de haine și bijuterii necesare apariției în public, la sărbători sau la ceremoniile și alaiurile domnești. În tot acest proces îndelungat de construire și menținere a unei strategii politice, Ilinca și-a urmat și susținut soțul împărtășindu-i experiențele. Sub pana banului revine ca un leitmotiv imaginea cumpărării soției care a știut să-l asculte și să-l urmeze, câștigându-i, încetul cu încetul, afecțiunea și încrederea. Răpus de podagră (gută), boierul primește toate îngrijirile și toată afecțiunea soției. În fapt, ea suferă alături de el mai ales că boala se manifestă cumplit „cu dureri grele și nesuferite de mă chinuiam greu și zioa și noaptea”, povestește banul. Și în tot acest timp, Ilinca „să pedepsia și să chinuia cu

¹⁹ Vezi în acest sens mai ales Norbert Elias, *La société de cour*, Paris, 1974, p. 43.

²⁰ Pentru cumpărăturile sale la Scăieni sau Orlea, vezi Nicolae Iorga, *Documente prahovene și dâmbovițene*, p. 22 martie 1718, 3 aprilie 1718, când cumpără vii la Orlea cu buți și crame și teascuri și hârdaie etc.

²¹ În prima parte a diatei, patriarhul Alexandriei nu este menționat printre beneficiarii daniilor.

mine dempreună și zioa, și noaptea, nemâncată și fără de somn și fără de odihnă”. Viața petrecută împreună i-a demonstrat că ea este singura ființă care suferă cu adevărat alături de el și că numai ea va fi capabilă să se ocupe de sufletul lui după moarte: „că sânt încredințat că ea cât va fi cu viață mă va pomeni, iar altul din neamul meu nu mă va pomeni”. Desemnarea ei ca moștenitoare nu reprezintă decît o răsplată, singura modalitate prin care boierul încearcă să-i mulțumească pentru toate sacrificiile îndurate de-a lungul existenței comune. Dar pare a fi și singurul mod de păstrare a unei memorii imediate prin punerea în practică a ceremonialului funebru de aprindere a lumânărilor amintirilor. Îi lasă deplina libertate asupra unei mari părți din avere și o consultă atunci când împarte cealaltă parte, sintagma „cum va vrea Ilinca să facă” revenind adesea.

Fiind convins că aceste argumente de natură umană și sentimentală nu sunt suficiente pentru a convinge marele neam și numeroșii nepoți, chiar dacă „împărtășii” cu una cu alta din avere, boierul Greceanu aduce și argumente de natură juridică. Invocarea pravilei ține și de experiența sa de judecător. În calitate de mare vistier, mare vornic sau de mare ban, Grigore Greceanu și-a spus părerea și a luat decizii în numeroase procese. Mai întâi de toate intervine în favoarea rudeniilor sale. De pildă, în vara lui 1739, se judecă la Mitropolie procesul de divorț dintre Marica (născută Coțescu) și Costandin (Băjescu) Merișanu. Mitropolitul Neofit, respinge într-o primă instanță, jalba înaintată de soție, Marica Merișanu, considerând că femeia trebuie să-și asculte bărbatul și să se supună. Crede și speră că boierul Costandin Merișanu se va schimba și va renunța la băutura, la scandal, la bătăile aplicate soției și la amenințările cu moartea. Cum tânăra soție este îngrozită de comportamentul soțului, cere ajutorul unchiului ei, marelui vistier Grigore Greceanu. Scrisoarea trimisă de acesta mitropolitului schimbă verdictul dat cu câteva zile mai înainte. „*Aseară, viind de la Măria Sa vodă, am găsit pă copila cumnatii plângând*”, își începe boierul scrisoarea. Cumnata este Anicuța Coțescu²². De partea cealaltă se află fiul „nevrednic”²³ al lui Barbu Merișanu, boier foarte

²² Marica este fiica Aniței Coțescu, sora Ilinței, și poate a lui Costandin Coțescu, cel care ocupă funcția de vtor logofăt în cancelaria lui vodă Brâncoveanu și vodă Cantacuzino între 1709-1716 și apare mai apoi meteoric ca mare vornic de Târgoviște în 1721 și 1722 (Th. Rădulescu, *op. cit.*, p. 126, 668).

²³ În documente se spune că ar fi ucis un om în domnia lui Nicolae Mavrocordat, la beție și „arțag”. Acesta fiind, probabil, și motivul pentru care n-a reușit să facă nici un fel de carieră (DANIC, ms. 139, f. 210v, 13 august 1739).

activ, cu dregătorii de mare pitar, mare clucer și chiar mare vornic pentru o scurtă perioadă, între 1732 și 1733²⁴. „Și întrebând-o pentru ce plânge, mi-au spus că Sfinția Ta ai hotărât să o ia bărbatǎ-său, Mereșanul, de vreme ce mumă-sa și mătușă-sa au iscălit zapisul”, continuă marele vistier Grigorie Greceanu, făcând referire la Sanda vorniceasa Merișanu și Arghira medelnicereasa, semnatarele unei scrisori de angajament, prima în calitate de mamă, a doua în calitate de mătușă²⁵. „Pentru care eu îmi fac datoriia de scriu Sfinției Tale, să mai socotești Sfinția Ta că faptele sunt dovedite... Și în scurt părinte, ea nu va să-l mai ia. Iar de o vei da, să stea cu sila, zice că să va omorî. Ci Sfinției Tale mă rog mai bine să-i dai carte la mâna ei, să fie slobodă despre dânsul, că a lăcui amândoi nu se poate”, insistă²⁶. A doua zi mitropolitul Neofit reia procesul celor doi și îl soluționează pozitiv, Marica primind carte de despărțire²⁷.

O intervenție la fel de categorică are și atunci când episcopul Methodie al Buzăului dorește să construiască un han în apropierea caselor sale: „Cu plecata-mi scrisoare înștiințaz pă Sfinția Ta că am înțeles că Sfinția Ta vei să faci han aici la sti Dimitrie și vei să bagi și casele Sfinții Tale în han și locul bisericii cât iaste. La care de vei face Sfinția Ta han aici, pă mine mă închizi și nu-mi dă mâna să șaz închis așa. Numai Sfinția Ta de vreme ce vei să faci Sfinția Ta han aici trebuie să cumperi și locul meu cu casă cu tot, că ieu îl dau, că a șădea închis de toate părțile nu-mi dă mâna. Ci de aceasta înștiințaz pă Sfinția Ta să-mi trimiți Sfinția Ta răspunsul la un feal să știu, că cum zic Sfinției Tale nu-mi dă mâna a șădea închis așa. Ci Sfinția Ta îmi trimite răspuns”²⁸. Este aici, probabil, și o încercare de a tempera pe episcopul Buzăului care își întinde proprietățile ca o caracatiță, încercând să stopeze, în zonă, aceleași tendințe acaparatoare ale mănăstirii Stavropoleos, acolo unde banul Greceanu este un fel de ctitor²⁹.

Alături de aceste intervenții, definiții pentru caracterul puternic al boierului, se regăsesc și deciziile sale din numeroasele procese din epocă

²⁴ Th. Rădulescu, *op. cit.*, p. 119, 302, 447.

²⁵ Despre maniera de redactare a unei scrisori de angajament a se vedea: Constanța Vintilă-Ghițulescu, *În șalvari și cu ișlic*, p. 370-374.

²⁶ DANIC, ms. 139, f. 210r-210v, ante <13 august 1739>.

²⁷ DANIC, ms. 139, f. 210v, 13 august 1739.

²⁸ G. Potra, *op. cit.*, p. 381-382 (30 mai 1746).

²⁹ Cu privire la implicarea boierului Grigorie Greceanu în ridicarea mănăstirii de la Stavropoleos a se vedea P.V. Năsturel, *Biserica Stavropoleos din București*, București, 1906, p. 15-20.

în care, în calitatea sa de mare vistier, mare ban și mai ales de mare vornic își exercită competențele de judecător³⁰. Din toate acestea reținem o importantă activitate juridică care îi dă instrumentele necesare în buna construire a unei diate.

Afirmă că diata este făcută cu respectarea „dumnezeștilor și sfintelor pravile bisericesti și politicești”, făcând trimitere la „legiuitul canon cel de la a unsprezecea carte a tomului celui dintâi al împăraților, la al doilea titulaș”. Ar putea fi o trimitere la *Nomocanonul lui Malaxos* care ar zice că: „Diata este dreapta voință a omului care voiește și face la moartea sa rânduială cu lucrurile sale și le împarte precum voiește”³¹. Și din nou face trimitere la *Pravilă* atunci când justifică dreptul de uzufruct asupra bunurilor transmise neamului, stăpân asupra acestor bunuri odată cu moartea sa, dar cu drept de posesie abia la moartea Ilincăi, întemeindu-se pe „legiuirile de la a șaisprezecea carte, la tomul al doilea, la titulașul al optulea, la numărul 298, la capitolul 37”³².

„Ca un stăpân ce sânt pe toate ale mele”, fraza care revine fără încetare va fi pusă sub semnul întrebării de o parte dintre neamuri. Pentru a-și proteja soția, boierul oferă părți importante din patrimoniul său rudelor principale. Nepoții ocupă un loc central în această divizare a patrimoniului. Se știe că a avut doi frați, Șerban și Barbu, și cinci surori: Bălașa, Ilinca, Safta, Marica, Păuna. Aceasta din urmă a fost soția lui Ștefan vodă Cantacuzino³³. Beneficiarii vor fi nepoții, fiii și fiicele acestor frați: Zmaranda biv vel vistier (așa este nominalizată, probabil

³⁰ Vezi *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. I, *Țara Românească*, vol. întocmit de Vasile Mihordea, Șerban Papacostea, Florin Constantiniu, București, 1961, p. 367-368 (30 aprilie 1737); G. Potra, *op. cit.*, p. 394-397, 400 (doc. din 20 februarie 1749, 29 iunie 1749, 8 iulie 1749, 18 august 1749).

³¹ *Îndreptarea legii*, p. 865.

³² Boierul nu folosește *Pravila cea Mare* sau *Pravila cea Sfântă*, cum era citată *Îndreptarea legii*, tipărită în vremea lui Matei Basarab și folosită în diferitele proceduri de judecată. În aceste pricini din jurul zestreii sau moștenirii, atunci când invocă *Pravila*, „judecătorul” face trimitere la glavă și zaceală. De data aceasta, boierul face trimitere la o altă structură legislativă. Nu pare a fi nici *Nomocanonul lui Malaxos*, organizat pe capitole. Doamna Violeta Barbu sugerează că ar fi vorba de *Basilicale* (îi mulțumesc pentru sugestie), care au circulat în țările române în manuscris. Vezi C.A. Spulber, *Basilique et coutume roumaine*, în *ARBSH*, t. XXVI/1, 1945, p. 55-137; Valentin Al. Georgescu, *Présentation de quelques manuscrits juridique de Valachie et de Moldavie (XVe-XIXe siècle)*, I-II, în *RESEE*, nr. 1, 6, 1968, p. 625-638 și nr. 2, 7, 1969, p. 335-365.

³³ Mihai banul Cantacuzino, *op. cit.*, p. 331.

soția unui fost mare vistier), Drăghici biv vel pitar, Marica Fărcășanu³⁴, Costandin Filipescu, Radu și Diicu Brăiloiu, Ilinca, Iordache Ciocănescu, Ilinca Brătășanu, Zmaranda Micșunescu, Barbu și Păuna, Pulheria. Se adaugă vara Safta Brezoianu.

Deși încearcă să împace pe toată lumea, pentru a asigura liniștea soției, nu reușește să înlătore nemulțumirile neamului. Abia răcit trupul că o parte dintre rude se revoltă, Ilinca este scoasă din casă și alungată, zapisele moșiilor confiscate. Mai târziu, jupâneasa avea să povestească: „după moartea răposatului boiariului meu s-au sculat neamul dumnealui, trăgându-mă prin judecăți. Și atunci când m-au scos din casa mea mi s-au luat și geamandaoa cu toate zapisele de toate moșiile”³⁵. După o lună de zile, Ilinca Greceanu avea să se întoarcă în averea sa: diata își făcuse efectul. Semnătura mitropolitului Grigorie (1760-1787) îi va întări credibilitatea. Mai târziu, mitropolitul Grigorie amintește că în testamentul ei, întocmit pe la 1761, Ilinca Greceanu ar fi lăsat mănăstirii Stavropoleos o pivniță pe ulița ce merge „la Hanul lui Șerban vodă”³⁶. Deși rămânea cu o avere destul de consistentă, văduva banului Greceanu se vede totuși nevoită să vândă o parte pentru a întreține cealaltă parte. De pildă, la 18 februarie 1766, ea vinde „nepotului Scarlat Greceanu”, fiul lui Drăghici Greceanu și nepotul lui Șerban Greceanu, fratele marelui ban Grigore Greceanu, viile din dealul Orlii cu justificarea: „văzând că nu-mi dă mâna de a le mai lucra, având și trebuință de bani, pentru chiverniseala vieții”³⁷.

Dacă Grigore Greceanu a privilegiat în testament neamul său, Ilinca Greceanu se îndreaptă către ai săi. Printre beneficiarii acestei diate se numără și Dumitrașco Obedeanu, fiul lui Costandin, fratele ei, care va primi „viile din dealul Târgoviște, sud Dâmbovița”, „cu casele și cu tot coprinsul lor”³⁸.

³⁴ Maria, fiica lui Drăghici Greceanu, nepoata lui Șerban Greceanu, soră cu Scarlat Greceanu = căsătorită cu Matei Fărcășanu mare serdar. Fiica lor, Bălașa, se va căsători cu Dumitrașco Obedeanu, fiul lui Costandin Obedeanu, nepot al Ilincăi. La 7 mai 1757, Dumitrașco biv vel șetrar vinde moșia de zestre din hotarul Snagovului cu acordul socrului Matei Fărcășanu (N. Iorga, *Documente prahovene și dâmbovițene*, p. 72).

³⁵ George Potra, *Tezaurul documentar al județului Dâmbovița (1418-1800)*, Târgoviște, 1972, p. 746-747, 7 iunie 1768.

³⁶ N. Iorga, *Documente bucureștene*, în **BCIR**, XI, 1932, p. 38 (18 mai 1773).

³⁷ Idem, *Documente prahovene și dâmbovițene*, p. 74. Dumitrașco Obedeanu vinde viile „cumnatului Scarlat Greceanu biv vel agă”, aflându-se prea departe: „mie fiindu-mi peste mână de a le stăpâni, nefiindu cu șăderea aici în partea locului, ci peste Olt”.

³⁸ *Ibidem*, p. 74, 10 februarie 1772

ANEXĂ

1748 mai 18

Ὁ Οὐγγροβλαχίας Νεόφυτος ἐπιβεβαίω¹.

Doamne Iisuse Hristoase, fiul lui Dumnezeu celui viu, pentru rugăciunile Născătoarei de Dumnezeu, ajută-mă și mă miluiaște pe mine păcătosul și nevrednicul robul tău. De vreme ce pentru neascultarea celui dentâi zidit și stremoș al nostru Adam au venit moartea într-această lume, și den zavistiia diavolului viața noastră s-au făcut ca o floare ce curând să veștejaște și ca un vint tréce și ca o umbră pier. Pentru aceasta și eu, păcătosul și nevrednicul robul lui Dumnezeu, ca un om socotindu <că> zilele vieții méle trec [...]², spre bătrânețe m-am povârnit și de boalele cele multe și mai mult de [...]² grii în toate zilele, greu chinuindu-mă și rău pătîmind totdeauna. Și paharul morții den zi în zi și tot ceasul adastând ca un lucru hotărât ce nu poate să mă treacă, socotit-am a fi mai trebuincios și mai cu cale, până mă aflu de la Dumnezeu cu o fărâma de sănătate și întreg la minte, să-mi așáz casa și toate câte am, care mi-au dat Dumnezeu, atât cele mișcătoare, cât și cele nemișcătoare.

Însă, întâi mă rog den suflet și den toată inema mea, cu multe lacrimi prea milostivului și iubitorului de oameni Dumnezeu, care m-au făcut și m-au zidit, să nu biruiască mulțimea păcatelor méle, a Sfinții Sale multă milostivire, ci ca un Dumnezeu al milelor și mult îndurat să priimească pocăința și întoarcerea mea păcătosului și să șteargă toate păcatele méle, céle multe, și să iarte mulțimea greșalelor méle, câte cu fapta, cu gândul, cu cugetul, cu voie și fără de voie am păcătuit.

Al doilea, mă rog, cu multă plecăciune, Prea Înălțatului și Prea Milostivului meu Stăpân și Domn ca să să milostivească Măria Sa să mă ierte de toate câte voi fi greșit Înălțimei Sale.

Așijderea, mă rog teramoi, Prea Sfințitului Mitropolit și al meu duhovnicesc Părinte, și tuturor celor întru Hristos frați ai miei, pre toți cinstiții boiari, și mari, și mici, și pre toți ceialalți creștini să mă iarte, deacă dupe vremi, ca un om au i-am întristat, au i-am necăjât, că și eu pre toți i-am iertat, și pre cei ce m-au urât și pre cei ce m-au iubit, pre toți, iertă[ndu-i]² den tot sufletul meu și den toată inema mea.

Dupe acestea, eu ca stăpân ce sânt, den mila lui Dumnezeu pe toată casa mea și pe toată averea mea, și ca un volnic, am lăsat pe Ilinca, soția mea clirono<a>mă și stăpână pe toată casa mea să o stăpânească, cât va fi ea cu viața: și case și moșii și vii și mori și țigani și dobitoace și toate câte am eu să le stăpânească precum le-am stăpânit și eu. Ea să cheltuiască la pomenile méle, să-mi facă sărindare cu arhieriei și să împarță sărindare pe la biserici, să dea la fete de boiari sărace, milostenie. Și cât va fi ea cu viața să mă pomenească, căci că nu easte cu cale, nici cu dreptate să iau stăpânirea den mâna ei³, fiind ea cu viață și să o dau neamului meu că voi avea mare păcat de vreme ce o am luat-o

tânăra den zilele Mări<i>i Sale lui Costandin vodă Brâncoveanul mai înainte moscalilor de la Prut cu doi ani (1709), care sunt de atunci și până acum [...] și am făcut cu dânsa șase copii. Și au trăit copi<i> unii cinci ani, alții zece, iar Ioniță copilul cel mai mare șaptesprezece ani.

Și când m-am căsătorit, de am luat-o pe Ilinca, avem numai cele părintești: Dragomireștii și moșii Runcul de la munte, și viile de la Scăiani pe jumătate și viile de la Târgoviște și puțintel loc aici în București, numai cât mi-am făcut casă, și două locuri den Târgoviște, iar alt nu aveam nimic. Și den mila lui Dumnezeu, cu dânsa dempreună am făcut moșii, vii, țigani, că numai cinci suflete de țigani mi s-au venit de la părinți. Și am făcut dobitoace și scule și bani, cu care bani am făcut case de piatră la Dragomirești, și în București, și la Vizurești, și la trei locuri, la vii am făcut tot case bune. Și am cumpărat moșii și vii și țigani și am cumpărat dobitoace, că nu aveam, și de alte dichise de ale casii am făcut de tot.

Și acum la vârsta ei³ de bătrânețe să o înstriinez de munca ei³ de zeci de ani nu easte nici cu cale, nici plăcut la Dumnezeu, căci că am lăcuit amândoi bine, viață ticnită, m-au ascultat la cele ce-i porunciam, mi-au fost supusă, den cuvântul meu n-au ieșit, încă și zestrile ea le-au vândut și a dat pentru mine, când am căzut la închisori pentru zapcii lăcuri. Și în două rânduri m-au prădat catanele și oștile de am rămas numai cu moșiile, iar alt cu nimic. Și daca m-am povârnit mai spre bătrânețe, m-au găsit boale gréle și mai vârtos cumplita de podagrie, mi-a venit cu dureri gréle și nesuferite, de mă chinuiam greu, și ziua, și noaptea. Și nici la lipsa mea, nici la închisori, nici la boale de la nimeni n-am avut nici mângâiere, nici căutare, ci numai ticăloasa soția mea să pedepsiia și să chinuia cu mine dempreună și zioa și noaptea, nemâncată și fără de somnu și fără de odihnă. Ci toate patimile acestea știindu-le și socotindu-le și aducându-mi aminte de durerea inimei cea multă ce au avut și are pentru nenorocirea noastră cea multă ce ne-au venit den mulțimea păcatelor méle, de ne-au murit toți copii, și nu ne-au rămas măcar un copil să-l aibă mângâiere la întristăciunea cea amară și nesuferită a morții méle, și știindu-i și supunerea cea multă ce au avut către mine, nu m-am îndurat să o înstriinez și den casa mea, ci cu toată voia mea și cu toată socoteala mea o am lăsat-o clironom pe Ilinca, soția mea, și stăpână pe toată casa mea, precum cu dânsa le-am făcut și le-am stăpânit în vreo 40 de ani, să le stăpânească și dupe moartea mea în câtă vreme îi va da Dumnezeu zile și viață, ca să mă pomenească, că sânt încredințat că ea, cât va fi cu viață, mă va pomeni, iar altul den neamul meu nu mă va pomeni. Ci cu cale și cu dreptate i se cade să stăpânească toată casa mea, moșii, vii, dobitoace, case, mori, țigani, scule, bani, ce vor mai rămânea de la pomenile méle și den milele ce mai jos voi arată până la moartea ei. Iar după moartea ei⁵ să stăpânească neamul meu dupe cum mai jos voi însemna, afară den partea ce voi lăsa Ilincăi întru această diiată.

Ci dară, cât va fi Ilinca cu viață, o las clironom și stăpână pă toată casa mea, ca cu venitul casii să mă pomenească și pe mine, și să să chivernisească în viața ei, dupe cum și la sfânta Pravilă zice, după cum mai jos voi arăta:

Ce am rânduit să dea Ilinca pentru sufletul meu:

Prea Sfințitului Patriarh al Antiohiei taleri 300

† La Sfânta mănăstire Sărindariul unde am învățat-o să-mi îngroape oasele taleri 500

† La Sfântul Mormânt al Domnului și Dumnezeului nostru Iisus Hristos, adecă la Prea Sfințitul Patriarhul al Sfântului Ierusalim taleri 300

† La Sfinția Sa Părintele Mitropolitul Țării Rumânești taleri 500

† La sfânta mănăstire Stavropoleos ce easte hramul marilor arhanghelilor Mihail și Gavriil taleri 500

† La sfânta mănăstire Plumbuita ce să prăznuiaște Ioan Botezătorul taleri 300

† La sfânta mănăstire Colțea, la spitalul săracilor. Numai să nu să cheltuiască acești bani în mănăstire, ci să să dea la un neguțatoriu cu dobândă și acea dobândă să o ia epitropii să fie pentru hrana săracilor și pentru îmbrăcămintea lor, iar care den epitropi iar cheltui la alte trebi ale mănăstirii să fie anatema taleri 500

† La pușcărie pentru vinovați taleri 500. Și acești bani să-i ia epitropii Colții să-i dea la neguțatoriu cu dobândă și acea dobândă să fie pentru hrana celor den pușcărie, dându-le și lumânări în toate serile.

Aceste milostenii ce am lăsat, văzând acum că am mai scăzut, lasu să le dea pe jumătate, la toți tot jumătate⁶.

Eu ca un stăpân ce sunt pe ale méle, cum mai sus am arătat, și am lăsat clironoamă și stăpână pe Ilinca, soția mea, să stăpânească cât va fi cu viață. Și dupe moartea ei să stăpânească neamul meu. Iată că întâiu am ales parte soții méle, Ilincăi, ce să stăpânească partea ei dentr-ale méle, anume:

† De vreme ce Ilinca, soția mea, în toată viața mea, m-au cinstit, m-au ascultat, și la boalele méle, într-atâtea ani, m-au căutat și am lăcuit cu dânsa viață îndălungată, și am făcut copii, i-am dat și parte den casa mea, ce am agonisit, den mila lui Dumnezeu, cu ea dempreună anume:

Îi las satul Vizureștii, toată moșia, cu case de piatră, cu morile, cu heleșteul, cu via de acolea.

Îi las și viile de la Orlea.

Îi las și țigani toți câți vor mai rămânea nedați neamului meu de mine. Îi las viile de la Văcărești, cu casele ce sânt pe moșia mănăstirii Radului vodă. Numai dupe zăpășul igumenilor să dea Ilinca ceară la mănăstire în toți anii și să dea pentru sufletul meu ca să mă pomenească la Sfânta mănăstire Radul vodă, dupe moartea mea te [...] ². Însă o dată dupe moartea mea, iar nu în toți anii să dea acești taleri.

Îi las locul den București cu casele, fiind mai multe locuri cumpărate de mine, și casele făcute de mine, easte și puțintel loc cumpărat de tată meu, dar nu easte mare lucru căci îi las tot locul Ilincăi cu cel părintescu, că și cele părintești ale méle sânt și volnic am fost cu acele părintești au să le dăruiescu la străini au să le vânz, precum au făcut și alții. Dar eu, cu ajutorul lui Dumnezeu, și cele

părintești le-am păzit și am agonist și eu cu strădania mea și vii și moșii și țigani, și cele părintești le las lor (afară numai dentr-acest puțintel loc den București l-am dat Ilincăi) că pentru acest puțintel loc ce am dat Ilincăi le dau neamului meu și case de piatră la Dragomirești și alte moșii și viile de la Scăiani, cu case, care vii pe jumătate sânt părintești, iar jumătate le-am cumpărat de la nepoata mea, Ilinca Brătășanca cu taleri 500. Și le dau viile de la Târgoviște cu case și țigani care acestea sânt toate făcute de mine și cumpărate de mine, ci vor fi pentru acest puțintel loc den București ce am dat Ilincăi.

Îi las locul den București cu toate prăvăliile, cu pimnița de piatră, cu tot locul de la uliță, care loc easte cumpărat de mine, și pimnița de piatră și cu prăvăliile deasupra pimniții, și prăvăliile de alătura ce mergu în lungul uliții, toate sânt făcute de mine. Ci toate le las Ilincăi.

Îi las și toate culele, pentru că culele ea le-au vândut la păsul meu.

Îi las toate hainele ei³ ce i le-am făcut, pentru că și hainele ei³ și le-au vândut pentru mine.

Îi las și banii ce vor mai rămânea cevași de la milosteniile, ce am rânduit să dea, și den pomenile ce va face pentru sufletul meu, ca să fie pentru chiverniseala vieții ei³ și pentru pomenirile méle și ale ei cât va fi ea cu viață, și la moarte și dupe moartea ei, că și banii ei³ de zestre i-am cheltuit la păsul meu.

Îi las toate dobitoacele și toate bucatele și toate vasele și toate dechisele casii, adecă cuțite de argint, linguri de argint, căție, muhurdar, solnițe de argint, și rafturi de argint, ceasornice și tot ce ar mai fi.

Toate acestea le las Ilincăi, soții méle să fie ale ei moștenire. Și de va vrea să le închine la biserici au să le dea neamului ei³ au să le vânză, au să le dăruiască, au ce va vrea să facă, cu acestea să facă, că fiind cumpărate și făcute de noi amândoi, i le-am dat ei³, întru care coprinde și zestrele ei³. Pentru că ea, precum mai sus am zis, pentru mine, când am fost închis, pentru zapclic, și-au vândut toate zestrele ei³: și moșie și scule și haine și dobitoace. Ci pentru acele zestri ci și-au petrecut pentru mine, și pentru traiul cel bun, și pentru căutarea ce mi-au făcut la boalele méle, și pentru căci s-au chinuit și ea cu mine, și zioa și noaptea la boalele méle, și pentru căci am făcut atâtă copii, și pentru căci am lăcuit cu dânsa 40 de ani, am găsit cu cale și cu dreptate de i-am făcut parte den casă. Și i-am dat acestea toate, ce scriu mai sus, să fie ale ei și să facă ce va vrea cu ele, și nimeni den neamul meu, nici mai de aproape, să nu o supere de nimic, că cu al meu eu sânt volnic, iar nimeni alt nu easte volnic de vreme ce și rudelor méle le-am lăsat și cele părintești și dentr-ale méle. Să-și stăpânească fieștecare partea lui, însă dupe moartea Ilincă, dupe cum mai jos arată:

Cele ce am lăsat neamului meu să stăpânească dupe moartea Ilincăi, soții méle:

Nepoatei Zmarangdei biv vel vistier îi las o perèche de cercei au cu balașuri, au cei cu zmaragduri, care va vrea Ilinca, să dea, de vreme ce dumneaei înstriinându-se nu-i trebuiesc nici moșii, nici vii, nici țigani.

Nepotu-mieu Drăghici biv vel pitar îi las satul Dragomireștii, toată moșiia și cea dă zestre a mâne-mea și cea de cumpărătoare de la tată-mieu și moșiia armășască, ce easte tot într-un hotar, cu mori, cu case de piatră și vișoara den sat.

Nepoatei Maricăi Fărcășanca îi las viile de la Târgoviște cu casele și cu toată livadea.

Surori-mea Bălașii, cu nepotul Costandin Filipescu, fiul dumneaei, îi las moșiia Glodeanul den sud Sac, care o am cumpărată de la verii miei.

Nepotului Radului i frățâne-său, Diicul Brăiloiu, le las moșiia de la Runcul, toată și cea de zestre de la mumă-mea și cea de cumpărătoare de la tată-mieu, însă, de-și va răscumpăra moșiia Ciorogârla ce o au pus-o dumnealor la mine zălogu, dempreună cu moșiia de la Mogoșani, partea de zestre a surori-mea, Ilincăi, drept taleri [...]². Iar de nu vor putea să o răscumpere, dupe mo<a>rtea Ilincăi, le las moșiia Ciorogârla și partea den Mogoșani, iar Runcul nu-l las dumnealor. Și viile de la Sutești le-am închinat la mănăstirea Dentrunilemn.

Nepoților și nepoatelor, copiilor surori-mea Saftii, tuturor le las moșiia Pisculeștii, care easte cumpărată de taica; și dumneaei o au dat-o surorilor mele dă zestre și dumnealor mi-o au vândut-o mie toată moșiia de pe cum zapisele dumnealor arată. Dempreună las și nepotului Iordache Ciocănescu la Pisculești.

Nepoatii Ilincăi Brătășancăi îi las viile de la Scăiani pe jumătate cu casele și cu crama.

Nepoatii Zmarangdii Micșăneascăi îi las tot la Scăiani celălalte vii pe jumătate ce sânt tot într-un grădiș cu viile ce am dat nepoatii Ilincăi.

Nepotului Barbului și nepoatii Păunii, surori-sa, copii surori-mea Maricăi le las zéce suflete de țigani. Și de nu vor putea nepoții Radului și Diicul Brăiloiu să dea banii Ilincăi să-și răscumpere Ciorogârla și Mogoșanii; las Bărbuceanului și Păuniții și moșiia Runcului. Iar de-și vor răscumpăra Ciorogârla și Mogoșanii, atunci să fie Runcul dat nepotului Radului și nepotului Diicului, iar Bărbuceanu și Păunița să stăpânească numai țigani ce scriu mai sus, însă care țigani le va da Ilinca la moartea ei.

Nepoatii Pulherii⁷ îi las cinci suflete de țigani însă care îi va lasă Ilinca, soția mea la moartea ei.

Vară-mea Safta Brezoianca⁸ îi las moșiia Drăgăiașii, toate cumpărătorile (și patru suflete de țigani, cari-i va lăsa Ilinca)⁹ fiind de la părinții ei³, moșiia¹⁰. Iar ceialalți țigani ce mai sunt și mai rămân afară dentr-aceste noaosprăzéce suflete ce am lăsat la nepoți dupe cum mai sus arată îi las toți Ilincăi, soțiia mea, să-i stăpânească în viața ei³ și dupe moarte să fie volnică să-i dea cui va vrea ca o moștenire a ei³.

Moșiia de la Mogoșani ce a dat-o tată-mieu de zestre doamnei Păunii, surori-mea, și viile de la Cernătești ale lu Ștefan vodă, care le țin pentru taleri 1000 ce am dat întru mutare la Ștefan vodă, taleri 1000, și nu i-am mai luat, care

vii mi le-au dat și domnii. De va veni vreun nepot den beizadelele lui Ștefan vodă să stăpânească și moșia Mogoșani, partea doamnei Păunii, și viile de la Cernătești, oricând ar veni. Iar când nu va veni nimeni den beizadelele lui Ștefan vodă, după moartea Ilincăi, las Bărbuceanului, nepotului meu, și nepoatei Păuniții, Mogoșanii și nepotului Iordache Ciocănescul viile de la Cernătești să le stăpânească.

Acestea toate ce am lăsat și las pe soția mea, Ilinca, stăpână și clirono<a>mă ca să dea milostenii atât pentru sufletul meu, cât și pentru pomenirile mele: atât părțile nepoților miei, ca un volnic și stăpân ce am fost pe ale mele. Cui ce am vrut am lăsat și den cele părintești și den ale mele, ce au fost agonisite și făcute de mine, așa am lăsat cu sufletul meu, și cu mâna mea am scris diiata aceasta, fiind sănătos și cu mintea întreagă, și am împărțit tot al meu dupe cum mai sus arată. Și cât va fi Ilinca cu viață să fie ea stăpână pă toată casa mea și să ia venitul pentru chiverniseala vieții ei³, iar dupe moartea ei³ să-și ia nepoții părțile lor dupe cum într-această diiată arată, dupe cum și în Sfânta Pravilă scrie și poruncește.

Și de vrème ce diiata care să face de la fieștecarele nu easte alt dupe dumnezeștile și sfintele Pravile bisericești și politicești fără numai o voință dreaptă și o îndurare a omului pentru cât voiește ca să să facă dupe mutarea lui den lumea aceasta la toată agonisita lui cea de la Sfântul Dumnezeu, dăruită lui, atâta mutătoare, cât și nemutătoare, și nu poate cineva măcar în vreun chip să stremute cea slobodă stăpânire a diiații fieștecăruia dupe legiuitul canon cel de la a unsprezecelea carte a tomului celui dentâi al împăraților la al doilea titulaș. Pentru aceia și eu păcătoșul și nevrednecul robul lui Dumnezeu, lângă acestea ce am orânduit mai sus ca să ia soșia mea, Ilinca, și să le stăpânească, și dupe stăpânire, și dupe trebuință să le și chivernisească ori în ce fel va voi și va pohti, au să le vânză, au să le dea danie, au să le dăruiască, au să le dea neamului ei³, ca o stăpână desăvârșită a lor. Îi mai las, încă, să aibă pă toată viața ei³ singură numai trebuința veniturilor ale tuturor părților care am lăsat nepoților și nepoatelor mele, precum mai sus arată, iar stăpânirea să o aibă rudele mele, precum poruncescu legiuirile la a șasesprezecelea carte, la tomul al doilea, la titulașul al optulea, la numărul 298, la capitolul 37. Iar dupe mutarea den lumea aceasta, să să dea la fieștecare rudă a mea partea lui dupe așzământul ce am făcut într-această diiată, scrisă cu mâna mea, și să stăpânească fieștecarele partea lui, dupe orânduiala stăpânirii și a trebuinții, și să-și ia venitul neopriți fiind de nimeni; însă, dupe ce va muri Ilinca să-și ia fieștecarele partea lui.

Care din rudele mele de vor păzi nestremutat și nesticat acest așzământ al meu și nu vor arăta dupe mutarea mea vreo împotrivire să aibă de la sfântul Dumnezeu dar și milă și blagoslovenie cerească, iar de la mine păcătoșul rugăciunea cea părintească pentru că să-i crească și să-i înmulțească milostivul Dumnezeu. Iar de vor face vreunii dentre dânșii împotrivă și vor vrea în vreun chip, au cu mijlocire au fără de mijlocire, să stremute și să strice așzământul

mieu acesta și să facă vreo supărare soții mele, Iincăi, și să calce diata mea aceasta nu numai să fie supuși anatemii cei de vecie și procopseală niciodată să nu vază și partea lor să fie cu vânzătorul Iuda și cu cei ce au răstignit pe Domnul Hristos. Ci însă să fie și neîmpărtașiți și cu totul lipsiți de această facere de bine care le-am făcut și să să lipsească de moștenirea aceasta care le-am lăsat, ca niște ne<re>cunoscători și nemulțămitori ce s-au arătat către mine și către Iinca soția mea, ce ca niște părinți și lor făcători de bine.

Moșia de la Bălăni, partea dumneaia surori-mea, Bălașii, care o au pus dumneai zălog la mine, să dea dumneai banii Iincăi și să-și ia moșia. Așișderea și ceialaltă moșie de la Bălăni, ce mi-o-au vândut-o dumnealui logofătul Matei Băleanul, de va vrea să întoarcă banii Iincăi, au dumnealui au vreunul den neamul dumnealui să aibă voie să-i întoarcă banii Iincăi dupe zapis și să-și ia moșia. Acum în urmă o au răscumpărat¹¹.

Aceste ce am lăsat întru această diată milostenie pe la patriarși și pe la mânăstiri și neamului meu de mă va ținea Dumnezeu milostivul tot într-această stare să le dea Iinca toate deplin, iar milosteniile să le dea, trăind ea, iar neamului să dea după moartea ei. Iar de mi se va întâmpla, să ferească Dumnezeu, vreo pagubă mare și voi ajunge la vreo lipsă și sărăcie să nu fie Iinca datoare să dea nici milosteniile ce am scris mai sus, nici neamului, ci numai cele ce vor rămânea nerăpuse de mine să dea neamului, însă după moartea ei¹². Iar de partea ce am dat ei³ nimeni să nu o supere, ci să fie ale ei³ toate precum i le-am lăsat. Iar oricarele ar gândi să strice diata aceasta să nu să învrednicească a vedea fața lui Hristos, ci să fie lăcașul lui la un loc cu Iuda și cu Aria.

Și am întărit diata aceasta cu iscălitura mea și cu pecetea mea, iscăbind mai jos și alte obraze pentru încredințarea tuturor.

Săvârșind diata am mai adaos moșia Bițina care o am cumpărat acum mai în urmă, în zilele Prea Luminatului și Prea Înălțatului nostru domn Io Grigorie Ghica voievod, de la dumnealui cumnatul Atanasie biv vel sărdari. Deci, de vreme ce s-au întâmplat de s-au căsătorit Dumitrașco, fiul dumealui cumnatului Costandin Obedeanul biv vel stolnic, fiind nepot de frate Iincăi, soții mele, și luând Dumitrașco soție pe Bălașa, fiica nepoatei Maricăi Fărcășancăi, rudindu-ni-se despre amândoaă părțile le-am dat acest sat Bițina, cu case, cu biserică, cu 2 heleștee întru stăpânirea lor. Adecă, dupe moartea Iincăi să stăpânească ei³, iar cât va fi Iinca cu viață să stăpânească ea acest sat Bițina. Și am întărit această diată (care toată o am scris-o cu mâna mea) cu pecetea și cu iscălitura mea.

Mai 18 dni, leat 7256 <1748>.

Grigorie Greceanu vel vornic¹³.

Copila surori-mea Saftii de va rămâne de mine nemăritată să-i facă Iinca o dulamă de lastră mai ușoară, cu pacea de samur mai ieftină, și cu zagarale de samur, și cu nasturi de mărgăritari, cu sârmă de Țarigrad, care se vând 12 nasturi taleri 12, și să facă și o roche cu flori de fir de taleri 50, cu gure de fir și cu

sponce de argint și o ghiordie cu flori de fir cu taleri 5, și să o blănească cu lațcă și să-i cumpere și mărgăritari de taleri o sută.

Ὁ Μυρέων Γρηγόριος μαρτυρεῖ¹⁴

Ματθαῖος ἡγούμενος Σταυροπόλεος μάρτυρ<ας>¹⁵

Ὁ πρόην Πατρῶν Διονύσιος μαρτυρεῖ¹⁶

Grigorie mitropolit al Ungrovlahiei¹³.

Această diiată acum la mai au împlinit doi ani, deci, citind-o și acum am mai îndreptat-o precum mi s-au părut, care și aici însemnez, căci că a mai face altă diată scrisă cu mâna mea nu poci, socotind că și această <diată> îndreptându-o, fiind scrisă cu mâna mea, este bună ca întâia. Pentru Băleni și partea surori-mea, Bălașii și partea logofătului Matei Băleanul, le-au răscum-părat, ci i-am ștersu.

Așăjderea și lui Iordache, nepotul Ciocănescu îi dedesem Drăgăiașii, dar fiind de la părinții vară-mea Saftii, care o ține Șarban logofătul Brézoianul, și eu cumpărând-o această moșie de la frații ei⁴, am socotit că mai cu cale este să o dau ei³. Și o am dat și în locul aceștei moșii, am dat nepotului Iordache la Pisculești să ție și el¹⁷ împreună cu copiii surori-mea Saftii.

Iar satul Bițina îl lăsasem nepotului Dumitrașco Obedeanul, dar socotind că are destule moșii, le-am luat de la el¹⁷ și l-am lăsat Iincăi să-l stăpânească ea și după moartea ei³ să-l dea au la un neam al meu, au la un neam al ei³ care va cunoaște că este mai vrednic.

Am însemnat când am făcut diiata aceasta, am scris pentru nepoata Ilinca, fata surori-mea Saftii, rămâind nemăritată dupe moartea mea să o ajute Ilinca, soția mea, la nunta ei³, dar fiind mila lui Dumnezeu de am trăit și o am dat-o la casa ei³, cu ceia ce am putut, o am ajutat-o, ci acum să nu-i mai dea nimic.

Aceste pricini am îndreptat, iar celălalte să fie toate dupe cum le-am lăsat și să fie nestremutate. Așăjderea să dea Ilinca lui Iordache nepotului și patru suflete de țigani dupe cum i le-am dat întâi.

Aici însemnez și pentru milele ce am scris să să dea, una că eu am mai scăzut mult dupe cum eram mai înainte, că Măria Sa Costandin vodă m-au pus de am dat împrumutare patru mii de taleri, aproape de maziliei. Și acum la Măria Sa Grigorie vodă am dat împrumutare taleri trei mii și taleri 1 500 venitul boierii, ce mi s-au rânduie cu pecetluitul Mări<i> Sale să-i iau și până acum nu i-am luat. Și atât cheltuiali ale casii am făcut, dupe cum să văd, am socotit și am mai scăzut dentr-aceste mile de vreme ce și Prea Sfințitului Patriarhu al Alicsandriei i-am dat cu mâna mea și Prea Sfințitului Patriarhu al Antiohiei i-am dat și Prea Sfințitului Patriarhu al Ierusalimului i-am dat cât mi-au fost puțină.

Ci acum să nu să mai dea, ci să dea la Sfânta Mitropolie taleri 400.

La sfânta mănăstire Sărindariului, unde este să mă îngroape, taleri 200.

La mănăstirea Stavropoleos, taleri 200.

La sfânta mănăstire Plumbuita, taleri 100.

La pușcărie taleri, 300.

Și acești bani ai pușcării să să dea la un neguțătoriu cu dobândă mai ușoară, măcar zecea în unsprezecea și jumătate pe an și cu această dobândă să să dea la pușcărie pe zi pâine și lumânări.

Acestea toate de-nceputul diieții până aici la sfârșit, eu cu mâna mea o am scris. Și unde am scris, cât și am îndreptat eu cu mâna mea am stricat și am îndreptat și diata este bună. Și¹⁸ de acum de-m<i> va mai da Dumnezeu viață vreun an, doi de zile și voi vrea să mai îndreptez, voi îndrepta ca un stăpân ce sânt pe casa mea de la Dumnezeu, eu sunt cel volnic, iar nu altul, întărind iarăși cu iscălitura mea și cu pecetea mea. Sfârșit.

Grigorie vel vornic¹³.

DANIC, Col. Documente Muntenesti, XXV/58.

Orig. rom., hârtie, sigiliu inelar în tuș.

¹ „Neofit al Ungrovlahiei adeverez” semnătură autografă.

² Rupt în text.

³ **Іен.**

⁴ Loc gol în orig.

⁵ „Iar după moartea ei”, ad. marginal cu semn de intercalare în text.

⁶ „Aceste milostenii ce am lăsat, văzând acum că am mai scăzut, lasu să le dea pe jumătate, la toți tot jumătate”, ad. ulterior de aceeași mână.

⁷ Scris inițial „nepoatii Pulherii”, șters, scris apoi „Safta Brezoianca”, șters, adăugat pe margine „nepoatii Pulheriei”.

⁸ Scris inițial: „nepotului Iordache Ciocănescu”, șters.

⁹ „Și patru suflete de țigani care-i va lăsa Ilinca”, textul barat cu o linie.

¹⁰ Cuvânt ad. ulterior pe margine.

¹¹ „Acum în urmă o au răscumpărat”, ad. ulterior de aceeași mână.

¹² „Însă după moartea ei”, ad. pe margine.

¹³ Semnătură autografă.

¹⁴ „Grigorie al Mirelor adeverește”; semnătură autografă.

¹⁵ „Matei, egumen la Stavropoleos, martor”; semnătură autografă.

¹⁶ „Dionisie fost al Pateri adeverește”; semnătură autografă. Semnăturile au fost descifrate de Lidia Cotovanu. Mulțumirile mele.

¹⁷ **Іен.**

¹⁸ **Шн**, repetat.

**“I AM BEGINNING TO FEEL THE BURDEN OF MY YEARS”.
GRIGORE GRECEANU’S LAST WILL AND TESTAMENT (1748)**

Abstract

The present article edits and analyses Grigore Greceanu’s last will and testament, drew up towards mid-eighteenth century. As a Wallachian high dignitary, Grigore Greceanu was well acquainted with the judicial practices of the country and he made use of this knowledge in writing his own testament. Without any direct heir, as all his six children had died, Grigore Greceanu named his wife as his sole inheritor. As he expected his numerous relatives to contest this will, Grigore Greceanu made all efforts to ensure its legal soundness. Thus, a close analysis of the testament, which is edited in the appendix of this study, reveals both judicial and moral arguments in favour of his last will. The moral ground of Grigore Greceanu’s decision is that his wife supported him through all the suffering endured during their 41 years of marriage: wars, political persecutions, their children’s deaths and illness. In order to put into practice his decision, Grigore Greceanu displays a whole range of judicial strategies to reinforce his testament. For instance, he reiterates several times that the testament was written by his own hand. Moreover, he builds a convincing case in favour of his wife, by referring to the laws and customs applied in eighteenth-century Wallachia.

Keywords: the Greceanu family, testament, judicial practices, autobiography, inheritance customs

**VOCAȚIE RELIGIOASĂ ȘI OPOZIȚIE POLITICĂ
ÎN CONSTANTINOPOL ÎN SECOLELE IX-X.
CAZUL FAMILIEI GOUBER¹**

ANDREI TIMOTIN*
atimotin@yahoo.com

Constituită în *themă* în 830, Capadocia bizantină acoperă, împreună cu *thema* Charsianonului, creată între 863 și 873², o parte din vechea provincie romană, care a pierdut în veacul al VII-lea, în timpul războaielor arabo-bizantine, teritoriile sale orientale. Afectate de incursiunile arabe încă din anii 640, marile domenii din Capadocia, zonă de frontieră marcată, la sfârșitul veacului al VII-lea, de incursiuni regulate și devastatoare, dispar cu rapiditate și, odată cu ele, marile averi ale unei aristocrații prospere în epoca lui Iustinian³. Statul bizantin nu-și restabilește controlul asupra regiunii decât la începutul secolului al IX-lea, când noua organizare a *themelor* demonstrează capacitatea sa de a impune o administrație în aceste teritorii și de a recruta o armată. Este perioadă în care se formează treptat o nouă elită economică formată mai ales din militari, apărători ai frontierelor, care se instalează în această regiune care reîncepe, încetul cu încetul, să-i atragă pe aventurierii care se încumetă să se stabilească acolo.

* Cercet. științific în cadrul Institutului de Studii Sud-Est Europene, București.

¹ Cercetare finanțată prin proiectul *Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorală*, cod contract: POSDRU/89/S/1.5/61104, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

² Nikos Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*. Introduction, texte, traduction et commentaire, Paris, 1972, p. 348.

³ Hélène Ahrweiler, *L'Asie Mineure et les invasions arabes*, în **RH**, CCXXVII, 1962, p. 1-32, aici p. 8-13; Michel Kaplan, *Les grands propriétaires de Cappadoce (VIe-XIe siècles)*, în idem, *Byzance. Villes et campagnes*, Paris, 2006, p. 100-122, aici p. 120-121.

În absența documentelor de arhivă, hagiografia este, pentru o perioadă de aproape două veacuri, una din sursele principale care ne îngăduie, prin mărturii indirecte, să reconstruim dimensiunile acestui fenomen. Primele mărturii datează de la începutul veacului al IX-lea, într-o perioadă în care lupta împotriva arabilor este încă departe de a se sfârși, când rude îndepărtate ale familiei Maleinos, puternica familie capadociană care se va ilustra în veacul următor⁴, sunt atestate la Charsianon. Este vorba de sfântul Evdokimos, rudă a sfântului Mihail Maleinos, conform hagiografului acestuia din urmă⁵, care se naște în Capadocia către anul 800 într-o familie înstărită, urmează o carieră militară în regiune, unde moare în 840⁶. O generație mai târziu a trăit patriciul și strategul Eustathius, bunicul lui Mihail Maleinos⁷, contemporan al unui alt membru al familiei, Nikephoros Maleinos, probabil un unchi al lui Mihail, care era *stratēlatēs* (*magister militum*) și care s-a luptat în anul 867 în Capadocia, trimis de împăratul Vasile I (867-886) împotriva lui Symbat, ruda răzvrătită a cezarului Bardas⁸.

În veacul al X-lea, numărul marilor familii capadociene crește și mai ales importanța lor economică și politică dobândește o amploare semnificativă. Primii sunt familia Phocas, care se ilustrează deja în timpul domniei lui Vasile I printr-un strateg din Charsianon, Nikephoros Phocas cel Bătrân, care a luptat în anul 878 împotriva arabilor⁹, însă familia sa va cunoaște gloria în veacul următor când un Phocas va urca pe tron (963-969),

⁴ Despre Maleinoi, vezi M. Kaplan, *op. cit.*, p. 112-117; Jean-Claude Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris, 1990 (Byzantina Sorbonensia, 9), p. 214, 268 și 492 (index prosopografic, s.u. *Malēinos*). Familia s-a ilustrat din nou după recucerirea de către bizantini a sudului Italiei, pentru că un Leo Maleinos, strateg al mai multor cetăți, este atestat într-un document din anul 1144, iar doi protospathari cu același nume sunt atestați în două documente din anii 1088/89, respectiv 1093; vezi S. G. Mercati, C. Giannelli, A. Guillou, *Saint-Jean-Théristès (1054-1264)*, Vatican, 1980, n° 17, 2, 3, 19 et 22.

⁵ *Viața sfântului Mihail Maleinos*, ed. Louis Petit, *Vie et office de Saint Michel Maleinos*, în „Revue de l’Orient Chrétien”, VII, 1902, p. 549-568, aici cap. 3, p. 551.

⁶ *Viața sfântului Evdokimos*, ed. Ch. Loparev, « Βίος τοῦ ἁγίου καὶ δικαίου Εὐδοκίμου », în *Pamjatniki drevnej pis'mennosti*, XCVI, Sankt-Petersbourg, 1893, p. 1-23.

⁷ *Viața sfântului Mihail Maleinos*, ed. Petit, chap. 3, p. 551.

⁸ Leo Grammaticus, *Chronographia*, ed. I. Bekker, Bonn, 1842 (CSHB), p. 247-248; M. Kaplan, *op. cit.*, p. 112-113.

⁹ A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, vol. II. *Les relations politiques de Byzance et des Arabes à l'époque de la dynastie macédonienne (867-959)*, Bruxelles, 1968, p. 82-84.

însă și în timpul domniei lui Constantin VII Porphyrogenetos (945-959), care va asigura ascensiunea socială a membrilor ei¹⁰. Argyroi sunt un alt exemplu de familie capadociană care se ilustrează încă din veacul al IX-lea și care cunoaște o ascensiune remarcabilă în secolul următor și chiar în veacul al XI-lea, mai cu seamă în timpul domniei lui Romanos III Argyros (1028-1034)¹¹.

Acest progres economic, social și politic al aristocrației capadociene începând cu secolul al IX-lea ne interesează aici în raport cu două fenomene legate de obiectul acestei cercetări: instalarea unor ramuri ale acestor familii la Constantinopol, grație demnităților dobândite de membrii lor și alianțelor pe care aceștia le stabilesc în capitală, și ilustrarea lor în plan religios prin atașamentul membrilor lor de anumiți sfinți și mănăstiri sau, în cazuri excepționale, prin consacrarea unora dintre membrii lor ca sfinți, cu conotațiile identitare și politice pe care aceste fenomene le implică.

Viața sfintei Irina de la Chrysobalanton (BHG 952) ne îngăduie să corelăm aceste două aspecte¹². Textul a fost compus de un hagiograf anonim în ultimul sfert al veacului al X-lea sau la începutul veacului următor¹³. Sfânta Irina de la mănăstirea Chrysobalanton aparține unei familii aristocratice capadociene, Gouber, care are o importantă ramură la Constantinopol unde se petrec evenimentele relatate în *Viața sfintei*. Povestirea începe cu descrierea concursului de frumusețe organizat de împărăteasa Teodora (842-856) pentru căsătoria fiului ei, viitorul împărat Mihail al III-lea (856-867). Printre frumoasele femei reunite la Constantinopol în acest scop se numărau două surori venite din Capadocia, Irina, eroina povestirii, și Theodosia, viitoarea soție a cezarului Bardas. Sosită în capitală, Irina a fost primită de rudele sale, familia de patricieni Gouber

¹⁰ Despre familia Phocas, vezi Jean-Claude Cheynet, *Les Phocas*, în Gilbert Dagron, Haralambie Mihăescu, *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Paris, 1986, p. 289-315, cu tabel genealogic.

¹¹ Vezi Jean-F. Vannier, *Familles byzantines. Les Argyroi (IXe-XIIe siècles)*, Paris, 1975 (Byzantina Sorbonensia, 1).

¹² Jan Olof Rosenqvist, *The Life of St Irene Abbess of Chrysobalanton*, A Critical Edition with Introduction, Translation, Notes and Indices, Uppsala, 1986 (Studia Byzantina Upsaliensia, 1).

¹³ Pentru date, vezi *ibid.*, p. XXVII-XXVIII. Datele cronologice interne sugerează ca *terminus post quem* anul 980, însă o aluzie indirectă la domnia lui Vasile al II-lea (ed. Rosenqvist, cap. 12, p. 52, 3-4) pare să indice că *Viața* a fost compusă în timpul acestei domnii, i.e. 976-1025.

(Γούβερ)¹⁴. Concursul nu a avut însă rezultatul așteptat, drept urmare Irina a refuzat orice altă nobilă propunere de căsătorie și s-a retras, cu averea sa, în mănăstirea constantinopolitană Chrysobalanton. Reputația aptitudinilor sale spirituale va atrage în curând la mănăstire un număr important de femei din înalta aristocrație în căutare de îndrumare spirituală.

Familia Gouber nu este atestată în secolul al X-lea în alte surse, însă nu este necunoscută în secolul precedent. Un membru al acestei familii fusese însărcinat de împăratul Mihail al II-lea (820-829), după înfrângerea revoltei conduse de Toma Slavul, cu misiunea de recâștiga fortăreața din Saniana, în Pontul Polemoniac¹⁵. Un alt Gouber este atestat ca *logothetês tou dromou* în timpul domniei lui Vasile I (867-886), iar apoi ca patriciu în timpul domniei lui Leon VI (886-912)¹⁶, când face parte din grupul de demnitari însărcinați de împărat cu aducerea la palat a lui Photius și Santabarenos pentru a fi judecați¹⁷. Am arătat cu alt prilej că o parte a acestui grup, anume magistrul Ștefan și patricienii Krateros și Gouber, este alcătuit din personaje din anturajul împăratului Mihail al III-lea și al cezarului Bardas care s-au atașat apoi de Leon VI¹⁸. Gouberii par așadar

¹⁴ *Viața sfintei Irina de la Chrysobalanton*, ed. Rosenqvist, cap. 3, p. 8-12.

¹⁵ *Prosopographie der mittel-byzantinischen Zeit (PmbZ)*, nach Vorarbeiten F. Winkelmanns erstellt von R.-J. Lilie, Cl. Ludwig, Th. Pratsch, Il. Rochow unter Mitarbeit von W. Brandes, J.R. Martindale, B. Zielke, Berlin-New York, 1998-2000, nr. 2528, 2532 (= *The Prosopography of the Byzantine Empire (PBE)*, I. 641-867, ed. J. Martindale, Aldershot, 2001, CD-Rom: Gouberios 1). Cf. Theophanes Continuatus, ed. I. Bekker, Bonn, 1838, p. 72-73; F. Winkelmann, *Quellenstudien zur herrschenden Klasse von Byzanz im 8. und 9. Jahrhundert*, Berlin, 1987, p. 168. Originea numelui este probabil bulgară, i.e. turcică, un Κούβερ, general avar, fiind atestat în secolul al VII-lea în *Miracolele sfântului Dimitrie* (PmbZ nr. 4165 = PBE: Kouber 1). Cf. Peter Charanis, *Kouber, the chronology of his activities and their ethnic effects on the regions around Thessalonica*, în *BSt*, XI, 1970, p. 229-247.

¹⁶ PmbZ nr. 2527 (= PBE: Goumer 1). Cf. Rodolphe Guiland, *Contribution à la prosopographie de l'empire byzantin: les patrices sous les règnes de Basile Ier (877-886) et de Léon VI (886-912)*, în *BZ* LXIII, 1970, p. 300-317, aici p. 309; idem, *Les logothètes. Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin*, în *REB* XXIX, 1971, p. 5-115, aici p. 51; PmbZ nr. 7792.

¹⁷ Skylitzes, *Synopsis historiarum*, ed. I. Thurn, Berlin-New York, 1973 (CFHB, 5), p. 173, 17 (Jean Skylitzès, *Empereurs de Constantinople. Texte traduit par Bernard Flusin et annoté par Jean-Claude Cheynet*, Paris, 2003, p. 145 și n. 18).

¹⁸ A. Timotin, *Visions, prophéties et pouvoir à Byzance. Étude sur l'hagiographie méso-byzantine (IXe-XIe siècles)*, Paris, 2010 (Dossiers byzantins, 10), p. 199-202. Despre „conexiunile amoriene” la Curtea lui Leo VI, vezi, de asemenea, Shaun Tougher, *The Reign of Leo VI (886-912). Politics and Peoples*, Leyde-New York-Cologne, 1997

să fi reușit, ca și alte familii din această perioadă, să supraviețuiască schimbărilor brutale de domnie din a doua jumătate a veacului al IX-lea, atașându-se în mod succesiv de Mihail al III-lea și de cezarul Bardas – care s-a căsătorit cu o Gouber –, de Vasile I și de Leon VI.

Cel puțin o ramură a familiei capadociene a Gouberilor își avea rezidența în capitală unde mai mulți dintre membrii ei dețineau înalte demnități. Această ramură își avea propria ei mănăstire, Chrysobalanton, cunoscută altminteri doar printr-o mențiune echivocă în culegerea de *Patria Kōnstantinoupoleôs*¹⁹. Numele este însă atestat în secolul al X-lea ca nume de familie, Theophanos Nonnos, medic la curtea împăratului Constantin VII Porphyrogenetos, fiind numit « Chrysobalantês », și îl întâlnim, de asemenea, și în secolele următoare²⁰. Nu cunoaștem însă relația acestor personaje cu patricienii menționați în *Viața sfintei Irina*, însă mănăstirea Chrysobalanton este cu siguranță o fundație religioasă capadociană, o mănăstire de familie. Stareța ei este o rudă a Irinei, iar printre maicile mănăstirii se numărau cu siguranță mai multe care aveau aceeași origine. Știm cu certitudine că o tânără maică din Capadocia se afla acolo și încercase, se pare, să scape din mănăstire pentru a se întoarce la iubitul pe care îl părăsise, împotriva voinței ei, în regiunea sa natală. Disperarea nefericitei tinere este interpretată drept rezultatul unei operații vrăjitoarești întreprinse de iubitul ei rămas în Capadocia, iar Irina îi reproșează sfântului Vasile cel Mare faptul că i-a îngăduit pe vrăjitori în țara sa natală, rugându-l să intervină pentru a rezolva această situație. Sfântul Vasile i se va arăta într-o viziune Irinei, spunându-i să o aducă pe tânăra fată în biserica din Vlaherne pentru a fi vindecată de Maica Domnului²¹. Apoi, la solicitarea Maicii Domnului, sfântul Vasile va merge, însoțit de sfânta Anastasia, în Capadocia, în scopul de a aduce instrumentele vrăjitoarești pentru a fi arse²².

Este cunoscut faptul că rugăciunile sfântului Vasile cel Mare sunt considerate capabile de a proteja împotriva demonilor și de a-i vindeca pe

(The Medieval Mediterranean, 15), p. 67, care nu-i menționează însă decât pe Photios, pe magistrul Ștefan și pe Leo Katakoilas.

¹⁹ *Scriptores originum Constantinopolitarum*, ed. Th. Preger, II, Leipzig, 1907, p. 243, 1-12. Cf. J.O. Rosenqvist, *op. cit.*, p. XXIX-XXX.

²⁰ *Ibid.*, p. XXX. Cf. J.A.M. Sonderkamp, *Theophanes Nonnus: Medicine in the Circle of Constantine Porphyrogenitus*, în „Dumbarton Oaks Papers”, t. XXXVIII, 1984, p. 29-41, aici p. 38-39.

²¹ *Viața sfintei Irina de la Chrysobalanton*, ed. Rosenqvist, cap. 13, p. 56, 9-22.

²² *Ibid.*, p. 62, 14-64, 3.

cei posedați de diavol²³, însă apelul adresat de Irina sfântului Vasile are cu siguranță și alte semnificații. Sfântul Vasile, ca și Irina și protejata sa, este originar din Capadocia și în această calitate i se adresează Irina în primul rând. În calitate de sfânt tutelar al Capadociei, sfântul Vasile este protector al compatrioților săi chiar, sau poate în primul rând, atunci când aceștia din urmă se găsesc departe de pământul natal. Despre devoțiunea pe care aristocrația capadociană o manifestă în această perioadă pentru sfântul Vasile depune mărturie, de pildă, marea biserică Tokali Kilise (secolul al X-lea), cu hramul sfântului Vasile cel Mare și decorată cu scene din biografia sa²⁴. Ridicarea edificiului este datorată generozității strategului Seleuciei, un anume Constantin, și a fost terminat de Nikephoros Phocas înainte ca acesta să devină împărat în 963²⁵. Patronajul sfântului Vasile cel Mare, ca și al altor sfinți capadocieni, precum, de pildă, apostolul Petru, căruia o tradiție locală îi atribuia statutul de prim episcop al Cezareei²⁶, ilustrează atașamentul familiei Phocas pentru provincia de care erau legați prin originea lor.

Ca și membrii familiei Phocas, Gouberii se adresează sfântului Vasile ca unui protector natural. Este foarte probabil, de altminteri, ca mănăstirea Chrysobalanton să fi avut hramul sfântului Vasile cel Mare, așa cum par să sugereze reproșurile pe care sfânta Irina i le adresează sfântului în mod deschis și care se pot explica anevoie doar prin originea lor comună. Nu este probabil o întâmplare dacă singura liturghie oficiată în mănăstire menționată de hagiograful sfinteii Irina este tocmai o liturghie închinată sfântului Vasile cel Mare²⁷.

Mențiunea bisericii din Vlaherne alături de Chrysobalanton se poate explica prin atașamentul Gouberilor pentru cele două mănăstiri. Biserica

²³ Cf. Jacob Goar, *Euchologion, sive Rituale Graecorum*, Paris, 1647, p. 275-276; vezi și H. Leclercq, „Exorcisme, exorciste”, în *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, vol. V/1, Paris, 1922, col. 970.

²⁴ Vezi A. Wharton Epstein, *Tokali Kilise. Tenth-Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia*, Washington D.C., 1986, p. 36-39, pl. 26, 77, 78. Poate fi menționată, de asemenea, marea mănăstire închinată sfântului Vasile cel Mare de regentul tânărului împărat Vasile al II-lea între 976 și 985, *parakoimomen*-ul Vasile (Psellos, *Chronographie*, I, 20).

²⁵ Identificarea lui Nikephoros Phocas pe baza studiului prenumelor marilor familii din Capadocia a fost realizată de Nicole Thierry, *La peinture de Cappadoce au Xe siècle. Recherches sur les commanditaires de la Nouvelle Église de Tokali et d'autres monuments*, în *Constantine VII Prophyrogenitus and his Age*, Atena, 1989, p. 217-245.

²⁶ Vezi Nicole Thierry, *La Cappadoce. De l'Antiquité au Moyen Âge*, Turnhout, 2002, p. 171.

²⁷ *Viața sfinteii Irina de la Chrysobalanton*, ed. Rosenqvist, cap. 17, p. 80, 5.

din Vlaherne este o fundație imperială și, în special, în veacul al IX-lea, un loc privilegiat de devoțiune al dinastiei amoriene și mai ales al lui Mihail al III-lea, împărat de care Gouberii erau în mod special atașați. Theodosia Gouber se căsătorise cu cezarul Bardas, iar prezența Irinei la concursul organizat de împărăteasa Teodora demonstrează foarte clar poziția excepțională de care familia ei se bucura în timpul Amorienilor.

Pe de altă parte, poate fi notată existența unei anumite concurențe între biserica din Vlaherne și biserica constantinopolitană a Sfintei-Anastasia, faimoasa Anastasia Φαρμακολύτρια, situată în cartierul Maurianos, la nord-vest față de Forumul lui Constantin, care slujea în secolul al X-lea drept azil pentru cei care sufereau de boli psihice²⁸. Ne putem întreba de fapt de ce maica despre care se credea că ar fi posedată nu a fost trimisă direct la biserica Sfintei-Anastasia, reputată tocmai pentru acest tip de vindecări²⁹, ci la Vlaherne. Mai mult decât atât, cu un alt prilej, sfânta Irina este cea care va vindeca un posedat, un tânăr care lucra via mănăstirii, pe care sfânta Anastasia refuzase să-l vindece³⁰, episod care poate reflecta, de asemenea, intenția autorului *Vieții sfintei Irina* de a plasa mănăstirea Chrysobalanton pe harta mănăstirilor constantinopolitane cu reputație terapeutică, în detrimentul bisericii, mult mai celebre, a Sfintei-Anastasia, și cu sprijinul bisericii imperiale din Vlaherne.

Devoțiunea pentru un sfânt originar din regiunea sa natală și reputația terapeutică în plină afirmare a unei fundații religioase familiale reprezintă două elemente care pot reflecta, atunci când este vorba de o familie influentă precum cea a Gouberilor, formarea unui pol de putere. Un episod din *Viața sfintei Irina*, referitor la eliberarea miraculoasă a unei rude a Irinei închise de împărat, ne indică unde se plasa acest pol de putere în timpul domniei lui Vasile al II-lea când *Viața* a fost compusă.

²⁸ Raymond Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*. Iere partie. *Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*. III. *Les églises et les monastères*, Paris, 1969, p. 22-25; Lennart Rydén, *A Note on Some References to the Church of St. Anastasia in Constantinople in the 10th Century*, *Byzantion*, XLIV, 1974, p. 198-202. Despre continuarea cultului sfintei Anastasia în perioada post-bizantină, vezi D. Vojdović, *The Cult and Iconography of Saint Anastasia Pharmacolytria in Countries of Byzantine Cultural Realm* (în lb. sârbă), în „Zograf”, XXI, 1990, p. 31-40.

²⁹ Vezi, de pildă, *Viața sfântului Andrei Salos*, ed. Lennart Rydén, *The Life of St Andrew the Fool*, vol. II. *Text, Translation and Notes. Appendices*, Uppsala, 1995 (Studia Byzantina Upsaliensia 4/1-2), p. 18-20.

³⁰ *Viața sfintei Irina de la Chrysobalanton*, ed. Rosenqvist, cap. 15, p. 66-74.

Iată rezumatul acestui episod. Una dintre rudele apropiate ale sfintei Irina, care avea demnitatea de *illoûstrios*³¹, fusese acuzată de înaltă trădare. Împăratul îl întemnițase pe acest demnitar în palatul imperial și plănuia să-l omoare aruncându-l în mare în timpul nopții. Rumorile despre planurile împăratului ajung până la familia întemnițatului ai cărei membri, pradă disperării, se îndreaptă către ruda lor, sfânta Irina, cerându-i ajutorul. Sfânta nu-și va dezamăgi familia și, în noaptea următoare, i se va arăta în vis împăratului pentru a-l convinge să revină asupra deciziei³².

Tulburat de această vedenie nocturnă, împăratul își consultă șambelanul pentru a afla dacă ceea ce văzuse în vis se întâmplase aievea sau nu. Mai întâi, împăratul este convins că nu poate fi vorba decât de efectul unei operațiuni magice. În consecință, îl cheamă la el pe prizonier și îi pune această întrebare: „De ce fel de magie te folosești pentru a ne amenința și a ne tulbura prin vise, încercând prin aceste vrăjitorii să scapi de consecințele complotului tău împotriva Maiestății noastre?”³³. Acuzatul răspunde, desigur, că el n-a apelat niciodată la un vrăjitor și că nu a complotat împotriva împăratului. Apoi, la întrebarea dacă are cunoștință de o anumită Irina dintr-o mănăstire numită Chrysobalanton, a răspuns afirmativ, oferind împăratului detalii asupra localizării mănăstirii. În urma acestui interogatoriu, împăratul a trimis la mănăstire un grup de demnitari însoțiți de un pictor pentru ca acesta să întocmească portretul Irinei, așa încât să poată verifica apoi dacă imaginea corespunde cu persoana pe care o văzuse în vis. Ajunși la mănăstire, demnitarii sunt înspăimântați la apariția sfintei al cărei chip, mai strălucitor decât soarele, nu-l puteau privi. Sfânta Irina le cere să-l înștiințeze pe împărat că visul său s-a petrecut aievea și că dacă nu-l va elibera pe prizonier, toate amenințările pe care le-a auzit în vis se vor îndeplini întocmai. După ce pictorul a întocmit în mare grabă portretul, așa cum i se ceruse, demnitarii se întorc la palat, unde va avea loc un nou miracol. Portretul strălucește într-o așa măsură încât împăratul, cu toate că a recunoscut pe dată trăsăturile sfintei, abia îl poate privi. În urma acestui eveniment, împăratul l-a eliberat pe prizonier și i-a mulțumit lui Dumnezeu pentru a-l fi împiedicat să comită ceea ce avusese în gând. El i-a adresat, de asemenea, sfintei o scrisoare

³¹ Demnitatea de *illoûstrios* era cel mai înalt dintre titlurile care îngăduiau accesul în Senat; vezi Rodolphe Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines*, vol. I, Berlin-Amsterdam, 1967, p. 67.

³² *Viața sfintei Irina de la Chrysobalanton*, ed. Rosenqvist, cap. 21, p. 90, 10-23.

³³ *Ibid.*, cap. 21, p. 92, 10-12.

prin care îi cerea cu umilință iertare și îngăduința de a o vizita. Sfânta Irina a răspuns acestei scrisori refuzând vizita, sub pretextul umilinței, și recomandându-i împăratului să nu uite niciodată să-l consulte pe patriarh, pe episcopi și pe călugări înainte de a lua decizii însemnate.

Episodul eliberării prizonierului este calchiat după un episod similar din *Viața sfântului Nicolae*, episcopul Mirei, sfântul bizantin cel mai renumit ca făcător de dreptate și protector al celor acuzați pe nedrept³⁴. Precum sfânta Irina, sfântul Nicolae obținuse, prin mijlocirea unei viziuni, eliberarea unui grup de generali întemnițați de împăratul Constantin cel Mare și pe punctul de a fi executați în urma unei false acuzații de înaltă trădare. La rugămintea arzătoare a celor trei generali, sfântul Nicolae i s-a arătat în vis împăratului, cerându-i să-i elibereze pe prizonierii nevinovați și amenințându-l cu declanșarea unui război. A doua zi, împăratul, precum succesorul său din *Viața sfintei Irina*, i-a acuzat pe prizonieri de a fi recurs la magie pentru a scăpa de condamnare. În acel moment, sfântul Nicolae s-a arătat din nou generalilor iar împăratul, auzind numele său, i-a cerut să-și dezvăluie identitatea. Răspunsul a fost convingător, iar împăratul i-a eliberat pe prizonieri.

Asemănarea incontestabilă între cele două scenarii nu este cu toate acestea în mod necesar rezultatul unei simple operații de imitație literară. Editorul modern al textului, Jan Olof Rosenqvist, omițând totuși să semnaleze similitudinea dintre cele două episoade din *Viața sfintei Irina* și *Viața sfântului Nicolae*, a avansat ipoteza că episodul din *Viața sfintei Irina* ar fi o aluzie la conflictul care opunea, la sfârșitul veacului al X-lea, pe împăratul Vasile II aristocrației anatoliene³⁵. Precum cele mai puternice familii ale acestei aristocrații, Phocas și Skleroi³⁶, Gouberii erau originari din Asia Mică, iar acuzația de trădare formulată împotriva unui membru al acestei familii ar trebui, așadar, să fie pusă în legătură cu

³⁴ Cf. Gustav Anrich, *Hagios Nikolaos. Der heilige Nikolaos in der griechischen Kirche*, Bd. I, Leipzig-Berlin, 1913, p. 254-262. Cele două scenarii au fost puse în legătură de Henry Maguire, *From the Evil Eye to the Eye of Justice: The Saints, Art, and Justice in Byzantium*, în Angeliki E. Laiou, Dieter Simon (ed.), *Law and Society in Byzantium: Ninth-Twelfth Centuries*, Washington D.C., 1994, p. 217-239, aici p. 226-229.

³⁵ J. O. Rosenqvist, *op. cit.*, p. XXXVII. Despre domnia lui Vasile al II-lea, vezi mai recent Catherine Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, Oxford, 2005, mai ales cap. 5 «The Revolts of Skleros and Phocas: Historiography and the Skleros Manifesto» (p. 240-298).

³⁶ Despre Skleroi, vezi Werner Seibt, *Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie*, Vienne, 1987 (Byzantina Vindobonensia, 9).

ostilitatea care domina în această perioadă raporturile dintre împărat și aceste familii. Dacă admitem această ipoteză, episodul din *Viața sfintei Irina* ar trăda un angajament personal al autorului, prin punerea în scenă a unui pledoarii *pro domo*, într-o cauză în care familia sa era direct implicată.

Oricum ar sta lucrurile în această privință, în reprezentarea literară a acestui conflict, imaginar sau real, hagiograful sfintei Irina se plasează fără echivoc de partea partidei aristocratice. Este cert, de asemenea, că mănăstirea Chrysobalanton reprezintă un centru capadocian în Constantinopol, un pol de putere, politic și spiritual, care îi reunește pe membrii clanului Gouber și pe apropiații lor în jurul figurii harismatice a Irinei, personificare religioasă a unei identități familiale, regionale și politice.

Cazul sfintei Irina nu este, în această perioadă, unul excepțional. Nikephoros Phocas, pe când nu era încă decât strateg al *themi* Anatolicelor (înainte de 963), îl vizita regulat pe muntele Kymina, în Bitinia, pe părintele său spiritual, sfântul Mihail Maleinos, care îi era unchi³⁷. Pe de altă parte, sfântul, în perioada când era egumen al mănăstirii Kymina de pe muntele omonim, mergea adesea la Constantinopol unde se întâlnea cu rudele sale, între care se numărau și membrii familiei Phocas³⁸. Precum Irina de la Chrysobalanton, Mihail Maleinos reprezintă blazonul religios al unei rețele politice și parentale. Născut în anul 894 în thema Charsianon, în Capadocia, viitorul sfânt provine dintr-una din cele mai importante și mai bogate familii bizantine, Maleinos. Bunicul său din partea tatălui, Eustathios, fusese patriciu și strateg³⁹, iar bunicul din partea mamei, un Adralestos, avea, de asemenea, demnitatea de particiu și fusese promovat *stratêlatês* al Anatoliei. Bunica sa era, se pare, o rudă a împăratului Romanos I Lekapenos (920-944), în vreme ce alte rude ale sale erau înrudite cu împăratul Leon VI⁴⁰. Fratele său, Constantin, membru

³⁷ *Viața sfântului Athanasie Atonitul (A)*, ed. Jacques Noret, *Vitae duae antiquae Sancti Athanasii Athonitae*, Turnhout-Louvain, 1982 (Corpus Christianorum, Series Graeca, 9), chap. 22, 1-7, p. 12. Cf. Angeliki E. Laiou, *The General and the Saint: Michael Maleinos and Nikephoros Phokas*, în *Εὐψυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, Paris, 1998 (Byzantina Sorbonensia, 16), p. 399-412.

³⁸ *Viața sfântului Athanasie Atonitul (A)*, ed. Noret, cap. 19-20, p. 11; cf. *Viața sfântului Mihail Maleinos*, ed. Petit, p. 567, 14, despre călătoriile lui Mihail Maleinos la Constantinopol fără a menționa însă întâlnirile cu Nichifor Phocas.

³⁹ J.-Cl. Cheynet, *op. cit.*, p. 28, 31, 214 et 253.

⁴⁰ *Viața sfântului Mihail Maleinos*, ed. Petit, cap. 3, p. 551; cf. J.-Cl. Cheynet, *op. cit.*, p. 271.

al Senatului și patriciu, era strateg al Capadociei⁴¹. În sfârșit, sora sa s-a căsătorit cu Bardas Phocas și era mama viitorului împărat Nikephoros Phocas⁴².

Încă adolescent, Mihail Maleinos a primit demnitatea de *spatharokandidatos* și a fost destinat de familia sa unei căsătorii cu o tânără membră a familiei imperiale. Neconsimțind la acest proiect de alianță matrimonială, tânărul Maleinos, aflându-se la Constantinopol printre apropiații săi, părăsește orașul în taină și pleacă în căutarea unui sihastru bătrân cu intenția de a se călugări. Pe muntele Kymina va găsi un sihastru înconjurat de numeroși discipoli care îl va călugări. Tristețea părinților este la înălțimea așteptărilor lor. Convins în cele din urmă de zădărnicia oricărei încercări de a-l determina pe fiul său să se răzgândească, tatăl lui Mihail, resemnat, o consolează pe soția sa într-un mod semnificativ pentru reprezentare socială a sfințeniei în această perioadă: „Să nu ne întristăm, așadar, ci și mai vârtos să proslăvim pe Născătoarea de Dumnezeu fiindcă fiul nostru va fi lauda (κἀύχημα) și ajutorul nostru și podoaba (καλλώπισμα) întregii noastre familii”⁴³.

Podoabă a familiei, dar și garanție a alianțelor politice dintre membrii ei. Legați de relații de rudenie naturală și spirituală, Mihail Maleinos și nepotul său, Nikephoros Phocas, se legitimează în mod reciproc: frecventându-l pe unchiul său, Nikephoros întărește autoritatea spirituală a acestuia din urmă, în timp ce Mihail Maleinos consolidează, prin reputația sa de sfânt, prestigiul secular al nepotului și fiului său spiritual. Același tip de relație o leagă pe Irina de la Chrysobalanton de clanul Gouberilor. Atunci când este solicitată, ea recurge la autoritatea sa spirituală pentru a-și apăra familia și pentru a susține, atunci când este cazul, o opoziție politică. Atunci când bunicul lui Mihail Maleinos, Eustathios, îl primește pe uzurpatorul Bardas Phocas și îl proclamă împărat în Capadocia, este vorba, de asemenea, de alianța naturală între doi veri⁴⁴, însă, mai mult decât atât, cel care o evocă este hagiograful unui Maleinos, care proiectează astfel asupra evenimentului toată legitimitatea pe care poate să i-o confere apartenența actorilor săi la familia unui sfânt.

⁴¹ *Ibid.*, p. 214, 266; A. E. Laiou, *op. cit.*, p. 400 n. 9.

⁴² Despre legăturile dintre Maleinos și Phocas, vezi J.-Cl. Cheynet, *op. cit.*, p. 268 (tabel genealogic). Despre relația dintre Nichifor Phocas și Mihail Maleinos în mod special, vezi A. E. Laiou, *op. cit.*, *passim*.

⁴³ *Viața sfântului Mihail Maleinos*, ed. Petit, cap. 10, p. 557, 15-18.

⁴⁴ Vezi M. Kaplan, *op. cit.*, p. 118.

În acest caz, ca și în *Viața sfintei Irina*, sfințenia și relațiile de putere și de rudenie se asociază și se completează în mod reciproc. În *Viața sfântului Mihail Maleinos*, ca și în *Viața sfintei Irina*, o familie capadociană utilizează autoritatea spirituală a unuia dintre membrii săi, care se bucură de reputația de sfânt, pentru a-și sprijini interesele politice și a contesta puterea imperială.

**RELIGIOUS CALLING AND POLITICAL OPPOSITION
IN CONSTANTINOPLE (9TH AND 10TH CENTURIES).
A CASE STUDY: THE GOUBER FAMILY**

Abstract

The economic and military elite that emerged in the ninth-century Cappadocia, when the Byzantines conquered back this province from the Arabs, came to play an important political and religious role in the Empire. Thus, several members of the Cappadocian families moved to Constantinople, while others answered to a religious calling, entering different monasteries, some of whom even were proclaimed saints. The *Life of Irene of Chrysobalanton* (BHG 952) is a hagiographic source that illustrates the close association between the religious calling and the political position of the family. Irene was a member of the Cappadocian family of Gouber, which had an outstanding political and social climbing during the ninth century. According to her hagiographer, Irene miraculously interceded on behalf of one member of her family, which had been accused of treason by the emperor. A close analysis of this episode reveals how the Gouber family exploited the spiritual authority of one of its members, honoured as a saint, in order to find support for its political actions, including opposing the imperial power. This contention is supported by the comparative analysis between *The Life of Irene* and another hagiographic text from the same period, also referring to a Cappadocian family: *The Life of Michael Maleinos*.

Keywords: Gouber, Cappadocia, Constantinople, aristocratic family, sainthood.

NEGUSTORI DIN IMPERIUL OTOMAN IN COMERȚUL SIBIULUI 1614-1623^{*}

MÁRIA PAKUCS-WILLCOCKS**
mpakucs@yahoo.com

Studiul de față își propune să examineze activitatea comercială a negustorilor din comerțul oriental al Sibiului între anii 1614 și 1623. Proiectul meu de cercetare inițial îi privea pe negustorii greci, însă sursele istorice nu permit întotdeauna o identificare etnică precisă, astfel încât am inclus aici și alți negustori veniți din Imperiul Otoman: bulgari, turci, armeni, evrei și sârbi.

Articolul continuă în mare măsură preocupările mele anterioare privind comerțul oriental Sibiului în veacul al XVI-lea, dar am extins șantierul de lucru și asupra seriei de registre vamale ale Sibiului din al doilea deceniu al secolului al XVII-lea. Acestea se păstrează în arhiva orașului, în „Fondul Primăria și magistratul orașului și scaunului Sibiu. Socoteli vamale, inventarul 197”, iar documentele pe care le-am folosit sunt după cum urmează:

- nr. 43: 29 mai 1614 - 6 februarie 1615;
- nr. 44: 3 august 1616 - 6 February 1617;
- nr. 45: 16 martie 1615 - 8 martie 1616;
- nr. 46: 2 aprilie 1618 - 11 martie 1619;
- nr. 47: 18 martie 1622 - 12 ianuarie 1623.

Pentru această perioadă există seria registrelor de vamă de la Cluj¹, care pot corobora informațiile din socotelile Sibiului.

O analiză corectă a registrelor vamale presupune înțelegerea surselor și alegerea metodologiei potrivite. Am explicat în altă parte particularitățile

^{*} Cercetarea pentru acest studiu a fost finanțată printr-o bursă postdoctorală din cadrul Programului Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane, cofinanțat de Fondul Social European, contract nr. POSDRU 89/1.5/S/61104.

^{**} Cercet. științific în cadrul Institutului de Istorie „N. Iorga”, București.

¹ Ferenc Pap, *Kolozsvári harmincadjegyzékek, 1599-1637*, București, 2000.

registrelor vamale ale Sibiului², astfel că aici voi schița doar chestiunile principale legate de metodă și critica izvoarelor.

Registrele vamale ale Sibiului din 1614-1623 sunt scrise în limba germană și parțial în maghiară și structural sunt similare cu registrele din veacul anterior. Ele înregistrează în detaliu doar negustorii veniți dinspre sud, cu mărfuri orientale. Punctul vamal se afla la Turnu Roșu, iar acesta era doar arendat de oraș de la principii Transilvaniei. Vama pe mărfurile „turcești” se plătea în natură, conform cheii 1:20. Negustorii plăteau taxa vamală cu bani doar atunci când marfa lor nu era suficientă pentru plata în natură.

În ceea ce privește vămile Transilvaniei, există încă o neînțelegere a termenilor și a instituțiilor vamale. Ambivalența semantică a termenului de „tricesimă”, folosit de multe ori și pentru punctele vamale unde nu se încasa tricesima ci vigesima, necesită câteva lămuriri. Vămile de graniță, pe toată frontiera Ungariei medievale, inclusiv în Transilvania la Sibiu, Brașov și Bistrița, percepeau o vamă de 5% din valoarea sau din cantitatea mărfurilor, indiferent dacă documentele contemporane vorbesc despre „tricesima” de la Košice sau „vigesima” de la Sibiu. Vămile de interior, și ele numite „tricesime”, percepeau taxe vamale de 3,33%. Această disjuncție dintre taxa vamală pentru comerțul exterior și numele generic dat vămilor a dus la confuzia din istoriografia noastră, deși pentru istoricii maghiari lucrurile par mai clare. Vera Zimányi a arătat că tricesima nu era o vamă *ad valorem*³. Atunci când vorbea de „tricesima” orașului Košice unde se percepea 5% vamă, György Granasztói nu a simțit nevoia să explice de ce⁴. Cel mai recent Zsolt Simon a abordat chestiunea vămilor în perioada principatului Transilvaniei, afirmând că taxa vamală pe comerțul exterior a fost micșorată de la 5 % la 3% în 1591, pentru a fi majorată din nou în 1632⁵. Aceste fluctuații ale taxelor vamale însă nu au

² Am explicat mai pe îndelete structura registrelor de vamă ale Sibiului din secolul al XVI-lea în *Sibiu-Hermannstadt. Oriental trade in sixteenth century Transylvania*, Köln, 2007, p. 34-41.

³ Vera Zimányi, Harald Prickler, *Konjunktúra és depresszió a XVI-XVII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevétel tanúságai alapján; kitekintés a XVIII. századra*, în „Agrártörténeti Szemle”, 1974, p. 95.

⁴ *La ville de Kassa dans le commerce hungaro-plonais au XVIe siècle*, în *La Pologne et la Hongrie aux XVIe-XVIIIe siècles. Actes du colloque polono-hongrois. Budapest 15-16 octobre 1976*, Budapest, 1978, p. 58.

⁵ Simon Zsolt, *Tarifă tricesimală a Transilvaniei din 1634*, în „Anuarul Institutului de Studii Socio-umane George Barițiu Tg.-Mureș”, 2010, p. 227-228.

avut loc: în 1591 a fost emis un îndrumător de încasare a vămii trimis către tricesimatorii din anumite puncte vamale din Transilvania, fiind vorba așadar de o chestiune punctuală, care nu a implicat toate vămile din Transilvania și care nu a modificat defel taxele. Diferențele de taxe pentru vămile de exterior și cele de interior se păstrează și în secolul al XVII-lea, cel puțin pentru perioada discutată aici. Paginile de titlu ale registrelor Sibiului din 1614-1623 folosesc fără echivoc denumirea de „vamă vicesimă”⁶ pentru taxele care se colectau pentru oraș la Turnu Roșu: *Register ueber die Mautt ader czwanzig im jar 1614; Czwanzig Register herrn Joannis Schulleri auffs Jar 1616; or Jm 1618 Jar folgt das Einkommen so jarlig auf dem zwanzigst Einkommen etc.*

Toate calculele din acest articol se bazează pe prezumpția că taxele plătite de negustori (în marfă) reprezintă o douăzecime din stocul acestora. Ținând cont de faptul că anul fiscal începea în martie, lunile ianuarie și februarie erau înregistrate în anul fiscal curent; datele din acest studiu sunt organizate însă pe ani calendaristici. Negustorii erau înregistrați cu data trecerii prin vamă, numele, localitatea de origine (sau de plecare), cantitatea de bunuri încasate ca taxe vamale și valoarea acestor mărfuri în florini și de dinari de calcul⁷.

Informații spicuite din registrele de vamă sibiene din 1614-1623 au fost utilizate de Mihail Dan și Samuel Goldenberg în studiul lor fundamental privind negustorii balcano-levantini în secolele al XVI-lea și al XVII-lea⁸. Articolul de față va credita contribuția celor doi istorici clujeni, însă va oferi o prezentare mai bine structurată și mai detaliată a materialului din registre.

Zsolt Trócsányi este istoricul care a abordat cel mai convingător chestiunea statutului negustorilor greci în principatul Transilvaniei, fiind un bun cunoscător al istoriei instituționale și administrative a acestuia. Trócsányi a remarcat faptul că în legislația vremii, în speță în hotărârile dietale, se regăsesc articole de lege care privesc negustorii greci și negustorii străini în general pe de o parte, și legi care se referă doar la

⁶ Am discutat chestiunea vămii vicesime în orașele din Transilvania în studiul „Și nici vămile nu mai sunt cum au fost, ci ați mărit și vămile...”. *Matia Corvin și reforma sa din 1467*, în **SMIM**, XXII, 2004, p. 217-220.

⁷ Vezi pentru mai multe informații vezi *Sibiu-Hermannstadt*, p. 45-50.

⁸ Mihail Dan, Samuel Goldenberg, *Le commerce balkano-levantin de la Transylvanie au cours de la seconde moitié du XVIe siècle et au début du XVIIe siècle*, în **RESEE**, V, nr. 1-2, 1967, p. 87-117.

negustorii greci pe de alta⁹. „Grec” este etnonimul folosit în sensul strict de negustor de origine elenă, diferit de alți negustori străini (munteni, turci, armeni, ș.a.), dar și generic pentru a desemna negustorii creștini din Imperiul otoman, în cea mai mare parte elenizați, care făceau negoț cu produse „turcești”. În al doilea deceniu al veacului al XVII-lea exista deja un corp de legi privitoare la statutul juridic al grecilor și al altor negustori din Balcani. Câteva stipulații reveneau frecvent în articolele dietale: respectarea dreptului de depozit al orașelor de graniță, limitarea libertății de mișcare a negustorilor și interdicția de a scoate din țară metale prețioase sub formă de monede¹⁰. Trócsányi a arătat că raportul de forțe dintre cele trei națiuni politice din principat, participante la Dietă, și principele Transilvaniei a influențat în bună măsură atitudinea și politicile, adeseori fluctuante, referitoare la negustorii greci și cei străini. Printre politicienii ardeleni exista un consens aproape unanim asupra beneficiilor aduse de abundența de marfă, printre care și prețurile mici, dar în același timp nu puteau ignora privilegiile comerciale ale sașilor¹¹.

Reprezentanții Sibiului în special doreau să se asigure că dreptul de depozit al orașului era cunoscut și respectat de către „greci”. Negustorii străini nu aveau voie să intre mai departe de Tălmăciu în teritoriul Transilvaniei, dar cu timpul oficialii sibieni și-au ajustat politicile comerciale, îngăduind negustorilor să pătrundă în principat pe timpul târgurilor anuale după o etapă de două săptămâni¹².

Poziția privilegiată a Sibiului s-a schimbat însă dramatic la începutul veacului al XVII-lea. Având nevoie de bani, principele Gabriel Báthory a ocupat orașul din decembrie 1610 până în 1613. Inițial, principele ceruse Sibiului să îi permită iernarea în oraș, însă o dată porțile deschise, Báthory și soldații săi au jefuit și prădat casele și au alungat toți locuitorii. După ce l-au sprijinit pe Gabriel Bethlen să ocupe tronul Transilvaniei¹³,

⁹ Zsolt Trócsányi, *Gesetzgebung der fürstlichen Epoche Siebenbürgens und die Rechtsstellung der Balkangriechen in Siebenbürgen*, în **EB**, 1971, nr. 1, p. 95.

¹⁰ Vezi și Lidia Demény, *Le régime des douanes et des commerçants grecs en Transylvanie au cours de la période de la principauté autonome (1541-1691)*, în „Makedonika”, 1975, p. 62-113.

¹¹ Trócsányi, *op. cit.*, p. 97-99. M. Pakucs-Willcocks, *Dreptul de etapă al Sibiului în secolele XVI-XVII: parcursul secular al unei instituții medievale*, în vol. *Aut viam inveniam aut faciam. In honorem Ștefan Andreescu*, ed. Ovidiu Cristea, Petronel Zahariuc, Gheorghe Lazăr, Iași, 2012, p. 131-143.

¹² *Ibidem*, 137.

¹³ Zsuzsanna Cziráki, *Brassó és az erdélyi szászok szerepe Bethlen Gábor fejedelem trónfoglalásában (1611-1613)*, în „Századok”, 2011, nr. 4, p. 847-876.

sașii au încheiat o înțelegere cu noul principe prin care se asigurau că iernarea în orașele lor nu va mai duce la ocupație și dezastru. Bethlen a încercat să împace sășimea și a acceptat termenii acesteia. Faptul că pentru veacul al XVII-lea primele registre vamale provin din anul 1614 nu este întâmplător. De regulă, arhiva orașului a păstrat socoteli pentru anii în care a primit vama de la Turnu Roșu în arendă. Așadar, anul 1614 a marcat revenirea la o relație pașnică, deși încă marcată de neîncredere, a Sibiului cu principele Transilvaniei, dar și reintrarea pe făgașul vieții cotidiene în oraș odată cu întoarcerea acasă a locuitorilor săi¹⁴.

Importanța acordată de oficialii sibieni chestiunii grecilor reiese și din faptul că o clauză privind dreptul de etapă al orașului și negustorii greci a fost inclusă în înțelegerea prezentată lui Bethlen. Doar cu câțiva ani înainte, și anume în 1609 și 1610, principele Gabriel Báthory impusese dietei decizii prin care oferea Grecilor intrarea liberă în Transilvania,¹⁵ astfel că sașii doreau anularea acestor legi cât mai curând. Articolul din cele treizeci ale textului către Bethlen prin care se dorea reglementarea obligațiilor mutuale dintre Sibiu și oraș în privința iernării, *Modi et conditiones quibus hybernatio illustrissimi principis in civitate Cibiniensi conceditur a natione Saxonica*, cerea ca:

*Grecii și alți negustori ce vin cu marfă din Moldova, Țara Românească și din alte locuri să fie obligați să meargă mai întâi la locurile de depozit, la vama viegeimă și la alte vămi fără întârziere și să își vândă marfa acolo și să nu meargă la târguri sub pedeapsa confiscării bunurilor, căci această aduce mare pagubă negustorilor ardeleni și țării întregi. Este bine știut că pentru marfa asta se plătește cu bani buni, cu ducați și cu aur, iar ei iau banii buni și îi duc în țări străine, în vreme ce în Transilvania e criză de bani*¹⁶. [traducerea mea din limba maghiară]

Bethlen a acceptat condițiile puse de sași și putem presupune că odată cu restabilirea unei relații de încredere a sașilor față de curtea princiară Sibiu a reluat și practica arendării vămii¹⁷, întreruptă brutal de ocupația bathoriană.

¹⁴ Harald Roth, *Hermannstadt*, Böhlau, 2007, p. 95-100; *Erdély története*, ed. László Makkai, Zoltán Szász, vol. II, Budapest, 1986, p. 631-634.

¹⁵ Demény, *op. cit.*, p. 92-93; Trócsányi, *op. cit.*, p. 100.

¹⁶ Demény, *op. cit.*, p. 93; *Monumenta comitialia regni Transylvaniae*, ed. Sándor Szilágyi, vol. VI, Budapest, 1880, p. 386.

¹⁷ Samuel Goldenberg, *Despre vama (vigesima) Sibiului în secolul XVI*, în *AMN*, II, 1965, p. 673-677.

Orașele de pe granița cu Țara Românească și Moldova (Caransebeș, Sibiu, Brașov și Bistrița) dispuneau de dreptul de depozit¹⁸, care teoretic proteja piața ardeleană de competiția directă a negustorilor străini, împiedicându-i să intre și să stea în Transilvania pentru perioade lungi de timp. Acest lucru însă nu a fost un obstacol pentru negustorii greci, care încă din secolul al XVI-lea își petreceau o bună parte din an în Transilvania, chiar dacă nu se stabiliseră permanent aici. O decizie a dietei Transilvaniei din noiembrie 1591, răspunzând unei solicitări princiare, constata situația de fapt și confirma diferențele de statut juridic între greci:

Am hotărât ca grecii de rând, care nu au moșteniri și case în țara domniei tale (Transilvania), să nu intre mai departe de locurile de depozit. Cei care au moșteniri și case în țara voastră nu au voie să treacă mai departe de locurile de depozit ca să cumpere marfă, și să nu facă negoț decât cu marfă turcească. Cei care vor nesocoti aceasta să fie prinși, bunurile să le fie confiscate și să plece de tot din țară până la Crăciun¹⁹. (Traducerea mea din limba maghiară)

Registrelle vamale ale Sibiului arată că în veacul al XVI-lea majoritatea negustorilor declarau orașe din Țara Românească drept localități de plecare către Sibiu. Negustori greci și grecizați se stabiliseră aici încă din secolul precedent, după căderea Constantinopolului²⁰. În secolul al XVI-lea, economia Moldovei era de asemenea dominată de negustori greci din diferite regiuni ale fostului Imperiu bizantin²¹. Putem presupune cu o marjă mare de certitudine că cele două principate românești au fost zonele de plecare pentru primele valuri de negustori greci din Transilvania. Așa cum am discutat mai sus, aici aveau de respectat privilegiile comerciale ale negustorilor și orașelor din principat, plătind vama și oprindu-se la locurile de depozit. Statute orășenești ale Sibiului și deciziile dietale le interziceau oficial să facă negoț liber pe piața Transilvaniei, însă la nivel

¹⁸ Vezi Pakucs, *Dreptul de etapă al Sibiului*, p. 139.

¹⁹ *Monumenta comititalia*, III, p. 391-392; Trócsányi, *op. cit.*, p. 97.

²⁰ Gheorghe Lazăr, *Les marchands en Valachie, XVIIe-XVIIIe siècles*, București, 2006, p. 106.

²¹ Cristian Nicolae Apetrei, *Greek mercants in the Romanian Principalities in the 16th century: The case of Nikolaos Domesticos Nevridis*, în „Istros”, XVII, 2011, p. 95-122; Idem, *Una famiglia di mercanti greci di Chio fra i Principati Romani e la Penisola italiana alla fine del XVI secolo*, în *La storia di un ri-conoscimento: i rapporti tra l'Europa Centro-Orientale e la Penisola italiana dal Rinascimento all'Età dei Lumi*, ed. Cristian Luca and Gianluca Masi, Brăila-Udine, 2012, p. 149-167.

individual negustorii probabil că își negociau condiții mai bune pentru comerț²². Statutul juridic al negustorilor străini legiferat de autoritățile transilvane avea menirea să minimalizeze competiția în distribuția produselor orientale pe piața locală. Pentru negustorii și breslașii sași, accesul direct la țesăturile de lux sau simple, la produsele de marochinării, mirodenii, fructe și orez ș.a.m.d. era vital. Din punctul lor de vedere, negustorii balcano-levantini erau utili doar în măsura în care aduceau aceste produse la porțile orașului și le vindeau localnicilor la prețuri cu ridicata. Experiența în comerțul la mare-distanță, rețeaua de legături și accesul la informații i-au adus în cele din urmă pe negustorii greci și balcanici în avantaj. În veacul al XVII-lea chiar și atitudinea autorităților Transilvaniei, cu excepția sașilor, era favorabilă prezenței nestingherite a grecilor în principat, în speranța menținerii unor prețuri mici la produsele aduse din Imperiul otoman²³. Gustul pentru mărfurile turcești era deja format de secole de disponibilitate, deși nu avem informații sistematizate despre consumul de mirodenii și produse orientale în Transilvania și nu știm cu precizie în ce măsură acestea deveniseră parte integrantă din dieta micii nobilimi și a clasei mijlocii din orașe²⁴. Statutele Sibiului din 1597²⁵ și 1631²⁶ de pildă demonstrează preocuparea breslelor pentru acces egal al tuturor cetățenilor la produsele orientale.

Revenind însă la al doilea deceniu al secolului al XVII-lea, voi prezenta în continuare negustorii înregistrați la vama de la Turnu Roșu în anii 1614-1623. Informațiile complete privind fiecare negustor, cu nume, data trecerii pe la vamă, locul declarat de plecare sau de origine și valoarea mărfurilor date ca taxe vamale se află în tabelele din anexă.

²² Vezi de pildă cazul amintit de Nicolae Iorga cu negustorul Marco Giliatti care în 1571 fusese obligat de brașoveni să respecte dreptul de etapă și depozit al orașului, deși obținuse de la Ștefan Bătoru dreptul de a face negoț nestingherint pe tot teritoriul Transilvaniei, în *Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene*. Partea I. *Scrisori din arhiva grecilor Sibiului, din arhiva protopopiei neunite a Făgărașului și din alte locuri* (vol. XII al seriei *Studii și documente cu privire la istoria românilor*), București, 1906, p. IV, cu o scrisoare a lui Giliatti în nota 2.

²³ Vezi deciziile Dietei din 1588 ori 1594: Trócsányi, *op. cit.*, p. 96-97.

²⁴ Prof. Enikő Rűsz-Fogarasi de la Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj coordonează un proiect de cercetare pe această temă. Pentru cazul otoman, vezi Eminegöl Karababa, *Investigating early modern Ottoman consumer culture in the light of Bursa probate inventories*, în „Economic History Review”, 65, nr. 1, 2012, p. 194-219.

²⁵ *Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen, 1191-1975*, ed. Ernst Wagner, Köln, 1976, p. 148.

²⁶ Friedrich Schuler von Libloy, *Merkwürdige Municipal-Constitutionen der siebenbürger Szekler und Sachsen*, Sibiu, 1862, p. 91.

În tabelul 1 am sintetizat informațiile din registrele sibiene, cu numărul total de negustori defalcat pe ani, numărul de transporturi și perioada exactă acoperită de registre.

Tabel 1: Numărul de negustori și transporturi în registrele vamale sibiene, 1614-1623

An	Număr negustori	Număr transporturi	Perioada acoperită de registre
1614 (8 luni)	27	31	29 mai – 29 dec.
1615 (12 luni)	78	84	1 ian. – 30 dec.
1616 (12 luni)	50	49	7 ian – 29 dec.
1617 (2 luni)	20	19	3 ian – 6 feb.
1618 (9 luni)	56	79	10 ian – 31 dec
1619 (3 luni)	49	48	ianuarie
1622 (10 luni)	96	115	28 mar – 28 dec.
1623 (1 lună)	17	17	ianuarie

Numărul mare de negustori de după 1614 este impresionant: cifrele sunt aproape duble față de anii din a doua jumătate a secolului al XVI-lea²⁷. O altă schimbare privește și rangul orașelor de pornire ale negustorilor: în vreme ce în veacul anterior cei mai mulți dintre aceștia proveneau sau plecau din Râmnic, Argeș și Târgoviște²⁸, ierarhia este dominată acum de Târgoviște, Nikopole și Târnovo. Am inclus în anexă detaliile privind localitățile de origine a negustorilor. Voi aminti aici doar că din Târgoviște au fost înregistrați aproximativ 45 negustori (cifrele nu pot fi absolute în măsura în care identificarea precisă a fiecărui negustor este imposibilă), din Nikopol 35 negustori și din Târnovo 24 negustori. Apar și centre comerciale îndepărtate, precum Constantinopolul („Czelegrad”) sau Trapezunt.

În limitele articolului de față nu putem discuta în amănunt și valorile înregistrate ale traficului comercial. Mă voi rezuma la a prezenta datele statistice rezultate după prelucrarea informațiilor din registrele Sibiului. Mai întâi, este important de subliniat că în ciuda creșterii importante a numărului de negustori, încasările vamale nu au crescut față de secolul anterior. Se constată așadar o schimbare în capitalurile investite în transporturile aduse la Sibiu, care au valoare mai mică, deși sunt mai

²⁷ Pakucs-Willcocks, *Sibiu-Hermannstadt*, p. 127, table 24.

²⁸ *Ibidem*, p. 137.

frecvente. Structura traficului de produse orientale s-a modificat de asemenea după 1614: comerțul cu mirodenii este aproape inexistent.

Pentru calcularea valorii reale a transporturilor, am devaluat moneda de calcul la o rată de schimb calculată în raport cu florinul de aur la 1: 2-2.40²⁹. Pe baza acestui raport de schimb, am compilat în tabelul 2 valorile maxime, minime și medii ale transporturilor comerciale înregistrate la vama de la Turnu Roșu, devaluând așadar florinii și denarii de cont în florini de aur.

Table 2: Valorile medii, maxime și minime ale transporturilor, 1614-1622, în florini Au

An	Medie aritmetică	Valoare maximă	Valoarea minimă
1614	84	360	4
1615	166	1623	5
1616	179	558	3
1618	127	830	2
1619	142	501	5
1622	128	1288	1

Tabelul ilustrează variațiile semnificative în valorile înregistrate ale transporturilor. Jene de Hunedoara („de Hunyad”) a trecut prin vamă cel mai mare transport de marfă pe data de 10 august 1615. Venind dinspre Țara Românească cu diferite țesături în valoare de 1623 florini de aur, el a plătit o vamă de 162 florini și 65 de dinari.

Orașele de plecare ale negustorilor, așa cum cel mai probabil erau declarate de aceștia, erau fie localitățile lor de origine, fie orașele de unde au pornit spre Transilvania. Alături de Jene de Hunedoara amintit mai sus, este elocvent de pildă cazul lui János Polgár (Bolgár), care în registrele sibiene este trecut ca fiind din Cluj („vom Klausenburg”), iar în socotelile vamale ale Clujului a fost înregistrat ca aducând marfă de la Nikopol³⁰. Prin natura registrelor vamale ale Sibiului, toți negustorii care apar înșcriși cu toate detaliile aferente veneau dinspre Țara Românească. Nu putem ști cu certitudine în ce măsură orașele consemnate alături de numele negustorilor erau localități de origine sau doar de plecare.

²⁹ Lajos Húszár, *Bethlen Gábor pénzei*, Cluj, 1945, p. 12, nota 25; Tibor-Antal Horváth, *A magyar aranyforint értékváltozása, 1490-1700*, în „Numizmatikai Közlöny”, t. LVIII-LIX, 1959-1960, p. 36-37.

³⁰ *Kolozsvári harmincadjegyzékek*, passim.

Orașele de origine/plecare pot oferi o cheie importantă pentru identificarea, desigur precaută și uneori incertă, etnică a negustorilor. În câteva cazuri aceștia sunt înscriși și cu un etnonim, cum este de pildă Lazar Armeanul (*Armen*) din Cluj la 1615, Jacob Armeanul (*Armein*) din Târgoviște la 1614, sau Pana Evreul (*Jud*) la 1618. Interesant este cazul lui Azlan „von Kazalbascha”, care a sosit la vamă în iunie 1614. Aici „Kazalbascha” nu este orașul de origine al lui Azlan³¹, ci este evident un etnonim care în același timp reprezintă și confesiunea negustorului: acesta cel mai probabil făcea parte din comunitatea de musulmani șiiți din nord-estul Bulgariei³².

De asemenea putem presupune că *Siffter* (*Seffter*), *Murat*, și *Zoltan* erau Turci, așa cum *Abraham*, *Scholomo* sau *David Ofra* erau evrei. Registrele sibiene reflectă diversitatea etnică și culturală a negustorilor ce făceau comerț în Europa centrală și de sud-est. Negustorii creștini sunt mai greu de indentificat, mai ales atunci când slujbașii de la vamă, germani sau maghiari, notau numele creștine în limbile lor materne. Argumentam mai sus că orașele de origine pot fi indicii bune, dar pot cauza și mai multă confuzie, de aceea voi evita identificări etnice de orice fel. Acesta este și motivul pentru care am renunțat la a „vâna” negustori greci sau grecizați atunci când prezint datele din registrele de vamă, deși negustorii „greci” reprezintă tema principală a proiectului meu de cercetare.

În cele ce urmează voi discuta activitatea comercială a câtorva negustori care apar și în alte documente. Primul studiu de caz îl urmărește pe **János Polgár** (Pârgarul) din Cluj. El este înregistrat la Turnu Roșu pentru prima oară în 1614 cu două transporturi. În anii următori apare constant cu câte un transport: în 1615, 1616 și 1618. Registrele de vamă de la Cluj l-au înregistrat pe un anume János Bolgár (Bulgarul), ca fiind activ în comerțul cu produse orientale încă din august 1610³³. Negustorul aduce marfă de la Nikopol sau din „Turcia” la Cluj mult mai des decât apare în socotelile de la Turnu Roșu. De multe ori călătorea cu un asociat, un anume Pál Török (Turcul), care ar putea fi Paul de Nikopol (1614) din registrele Sibiului. Alți asociați ai lui János Polgár au fost Mihály Horvát și András Tölcséres. Registrul clujean din 1614 înregistrează în luna

³¹ Mihail Dan și Samuel Goldenberg, *op. cit.*, p. 11, au identificat, incorect, Kazalbascha cu Kyzylbaša, probabil orașul din Kazakhstan.

³² Vesselin Bosakov, *Religious and sociocultural dimensions of the Kazalbash community in Bulgaria*, în „Facta Universitatis” (University of Niš), vol. 2, nr. 6/2, p. 278-279.

³³ *Kolozsvári harmincadjegyzékek*, p. 148.

octombrie nemulțumirea lui János de a fi taxat la vamă de două ori în Transilvania. Atunci i s-a făcut o concesiune și a plătit doar jumătate din taxele datorate Clujului, dar negustorul era sfătuit să călătorească mai chibzuit și să nu mai creeze necazuri³⁴. János apare pentru ultima oară în registrele de la Cluj Cluj în 1619, dar o anume *Bolgár Jánosné* (soția lui János Bolgár) este menționată în 1630: „sluga ei” (*szolga*) a trecut prin vamă două transporturi de mărfuri turcești³⁵.

Alți negustori, amintiți și mai sus, pot fi urmăriți în ambele serii de registre vamale. Este și cazul lui **Lazar Armeanul**, înregistrat la Turnu Roșu de două ori, în februarie și august 1615, și la Cluj de trei ori, în ianuarie și octombrie 1614 și în februarie 1615. Cu transporturile din 1614 Lazar a fost vămuț la Cluj în aceleași zile cu János Polgár/Bolgár, obținând la rândul lui reducerea la jumătate a taxelor vamale. Putem presupune că sosirile simultane la vamă nu sunt coincidențe, și că cei doi negustori, chiar dacă nu erau asociați, au călătorit împreună.

Un alt negustor care apare singur în registre dar este foarte probabil că a făcut și el parte din aceste tovărășii de călătorie a fost **George de Alba Iulia** (*Feieruari Giorgy* în registrele clujene). El apare la Sibiu o singură dată în 1618, dar este menționat la Cluj de două ori, în octombrie 1614 și februarie 1615, sosind aici în aceleași date cu Lazar Armeanul³⁶.

Ultimul studiu de caz din acest articol îi are ca subiect pe negustorii veniți la Sibiu din Căprienii, Țara Românească. Povestea lor este analizată de Violeta Barbu în studiul privind negustorii arbănași³⁷ veniți din Rumelia, așezați vremelnic în Țara Românească, de unde au ajuns în cele din urmă în Hațeg. O scrisoare de obligație trimisă în 1624 de către un grup de arbănași din Hațeg guvernatorului Transilvaniei István Bethlen sintetiza peripețiile acestor negustori și propunea o soluție de represalii și despăgubiri pentru negustorii care ar fi avut de suferit de pe urma arbănașilor³⁸. Din textul scrisorii reies câteva aspecte importante și pentru activitatea comercială a acestor neguțători originari dintr-un sat de lângă Cervena Voda (Ruse). Conflictul din sânul acestei comunități de arbănași a

³⁴ *Ibidem*, p. 214: „ezutan penig ugy jarjanak hogy töbször affele kart ne vallyanak sem ök sem a varos”.

³⁵ *Ibidem*, p. 386 și 393.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ Violeta Barbu, *Les Arbanassi: un réseau marchand aux frontières de l'Empire ottoman*, în **EB**, nr. 1-2, 2010, p. 206-222.

³⁸ Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IX (1614-1636), București, 1937, p. 257-258.

izbucnit după ce o parte dintre ei a decis să se întoarcă la sud de Dunăre după șederea la Căprieni³⁹, în vreme ce alții au emigrat în Transilvania. Arbănașii ardeleni, care în propriile lor cuvinte „erau legați prin credință”, făceau călătoriile la Constantinopol și aduceau mărfurile la Sibiu „cu banii noștri”. Registrele Sibiului amintesc doar șase negustori arbănași din Căprieni: Gyska (1615), Gyka (1615, 1616, 1619), Worban (1619), Serb Sarul (1616), Kresta (1618) și Kosman (1622), pe care nu îi regăsim printre semnatarii scrisorii de câțiva ani mai târziu, însă nu cred că există vreun dubiu cu privire la apartenența lor la comunitatea arbănașilor comercianți. Violeta Barbu conchidea că acești negustori făceau parte din rețele cimentate de rudenie, religie și asociere⁴⁰. Am adăuga că negustorii contau și pe suport reciproc bazat pe încredere și cooperare⁴¹.

Registrele vamale prin concizia lor nu oferă detalii despre negustori. În anumite cazuri găsim mențiuni ale diferitelor asocieri sau alte afiliieri: în de cele mai multe ori este vorba de agenți („servitori”), cum ar fi sluga lui Christopher Ungleich, înregistrat la vamă în august 1616. Ungleich, probabil un negustor sibian, trecuse el însuși cu un transport de marfă pe la Turnu Roșu în anul anterior. Negustorii ce plăteau taxele vamale împreună apar ca asociați (socius, Geselle⁴²).

În privința negustorilor greci, registrele sibiene din 1614-1623 ne oferă puține informații. Am discutat despre modul în care din punct de vedere legal, negustorii greci erau obligați să respecte dreptul de depozit al orașului și teoretic nu puteau intra în Transilvania. Știm din alte surse că încă din a doua jumătate a veacului al XVI-ea existau comunități de grei în orașele mai mici ale principatului: Caransebeș, Sebeș, Hunedoara și Orăștie⁴³. Deși nu erau stabiliți permanent în Transilvania⁴⁴, probabil că ei își petreceau o mare parte a anului aici. Această realitate devansează cu mult recunoașterea oficială a „națiunii” grecilor în principatul Transilvaniei,

³⁹ Invitați în Țara Românească de Mihai Viteazul în 1595, vezi Veress, *op. cit.*, p. 257.

⁴⁰ V. Barbu, *op. cit.*, p. 221.

⁴¹ Aceeași argumentație pentru rețelele de negustori armeni în India: Sushil Chaudhury, *Trading networks in a traditional diaspora, 1600-1800. Paper submitted for presentation at the Session 10, în Diaspora entrepreneurial networks, c. 1000-2000 of the XIIIth International Economic History Congress, Buenos Aires, 22-26 July 2002* (online http://gpmdbaweb.com/memoir2/_supportdocs/armenians%20in%20Bengal.pdf [accesat la 10 August 2012]).

⁴² Dan și Goldenberg traduc prin „ucenic”, un alt sens al cuvântului Geselle, dar care este nepotrivit în acest context.

⁴³ Dan, Goldenberg, *op. cit.*, p. 106.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 107, note 81.

venită odată cu privilegiul general din 1636 dat de principele Gheorghe Rákóczi I, ce le garanta grecilor dreptul de administrarea justiției și drepturi limitate de a face comerț înainte și după târgurile anuale, în schimbul unei impozit comun⁴⁵. Documente de cancelarie anterioare acestui privilegiu, au fost aduse la lumină odată cu publicarea digitală a ”cărților regale”⁴⁶. Astfel, la 22 octombrie 1627, la cererea grecilor din comitatul Alba și din orașele Cluj, Târgu Mureș și Hunedoara, principele Gabriel Bethlen hotărăște că „grecii, muntenii, moldovenii, valahii, și turcii” care vin din Țara Românească și Moldova să nu aibă voie să facă negoț decât cu marfa adusă de ei înșiși⁴⁷. Chiar și scrisoarea arbănașilor din 1624 face referire la grecii care locuiau la Sibiu, Brașov, Alba Iulia și în alte orașe⁴⁸.

Prezența grecilor în Transilvania veacului al XVII-lea era așadar un fapt împlinit, deși autoritățile Sibiului nu au recunoscut oficial existența companiei comerciale grecești întemeiate în oraș⁴⁹ la câțiva ani după privilegiul fondator al lui Rákóczi I din 1636. Putem presupune că principele Bethlen a fost maleabil în privința grecilor, pe care îi numea ”credincioșii noștri supuși de națiune greacă” în documentul din 1627 amintit mai sus. Gabriel Bethlen a fost cel care a permis și evreilor să se stabilească în Alba Iulia, în orașul reședinței princiare, cu condiția ca aceștia să aducă marfă de la Constantinopol⁵⁰. Oferta principelui era așadar motivată de cererea pentru produse orientale și de ideea că abundența acestora va menține prețurile mici, idee pe care o regăsim și în hotărârile dietale.

Dincolo de politica lui Bethlen de a încuraja comerțul exterior și abundența de produse care este atribuită viziunii mercantiliste a

⁴⁵ Textul publicat, cu mici erori, de T. Bodogae, *Le privilège commercial accordé en 1636 par G. Rákóczy aux marchands grecs de Sibiu*, în *RRH*, XI, 1972, nr. 4, p. 651-653. O ediție critică a unei copii a privilegiului, aflate în registrele companiei grecești de la Sibiu a fost oferită de Despoina-Eirini Tsourka-Papastathi, *I Elliniki emporiki kompania tou sympiou Transylvanias 1636-1848*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1994, p. 375-378. O versiune digitală a privilegiului în *Librii regii*, de pe DVD-ul *Az erdélyi fejedelmek oklevelei. Erdélyi Királyi Könyvek*, Budapest, Arcanum, 2004.

⁴⁶ Vezi nota anterioară.

⁴⁷ *Libri Regii*, vol. XXVII, 162b-164, în *Az erdélyi fejedelmek*, DVD. Textul privilegiului l-am extras din confirmarea din 1649, ce include și o confirmare din partea lui Gheorghe Rákóczi I din 1635.

⁴⁸ Veres, *op. cit.*, p. 283.

⁴⁹ Olga Cicanci, *Companiile grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636-1746*, București, 1981, p. 23-29.

⁵⁰ *Monumenta comitialia*, vol. VIII, Budapest, 1882, p. 143-145.

principelui, este evident faptul că negustorii balcano-levantini aveau un rol important în economia Transilvaniei. Registrele vamale nu oferă decât o imagine parțială asupra activității comerciale a negustorilor străini în principat. Grecii și alți negustori venind din Imperiul otoman fuseseră limitați la a comercializa doar produse orientale însă cu timpul s-au implicat și în alte activități⁵¹, precum schimbul monetar pentru plata tributului Transilvaniei către Poartă sau relații de credit la nivel național și internațional⁵².

Registrele de vamă ca izvoare istorice ocupă un loc fundamental pentru cercetarea istoriei sociale și economice, cu condiția ca ele să nu fie absolutizate. În cazul particular al Sibiului, cred că am reușit să demonstrez că registrele vamale surprind doar parțial traficul comercial derulat prin vama de la Turnu Roșu, înregistrându-i doar pe negustorii care veneau în Transilvania cu mărfuri orientale. Pentru veacul al XVII-lea există din fericire și alte surse care descriu comerțul negustorilor greci și al celor balcanici, dezvăluindu-ne multitudinea de activități în care aceștia erau implicați. Transporturile de marfă către Transilvania erau doar o mică parte a afacerilor unui negustor: se făcea comerț cu Veneția, unde se trimiteau produse naturale din tot sud-estul Europei în schimbul cărora erau aduse diferite produse manufacturate. Știm că în secolul al XVII-lea existau deja case comerciale, de mică anvergură⁵³, precum și asociații negustorești de durată care facilitau transporturile de marfă, reglau relațiile de afaceri și plăți sau obțineau informații de diverse natură. Istoriografia recentă a scos la lumină importante documente din arhivele venețiene și ale orașelor dalmate despre diversitatea activității comerciale și versatilitatea negustorilor „greci” din premodernitate⁵⁴. Este important

⁵¹ Cicanci, *op. cit.*, p. 121 și urm.

⁵² Am prezentat câteva cazuri în studiul *Als Kaufleute mit solchen Waren umzugehn ihrer profession ist: negustori greci la Sibiu în 1694*, în **RI**, nr. 1-2, 2012, 12 p. (sub tipar).

⁵³ Gheorghe Lazăr, *Pepano: o familie de negustori greci în Țara Românească. Considerații istorice și genealogice*, în *In honorem Paul Cernovoeanu*, ed. Violeta Barbu, București 1998, p. 431-448.

⁵⁴ Cristian Luca, *Țările Române și Veneția în secolul al XVII-lea*, București, 2007, p. 209-280; Idem, *The rise of the Greek 'conquering merchant' in the trade between the Eastern Mediterranean and the Romanian Principalities in the sixteenth and seventeenth centuries*, în „Journal of Mediterranean Studies”, 2010, vol. 19, nr. 2, p. 311-334; Idem, *The dynamis of Commercial Activity in the Ottoman Port of Durazzo during the Consulate of Zorzi (Giorgio) Cumano (1699-1702)*, în *Small is Beautiful?*

de subliniat și faptul că Dunărea și Marea Neagră au fost folosite ca rute de tranzit pentru comerțul din regiune⁵⁵, ceea ce corectează din punctul meu de vedere ideea preconcepută că drumurile de uscat erau preferate de negustori.

Istoria diasporei comerciale grecești în Transilvania este departe de a fi cunoscută în complexitatea ei. Alături de companiile comerciale de la Sibiu și Brașov, care au beneficiat de atenția istoriografiei de mai bine de un secol, au existat comunități de negustori greci și în alte orașe ale Transilvaniei, așezate acolo înaintea celor două companii.

Interlopers and Smaller Trading Nations in the Pre-industrial Period. Proceedings of the XVth World Economic History Congress in Utrecht (Netherlands) 2009, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Beiheft 213, ed. Markus A. Denzel et al, Stuttgart, 2011, p. 177-200.

⁵⁵ Anca Popescu, *Portul Constanța în comerțul Mării Negre în secolul al XVI-lea*, în *Izvoare istorice, artă, cultură și societate. În memoria lui Constantin Bălan*, ed. Constantin Rezachevici, București, 2010, p. 199-209; Cristian Luca, *Greek-Levantine Merchants in the Black Sea Harbors in the Early Eighteenth Century. New Sources*, în **TR**, XIX, nr. 4, 2010, p. 112-120; Marco Moroni, *I rapporti commerciali delle regioni de Basso Danubio con le città dell'Adriatico tra cinque e seicento*, în *La storia di un riconoscimento*, p. 169-193.

În tabelele din această anexă ordonează negustorii în ordine alfabetică, în speranța că acesta este un mod util de a organiza informațiile din registrele de Vamă. Identificarea localităților este incertă în anumite cazuri. Am considerat că localitatea "Rahouicza" se referă la orașul istoric Ryahovets, azi Gorna Oryahovitsa în Bulgaria, aflat lângă Veliko Târnovo. De asemenea, pornind de la cazul negustorilor arbănași prezentat în articol, am identificat localitățile "Czernavoda" și "Czernowa" cu "Cervena Voda" de lângă Ruse, Bulgaria.

Tabel A.1. Negustori în comerțul oriental al Sibiului în anul 1614

Data înregistrării	Numele negustorului	Locul de origine sau plecare	Nr. transp.	Taxe vamale pe transp. nr. 1*	Taxe vamale pe transp. nr. 2*
8 VI	Azlan Kazalbascha	Nespecificat	1	3	
6 IX	Bona	Râmnic	1	1.85	
4 VI	Danile	Nikopol	1	10	
30 V	Dobrette	Câmpulung	1	0.74	
28 VI	Doma	Nikopol	1	12	
15 VIII, 14 IX	Jerg (Gerg Drak)	Ocna	2	10	19.5
15 XI	Gerge	Călinești (Calnesti)	1	0.5	
27 XI	Gynne	Câmpulung	1	8.8	
13 VII	Gynne	Râmnic	1	1.2	
19 VII	Jacob Armen	Târgoviște	1	1.6	
12 VII	Kaluger	Nespecificat	1	2.5	
12 VI, 14 XI	Kertzte	Râmnic	2	1.25	3
26 VI	Myhay	Ocna	1	2	
11 XII	Nikula	Nikopol	1	0.8	
6 IX	Nikula	Trapezunt	1	0.4	
14 IX	Oriza	Târgoviște	1	20	
7 VI	Paul	Nikopol	1	2.25	
29 V	Petre	Nikopol	1	21	

25 VII, 25 X	Polgár János	Cluj	2	20.3	32
10 VII	Proka	Râmnic	1	36	
13XI	Scholomo	Vidin (Dey, Diy)	1	9	
27 XI	Simion	Nikopol	1	34.5	
9 VI, 6 XI	Stan	Câmpulung	2	1.6	9.5
30 V	Stanciul	Câmpulung	1	0.4	
23 VI	Stanciul	Râmnic	1	2	
10 IX	Tudos	Târgoviște	1	14.5	
7 VI	Warta	Nikopol	1	8.5	

* Florini și dinari de calcul.

Tabel A.2. Negustori în comerțul oriental al Sibiului în anul 1615

Data înregistrării	Numele negustorului	Locul de origine sau plecare	Nr. transp.	Taxe vamale pe transp. nr. 1*	Taxe vamale pe transp. nr. 2*
30 XII	Alexi	Târgoviște	1	17	
12 VII	Balint	Nikopol	1	30	
25 XI	Bardi Mihaly	Cluj	1	3.8	
4 VIII	Christopher Ungleich	Wallachia	1	4	
12 VI, 16 XII	Cosma Calugarul	Târgoviște	2	5.79	12
7 IX	Costandin	Constantinopol	1	7.5	
27 VII	Dima	Câmpulung	1	1.5	
9 I, 19 V	Dobre	Nikopol	2	1.8	4.5
3 I, 11 IV	Duca	Târgoviște	2	4.75	12.6
13 VIII	Son of Albul	Târgoviște	1	19.45	
28 IV	Gerge	Târgoviște	1	4.6	
12 I	Gerge	Călinești (Calnest)	1	0.75	
3 VII	Giurka	Nespecificat	1	11.55	
3 VII	Gyarman	Târgoviște	1	8.5	

26 VIII, 15 XII	Gyka	Căpreni	2	3.3	2.15
29 IX	Gyska	Căpreni	2	4.65	4.45
20 VI	Jankul	Ocna	1	0.6	
16 III, 17 IX	Jene	Târgoviște	2	3.5	14.38
16 XII	Jene	Nespecificat	1	1.6	
22 IV	Jerg (Gerg) Drag (Drak)	Nespecificat	1	4.4	
6 IV	Jerg Lutsch	Constantinopol	1	32.37	
26 XII	Joka	Târgoviște	1	33.8	
16 XI	Joka Weissenburg	Nikopol	1	20.25	
3 VII	Jssa	Târgoviște	1	19.15	
16 III	Kanna	Târgoviște	1	9	
24 V	Kerste	Râmnic	1	2	
5 IX	Kerste	Craiova	1	14	
10 I	Kick	Craiova	1	4.5	
VI, XII	Kire	Ocna	2	2.4	5.67
5 I	Kosma	Târgoviște	1	1.7	
2 XI	Koste	Argeș	1	24.93	
8 VIII	Lazar Armen cu asociați	Cluj	1	30.4	
6 II	Lazar Armen	Cluj	1	2.6	
10 VII	Lepetto	Floci	1	23.5	
28 IX	Maine, Jwan și Andre Moldner	Nespecificat	1	28.45	
2 IX	Manulla	Târgoviște	1	4.8	
4 VIII	Mathes Bierbraier	Nespecificat	1	0.5	
6 X	Matko	Suceava	1	12	
29 IX	Matko	Nikopol	1	5.5	
4 VIII	Mechel der Kauffknecht	Nespecificat	1	1	
8 VIII	Merten Stuckarder	Wallachia	1	3.98	
5 I	Miko	Suceava	1	1.72	
16 III	Murat	Târgoviște	1	2.9	
1 V	Niko	Râmnic	1	19.8	

11 V	Nikole	Trapezunt	1	0.6	
15 VII	Nikula	Constantinopol	1	15	
7 XI	Nikula	Floci	1	8	
3 VII, 8 IX	Nikula	Ocna	2	2	1.44
20 I, 18 IX, 29 XII	Pana	Târgoviște	3	16.82	8
8 VIII	Pana cu un asociat	Târnovo	1	21.8	
2 V, 18 V	Pannagint	Ocna	2	22	66.54
21 IX	Para	Ocna	1	7.65	
30 XII	Para cu doi asociați	Nespecificat	1	17.5	
25 XI	Pethe	Nikopol	1	8.16	
11 VI, 17 XI	Petre	Câmpulung	2	3.6	5.4
13 VII, 25 XI	Polgar Janos	Cluj	2	22.05	31.5
20 VII, 13 IX	Porwan	Nikopol	2	11.1	11
2 VII	Sava	Floci	1	6	
16 IX	Simon	Nikopol	1	14.3	
19 VI	Stanczul	Râmnic	1	8.3	
5 I	Stantschull	Nikopol	1	9.25	
22 VII	Todor	Nespecificat	1	9	
10 I	Tudor	Nikopol	1	2.7	
10 VIII	Wassy	Târgoviște	1	12.5	
4 VIII	Weyrauch Goldschmid	Nespecificat	1	1	
16 XII	Zacharia	Târgoviște	1	24.75	

*Florini și dinari de calcul.

Tabel A.3. Negustori în comerțul oriental al Sibiului în anul 1616

Data înregistrării	Numele negustorului	Locul de origine sau plecare	Nr. transp.	Taxe vamale pe transp. nr. 1*	Taxe vamale pe transp. nr.. 2*
4 X	Baila	Căineni	1	0.67	
27 VIII	Baila cu un asociat	Râmnic	1	1.7	
3 VIII	Christopher Ungleich's agent	Nespecificat	1	2.69	
4 II	Cosma Kaluger	Nespecificat	1	5	
8 III	Dobra	Nikopole	1	29.8	
19 X	Dragumir	Râmnic	1	0.99	
17 II	Durku	Nikopole	1	7.4	
2 IX	Elia	Târnovo	1	3.75	
2 IX	Gyka	Căpreni	1	14.5	
5 II, 29 XII	Isar	Târgoviște	2	33.4	15.35
30 IX	Jena	Argeș	1	3.5	
14 I	Jerg Drag	Nespecificat	1	6.6	
16 I	Jowan	Ocna	1	5.1	
5 XI	Martinus Stuckarter cu Julius Gasparini	Wallachia	1	13	
9 I	Matko	Suceava	1	15.8	
7 XI, 11 XII	Michael Lutsch	Nespecificat	2	6.35	2.4
11 XII	Michael Schuller	Wallachia	1	3	
14 II	Niko	Târnovo	1	13.66	
17 II	Nikula	Nikopole	1	2.8	
7 I	Nikula	Râmnic	1	2	
16 XI	Pana	Târgoviște	1	20	
11 I	Petre	Nikopole	1	10.5	
5 X	Polgar Janos	Cluj	1	15.05	
17 II	Porwan	Nikopole	1	13.95	
13 I	Sefter	Ocna	1	17.5	
28 II	Serb Sarul	Căpreni	1	4.6	

5 IX	Sima	Râmnic	1	1.2	
6 IX	Sima, cizmarul principelui	Nespecificat	1	9.8	
8 III	Simeon	Nikopole	1	20	
7 I	Sotta	Târnovo	1	9	
25 II	Stanczul	Târnovo	1	20.3	
7 I	Stepan	Târgoviște	1	16.3	
11 XII	Stoica	Râmnic	1	0.67	
8 I	Thanasi	Târgoviște	1	3.55	
2 IX, 6 IX	Tudor	Târgoviște	2	1.7	1.6
13 I	Vranat	Târgoviște	1	8.55	
17 II	Zahul	Nikopole	1	10	

* Florini și dinari de calcul.

Tabel A.4: Negustori în comerțul oriental al Sibiului în anul 1617

Data înregistrării	Numele negustorului	Locul de origine sau plecare	Nr. transp.	Taxe vamale pe transp. nr. 1*	Taxe vamale pe transp. nr. 2*
3 I	(...)czul	Târnovo	1	21.9	
11 I	Baila	Râmnic	1	1.09	
7 I	Dobra	Nikopole	1	17	
3 I	Dumitru	Târnovo	1	0.56	
6 VI	Gina	Târnovo	1	30	
11 I	Jerbo	Ocna	1	1	
7 I	Juan	Nikopole	1	1.2	
6 II	Kiophile	Târgoviște	1	18	
8 I	Martinus Stuckarter		1	4.1	
6 II	Michael Schuller	Țara Romanească	1	7.95	
10 I	Petru si 1 asociat	Nikopole	1	14.25	
6 II	Porwan	Nikopole	1	10.75	

7 I	Sima	Târgoviște	1	17.5	
3 I	Stanczul	Târnovo	1	25.45	
3 I	Stefan	Târnovo	1	25.65	
8 I	Stefan	Ocna	1	5	
7 I	Tranda Fyr	Târgoviște	1	6	
10 I	Vartan	Trapezunt	1	3	

* Florini și dinari de calcul.

Tabel A.5: Negustori în comerțul oriental al Sibiului în anul 1618

Data înregistrării	Numele negustorului	Locul de origine sau plecare	Nr. transp.	Taxe vamale pe transp. nr. 1*	Taxe vamale pe transp. nr. 2*
18 IX	Abraham cu un asociat	Nikopol	1	83	
6 VIII	Anthony Schnitzler Koy	Nespecificat	1	2	
29 V	Apostul	Sofia	1	2	
8 VI	Baila	Râmnic	1	3.4	
31 VII	Balint	Râmnic	1	0.2	
4 VV	Buyne	Târgoviște	1	3	
25 VII, 10 IX	Dima	Târgoviște	2	37.8	57.55
1 V	Dima	Ocna	1	16	
11 VIII	Dobre	Nikopol	1	27	
30 IV	Dobre	Ocna	1	2	
4 V, 27 IX, 30 X	Domitre ^a	Râmnic	3	0.25	0.75
10 IX, 6 X	Dragota	Argeș	2	0.7	1
10 IX	Gerge	Târnovo	1	38.2	
30 VIII, 22 XII	Gerge	Călinești	2	15.5	10.1
12 IV	Gerge	Argeș	1	1.8	

14 IV, 12 XII	Gerge	Ocna	2	0.78	10.3
24 VII, 23 X	Gyka	Căprieni	2	3.35	2.17
11 XII	Gyorma	Râmnic	1	0.25	
30 X	Hannes Schovelt	Nespecificat	1	0.4	
31 VII, 13 VII, 12 IX	Harta ^b	Nikopol	3	12.5	20.5
2 V, 4 V	Isar	Târgoviște	2	45.75	44.41
1 V, 4 V	Jene	Târgoviște	2	2.14	21.1
1 X	Jerg Drag (Gerg Drak)	Nespecificat	1	19.85	
30 IV, 12 IX	Jvan	Nikopol	2	18	27
12 XII	Kalmar Janos	Orăștie	1	1.82	
15 IX	Kertzte	Derschul	1	21.45	
27 XI	Kostand	Alba Iulia	1	2	
1 V	Koste	Târgoviște	1	7.5	
2 XI	Kresta	Căprieni	1	6	
10 IX	Lecka	Nespecificat	1	28.5	
6 X	Manolla	Argeș	1	2	
12 IX	Manolla	Târgoviște	1	0.45	
21 VI, 15 VII, 2 XI	Martinus Stuckarter ^c	Nespecificat	3	8.73	2.95
26 VI	Marton Zabo cu doi asociați	Cluj	1	22	
7 VII	Mazarek	Târgoviște	1	6	
15 VIII	Michael Kraus	Nespecificat	1	16.68	
6 IV, 17 V	Nikula	Târgoviște	2	17.3	3
30 IV	Nikula	Rahovitza	1	4	
30 X	Nyago	Câineni	1	1.5	
4 XII	Pana Jud	Târgoviște	1	28.75	
2 V, 4 V	Panavit	Târgoviște	2	19.42	12
30 IV	Petre	Sofia	1	7.4	

6 IV, 9 X, 7 XII	Petre ^d	Nikopol	3	4	10.5
11 VIII	Petre si Petko	Nikopol	1	52.4	
10 X	Racz Janos	Nespecificat	1	4.5	
31 XII	Safar	Vidin	1	20	
11 XII	Sima	Târgoviște	1	8.7	
2 V, 24 VII, 12 IX	Sima ^e	Nikopol	3	10.6	9.6
4 VI, 25 VIII, 9 IX	Stanczul ^f	Râmnic	3	4	2
30 IV, 31 XII	Stanislaus	Ocna	2	1.5	15.5
2 IV, 22 IV, 11 X, 24 XII	Stoika ^g	Râmnic	4	0.25	0.25
30 IV	Tudor	Sofia	1	20	
9 IV	Tudor	Constantinopol	1	8.1	

* Florini și dinari de calcul.

^a Taxele vamale pentru celelalte transporturi: 0.25; ^b Taxele vamale pentru celelalte transporturi: 15; ^c Taxele vamale pentru celelalte transporturi: 2.54; ^d Taxele vamale pentru celelalte transporturi: 14.9; ^e Taxele vamale pentru celelalte transporturi: 19; ^f Taxele vamale pentru celelalte transporturi: 0.52; ^g Taxele vamale pentru celelalte transporturi: 2.

Tabel A.6: Negustori în comerțul oriental al Sibiului în anul 1619

Data înregistrării	Numele negustorului	Locul de origine sau plecare	Nr. transp.	Taxe vamale pe transp. nr. 1*	Taxe vamale pe transp. nr. 2*
6 I, 9 III	Gerge	Alba Iulia	2	50.1	501
5 III	Janos	Alba Iulia	1	27.36	273.6
9 III	Stanczul	Târnovo	1	24.62	246.2
15 I	Harta	Nespecificat	1	24	240
11 III	Koprika	Târnovo	1	23.95	239.5
6 I, 11 III	Begul	Chervena Voda	2	23.15	231.5
6 I	Mayne	Târgoviște	1	20	200

5 II	Stefan	Chervena Voda	1	15.85	158.5
23 II	Peter	Cluj	1	15.22	152.2
6 I	Stoian	Târgoviște	1	12	120
7 I	Polgar Janos	Cluj	1	9.4	94
25 II, 2 III	Georga	Târgoviște	2	8.7	87
27 I	Coman	Floci	1	8.5	85
2 III	Stanislaus	Râmnic	1	7	70
8 I	Paul Armen	Nespecificat	1	6	60
10 I	Petre	Ocna	1	6	60
15 I	Wrana	Nikopol	1	6	60
5 II	Petre	Târgoviște	1	5.42	54.2
7 I	Worban	Căprieni	1	31.9	319
2 III	Dima	Târnovo	1	4.5	45
7 I	Kosta	Nikopol	1	4	40
6 I	Mihai	Târgoviște	1	2.85	28.5
8 I	Repede	Floci	1	2.16	21.6
14 I	Mylak	Caransebes	1	1.84	18.4
14 I	Mihai	Moldova	1	1.5	15
7 I	Nika	Craiova	1	1.5	15
2 III	Kaczo Janos	Tâlmaciu	1	1.4	14
7 I	Dimitre	Râmnic	1	1	10
18 II	Domitre cu asociati	Râmnic	1	0.98	9.8
30 I	Bora	Boița	1	0.97	9.7
5 I	Opre	Râmnic	1	0.67	6.7
14 I	Kira	Ocna	1	0.65	6.5
25 II	Manolla	Nikopol	1	0.6	6
18 II	Tudor cu asociatii	Ermen (Târnovo)	1	0.5	5

21 II	Domitre	Argeş	1	0.45	4.5
15 i	Jerg Drag	Nespecificat	1	40	400
2 III	Jene	Târgovişte	1	6	60
20 II	Kalmar Janos	Orăştie	1	5.04	50.4
25 II	Jvan	Nikopol	1	49.5	495
4 II	Martinus Stuckarter	Nespecificat	1	5.62	56.2
5 III	Nikula	Târgovişte	1	20.7	207
6 i	Dobre	Nikopol	1	6	60
6 i	Sima	Nikopol	1	6.35	63.5
8 i	Dragota	Argeş	1	1	10
8 i	Gyka	Căprieni	1	2	20

* Florini și dinari de calcul.

Tabel A. 7: Negustori în comerțul oriental al Sibiului în anul 1622

Data înregistrării	Numele negustorului	Locul de origine sau de plecare	Nr. transp.	Taxe vamale pe transp. nr. 1*	Taxe vamale pe transp. nr. 2*
30 III	Andre	Chervena Voda	1	12.4	
6 IX	Andreka	Chervena Voda	1	15.8	
3 V	Andrika și Jocba	Târnovo	1	19.69	
22 XII	Bolog Urban	Huegut ?	1	2.8	
18 VI	Cosman	Căprieni	1	13.6	
7 VI	Dan (Dahnn)	Argeş	1	1	
12 VI	David Ofre	Ocna	1	30.43	
3 V	Dedul	Râmnic	1	18.2	
30 VII	Delly Marky	Nespecificat	1	25.6	
6 IX	Dicka	Chervena Voda	1	17.35	
11 V	Dima	Nikopole	1	8.7	

6 X	Dima și Bogdan	Târnovo	1	27.9	
14 V	Dobra	Nikopole	1	10.6	
21 VI	Domitre	Pitești	1	13.7	
7 VI, 20 VI, 19 VII, 10 VIII,	Domitre ^a	Argeș	4	0.42	0.91
3 V, 12 IX	Dragota	Argeș	1	0.56	0.6
3 V, 8v, 7x	Duka	Sofia	1	34.27	16.5
26 III	Gaspar July	Nespecificat	1	11.15	
30 VIII	Gine	Târnovo	1	4.12	
6 VIII	Jerge	Nikopole	1	32	
26 VII	Jerge	Alba Iulia (Beligrad)	1	6.3	
15 VII, 26 VII	Joka	Târgoviște	2	12.35	11.85
23 X	Jorg Hutter	Sibiu	1	3	
6 IV, 30 IV, 7 VI, 23 VI, 22 VIII, 16 Xi, 10 XII	Kalmar Janos ^b	Orăștie	7	2.1	2.52
28 VI	Kerste	Rășinari	1	2.07	
6 IV	Koste	Argeș	1	1	
17 V	Latzku	Târnovo	1	14.7	
6 IX	Licka	Chervena Voda	1	13.6	
2 VI, 1 VIII, 22 VIII	Main	Argeș	3	0.5	1.2
12 IX	Manulla	Argeș	1	2.25	
12 IX	Marku	Schatschan	1	5.4	
13 VIII	Maysin Fishtock	Fishtock	1	14	
3 IX	Mihael	Czelegrad	1	8	
8 VIII	Mihael	Fishtock	1	6	
12 Xi	Nachscha	Pitești	1	2.25	
21 VI	Naksche	Târnovo	1	9.5	
13 IX	Nicola	Târnovo	1	16.5	

7 I	Opre cu asociații	Orăștie	1	1.82	
21 VI	Paraschive	Pitești	1	6.76	
12 VI	Petki	Târgoviște	1	3.2	
3 V	Petki	Argeș	1	0.84	
5 IV, 8 VIII	Petre	Chervena Voda	2	7.4	21.4
28 IV	Proca	Râmnic	1	5	
6 IX	Schubfann	Chervena Voda	1	17.5	
14 V	Sima	Argeș	1	8	
18 X	Simeon	Târgoviște	1	8	
30 III, 2 IV, 26 VII	Simion/Simeon	Nikopole	3	6	0.9
6 VIII	Stanczul	Hunot (Hunedoara?)	1	33.3	
13 VI	Stanczul	Ocna	1	2.25	
7 V	Stanczul	Râmnic	1	0.7	
10 VI	Stanczul	Orăștie	1	0.56	
25 IV	Stoia	Târnovo	1	13.43	
26 III	Stoia	Islauti	1	9.25	
23 IV	Stoyka	Greblesti	1	1.7	
3 V	Toder	Argeș	1	0.84	
13 XII	Todor	Udrish	1	1	
13 IV	Tudor	Nikopole	1	15.61	
12 IX	Tudor	Floci	1	2	
12 VI	Tudor	Argeș	1	0.5	
3 V	Tudosi	Argeș	1	0.56	
16 XII	Woyka	Argeș	1	0.84	
13 VIII	Woyka și Mineyn	Argeș	1	0.6	
30 IV	Zotta	Târnovo	1	13.14	

* Florini și dinari de calcul.

^a Taxele vamale pentru celelalte transporturi: 0.56 și 0.42; ^b Taxele vamale pentru celelalte transporturi: 1.82, 0.14, 0.56, 1.4 și 0.7.

Tabel A.8: Negustori în comerțul oriental al Sibiului în anul 1623

Data înregistrării	Numele negustorului	Locul de origine sau de plecare	Nr. transp.	Taxe vamale pe transp. nr. 1*	Taxe vamale pe transp. nr. 2*
10 I	Kosta	Târnovo	1	36	
12 I	Janos	Bolgerat	1	25.6	
10 I	Jerge	Târnovo	1	20	
7 I	Tudor	Târnovo	1	15.3	
12 I	Panga	Rahovitza	1	12.45	
3 I	Nicula	Pitești	1	10.4	
7 I	Mihael	Sofia	1	9	
7 I	Armanul Negre	Nespecificat	1	6.4	
7 I	Jerge	Buzesti	1	5	
7 I	Jochka	Gherghita	1	4.5	
10 I	Cristoff	Târnovo	1	4	
3 I	Potre	Nikopole	1	3	
7 I	Nachschul	Pitești	1	2.25	
9 I	Kalmar Janos	Orăștie	1	0.7	
4 I	Stoica	Orăștie	1	0.7	

* Florini și dinari de calcul.

Tabel A.II.1 Localitățile de plecare ale negustorilor conform registrelor Vamale de la Sibiu, 1614-1623

LOCALITATE	1614	1615	1616	1617	1618	1619	1622	1623
Târgoviște	3	19	10	3	11	7	4	
Nikopol	7	10	8	5	8	6	6	1
Nespecificată	2	14	8	1	7	4	5	1
Târnovo (incluzând și Ermen)		3	5	6	1	6	10	4
Râmnic	5	3	6	1	6	6	6	
Argeș		1	1		3	2	23	1
Ocna	2	5	2	2	4	2	2	
Cluj	1	4	1		3	2		
Chervena Voda (Ruse)						2	8	
Alba Iulia (Bolgerat, Beligrad, Wysessemburg)					1	2	5	1
Orăștie					1	1	5	2
Căpreni		2	2		2	2	1	
Wallachia		3	3	1				
Sofia					3		2	1
Floci		3				2	1	
Câmpulung	4	2						
Pitești							3	2
Constantinopol (Czelegrad)		3			1		1	
Râșinari							3	1
Craiova		2	1			1		
Trapezunt	1	1		1				
Tâlmaciu			1			1		

Suceava		2	1					
Călinești	1	1			1			
Vidin (Dey, Dy)	1				1			
Sibiu							2	
Rahovitza					1			1
Greblești							2	
Fishtock							2	
Câineni			1		1			
Udrish							1	
Schatschan							1	
Moldova						1		
Islauti							1	
Hunedoara (Hunof)							1	
Huegut							1	
Gherghița								1
Derschul					1			
Caransebeș						1		
Buzești								1
Boița						1		
TOTAL	27	78	50	20	56	49	96	17

**MERCHANTS FROM THE OTTOMAN EMPIRE
IN THE SIBIU TRADE
(1614-1623)**

Abstract

The present study aims to investigate the role played by the Ottoman merchants in the Sibiu oriental trade in the first decades of the seventeenth century. The label “Ottoman merchant” is a conventional one, as it includes all traders coming from the Empire, regardless of their ethnic origin (Greek, Bulgarian, Turkish, Armenian, Jewish or Serbian). This research is based on the five extant customs registers from Sibiu, dating from 1616 to 1623. The article includes ten quantitative tables: an overall table with all the merchants registered in the Sibiu customs from 1614-1623, a table with the average, minimal and maximal value of their transports and eight detailed tables, comprising the merchants’ names, their place of origin and the customs taxes they paid, which had been added as an appendix. After discussing the methodological challenges raised by the study of this peculiar type of sources, the customs register, this article provides an analysis of the customs registers data. The general qualitative analysis is accompanied by several case studies of merchants coming from the Ottoman Empire, which were involved in the seventeenth century Sibiu oriental trade.

Keywords: Sibiu, merchant, custom register, seventeenth century, Ottoman.

SURSE ȘI INSTRUMENTE DE LUCRU

SCRIPTOR SCRIBEBAT ET PULCRAM PUELLAM IN MENTE TENEBAT: LA FIN DE L'INSCRIPTION PEINTE DE DÂRJIU (1419)

VLADIMIR AGRIGOROAEI (Poitiers)*
vladimir.agrigoroaei@gmail.com

Les inscriptions de Transylvanie constituent un cas atypique pour l'épigraphie médiévale: on n'y rencontre pas des longues séries de formules stéréotypées. Hormis les inscriptions qui ne contiennent que des noms ou des années isolé(e)s, le reliquat donne l'impression d'un corpus hétérogène, chaotique, composé uniquement d'exceptions. L'une de ces inscriptions est une inscription de Dârjiu (mag. *Székelyderzs*; germ. *Dersch*), village du département de Harghita, faisant autrefois partie de la chaire des Sicules d'Odorheiu Secuiesc (mag. *Udvarhelyszék*) dans le royaume médiéval de Hongrie. Le village est attesté pour la première fois en 1334. L'église, quant à elle, a été bâtie au XIIIe siècle. Aujourd'hui elle est unitarienne et monument de l'UNESCO. Il reste très peu de cette première construction. La grande partie du bâtiment date du XVe siècle, ainsi que les fragments de peinture murale de la nef. L'enceinte fortifiée qui entoure l'église date du siècle suivant.¹

Sur la paroi Sud de la nef on aperçoit, à côté d'une représentation de l'archange Michel, un fragment de peinture murale représentant l'histoire

* Membre asociat al laboratorului CESCMI Poitiers, Franța.

¹ Pour une bibliographie de l'inscription, voir notamment: Ioan Albu, *Monumentul epigrafic la sași în context central-european (secolele XV-XVIII)*, thèse de doctorat, Sibiu, 1997, p. 125, note 396; Doina Doroftei Filimon, *Zu den lateinischen Inschriften der Kirchenglocken in Siebenbürgen (II)*, în „Forschungen zur Volks-und Landeskunde”, 52, 2009, p. 29-50. Pour une bibliographie du monument, voir à titre d'exemple Victor Brătulescu, *Biserica din Dârjiu*, în **BCMI**, 91, 1937, p. 1-14; Entz Géza, *Székely templomerődök*, în „Szépművészet”, 4, 1944; Dana Jenei, *Art and Mentality in the Late Middle Ages Transylvania*, în „New Europe College Yearbook”, 2004.

de saint Paul sur le chemin de Damas. Le saint est en train de glisser de son cheval lorsque trois personnages, dont deux militaires et un jeune homme, chevauchent à côté de lui sur un deuxième destrier. Les deux militaires, l'un barbu et l'autre imberbe, sont en armure et regardent comme des spectateurs. Le jeune homme attrape le manteau du saint avec sa main droite, comme pour le sauver. Dans sa main gauche, il tient un étendard qui lui sert de support et de cadre pour une inscription. Son texte nous apprend que les peintures sont œuvre de Paul, fils d'Étienne d'Ung, qui les a achevées en l'an de grâce 1419.

Commençons par le texte, dont cette notice fait l'objet. Au fil du temps, les erreurs d'édition ou de citation de l'inscription de Dârjiu ont appartenu à deux catégories: elles ont été faites par des bons ou des mauvais latinistes. L'erreur la plus courante est l'insertion d'un *h* dans *pulcram*. D'autres citent *scribebat* au lieu de *scribebat*, voire *scripto* ou *scriptum* à la place de *scriptor*. Cela oblige à donner une édition définitive. J'ajoute une édition diplomatique, une édition finale et la traduction française:

1. hoc op' fec' d'pingere seu p'parare mag'r
2. paul' fili' stepani d' ung a'no d'ni m^{mo}
3. cccc^[o] x^[o] nono: scripto' scri
4. bebat et pulcra' puella' i'
5. mente tenebat

Hoc op(us) fec(it) d(e)pingere seu p(re)parare mag(iste)r Paul(us) fili(us) Step(ani) d(e) Ung a(n)no D(omi)ni M^{mo} CCCC^o X^o nono. Scripto(r) scribebat et pulcra(m) puella(m) in mente tenebat.

«Maître Paul, fils d'Étienne d'Ung, fit peindre ou préparer cette œuvre en l'an du Seigneur mille quatre cent dix-neuf. Le tabellion écrivait ces mots et gardait à l'esprit l'image d'une belle fille».

Les chercheurs ont longtemps considéré qu'il s'agit simplement d'une déclaration d'amour. Puisqu'on voulait approcher uniquement l'art transylvain de l'art de l'Occident, on a ignoré le texte de l'inscription elle-même et on a cherché une explication dans les modes du *Quattrocento* italien. Ainsi, Vasile Drăguț a voulu renforcer le lien artistique à l'aide des titres des œuvres savantes témoignant de l'humanisme italien (la traduction m'appartient): «Peinte en minuscules gothiques, cette charmante inscription où l'amour profane est devenu l'une des valeurs les plus

importantes, constitue sans équivoque un message des temps nouveaux, où – quelques décennies plus tard – un philosophe comme Giovanni Pico della Mirandola se permettra d'écrire le *De homini dignitate*. La présence évidente de l'auteur de ces peintures, soulignée d'une manière inattendue par son témoignage d'amour, constitue ici, à Dârjiu, en 1419, une preuve que la société transylvaine était capable de s'inscrire dans l'orbite de l'évolution artistique de la Renaissance »².

Néanmoins, cette explication est très risquée. On ne peut pas savoir si Paul était le peintre, le commanditaire ou l'auteur du texte. Quoique l'on dise qu'il était le commanditaire des peintures murales, il demeura un inconnu à jamais, car la pénurie des documents de l'époque ne permet pas de l'identifier. De surcroît, l'ambiguïté du binôme d'infinifits (*depingere seu preparare*), augmentée par une deuxième ambiguïté, celle du verbe qu'ils déterminent (*fecit*), et par le choix du mot 'tabellion' (*scriptor*) pour désigner l'actant du dernier énoncé, n'aide pas à choisir entre les trois solutions non plus. Le *scriptor* doit d'ailleurs être un autre personnage, différent de maître Paul, le fils d'Étienne d'Ung, car ce dernier n'était pas un tabellion. La seule question qui reste ouverte est celle de la jeune fille. Elle donne un air exotique à l'ensemble du texte.

Or, si l'on reste dans le domaine de l'histoire de l'art ou de l'historiographie, on ne pourra jamais formuler une interprétation plausible de l'inscription de Dârjiu. Quant à la question de la jeune fille, elle deviendra, pour boucler la boucle interprétative, l'un des témoins qui exemplifieront l'exotisme transylvain. À la différence de cette interprétation, je considère que la mention de la jeune fille et la redondance *scriptor scribebat* font l'écho de certaines modes occidentales, émulées par l'auteur de l'inscription, mais que ces modes sont complètement différentes. Je m'appuie sur deux coïncidences. L'une est la formule similaire qu'on trouve dans le colophon d'un manuscrit de Munich (Bayerische Staatsbibliothek, CLM. 26609; daté de 1337):

² Vasile Drăguț, *Arta gotică în România*, Bucarest, 1979, p. 230: „Pictată cu minuscule gotice, această încântătoare inscripție, în care dragostea luminează a trecut pe primul plan al valorilor, constituie un mesaj fără echivoc al vremilor noi în care – câteva decenii mai târziu – un filosof ca Giovanni Pico della Mirandola își va îngădui să scrie *De homini dignitate*. Puternica prezență a autorului picturilor, subliniată în mod neașteptat de mărturia sa de dragoste, constituie aici, la Dârjiu, în anul 1419, dovada că societatea transilvăneană era aptă pentru a se înscrie pe orbita evoluției artistice a Renașterii”.

*Scriptor scribebat puellaque cornu tenebat.*³

L'autre se trouve dans le colophon d'un manuscrit d'Alba Iulia (Batthyaneum, 235 (Gb. VI. 31), daté du XVe siècle):

*Scriptor scribebat, pennam palma retinebat*⁴.

Dans ces deux colophons, il n'est pas question de se souvenir d'une jeune fille. Dans le premier cas, la fille tient la corne à boire, ce qui témoigne d'un peu d'humour; dans le deuxième, la fille n'existe plus. Néanmoins, l'ordre des mots est identique et les copistes anonymes se sont servis d'une redondance similaire. Cette redondance est l'une des formules rencontrées dans les colophons latins de certains manuscrits. L'inventaire des colophons répertoriés par les Bénédictins du Bouveret signale beaucoup de variantes de la formule; je cite uniquement quelques exemples choisis au hasard:

Qui scripsit scriptum, caput eius sit benedictum;

Qui scripsit scribat et longo tempore vivat;

Qui scripsit scribat et semper cum dno vivat;

Qui scripsit scribat, semper eius gloria vivat;

Qui scripsit scribat, sua dextera sit benedicta;

*Qui scripsit scriptus, sit semper benedictus*⁵.

Le même degré de variation peut être aperçu dans les versions différentes du motif de la *pulchra puella*. W. Wattenbach cite un

³ Bénédictins du Bouveret, *Colophons des manuscrits occidentaux des origines au XVIe siècle*, t. VI: *Lieux anonymes* (18 952-23 774), Fribourg, Éditions universitaires, „Spicilegii Friburgensis Subsidia”, 7, 1982, p. 495 (le n° 23 393 de l'inventaire). Pour d'autres détails concernant le colophon du manuscrit de Munich, ainsi que pour son insertion dans un manuscrit enluminé, voir Tobias Burg, *Die Signatur: Formen und Funktionen vom Mittelalter bis zum 17. Jahrhundert*, Berlin, „Kunstgeschichte”, 80, 2007, p. 72; ou Johann Konrad Eberlein, *Miniatur und Arbeit: Das Medium Buchmalerei*, Francfort, 1995, p. 394.

⁴ Varjú Elemér, *A gyulafejevári Batthyány-könyvtár (folytatás, egy melléklettel és öt hasonmással)*, in „Magyar Könyvszemle”, 9, 1, 1901, p. 41, donne quelques informations sur le manuscrit. Le colophon suit le traité *Quaestiones super IV libros sententiarum* de saint Bonaventure. Ajoutons cependant que la présence de ce manuscrit dans les collections de la bibliothèque d'Alba Iulia, en Transylvanie, ne peut avoir aucune relation avec l'inscription de Dârjiu. La plupart des manuscrits du Batthyaneum ont été achetés par l'évêque Batthyány Ignác au XVIIIe siècle.

⁵ Bénédictins du Bouveret, *op. cit.*, t. VI, p. 468-476, qui y inventorient 76 colophons de ce type (les n°s 23 152-23 227 de l'inventaire).

manuscrit du XVe siècle où le scribe a retravaillé ce type de colophon en accentuant le manque d'une jeune fille:

*Et sic est finis illius libri a. D. 1456 ante festum nat. Marie lectus in nova Roppin ab honorabili baccalaurio Paulo Klinkkebyl. Et ipse erat bacc. Rostokkiensis satis sufficiens in scienciis. Et hic nihil deficit nisi una pulchra puella*⁶.

Tout cela permet de supposer que l'inscription de Dârjiu et le colophon du manuscrit de Munich pourraient représenter deux solutions différentes pour la même alliance de deux colophons latins⁷. Le travail récent de Lucien Reynhout⁸ offre quelques renseignements à ce sujet. Je pense à deux formules qu'il inventorie: *detur pro penna scriptori pulchra puella*⁹ et *qui me scribebat... nomen habebat*¹⁰.

L. Reynhout a compté tous les colophons témoignant d'une variation du *detur pro penna scriptori pulchra puella*, afin d'affirmer que cette formule «apparaît timidement au XIIe siècle, prend son essor au XIIIe, mais n'atteindra sa pleine croissance qu'au XIVe et surtout au XVe siècle, avant de disparaître quasiment au XVIe siècle»¹¹. Il convient d'observer que l'inscription de Dârjiu date du début du XVe siècle, époque où la formule était utilisée le plus. Sachant que cette formule a deux variantes (satyrique et pieuse), que la première est souvent rencontrée au XIVe siècle tandis que la dernière gagne de prestige plutôt au XV^e¹², je pense que cette situation correspond aux exemples comparés, puisque le colophon du manuscrit de Munich, manifestement satyrique, date du XIVe siècle. À sa différence, l'inscription de Dârjiu, qui est neutre et ne laisse pas envisager un aspect humoristique, correspond au choix fait par les copistes du siècle suivant, comme pour le colophon d'Alba Iulia. Si on regarde ensuite la

⁶ Wilhelm Wattenbach, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, Leipzig, 1896, p. 502-503 (p. 503 pour la citation).

⁷ Il faut exclure de notre comparaison le colophon d'Alba Iulia, dont la deuxième partie semble être inspirée par une autre formule.

⁸ Lucien Reynhout, *Les Formules latines de colophons: Une typologie historique*, vol. 1, Turnhout, Brepols, „Bibliologia: elementa ad librorum studia pertinentia”, 2006.

⁹ Lucien Reynhout, *op. cit.*, p. 115-125.

¹⁰ *Ibidem*, p. 149-154. Dans l'inscription peinte de Dârjiu et dans le colophon de Munich, la deuxième formule est réduite à l'état d'une rime banale, qui joue avec l'imparfait de l'indicatif latin.

¹¹ *Ibidem*, p. 115.

¹² *Ibidem*, p. 118.

distribution géographique de ce colophon¹³, on notera qu'au début il est mieux représenté en France ou dans l'archipel britannique. Sur le territoire germanique, il est très populaire à partir du XIVe siècle et devient de moins en moins fréquent lorsqu'on s'éloigne vers le Nord, vers le Sud ou vers l'Est. Enfin, l'espace hongrois ne fait pas partie de la liste des aires citées; on n'y retrouvera que la Bohême et la Pologne. Si la fréquence de ce type de colophon diminue de l'Ouest vers l'Est, il sera raisonnable d'envisager une apparition tardive, singulière et maladroite en Transylvanie, à la périphérie de la Chrétienté romaine.

Notons également que le deuxième type de colophon (*qui me scribebat... nomen habebat*)¹⁴ est censé signaler en vers latins le nom du copiste. Parmi les variations de la formule on trouve *scriptor scribebat... nomen habebat*, qui correspond à l'inscription de Dârjiu¹⁵. La coïncidence cesse alors d'être hypothétique. *Qui me scribebat...* est un colophon très connu pour son emploi en terre germanique, où il est récurrent aux XIVe-XVe siècles, à l'époque où l'autre formule (*detur pro penna scriptori pulchra puella*) gagnait aussi en popularité. En outre, il faut aussi mentionner qu'on connaît certains cas où le colophon a été utilisé dans des manuscrits d'origine hongroise¹⁶. L. Reynhout conclut d'ailleurs en disant que «le domaine germanique est le plus important. La formule y est apparue le plus tôt, avec des attestations au XIe siècle. Pendant deux siècles encore, il restera même le seul utilisateur avec un emploi croissant jusqu'à l'aube du XVe siècle. La formule fera sa première percée extérieure dans le domaine tchèque, dès le XIIIe siècle. Au XIVe siècle, c'est une explosion»¹⁷. Pour toutes ces raisons, son apparition en Transylvanie sous une forme déjà expérimentée en terre germanique (voir de nouveau le colophon de Munich) est tout à fait crédible. Cela permet d'émettre l'hypothèse que l'inscription de Dârjiu aurait pu être influencée par une mode qui arrivait des terres allemandes.

Il ne faut pas non plus exclure le scénario où le peintre de Dârjiu aurait été amoureux d'une jeune fille. Cependant, il se peut que l'auteur de l'inscription ait pensé plutôt à une jeune fille quelconque en tant que 'récompense' pour son travail. Et l'hypothèse que je propose ne veut pas

¹³ *Ibidem*, p. 119-121.

¹⁴ Les points de suspension marquent l'endroit où le copiste intégrait son nom.

¹⁵ Lucien Reynhout, *op. cit.*, vol. 2, p. 22 ou 36.

¹⁶ *Ibidem*, vol. 1, p. 152-153.

¹⁷ *Ibidem*, p. 153-154.

éliminer l'importance de son acte. Cet acte demeure encore unique, puisque les colophons témoignent, eux-aussi, d'une volonté du copiste. Dans l'avant-propos du tome dédié aux colophons de scribes anonymes, après avoir cité trois exemples où les copistes demandent la récompense en espèces, sous la forme d'un bœuf ou d'un cheval, voire d'une belle fille (la même *pulchra puella*, ubiquitaire), les Bénédictins du Bouveret affirment que « très souvent, le scribe laisse parler son cœur, exprime sa joie d'être libéré de l'œuvre ou s'adresse directement au lecteur, dont il réclame soit l'indulgence pour les fautes de sa transcription ou sa mauvaise écriture, soit les prières pour le repos de son âme. Toute une gamme de sentiments humains apparaît ainsi et ces textes nous introduisent d'une façon personnelle et concrète dans l'atelier même où œuvre le scribe». ¹⁸ C'est peut-être la raison pour laquelle le message de l'inscription de Dârjiu a échappé aux historiens et aux historiens de l'art. Le sentiment humain dont il fait preuve va à l'encontre de l'anonymat social ou culturel des artistes médiévaux qui ont œuvré en Transylvanie. Ce sentiment, que Vasile Drăguț voulait expliquer par son assujettissement aux modes de la Renaissance italienne, est en réalité une constante des colophons de manuscrits latins du Moyen Âge. Il ne témoigne pas de la pensée de Giovanni Pico della Mirandola, mais d'un sentiment général humain qui traverse l'histoire entière de l'Humanité. Dans un deuxième temps, la plaisanterie littéraire des peintures murales de Dârjiu permet de supposer qu'un peintre pouvait être plus ou moins lettré: quoiqu'il n'ait pas lu les œuvres du *Trecento* ou du *Quattrocento*, il était cependant capable de s'inspirer d'un colophon de manuscrit.

¹⁸ Bénédictins du Bouveret, *op. cit.*, t. VI, p. 9.

Fig. 1. Vue d'ensemble de la peinture murale de Dârjiu; cliché de Radu Oltean, reproduit avec la permission de l'auteur.

hoc op[er]e f[ec]it d[omi]n[u]s p[ro]p[ter] p[ro]p[ri]etate[m] suam p[ro]p[ri]etate[m] mag[ist]ri
 Pauli filii Stephani d[omi]ni v[er]o a[n]no d[omi]ni m[illesimo]
 ccc[iesimo] x[po] nono: scripto scri
 bebat et pulcra[m] puella[m] i[n] m[an]u tenebat

Fig. 2. Relevé de l'inscription de Dârjiu; dessin de Vladimir Agrigoroaei.

***SCRIPTOR SCRIBEBAT ET PULCRAM PUELLAM IN MENTE
TENEBAT.***
THE PAINTED INSCRIPTION FROM THE DÂRJIU CHURCH (1419)

Abstract

The Dârjiu church (today in the Harghita County, Romania) was built in the thirteenth century, but most of the surviving structure dates from the fifteenth century. The extant fragments of the mural painting also date from the fifteenth century. The inscription painted in the church mentions the painter's name and that of his patron, but it also conveys a profane message: the love of the anonymous scribe for a lovely girl (*pulcra puella*). Art historians advanced as an explanation for this, rather exotic inscription, the hypothetical influences of the Italian *Trecento* and *Quattrocento*. However, the present study suggests a fresh approach by comparing the ending of the Dârjiu inscription with similar formulas attested in manuscript colophons. Thus, the Dârjiu inscription seems related to some manuscript colophons, intensively used in the fifteenth century German lands, such as *qui me scribebat... nomen habebat* and *detur pro penna scriptori pulchra puella*. By demanding such real or imaginary rewards, the medieval scribes have left a clear trace of their own presence or personality. Therefore, the present study argues that the ending of the Dârjiu inscription was influenced by the analogue German formulas used in medieval colophons.

Keywords: Dârjiu, church painting, inscriptions, manuscript colophons, self-image.

**ARHONDOLOGIA VOIEVOZILOR TRANSILVANIEI
(1458-1526).
COMPLETĂRI ȘI PRECIZĂRI***

András W. KOVÁCS**
wkovacsandras@eme.ro

Pentru elita politică a Transilvaniei medievale de după 1457 – prin această sintagmă ne referim la cei mai importanți demnitari laici și eclesiastici – lipsesc liste arhondologice complete¹. Acest enunț este din păcate valabil și pentru voievozii Transilvaniei, demnitari numiți în fruntea Transilvaniei de regii Ungariei². În istoriografia română, istoricul clujean Francisc Pall (1911-1992) a fost cel care a publicat, în urmă cu mai bine de cincizeci de ani, în 1956, în primul volum de introducere al seriei *Documente privind istoria României*, o listă a voievozilor și vicevoievozilor Transilvaniei până la anul 1541³, data convențională a sfârșitului Evului Mediu transilvan. La vremea redactării însă, nu a avut acces la fondurile de documente medievale ale Arhivei Naționale Maghiare și astfel, împotriva voinței sale, lucrarea a rămas incompletă. Acesta este probabil și motivul pentru care lista respectivă nu conține decât mențiunea anilor extremi ai perioadei în care demnitarii au deținut

* Cercetare finanțată prin proiectul “Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorală”, cod contract: POSDRU/89/1.5/S/61104, proiect finanțat din Fondul Social European prin programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

** Cercet. postdoctoral, Academia Română, Institutul de Istorie “George Barițiu” din Cluj-Napoca.

¹ O arhondologie există pentru Țara Românească și Moldova: Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, sec. XIV-XVII*, București, 1971.

² Ultima scurtă recapitulare a istoriografiei privind începuturile demnității de voievod al Transilvaniei: András W. Kovács, *Voievozi și vicevoievozi ai Transilvaniei la conducerea comitatului Alba în Evul Mediu*, în „Annales Universitatis Apulensis. Series Historica”, 15, 2011, nr. 1, p. 7-9.

³ Francisc Pall, *Voievozii și vicevoievozii Transilvaniei*, în **DIR**, *Introducere*, vol. I, București, 1956, Anexa II, p. 497-505 [Pall, *Voievozii*].

funcția, dar lipsesc și referințele la surse pentru perioada de după 1441. El a avut la îndemână mai ales fondurile arhivistice transilvănene⁴, care conțineau documente medievale, colecțiile de documente tipărite, dar și puținele liste (incomplete) care au fost publicate anterior de istoriografia maghiară. Acestea din urmă sunt cele publicate de Mór Wertner (1849-1921)⁵ și Antal Pór (1834-1911)⁶ pentru voievozi și vicevoievozi, respectiv lista vicevoievozilor publicată de Iván Janits (1917-2006)⁷. Chiar și astfel, lucrarea lui Pall a rămas pentru decenii cea mai bună arhondologie a voievozilor și vicevoievozilor Transilvaniei, care acoperea întreaga perioadă a Evului Mediu⁸. După Pall, în anul 1970, Erik Fügedi (1916-1992) a fost cel care a mai publicat o listă arhondologică a voievozilor din secolul al XV-lea⁹, ca o anexă a lucrării sale despre mobilitatea socială a aristocrației maghiare, dar această listă a rămas și ea perfectibilă, după cum a atras atenția András Kubinyi (1929-2007)¹⁰. Tot Kubinyi a publicat importante date despre cariera demnitarilor care au făcut parte din consiliile regale din timpul lui Matia și a suveranilor din dinastia jagelloniană¹¹. O altă listă (incompletă) a voievozilor Transilvaniei, pentru perioada 1003-1540, a fost redactată de László Szögi, însă fără

⁴ **DIR**, *Introducere*, vol. I, București, 1956, p. 58-61.

⁵ Mór Wertner, *Észrevételek Pór Antal „Erdélyi vajdák” cz. cikkére*, „Erdélyi Múzeum”, 10, 1893, p. 522-526; Moritz Wertner, *Die Wojwoden Siebenbürgens im Zeitalter der Árpáden. Urkundliche Richtigstellungen und Bestimmungen*, „Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde”, 28, 1898, p. 41-74; idem, *Die Wojwoden Siebenbürgens im vierzehnten Jahrhundert*, „Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde”, 29, 1899, p. 114-155; Mór Wertner, *Az Árpádkori erdélyi vajdák ismertetéhez*, „Erdélyi Múzeum”, 19, 1902, p. 496-500.

⁶ Antal Pór, *Az erdélyi vajdák sorozata a XIV. század végéig*, „Erdélyi Múzeum”, 10, 1893, p. 1-22.

⁷ Iván Janits [Borsa], *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig*, Budapest, 1940 [Janits, *Az erdélyi vajdák*], p. 107-108 (lista vicevoievozilor până în anul 1526, însă fără referințe).

⁸ Pál Engel scria în 1998 despre arhondologia voievozilor Transilvaniei redactată de Francisc Pall că “e cea mai bună listă despre voievozii Transilvaniei”; vezi Pál Engel, *Archontológia*, în *A történelem segédtudományai*, A történettudomány kézikönyve nr. I, ed. Iván Bertényi, Budapest, 1998, p. 39.

⁹ Erik Fügedi, *A XV. századi magyar arisztokrácia mobilitása*, Történeti statisztikai kötetek, Budapest, 1970, p. 133.

¹⁰ András Kubinyi, *Erdély a Mohács előtti évtizedekben*, în *Tanulmányok Erdély történetéről*, ed. István Rácz, Debrecen, 1988, p. 65-73 [Kubinyi, *Erdély*], p. 71-72.

¹¹ András Kubinyi, *Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idejében*, „Századok”, 122, 1988, p. 147-215 [Kubinyi, *Bárók*], p. 203-212.

vreo referire la sursele folosite¹². Însă toate aceste lucrări enumerate mai sus au putut să aibă în vedere doar o parte a fondului documentar medieval existent. Alcătuirea unui catalog electronic (cvasicomplet) al documentelor medievale cu privire la istoria Ungariei¹³ (și publicarea imaginilor acestora pe internet în anul 2010)¹⁴ a făcut posibilă redactarea unei liste arhondologice mai complete și mai exacte decât cele amintite anterior.

Deși nu și-a propus alcătuirea unei liste arhondologice, trebuie menționate în acest context trei lucrări ale profesorului Zsigmond Jakó (1916-2008), care au avut contribuții esențiale și în ceea ce privește problemele arhondologice: un studiu despre trei voievozi ai Transilvaniei din perioada domniei regelui Sigismund de Luxemburg (1387-1437)¹⁵, altul despre practica numirii în funcție a acestor demnitari¹⁶ și, în fine, cel despre personalul cancelariei voievodale de la începutul secolului al XVI-lea¹⁷.

Publicăm în paginile care urmează arhondologia voievozilor și a vicevoievozilor Transilvaniei pentru perioada 1458-1526. Pentru perioada anterioară anului 1458, datele complete referitoare la voievozi (și la locuitorii lor) au fost publicate în două lucrări recente, una care conține

¹² László Szögi, *Fejezetek a magyar világi és egyházi archontológiából*, anexă la Imre Szentpétery, *A kronológia kézikönyve. A Chronologia és az Oklevéltani naptár összevont, javított és bővített kiadása*, ed. István Gazda, cu completări și anexe redactate de Géza Érszegi, Tamás Raj și László Szögi, Tudománytár nr. 15, Budapest, 1985, p. 103-106.

¹³ *Collectio diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország digitális levéltára. Digital archives of medieval Hungary. A Magyar Országos Levéltárban (MOL) a Mohács előtti gyűjteményekhez 1874–2008 között készült levéltári segédletek és oklevelek elektronikus feldolgozása (DL-DF 4.3)*, ed. György Rácz, Budapest, 2008 [CD-ROM].

¹⁴ György Rácz, *Collectio Diplomatica Hungarica. Medieval Hungary online: The online portal of the National Archives of Hungary on medieval charters*, „Archiv für Diplomatik”, 56, 2010, p. 423-444. Adresa web: <http://mol.arcanum.hu/dldf>.

¹⁵ Zsigmond Jakó, *Három erdélyi vajda Zsigmond király korában*, în idem, *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*, METEM könyvek nr. 18, Budapest, 1997, p. 57-74.

¹⁶ Zsigmond Jakó, *Despre numirea voievozilor Transilvaniei*, AMN, 26-30, 1989-1993, vol. II (Istorie), p. 33-44 [Jakó, *Despre numirea voievozilor*].

¹⁷ Sigismund Jakó, *Organizația cancelariei voievodale ardelenice la începutul secolului al XVI-lea*, „Hrisovul. Buletinul Școlii de Arhivistică”, 6, 1946, p. 111-148 [Jakó, *Organizația cancelariei voievodale*], respectiv în limba maghiară *Az erdélyi vajda kancelláriájának szervezete a XVI. század elején*, Erdélyi Tudományos Füzetek nr. 202, Cluj-Napoca, 1947.

listele arhondologice ale Ungariei medievale pentru perioada anterioară anului 1301 (redactată de Attila Zsoldos)¹⁸ și alta pentru perioada 1301-1457 (lucrarea lui Pál Engel)¹⁹. În ceea ce privește perioada 1526-1541, în stadiul actual al cercetării – în condițiile în care nu există un catalog centralizator al documentelor care privesc această perioadă, iar numărul edițiilor de documente este foarte redus – alcătuirea unei liste mai exacte a voievozilor și vicevoievozilor Transilvaniei rămâne o datorie a viitoarelor cercetări.

Sursele cele mai importante ale listei care urmează sunt documentele proprii ale voievozilor și vicevoievozilor, respectiv mențiunile din listele de demnitari ale privilegiilor emise de regii Ungariei. Data exactă a numirilor în funcție (și a revocărilor din funcție) de regulă nu ne este cunoscută, deoarece în Evul Mediu, în Ungaria, numirea în funcție a demnitarilor s-a făcut pe cale orală și doar ocazional s-au redactat documente care îi înștiințau pe cei vizați de schimbările în funcție și porunceau supunere noului demnitar (dar aceste documente s-au păstrat într-un număr foarte mic, doar câteva pentru întreaga perioadă medievală)²⁰. În afară de cazurile amintite, simplele mențiuni documentare au fost și ele desigur avute în vedere în alcătuirea acestei serii.

Listele arhondologice au o importanță sporită mai ales pentru cunoașterea istoriei politice și sunt de fapt cele mai importante instrumente cu care cercetarea reușește să urmărească schimbările survenite în viața politică internă²¹, deoarece ele nu pot fi cunoscute din puținele surse narrative existente. În cazul de față, existența concomitentă în funcție a mai multor voievozi în primii ani de domnie ai regelui Matia (1458-1490) este un semn clar al anarhiei din viața politică internă²². Această anarhie politică este semnalată și de apariția în fruntea Transilvaniei a altor categorii

¹⁸ Attila Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*, MTA Történettudományi Intézete. História könyvtár. Kronológiák, adattárak nr. 11, Budapest, 2011, p. 36-40.

¹⁹ Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, História Könyvtár. Kronológiák, adattárak nr. 5, vol. I-II, Budapest 1996 [Engel, *Magyarország archontológiája*], vol. I, p. 9-15.

²⁰ Jakó, *Despre numirea voievozilor*, p. 34-36.

²¹ Posibilitățile de fructificare a rezultatelor cercetărilor arhondologice, în ceea ce privește evoluția demnității voievodale, pot fi ilustrate de un studiu recent, ce viza perioada 1344-1359 (András W. Kovács, *Voievozii Transilvaniei în perioada 1344-1359, în Itinerarii istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneșan*, ed. Dumitru Țicu, Rudolf Gräf și Adrian Magina, Cluj-Napoca, 2011, p. 37-65).

²² Kubinyi, *Erdély*, p. 71.

de demnitari: viceguvernatori, căpitani de oaste sau chiar unii comiți ai secuilor însărcinați cu prerogativele voievozilor Transilvaniei (convocarea congregațiilor)²³. Este și motivul pentru care i-am inclus în tabelul de mai jos (dintre comiții secuilor aflați în funcție au fost incluși numai cei care apar într-o asemenea ipostază în această perioadă). Unii dintre cei care au purtat titlul de voievod al Transilvaniei nu au avut o activitate efectivă legată în vreun fel de Transilvania: este cazul, de exemplu, al lui Nicolae de Újlak (Újlaki)²⁴, Ladislau și Nicolae de Kanizsa (Kanizsai), Sigismund de Szentgyörgy și Bazin sau Berthold Ellerbach²⁵.

Începând cu anul 1463, voievozii Transilvaniei au deținut și funcția de comite al secuilor (probabil pentru întărirea puterii lor în contextul pericolului otoman crescând, s-a trecut la cumularea celor două funcții)²⁶. Au existat două excepții: în 1467, pentru o perioadă foarte scurtă, iar apoi între 1504 și 1507 a fost numit câte un comite al secuilor independent de persoana voievodului (cei doi figurează și ei în lista de mai jos). După 1463, voievozii (în calitatea lor de comiți ai secuilor) îi numeau în funcție pe vicecomiții secuilor, și în cele mai multe cazuri această funcție din urmă a fost îndeplinită de vicevoievodul Transilvaniei. În cazuri izolate însă, și după 1463 găsim vicecomiți ai secuilor diferiți de persoana vicevoievodului, iar pe acești vicecomiți ai secuilor – care dețineau de regulă și funcția de castelan al cetății Gurghiu (comitatul Turda) – i-am inclus în lista de mai jos. Cercetările viitoare privindu-i pe vicecomiții secuilor de după 1463 probabil vor mai lărgi lista acestora²⁷.

²³ András Kubinyi, *Matthias Rex*, translated by Andrew T. Gane, Budapest, 2008, p. 59-60.

²⁴ Tamás Pálosfalvi, *Újlaki Miklós (1410 k. – 1477)*, în *Hunyadi Mátyás, a király. Hagymány és megújulás a királyi udvarban. 1458–1490. Kiállítási katalógus. Budapest Történeti Múzeum. 2008. március 19–június 30*, ed. Péter Farbaky, Enikő Spekner, Katalin Szende și András Végh, Budapest, 2008, p. 267.

²⁵ Zoltán Kordé, *Szentgyörgyi János erdélyi tevékenysége 1465–1467-ben*, în *Studia professoris – professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*, ed. Tibor Almásy, István Draskóczy și Éva Jancsó, Budapest, 2005, p. 146.

²⁶ Kubinyi, *Erdély*, p. 72; Zoltán Kordé, *A Rozgonyiak és Erdély*, în *Bölcsész-műhely 2009*, Szeged, 2010, p. 65-79 [Kordé, *A Rozgonyiak*], p. 77; Károly Vekov, *Instituții și dregătorii în secuime*, în idem, *Structuri juridico-militare și sociale la secui în evul mediu*, Cluj-Napoca, 2003, p. 135-136.

²⁷ În lista noastră nu am inclus demnitarii puși în fruntea unor scaune secuiești (de ex.: Károly Szabó, Lajos Szádeczky și Samu Barabás, ed., *Székely oklevéltár*, vol. I-VIII, Cluj-Napoca-Budapest, 1872-1934 [*Székely oklevéltár*], vol. I, p. 211-213 și vol. III, p. 89). O lucrare mai veche, de mult depășită, există pentru comiții și vicecomiții secuilor, care acoperă și perioada tratată de noi: Miklós Lázár, *Székely ispánok és alispánok a mohácsi vészig*, Budapest, 1881.

De pe la începutul secolului al XV-lea, demnitarii (printre care și cei tratați de noi) au început să folosească un nume de familie (spre deosebire de cei din secolul al XIV-lea, care sunt amintiți de regulă doar cu numele de botez)²⁸. Din acest motiv, și deoarece proveneau din familii importante, bine cunoscute, identificarea voievozilor (adică includerea lor în tabelele de descendență ale unor familii) nu ridică probleme. În ceea ce privește vicevoievozii, există doar doi a căror identitate rămâne deocamdată obscură²⁹. În redarea numelor am urmărit formele folosite de Francisc Pall, cu câteva abateri ortografice³⁰. În cazul numelor de familie,

²⁸ Janits, *Az erdélyi vajdák*, p. 86-87.

²⁹ Petru Kys, Ioan de Waradino. Referitor la vicevoievozii perioadei discutate de noi, a se vedea: András W. Kovács, *Remarks on the Careers of the Vice-voivodes of Transylvania in the Late Middle Ages (1458–1526)*, **TR**, 21, 2012, Supplement no. 2 (Institutional Structures and Elites in Sălaj Region and Transylvania in the 14th–18th Centuries), p. 103-138 (pentru problemele de identificare, în special p. 105-106).

³⁰ Voievozii, fără excepție, dar și cea mai mare parte a vicevoievozilor proveneau din familii din Ungaria, din afara Transilvaniei, iar la o bună parte dintre ei numele de familie s-a format din denumirea unei localități, care era adăugată lângă numele de botez cu prepoziția *de* (numele de botez + *de* + numele localității eponime). Această formă, utilizată în documentele latine din regat și în secolul al XV-lea, traducea de fapt echivalentul maghiar al numelui de familie, care se forma cu sufixul *-i* adăugat la sfârșitul denumirii localității eponime (numele localității eponime + *-i* + numele de botez). Forma latinizantă și cea maghiară ale numelui de familie erau folosite în paralel pe la sfârșitul secolului al XV-lea și la începutul secolului al XVI-lea în documentele latine. Francisc Pall a folosit numele de familie în forma “numele de botez + *de* + numele localității”, cu câteva excepții, de exemplu: Dobai (și nu *de Doba*; vezi Pall, *Voievozii*, p. 505). În general, am utilizat numele în formele redade de Pall, cu mici excepții de ortografie: potrivit unei reforme ortografice din 1922 (nici în cazul numelor de localități maghiare) nu se mai folosește *cz* în loc de *c*, deci va fi, de ex., “*de Losonc*”, și nu “*de Losoncz*” ș.a.m.d. Pall a urmat, de fapt, normele de redactare ale monumentalei serii **DIR**, *seria C, Transilvania* (anii 1075-1350, 6 vol., București, 1951-1955), continuată apoi cu titlul **DRH**, *seria C, Transilvania* (anii 1351-1380, vol. X-XV, București, 1977-2007). Potrivit acestor norme, publicate în 1985, „în traducere, numele de persoane cu corespondențe în limba română apar în aceste forme, iar toponimele (numele de așezări omenești) sînt identificate cu denumirea românească veche, identificarea cu denumirile actuale făcându-se în indice. Toponimele dispărute, fără corespondențe românești, rămân și în traducere cu forma din textul original. În același sens au fost tratate denumirile localităților străine: cele care au corespondențe încetățenite în limba română apar în aceste forme, celelalte în formele oficiale actuale” (**DRH.C.**, vol. XII, p. IX-X). Este de menționat că o istorie a Ungariei medievale, apărută în limba română cu câțiva ani în urmă, folosește numele de familie ale acestor personaje nu în forma redată de Pall

am specificat și forma care se mai folosește în literatura istorică (în principal, cea maghiară, pentru a face o corespondență), dar și forma originală (dintre ele, pe cea mai răspândită) care apare în documentele latine. Localitățile din care s-au format numele de familie (sau acelea la care se face consecvent referire, pe lângă numele de familie) au fost și ele identificate în note³¹.

Vicevoievozii au fost numiți în funcție de voievozii titulari din rândul familiarilor lor³². În cazul însă în care au fost în funcție doi (sau chiar trei) voievozi³³, este mai dificilă asocierea vicevoievozilor unuia dintre voievozii aflați în funcție. Doar în asemenea cazuri și când există indicii (de regulă indirecte) despre existența unei relații de familiaritate, acestea au fost menționate în lista arhondologică pe care o publicăm aici.

În afară de nume și de datele extreme ale îndeplinirii funcției, respectiv de sursa citată, arhondologia de față conține doar date privind ocuparea *concomitentă* a unei alte funcții de către demnitar. Demnitățile avute înaintea și după ocuparea funcției de voievod și vicevoievod, deci o bază de date prosopografică, la fel și alte date privind familia, posesiunile avute, relațiile de căsătorie, titlurile onorifice purtate etc., vor fi publicate

(de ex., la Pall: “Nicolae de Újlak”, “Sebastian de Rozgony”, cf. Pall, *Voievozii*, p. 504), ci în formele consacrate în istoriografia maghiară: “Nicolae Újlaki”, “Sebastian Rozgonyi”, “Pongrác din Dengeleg”, “Geréb din Vingárd”, “Paul Kinizsi”, “frații Szentgyörgyi”; cf. Pál Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale 895-1526*, traducere din limba maghiară de Aurora Moga, ediție îngrijită de Adrian Andrei Rusu și Ioan Drăgan, Cluj-Napoca, 2006, p. 331-332. Vezi pentru această problematică și Șerban V. Marin, *Câteva aspecte pe marginea întocmirii indicilor antroponimic (onomastic) și toponimic în activitatea redacțională*, **RA**, 85, 2008, nr. 1, p. 130-142 (în special p. 134).

³¹ Pentru identificarea localităților am folosit următoarea lucrare: Pál Engel, *Hungary in the Late Middle Ages. Digital vector map and attaching database about the settlements and landowners of medieval Hungary. Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*, Budapest, 2001 [CD-ROM].

³² Referitor la evoluția relațiilor de familiaritate de pe la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea, mai ales în cazul familiei Szapolyai: András Kubinyi, *A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik)*, în *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*, Studia Miskolcensia nr. 5, Miskolc, 2004, p. 227-265.

³³ Practica numirii concomitente a mai multor persoane într-o funcție este întâlnită începând cu secolul al XIV-lea și în cazul altor demnități, de exemplu în cazul comiților secuilor. Referitor la motivația acestei practici, a se vedea: Zoltán Kordé, *A székelyispáni méltóság a Zsigmond-korban*, în „Történelmi Szemle”, 46, 2004, nr. 3-4, p. 227-230.

separat, într-un material viitor³⁴. (În mod excepțional, detalii au fost date doar în cazurile acelor demnitari discutați a căror identificare nu s-a făcut până acum sau care au fost greșit identificați.) În cazul documentelor citate, care nu se regăsesc în Arhiva Diplomatică a Arhivei Naționale Maghiare (Diplomatikai Levéltár, DL), am menționat cota arhivistică originală actuală³⁵, dar și numărul fotocopiei din Fototeca Diplomatică (Diplomatikai Fényképgyűjtemény, DF), tot din cadrul Arhivei Naționale Maghiare. Datele de emiterie ale tuturor documentelor citate au fost din nou verificate cu această ocazie, indiferent dacă ele au apărut într-unul dintre diplomatiile tipărite sau au rămas inedite. Informațiile arhondologice publicate anterior în lucrările citate mai sus au fost corectate în mod tacit.

În stadiul actual al cercetării, evoluția demnității voievodale din această perioadă va putea fi trasată doar în linii mari. Lista de mai jos, în mod cert, va putea fi îmbunătățită și completată odată cu avansarea prelucrării documentelor acestei epoci. Mai întâi de toate, ea dorește să atragă atenția asupra cercetărilor privind istoria politică și instituțională a Transilvaniei Evului Mediu târziu, pe nedrept neglijate³⁶.

³⁴ Referitor la familiile demnitarilor, dar și ale locțiitorilor lor, ale posesorilor de cetăți din regat, ale persoanelor din elita politică medievală în general, pot fi consultate tabelele de descendență alcătuite de Pál Engel, *Magyar középkori adattár. Magyarországi világi archontológia 1301–1457. Középkori magyar genealógia*, Budapesta, 2001 [CD-ROM], respectiv prosopografia demnitarilor din perioada 1301-1457, apărută în vol. II al arhondologiei alcătuite de Pál Engel (*Magyarország archontológiája*).

³⁵ Câteva arhive familiale și colecții citate în acest studiu (arhiva familiei Bálintt, arhiva familiei Bánffy, arhiva din Miheșu de Câmpie a familiei Béldi, arhiva familiei Bethlen de Ictar, arhiva din Morești a familiei Kemény, arhiva familiei Suky, Thorotzkay și Wass, respectiv colecția Sándor Mike), aflate în custodia Serviciului Județean Cluj ale Arhivelor Naționale, fac parte din Arhiva Societății Muzeului Ardelean din Cluj-Napoca (Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára), care după 1950 a ajuns în custodia Academiei Române până în 1975, perioadă în care a fost citată în literatura istorică sub denumirea de "Arhiva istorică". Cf. András Kiss, Rudolf Wolf, *Arhiva Muzeului Ardelean (1842-1950)*, în *Din istoria arhivelor ardelene. 75 ani de la înființarea Arhivelor Statului Cluj*, coord. Ioan Drăgan și Ioan Dordea, Din publicațiile Arhivelor Statului Cluj nr. 11, Cluj-Napoca, 1995, p. 135-136.

³⁶ Înșirăm aici câteva arhondologii ce privesc Transilvania perioadei 1458-1541. Arhondologia conventului din Cluj-Mănăștur: Zsigmond Jakó, *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*, A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II: Forráskiadványok nr. 17, vol. I-II, Budapesta, 1990 [Jakó, *A kolozsmonostori konvent*], vol. I, p. 94-102; cea a capitlului din Alba Iulia: Károly Vekov, *Locul de adevărire din Alba Iulia (secolele XIII-XVI)*, Bibliotheca Rerum Transsilvaniae nr. XXIX, Cluj-Napoca, 2003, Anexa nr. 7; Emöke Gálfi, *Az erdélyi káptalan és hiteleshelyének kapcsolata a XVI.*

Arhondologia voievozilor Transilvaniei (1458-1526)³⁷

Ioan de Rozgony³⁸ (Rozgonyi; *Iohannes de Rozgon*), voievod [pentru prima oară] (1449-1458, 1460-1461)

1450 iul. 3 (emit.; arh. fam. Forgách: DL 59412)

1458 apr. 26 (DL 15163)³⁹

În același timp, comite al comitatelor Vas (1448-1454) și Sopron (1446-1454), comite al secuilor (1448-1449, 1457)⁴⁰. A se vedea și mai jos.

század elején, „Fons”, 18, 2011, nr. 1, p. 18-24. Demnitari și oficiali români: Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între 1440-1514*, București, 2000, p. 419-435; oficialii orașelor Cluj și Bistrița: Konrad G. Gündisch, *Das Patriziat siebenbürgischer Städte im Mittelalter*, Studia Transylvanica nr. 18, Köln-Weimar-Viena, 1993, p. 383-408. Elita locală, comitatensă (comiți, vicecomiți, juzi nobiliari și scribi comitatensi): András W. Kovács, *Az erdélyi vármegyék középkori archontológiája*, Erdélyi Tudományos Füzetek nr. 263, Cluj-Napoca, 2010. Oficialii cămării de sare din Transilvania: István Draskóczy, *Az erdélyi sókamarák ispánjai, 1529-1535 (Az erdélyi sóbányák sorsa a Szapolyai korszakban)*, „Levéltári Közlemények”, 75, 2004, nr. 1, p. 27-45. Arhondologiile mai vechi, din istoriografia maghiară, sunt enumerate în: Péter Havassy, *A magyar világi archontológiáról (historiográfiai és bibliográfiai áttekintés)*, „Levéltári Szemle”, 37, 1987, nr. 2, p. 27-46.

³⁷ Abrevieri utilizate: arh. fam. = arhiva familiei, arh. familială; jud. = județ(ul); Arh. or. Sibiu = Arhiva Orașului Sibiu și a Națiunii Săsești (Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation); DF = Arhiva Națională Maghiară, Colecția „Antemohácsiana”, Diplomatikai Fényképgyűjtemény; DL = Arhiva Națională Maghiară, Colecția „Antemohácsiana”, Diplomatikai Levéltár; magh. = denumirea maghiară; SJAN Brașov, Cluj și Sibiu = Serviciile Județene Brașov, Cluj și Sibiu ale Arhivelor Naționale; sr. = senior; Trans. = Transilvania, Transilvaniei; Urk. = Urkunden (serie în Arh. or. Sibiu, SJAN Sibiu); emit. = emitent; § = mențiunea numelui într-o listă de demnitari ai privilegiilor regale; Ro = relator. Sursele citate fără aceste indicații specificice provin din simple mențiuni.

³⁸ Rozhanovce (magh. Rozgony), comitatul Abaúj (Abov), azi în Slovacia.

³⁹ Fost voievod al Transilvaniei: 1459 febr. 10 (DL 39297 = Stephanus Kaprinai, *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae*, vol. I-II, Viena, 1767-1771 [Kaprinai, *Hungaria diplomatica*], vol. II, p. 245-247, în această ediție în loc de *pridem wayuoda*, din original, apare tipărit greșit *itidem wayvoda*; cf. și Kordé, *A Rozgonyiak*, p. 74); 1459 apr. 19 (DL 15348), 1459 iul. 1 (DL 88341). La data de 1458 nov. 29 este deja amintit de regele Matia fără titlul de voievod (DL 15298, citat de Kordé, *A Rozgonyiak*, p. 74-75, nota nr. 35). – Mulțumim lui Richárd Horváth (Institutul de Istorie al Academiei Maghiare de Științe, Budapesta) pentru că ne-a atras atenția asupra ediției unor documente din lucrarea lui Kaprinai, surse pe care le-am cunoscut doar după original, dar și asupra altor documente, pe care în continuare le amintim cu mențiunea R. H.

⁴⁰ 1448: DL 14181; 1457: DL 15128 (citat de Kordé, *A Rozgonyiak*, p. 67, nota nr. 4, p. 71, nota nr. 20); Engel, *Magyarország archontológiája*, vol. II, p. 206; Kubinyi, *Bárók*, p. 207.

Gheorghe “Rikalf” de Tarkő/Kamenica⁴¹ (tarkői Rikalf; *Georgius filius Rycalff de Tharkew*), vicevoievod (1450-1458, 1460) și vicecomite al secuilor (1453, 1460)

1450 apr. 12 (emit.; SJAN Cluj, arh. fam. Thorotzkay, DF 257877 = Zsigmond Jakó, Antal Valentiny, ed., *A torockószentgyörgyi Thorotzkay család levéltára*, Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára nr. 1, Cluj, 1944, nr. 29)

1458 sept. 19 (emit.; DL 30841)

În același timp, vicecomite al secuilor (1453, 1460)⁴². A se vedea și mai jos.

Nicolae de Újlak⁴³ (Újlaki; *Nicolaus de Wylak*), voievod (1441-1465)

1458 febr. 24 (emit.; arh. fam. Zichy: DL 81284)⁴⁴

1465 sept. 3 (§: DL 13736)

În același timp, ban al Slavoniei (1457-1466)⁴⁵ și al băniei Maciova (Macsó/Maçva) (1438-1474)⁴⁶.

Ioan Geréb de Vingard⁴⁷ (vingárdi Geréb; *Iohannes Gereb de Wyn-garth*), căpitan suprem al Transilvaniei (1458 ian.) [în slujba guvernatorului Ungariei, Mihai Szilágyi]⁴⁸

⁴¹ Kamenica (magh. Tarkő), comitatul Sáros (Šariš), azi în Slovacia.

⁴² 1453: UKB, vol. V, p. 406 și DF 246953; 1460: UKB, vol. VI, p. 83.

⁴³ Ilok (magh. Újlak), comitatul Valkó, azi în Croația.

⁴⁴ Document publicat în: *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásónkeő. A zichi és vásónkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*, ed., Imre Nagy, Iván Nagy, Dezső Véghely, Ernő Kammerer, Ferenc Döry, Pál Lukcsics, Antal Áldásy și Samu Barabás, vol. I-XII, Budapesta, 1871-1931 [*Zichy okmánytár*], vol. X, p. 3-4. Voievod al Transilvaniei începând cu 1441 (*Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez*, A Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család története, ed. Elemér Varjú și Béla Iványi, vol. I-II, Budapesta, 1908-1928 [*Bánffy oklevéltár*], vol. I, p. 639, citat de Engel, *Magyarország archontológiája*, vol. I, p. 15). A purtat titlul de voievod și în perioada tratată de noi, de ex.: 1464 mai 12 (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Viena, arhivă privată, Lad. 61, fasc. 4, nr. 2 [E 11094], *IV. Idus Maii*), 1465 apr. 24 (ibidem, Lad. 63, fasc. 1, nr. 37 [E 11098a], *VIII. Kal. Maii*), amintit împreună cu voievodul Ioan Pongrác, în lista de demnitari a privilegiilor regale citate.

⁴⁵ 1457: DL 66592; 1466: DL 103696.

⁴⁶ 1438: DL 44199; DF 275760.

⁴⁷ Vingard (magh. Vingárd, germ. Weingarten), comitatul Alba, azi în jud. Alba.

⁴⁸ Mihai Szilágyi, guvernator (*gubernator*) al Ungariei între 1458 ian. 24 (emit.; DL 15209) și 1458 aug. 8, cf. Vilmos Fraknoi, *Szilágyi Mihály élete*, „Budapesti Szemle”, vol. 146, 1911, nr. 412, p. 64; idem, *Mátyás király 1440–1490*, Budapesta, 1890, p. 94. Ultimul document emis în numele lui Szilágyi, în calitatea sa de guvernator: 1458 iul. 26. (DL 15271).

1458 ian. 5 (emit.; SJAN Sibiu, Arh. or. Sibiu, Urk., nr. III/8 = DF 245316 = **UKB**, vol. VI, p. 1, *partium Transsilvanarum capitaneus generalis*)

Viceguvernator (vicevoievod) al Transilvaniei (1458 mart.-sept.) [în slujba guvernatorului Mihai Szilágyi]

1458 mart. 10 (DL 27317 = **UKB**, vol. VI, p. 8 = *Bánffy oklevéltár*, vol. II, p. 1)

1458 sept. 19 (DL 30841)⁴⁹

Ștefan Kemény din Mănăstireni⁵⁰ (gyerőmonostori Kemény; *Stephanus Kemen de Gerewmonostra*), vicevoievod (1456-1458)

1456 iul. 1 (emit.; arhiva din Târgu Mureș a familiei Teleki: DL 74135)

1458 sept. 19 (emit.; DL 30841)⁵¹

Gheorghe “Rikalf” de Tarkő, vicevoievod și vicecomite al secuilor (1450-1458 sept. 19, 1460).⁵² A se vedea mai sus.

Sebastian de Rozgony⁵³ (Rozgonyi; *Sebastianus de Rozgon*), voievod [pentru prima oară] (1458 sept.-1460 nov., 1461)

1458 sept. 6 (arh. fam. Berzeviczy: DL 69017, 69018, 69019 = Kaprinai, *Hungaria diplomatica*, vol. II, p. 536-537)

1460 nov. 29 (emit.; Slovacia, arh. or. Bardejov, nr. 1245, DF 213938 = Béla Iványi, ed., *Bártfa szabad királyi város levéltára 1319-1526*, vol. I, Budapesta, 1910, nr. 1241 = Kaprinai, *Hungaria diplomatica*, vol. II, p. 454-455)⁵⁴

⁴⁹ În documentele citate aici, Ioan Geréb este amintit ca *vicegubernator partium Transsilvanarum*. Guvernatorul Mihai Szilágyi însă, în documentul său din 1458 iun. 3 îl numea pe Geréb vicevoievodul său (DF 277539 = Antal Beke, ed., *Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárrt*, Budapesta, 1889-1895, nr. 306 = **Hurmuzaki**, vol. II/2, p. 109-110). La data de 1458 apr. 24, Geréb este amintit ca fiind *per regiam clementiam ex voluntate domini capitalis gubernatoris in partibus Transsilvanis vicegubernatori constitutus* (**UKB**, vol. VI, p. 12).

⁵⁰ Mănăstireni (magh. Gyerőmonostor), comitatul Cluj, azi în jud. Cluj.

⁵¹ Fost vicevoievod: 1458 nov. 21 (Jakó, *A kolozsmonostori konvent*, vol. I, nr. 1322).

⁵² Vicevoievodul Gheorghe “Rikalf” de Tarkő rămâne în funcție și după schimbarea voievodului Ioan de Rozgony, al cărui familiar era. La data de 1458 sept. 19, împreună cu celălalt vicevoievod aflat în funcție, Ștefan Kemény, execută o poruncă a viceguvernatorului Ioan Geréb de Vingard (DL 30841).

⁵³ Rozhanovce (magh. Rozgony), comitatul Abaúj (Abov), azi în Slovacia.

⁵⁴ Fost voievod: 1461 ian. 26 (József Teleki, *A Hunyadiak kora Magyarországon*, vol. I-VI/1, X-XII, Budapesta, 1852-1863 [Teleki, *A Hunyadiak kora*], vol. XI, p. 7, însă originalul documentului nu l-am putut verifica).

În același timp, căpitan suprem al Ungariei (1460: DF 213938). A se vedea și mai jos.

Sigismund de Sártvány⁵⁵ (*Sigismundus de Sarthwan*) [din Páruca/Parovce]⁵⁶, vicevoievod (1458-1460)

1458 oct. 6 (emit.; SJAN Cluj, arh. fam. Wass de Țaga, DF 252968 = Antal Valentiny, András W. Kovács, ed., *A Wass család cegei levéltára*, Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára nr. 3, Cluj-Napoca, 2006 [*A Wass család levéltára*], nr. 455)

1460 ian. 24 (emit.; arhiva din Târgu Mureș a familiei Teleki: DL 74153)

Ioan Farkas din Szerdahely/Nitrianska Streda⁵⁷ (szerdahelyi Farkas; *Iohannes Farkas de Zerdahel*), vicevoievod (1458-1459)

1458 oct. 6 (emit.; SJAN Cluj, arh. fam. Wass de Țaga, DF 252968 = *A Wass család levéltára*, nr. 455)

1459 iul. 23 (emit.; SJAN Sibiu, Arh. or. Sibiu, Urk., nr. II/205, DF 244847 = **UKB**, vol. VI, p. 60-61)

Ladislau de Kanizsa⁵⁸ (Kanizsai; *Ladislaus de Kanisa*), voievod (1459-1461)

1459 febr. 17 (Martinus Georgius Kovachich, ed., *Vestigia comitorum apud Hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia usque ad hodiernum diem celebratorum*, Budae, 1790, p. 348)⁵⁹

1461 sept. 27 (DL 15644)⁶⁰

⁵⁵ Numele face referire la așezarea dispărută Sártvány (comitatul Esztergom), în apropierea localității Almásneszmély, Ungaria.

⁵⁶ Parovce (magh. Paruca), comitatul Nyitra (Nitra), azi în Slovacia. Cf. Tibor Neumann, *Választott nemesi esküdek Nyitra megyében (Az 1486. évi 8. tc. végrehajtása)*, „Századok”, 139, 2005, p. 275-276.

⁵⁷ Nitrianska Streda (magh. Szerdahely, Nyitraszerdahely), comitatul Nyitra (Nitra), azi în Slovacia.

⁵⁸ Kanizsa (comitatul Zala), azi Nagykanizsa, în Ungaria.

⁵⁹ Citat de Kubinyi, *Bárók*, p. 201.

⁶⁰ *R. H.* – Ladislau de Kanizsa a purtat fără întrerupere titlul de voievod, cf. 1461 febr. 9 (emit.; Ungaria, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, arhiva orașului Sopron, Diplomatarium nr. 1839, DF 203477 = Jenő Házi, ed., *Sopron szabad királyi város története* [Házi, *Sopron*], Partea I, vol. 5, *Oklevelek és levelek 1460-tól 1481-ig*, Sopron, 1926, p. 29), respectiv 1461 sept. 7 (DL 15634).

În același timp, comite al comitatelor Vas (1458-1462, 1464), Zala (1458-1462, 1464) și Sopron (1460)⁶¹.

Ioan Geréb de Vingard, căpitan suprem al Transilvaniei (1459 mai-iun.) [în slujba regelui Matia]

1459 mai 14 (emit.; DL 28404, *supremus capitaneus regie maiestatis in partibus Transsilvanis constitutus*)

1459 iun. 22 (emit.; SJAN Cluj, colecția Sándor Mike, DF 253601 = *Székely oklevéltár*, vol. I, p. 177-178 = Károly Szabó, ed., *Az Erdélyi Múzeum eredeti okleveleinek kivonata, 1232-1540*, Budapesta, 1889 [Szabó, *Az Erdélyi Múzeum eredeti oklevelei*], nr. 324, *supremus capitaneus regie maiestatis in partibus Transsilvanis constitutus*)

[Ioan de Lábatlan⁶² (Lábatlani; *Iohannes de Labathlan*), comite al secuilor (1458-1459)]

1458 oct. 1 (emit., Slovacia, Archív hlavného mesta SR Bratislavy, DF 240421, *comes Siculorum*)

1459 nov. 26 (emit.; DF 257738 = DL 36630 = *Székely oklevéltár*, vol. I, p. 181 = UKB, vol. VI, p. 64-68)⁶³

În același timp comite al comitatului Timiș (1459: UKB, vol. VI, p. 65).

[Ladislau de Lábatlan⁶⁴ (Lábatlani; *Ladislaus de Labathlan*), comite al secuilor (1459-1460), probabil castelan al cetății Gurghiu (1459)⁶⁵, căpitan suprem al Transilvaniei (1459-1460), jude special al regelui în Transilvania (1459)]

1459 sept. 18 (emit.; DL 30844 = *Székely oklevéltár*, vol. III, p. 72, *Ladislaus de Labathlan, comes Siculorum ac generalis capitaneus partium Transilvanarum*)

⁶¹ 1458: Házi, *Sopron*, vol. I/4, p. 277, 293; 1459: József Holub, *Zala megye története a középkorban*, Pécs, 1929, p. 468; 1460: DL 15437, DL 15515, Imre Nagy, ed., *Sopron vármegye története. Oklevéltár*, vol. I-II, Sopron, 1889-1891, vol. II, p. 408; 1461: Imre Nagy, Dezső Véghely și Gyula Nagy, ed., *Zala vármegye története. Oklevéltár*, vol. I-II, Budapesta, 1886-1890, vol. II, p. 577; 1462: DL 15764; Nagy, *Sopron vármegye*, vol. II, p. 420; 1464: Házi, *Sopron*, vol. I/5, p. 99, 115 (cite de Ede Reiszig, *Vas vármegye tisztikara a középkorban*, Kőszeg, 1940, p. 19).

⁶² Lábatlan, comitatul Esztergom, în Ungaria.

⁶³ La Mediaș (scaunul Mediaș) ține congregație nobilimii Transilvaniei, secuilor și sașilor (UKB, vol. VI, p. 64-65).

⁶⁴ Lábatlan, comitatul Esztergom, în Ungaria.

⁶⁵ Emite document la Gurghiu (comitatul Turda): DL 30844 (1459 sept. 18).

1459 oct. 29 (emit.; DL 27318 = **UKB**, vol. VI, p. 63, comite al secuilor și căpitan suprem [al Transilvaniei], jude delegat al Transilvaniei)⁶⁶

1459 nov. 7 (emit.; *Székely oklevéltár*, vol. I, p. 180 = **UKB**, vol. VI, p. 64, *Siculorum comes et supremus capitaneus*)

1459 dec. 30; 1460 mart. 31 (Jakó, *A kolozsmonostori konvent*, vol. I, nr. 1435 și 1438, *Siculorum supremus capitaneus; comes Siculorum et supremus capitaneus*)⁶⁷

Sigismund de Sártvány [din Páruca/Parovce] (*Sigismundus de Sarthwan*), vicevoievod (1458-1460). A se vedea mai sus.

Benedict Gibárt (Gebárt) din Șintereguț⁶⁸ (szilkeréki Gibárt/Gebárt; *Benedictus Gybarth/Gebarth de Zylkerek*), vicevoievod [pentru prima oară] (1459-1460, 1461-1462)

1459 nov. 30 (emit.; DL 36392, p. 68, nr. 1 = Jakó, *A kolozsmonostori konvent*, vol. I, nr. 1402)

1460 ian. 24 (emit.; arhiva din Târgu Mureș a familiei Teleki: DL 74153). A se vedea și mai jos.

Ioan Geréb de Vingard și Ladislau de Losonc⁶⁹ (sr.), fiul lui Desideriu (*Ladislaus, filius Desew senior de Losoncz*), conducători de oaste în părțile transilvane (1460 mart.)

[1460?] mart. 18 (emit.; DL 27673, *in partibus Transylvanis belliductores electi*)

Mihai Szilágyi din Horogzeg⁷⁰ (*Michael Zilagy de Horogzeg*), guvernator al Transilvaniei (1460 apr.-oct.)

⁶⁶ Ține congregație secuilor, sașilor și nobililor, la Turda, împreună cu Ștefan de Idrifaia (Héderfáji) și Mihai [Székely, cf. *Székely oklevéltár*, vol. I, p. 180-181] din Sânioana/Voivodeni, comiți de Bistrița, și ei juzi delegați ai Transilvaniei (*Ladislaus de Labathlan Siculorum ac supremus capitaneus, necnon Stephanus de Hederfaya ac Michael de Zentywan de Bystricia comites, nunc vero per regiam clementiam pro faciendo moderativo iudicio in medio nobilium, Siculorum et Saxonum partium Transylvaniarum iudices specialiter deputati*).

⁶⁷ Citat de Zoltán Kordé, *A székelyispánok igazságszolgáltatási szerepköre 1467 előtt*, în Csaba Jancsák, Gábor Ferenc Kiss, Péter Zakar și András Döbör, ed., *Dixit et salvavi animam meam. Tanulmányok a 65 éves Szegfű László tiszteletére*, Szeged, 2007, p. 138, nota nr. 20.

⁶⁸ Șintereguț (magh. Szilkerék), comitatul Solnocul Interior, azi Cornești, în jud. Cluj.

⁶⁹ Lučenec (magh. Losonc), comitatul Nógrád, azi în Slovacia.

⁷⁰ Horogzeg (*Horogzeg*), așezare dispărută în apropierea localității Banatsko Veliko Selo (comitatul Timiș), azi în Serbia.

1460 apr. 9 (emit.; SJAN Sibiu, Arh. or. Sibiu, Urk., nr. II/212, DF 244854 = **UKB**, vol. VI, p. 74, *partium Transsilvanarum gubernator*)

1460 oct. 6 (emit.; DL 15507, *gubernator Transsilvanus*)⁷¹

În același timp, căpitan al părților inferioare ale Ungariei (1460: DF 258922, DL 15507) și ban de Maciova (Macsó/Maçva) (1460: DL 15507).

Ioan Geréb de Vingard, *vicegubernator* al Transilvaniei [în slujba lui Mihai Szilágyi] (1460 aug.-dec.)

1460 apr. 28 (emit.; **UKB**, vol. VI, p. 75, documentul nu amintește titlul de viceguvernator)⁷²

1460 dec. 1 (emit.; colecția Csánki: DL 107568, *partium Transsilvanarum vicegubernator*)

Ioan de Rozgony (Rozgonyi; *Iohannes de Rozgon*), voievod [pentru a doua oară] (1449-1458, 1460-1461)

1460 iun. 3 (DL 15452)

1461 dec. 4 (Béla Radvánszky, Levente Závodszy, ed., *A Héderváry-család oklevéltára*, vol. I-II, Budapesta, 1909-1922 [*Héderváry oklevéltár*], vol. I, p. 298).⁷³

În același timp, mare vistier regal (1459-1470)⁷⁴. A se vedea și mai sus.

Ladislau de Losonc (sr.), fiul lui Desideriu (*Ladislaus maior filius Desew de Losoncz*), comite al secuilor (1460-1461)⁷⁵

⁷¹ Apare menționat ca guvernator al Transilvaniei și într-un document a cărui datare este ilizibilă (DL 107297).

⁷² Este amintit cu titlul de *partium Transsilvanarum vicegubernator* doar la 1460 aug. 19 (emit.; SJAN Cluj, Privilegia K 16, DF 281062 = **UKB**, vol. VI, p. 85-86).

⁷³ Amintit ca fost voievod, într-un document regal: 1461 nov. 30 (DL 14625), vezi Kordé, *A Rozgonyiak*, p. 77, nota nr. 45). Titlul de voievod este însă amintit însă și la data de 1461 dec. 4, tot într-un document regal (DL 15656 = *Héderváry oklevéltár*, vol. I, p. 298, *R. H.*). – Ioan de Rozgony este amintit ca voievod și la data de 1460 sept. 21 (DL 15506 = Teleki, *A Hunyadiak kora*, vol. X, p. 638), 1461 mai 22 (arh. fam. Zichy: DL 81439 = *Zichy okmánytár*, vol. X, p. 156; DL 29512), respectiv la data de 1461 iun. 18. (DL 15603 = *Héderváry oklevéltár*, vol. I, p. 294), deci a folosit acest titlu fără întrerupere.

⁷⁴ Kubinyi, *Bárók*, p. 207; 1459: DF 213845; 1460: DF 240446; 1461: DF 270368.

⁷⁵ Comitele secuilor emite un document în cetatea Gurghiu, împreună cu cei doi vicevoievozi al Transilvaniei (1460: DF 246473). Ladislau de Losonc este amintit în funcția de comite al secuilor și mai târziu (1460: DL 37027 și 1461: DF 245004; *Székegy oklevéltár*, vol. I, p. 188, citat de Kubinyi, *Bárók*, p. 204).

Gheorghe “Rikalf” de Tarkő și Nicolae de Ocna Sibiului (sr.) (Viz-aknai; *Nicolaus de Wyzakna*)⁷⁶, vicecomiți ai secuilor și (concomitent) vicevoievozi ai Transilvaniei (1460)

1460 iul. 13 (emit.; SJAN Brașov, colecția Fronius nr. I/30, DF 246473 = **UKB**, vol. VI, p. 83)

Gheorghe “Rikalf” de Tarkő, vicevoievod și vicecomite al secuilor (1450-1458, 1460)

1460 iun. 3 (DL 15452)

1460 iul. 13 (emit.; SJAN Brașov, colecția Fronius nr. I/30, DF 246473 = **UKB**, vol. VI, p. 83)

În același timp, vicecomite al secuilor (1453: **UKB**, vol. V, p. 406 și DF 246953; 1460: **UKB**, vol. VI, p. 83).

Nicolae de Ocna Sibiului (sr.), vicevoievod și vicecomite al secuilor (1460, 1462-1465)

1460 iul. 13 (emit.; SJAN Brașov, colecția Fronius nr. I/30, DF 246473 = **UKB**, vol. VI, p. 83, vicevoievod)

1460 nov. 2 (emit.; SJAN Sibiu, Arh. or. Sibiu, Urk., nr. II/210, DF 244852 = **UKB**, vol. VI, p. 93-94) [în slujba lui Ioan Geréb?]

Sigismund de Sártvány [din Páruca/Parovce] (*Sigismundus de Sarthwan*), vicevoievod (1458-1460)

1460 nov. 2 (emit.; SJAN Sibiu, Arh. or. Sibiu, Urk., nr. II/210, DF 244852 = **UKB**, vol. VI, p. 93). A se vedea și mai sus.

Nicolae de Kanizsa⁷⁷ (Kanizsai; *Nicolaus de Kanisa*), voievod (1461)

1461 febr. 9 (emit.; Ungaria, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, arhiva orașului Sopron, Diplomatarium nr. 1839, DF 203477 = Hází, *Sopron*, vol. I/5, p. 29)

1461 sept. 1 (emit.; DL 15631)

Sebastian de Rozgony (Rozgonyi; *Sebastianus de Rozgon*), voievod și comite al secuilor [pentru a doua oară]⁷⁸ (1458-1460, 1461)

⁷⁶ Vicevoievod și între 1462 și 1465, a se vedea mai jos.

⁷⁷ Kanizsa (comitatul Zala), azi Nagykanizsa, în Ungaria.

⁷⁸ Este posibil să nu fi existat o întrerupere în ceea ce privește îndeplinirea demnității de voievod al Transilvaniei în cazul lui Sebastian de Rozgony, cu toate că un document contemporan, la care noi nu am avut acces în original, îl numește fost voievod la data de 1461 ian. 26 (Teleki, *A Hunyadiak kora*, vol. XI, p. 7).

1461 mart. 23. (DL 15555)

1461 dec. 28 (DL 15412)

În același timp, comite al secuilor (1461: DL 15555 și 27906). A se vedea și mai sus.

Benedict Gibárt (Gebárt) din Șintereguț (szilkeréki Gibárt/Gebárt; *Benedictus Gybarth/Gebarth de Zylkerek*), vicevoievod [pentru a doua oară?]⁷⁹ (1459-1460, 1461-1462)

1461 mart. 21 (emit.; DL 27674)

1462 febr. 3 (emit.; DL 29822). A se vedea și mai sus.

Gheorghe de *Zentywan*⁸⁰ (Szentiványi; *Georgius de Zentywan*), vicevoievod (1461-1462)

1461 mart. 21. (emit.; DL 27674)

1462 febr. 3 (emit.; DL 29822)

Ioan Pongrác din Dindești⁸¹ (dengelegi Pongrác; *Iohannes Pongracz/Pongrach de Dengeleg*), voievod [pentru prima oară] (1462-1465, 1468-1472, 1475-1476) și comite al secuilor (1461-1465)⁸²

⁷⁹ Este posibil să nu fi existat o întrerupere în ceea ce privește îndeplinirea demnității de vicevoievod al Transilvaniei în cazul lui Benedict Gibárt.

⁸⁰ *Zentywan* (comitatul Dăbâca), așezare dispărută lângă Iclodul Mare (jud. Cluj).

⁸¹ Dindești (magh. Dengeleg), comitatul Sătmar, azi în jud. Satu Mare.

⁸² Ioan Pongrác, comitele secuilor (1461-1465; 1461: DL 30460; 1462: DL 45000 = László Bártfai Szabó, ed., *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig*, Budapesta, 1938 [Bártfai Szabó, *Pest megye*], p. 228; 1462: DL 45028; 1463: UKB, vol. VI, p. 144; 1465: DL 27179 etc.). Colegul său, în funcția de comite al secuilor, a fost Rajnâld de Rozgony (1462: Iványi, *Bártfa*, nr. 1437; 1463: *Székely oklevéltár*, vol. III, p. 78; cf. Zoltán Kordé, *The Voivodate of Transylvania from Matthias' Enthronement to the Rebellion of 1467*, în *Between worlds. Stephen the Great and Matthias Corvinus and their time (In memoriam Virgil Cândea and András Kubinyi)*, ed. László Koszta, Ovidiu Mureșan și Alexandru Simon, Cluj-Napoca 2007 (Mélanges d'histoire générale. Nouvelle série nr. I/1), p. 185. Din mai 1463 Ioan Pongrác a îndeplinit singur funcția de comite a secuilor (1463: DL 83758). Rajnâld de Rozgony folosea uneori în continuare titlul de comite al secuilor (1464: DF 214223, Iványi, *Bártfa*, nr. 1523), cu toate că nu mai avea această funcție (1463: DL 15901, Rozgonyi este amintit ca fost comite al secuilor). După 1463, până în 1526, cu excepția a două perioade scurte (1467, 1504-1507), voievozii Transilvaniei au primit întotdeauna și demnitatea de comite al secuilor. Pentru toate acestea, a se vedea: Kordé, *A Rozgonyiak*, p. 77; Zoltán Kordé, *A székely ispáni méltóság története a kezdetektől 1467-ig*, Debrecen, 2003 (disertație de doctorat, manuscris în Biblioteca Universității din Debrecen, Ungaria; accesibil pe internet în anul 2011), p. 45, nota nr. 428.

1462 febr. 9 (ro.: DL 45000 = Bártfai Szabó, *Pest megye*, p. 228)

1465 sept. 3 (§: DL 13736)⁸³

În același timp, comite al secuilor (1461-1465), comite al comitatului Solnocul de Mijloc (1465: DL 28856, DF 281272, DL 27179), ban al Severinului (1465; DF 281272). A se vedea și mai jos.

Ștefan Erdélyi din Șintereag⁸⁴ (sr.), vicevoievod (somkeréki Erdélyi; *Erdelyi/Erdeli de Somkerék*) [pentru prima oară] (1462-1465, 1476)

1462 mart. 17 (SJAN Cluj, arh. fam. Bánffy, DF 260989 = *Bánffy oklevéltár*, vol. II, p. 50-52)

1465 oct. 9 (emit.; arhiva din Târgu Mureș a familiei Teleki: DL 74169)

În același timp [în calitate de vicecomite al secuilor], castelan al cetății Gurghiu (comitatul Turda; 1463-1465: DL 83758 și Samu Barabás, ed., *Codex diplomaticus sacri Romani imperii comitum familiae Teleki de Szék. A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára*, vol. I-II, Budapesta, 1895 [*Teleki oklevéltár*], vol. II, p. 87). A se vedea și mai jos.

Nicolae de Ocna Sibiului, sr., vicevoievod [pentru a doua oară] (1460, 1462-1465)

1462 mart. 17 (SJAN Cluj, arh. fam. Bánffy, DF 260989 = *Bánffy oklevéltár*, vol. II, p. 50-52)

1465 dec. 10 (emit.; arhiva din Târgu Mureș a familiei Teleki: DL 74170). A se vedea și mai sus.

Sigismund (comite) de Szentgyörgy⁸⁵ și Bazin⁸⁶ (Szentgyörgyi, Bazini; *Sigismundus de Sancto Georgio et Bozin*), voievod, comite al secuilor (1465-1467)

1465 sept. 20 (emit.; Ungaria, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, arhiva orașului Sopron, Diplomatarium nr. 2053, DF 203692 =

⁸³ Într-un document propriu (1466 mai 2), care privește posesiunile sale familiale, se autointitulează voievod, însă în mod cert nu a mai îndeplinit această funcție (DL 105635).

⁸⁴ Șintereag (magh. Somkerék), comitatul Solnocul Interior, azi în jud. Bistrița-Năsăud.

⁸⁵ Svätý Jur (magh. Szentgyörgy), comitatul Pozsony, azi în Slovacia.

⁸⁶ Pezinok (magh. Bazin), comitatul Pozsony, azi în Slovacia.

Házi, *Sopron*, vol. I/5, p. 205-206, *Sigmund, grof zu Sand Jorigen vnd ze Pösing, weyda in Sybenburgen vnd Zackel groff*)

1467 aug. 18 (UKB, vol. VI, p. 293)⁸⁷

Ioan (comite) de Szentgyörgy și Bazin (Szentgyörgyi, Bazini; *Iohannes de Sancto Georgio et Bozin*), voievod, comite al secuilor (1465-1467)

1465 oct. 6 (emit.; Alba Iulia, Biblioteca documentară Batthyaneum, arh. privată a capitolului din Alba Iulia, DF 277596)

1467 aug. 18 (UKB, vol. VI, p. 293)⁸⁸

În același timp, comite al comitatului Solnocul de Mijloc (1466: *Székely oklevéltár*, vol. III, p. 87).

Berthold Ellerbach din Monyorókerék/Eberau⁸⁹ (monyorókeréki Ellerbach; *Pertholdus Elderboch de Monyorokerek*), voievod, comite al secuilor (1465-1467)

1465 oct. 8 (emit.; Ungaria, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, arhiva orașului Sopron, Diplomatarium nr. 2060, DF 203699 = Házi, *Sopron*, vol. I/5, p. 211, *Pertold von Ellerbach, herr zu Ebrau, wayda in Sibenburgen und groff der Zackl*)

1467 aug. 18 (UKB, vol. VI, p. 293)⁹⁰

Nicolae (sr.) de Ocna Sibiului, vicevoievod (1460, 1462-1465). A se vedea mai sus.

Ștefan (sr.) Erdélyi din Șintereag, vicevoievod și vicecomite al secuilor [pentru prima oară] (1462-1465, 1476).

A se vedea mai sus.

Ladislau Nádasdi (*de Nadasd*)⁹¹ vicevoievod (1465-1467) [familiar al lui Berthold Ellerbach?]⁹²

⁸⁷ Regele Matia anunță scaunele sășești Mediaș și Șeica despre demiterea voievozilor Sigismund și Ioan de Szentgyörgy și Bazin la data de 1467 oct. 19 (UKB, vol. VI, p. 299-300).

⁸⁸ A se vedea nota precedentă.

⁸⁹ Eberau (magh. Monyorókerék), comitatul Vas, azi în Austria.

⁹⁰ La data de 1468 sept. 28, Bertold Ellerbach se autointitulează voievod al Transilvaniei, însă în mod cert documentul se referă la o funcție pe care nu o mai avea atunci (DL 39299).

⁹¹ Nádasd (comitatul Vas), în Ungaria. Localitatea a fost identificată greșit ca Nădaștia (Pall, *Voievozii*, p. 505).

1465 dec. 10 (emit.; arhiva din Târgu Mureș a familiei Teleki: DL 74170)

1467 iun. 2 (emit.; Alba Iulia, Batthyaneum, arh. privată a conventului din Cluj-Mănăstur, DF 275436 = Antal Beke, ed., *A kolosmonostori konvent levéltára*, Budapesta, 1898 [Beke, *A kolosmonostori konvent*], nr. 210, cu data greșită 1467 febr.; DL 30882)⁹³

Ioan, fiul lui Dionise din Ilia⁹⁴ (Illyei; *Iohannes Dionisii de Illye*), vicevoievod (1466-1467)

1466 aug. 19 (emit.; DL 30881)

1467 iun. 2 (emit.; Alba Iulia, Batthyaneum, arh. privată a conventului din Cluj-Mănăstur, DF 275436 = Beke, *A kolosmonostori konvent*, nr. 210, cu data greșită 1467 februarie; DL 30882)

[vacanță în demnitatea voievodală?]

1467 sept.-dec.

Ioan Ungor/Ongor din Nădăștia⁹⁵ (nădasdi Ungor/Ongor; *Vngor/Ongor de Nadasd*; voievod înainte de 1473?)⁹⁶

1473 oct. 13 (arh. fam. Melczer: DL 66722 = István Melczer, ed., *Okmányok a kellemesi Melczer család levéltárából*, Budapesta, 1890, p. 103, cu data greșită: 1473 oct. 12; *magnificus Iohannes Vngor de Nadasd, alias voivoda Transsilvanensis*)

1488 mart. 17 (DL 27958, *condam Iohannes Ongor wayuoda de Nadasd*)

⁹² Nădasdi era proprietar, la fel ca și Elderbach, în comitatul Vas (Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, vol. I-III, V, Hunyadiak kora Magyarországon. Gr. Teleki József művének folytatása gyanánt, VI-VIII, IXc, Budapesta, 1890-1913 [Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*], vol. II, p. 820, 838-839).

⁹³ Conventul din Cluj-Mănăstur la 1467 iun. 6 (DL 30882), iar oficialii comitatului Hunedoara la 1467 iul. 21 (SJAN Cluj, arh. fam. Bethlen de Iktár, DF 255032) adresau un raport vicevoievozilor Ioan, fiul lui Dionisie de Ilia, și Ioan Nădasdi.

⁹⁴ Ilia (magh. Ilye), comitatul Hunedoara, azi în jud. Hunedoara.

⁹⁵ Nădăștia (magh. Nădasd), comitatul Hunedoara, azi în jud. Hunedoara. Presupusa demnitate de voievod al Transilvaniei a lui Ungor este amintită doar în documente posterioare. Datele referitoare la Ungor: Kubinyi, *Bárók*, p. 212.

⁹⁶ Probabil a fost voievod în timpul înăbușirii răscoalei antiregale din 1467 (András Kubinyi, *Hunyadi Mátyás, a személyiség és a király*, „Aetas”, 2007, nr. 3, p. 84, nota nr. 3).

Ioan Daróci (*de Darocz*),⁹⁷ comite al secuilor (1467)
1467 nov. 4 (SJAN Cluj, DF 247318 = **UKB**, vol. VI, p. 306, aici
numele publicat greșit în forma: *de Darcz*)

Ioan Pongrác din Dindești, voievod, comite al secuilor [pentru a
doua oară] (1462-1465, 1468-1472, 1475-1476)

1468 ian. 4 (SJAN Brașov, colecția Stenner nr. I/136 = **UKB**, vol.
VI, p. 318)⁹⁸

1472 oct. 30. (emit.; arhiva din Berkesz a familiei Vay: DL 97345)

În același timp, comite al comitatelor Békés (1470-1471: DL 16985
și 74615⁹⁹ și Timiș (1470-1472: DL 17035 și 97345).¹⁰⁰ A se vedea mai
sus.

Nicolae Csupor din Monoszló/Moslavina¹⁰¹ (monoszlói Csupor;
Nicolaus Chupor de Monozlo), voievod, comite al secuilor (1468-1472)

1468 ian. 4 (SJAN Brașov, colecția Stenner nr. I/136 = **UKB**, vol.
VI, p. 318)

1472 oct. 1 (emit., DL 27344)¹⁰²

⁹⁷ Numele face referire la o localitate cu numele Daróc. În Ungaria medievală existau mai multe localități cu acest nume și deocamdată este nesigur care dintre ele a fost posesiunea acestui comite al secuilor. Daróci a fost castelan al cetății Zvolen (magh. Zólyom, comitatul Zvolen, azi în Slovacia; 1465-1466), vezi András Kubinyi, *A Mátyás-kori államszervezet*, în Gyula Rázsó și László V. Molnár, ed., *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*, Budapesta, 1990, p. 132, nota nr. 149. A participat în campania lui Matia împotriva Moldovei din 1467 (Jolán Balogh, *A művészeti Mátyás király korában*, Budapesta, 1966, vol. I, p. 79).

⁹⁸ Potrivit relatării lui Bonfini, în lupta de la Baia (1467 dec. 14/15) au participat voievozii Ioan Pongrác și Nicolae Csupor. Cf. Antonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum decades*, tomus IV, pars I, ed. Iosephus Fögel, Béla Iványi și Ladislaus Juhász, Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saeculum XV, Budapesta, 1941, IV-I-219; Antonio Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, traducere de Péter Kulcsár, Budapesta, 1995, IV-I-219; pentru cronologia evenimentelor: Richárd Horváth, *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458-[1476]-1490)*, História könyvtár. Kronológiák, adattárak nr. 12. – Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 2, Budapesta, 2011, p. 84.

⁹⁹ Citat de Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*, vol. I, p. 664.

¹⁰⁰ Probabil și comite al comitatului Solnocul de Mijloc în 1469, deoarece vicecomiții acestui comitat sunt amintiți în funcția de castelani ai cetății Deva (DL 81692), cf. András W. Kovács, *The Authorities of Middle Solnoc and Crasna Counties in the Middle Ages*, **TR**, 21, 2012, Suppl. no. 2, p. 40, 44, 48.

¹⁰¹ Moslavina (magh. Monoszló), comitatul Kőrös, azi în Croația.

¹⁰² Fost voievod: DL 62900 (1473 ian. 10).

În același timp, căpitan al armatei regale în Moravia (1470: DL 107471), comite al comitatelor Verőce (Virovitička) (1472)¹⁰³ și Timiș (1472: DL 27344).

Dominic Bethlen¹⁰⁴ din Ictar¹⁰⁵ și din Bethlenősi¹⁰⁶ (*Dominicus Bethlen de Ikthar, de Bethlenewsy*), vicevoievod [pentru prima oară] (1468-1472, 1475-1477) și vicecomite al secuilor (1469) [familiar al lui Ioan Pongrác]¹⁰⁷

1468 ian. 18 (emit.; SJAN Cluj, arhiva din Miheșu de Câmpie a familiei Béldi, DF 257742)

1472 iun. 16 (emit.; DL 29836 = **UKB**, vol. VI, p. 527)

În același timp, vicecomite al secuilor (1469)¹⁰⁸. A se vedea și mai jos.

Ioan de Réde¹⁰⁹ (Rédei; *Iohannes de Rede*), vicevoievod (1468-1472) [familiar al lui Nicolae Csupor]¹¹⁰

1468 ian. 18 (emit.; DL 45276; SJAN Cluj, arhiva din Miheșu de Câmpie a familiei Béldi, DF 257742)

1472 sept. 26 (DL 27531)¹¹¹

¹⁰³ DL 35671 și DL 32778 = Elemér Mályusz, *A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban*, „Levéltári Közlemények”, 7, 1929, p. 299, respectiv „Levéltári Közlemények”, 3, 1925, p. 108.

¹⁰⁴ Numele face referire la localitatea Beclean (magh. Betlen), comitatul Solnocul Interior, azi în jud. Bistrița-Năsăud.

¹⁰⁵ **UKB**, vol. VI, p. 458; Ictar (magh. Iktár), comitatul Timiș, azi parte a localității Ictar-Budinț, jud. Timiș.

¹⁰⁶ **UKB**, vol. VI, p. 427; Bethlenősi, comitatul Zărand, așezare dispărută lângă Șepreus, jud. Arad.

¹⁰⁷ 1468, 1470: **UKB**, vol. VI, p. 343, 458.

¹⁰⁸ Un document din 1469 iun. 29 (SJAN Cluj, DF 247309 = **UKB**, vol. VI, p. 409-410 = *Bánffy oklevéltár*, vol. II, p. 126) îl numește greșit *comes Siculorum*, în loc de vicecomite al secuilor. În 1470 de altfel, vicevoievodul nu mai era și vicecomite al secuilor (**UKB**, vol. VI, p. 439-440; *Székelly oklevéltár*, vol. III, p. 89). Într-un document al vicevoievozilor Dominic Bethlen și Ioan Rédei (DL 27323), din greșeala scribului figurează anul 1462, dar acesta trebuie corectat în 1472, și astfel data corectă de emiter este: 1472 mart. 14.

¹⁰⁹ Réde, comitatul Heves, în Ungaria.

¹¹⁰ *Bánffy oklevéltár*, vol. II, p. 153.

¹¹¹ Ultimul document al lui Rédei: DL 27323 (1472 mart. 14). În data de emiter figurează greșit *sexagesimo secundo*, cel mai probabil în loc de *septuagesimo secundo*. Emitenții documentului sunt Ioan Pongrác, voievodul Transilvaniei și comitele secuilor, respectiv Ioan Rédei și Dominic Bethlen, vicevoievozii Transilvaniei. Cf. *Székelly oklevéltár*, vol. I, p. 191 (cu data greșită: 1462 apr. 3).

În același timp, comite al comitatului Hunedoara (1468-1469; DL 45325 și 45359).

Ioan de Waradino¹¹² (*Iohannes de Waradino*), vicevoievod (1472) [probabil familiar al lui Nicolae Csupor]¹¹³
1472 iun. 25 (emit.; SJAN Cluj, DF 247349 = UKB, vol. VI, p. 528)

Vicecomiți ai secuilor:

Nicolae Sikesd din Teremia¹¹⁴ (teremi Sikesd; *Nicolaus Zikesd/Sikesdh de Teremi*), vicecomite al secuilor (1470) [familiar al lui Ioan Pongrác]¹¹⁵

1470 ian. 6 (SJAN Sibiu, Arh. or. Sibiu, Urk., nr. II/208, DF 244850 = UKB, vol. VI, p. 439-440 = *Székely oklevéltár*, vol. III, p. 88)

1470 ian. 14 (emit.; SJAN Sibiu, Arh. or. Sibiu, Urk., nr. II/8, DF 244655 = UKB, vol. VI, p. 440 = *Székely oklevéltár*, vol. III, p. 89)

În același timp, castelan al cetății Bran (comitatul Alba de Sus; 1470: DF 244655).

Ioan de Komjáti [din Dârja?]¹¹⁶ (Komjáti; *Iohannes Komyathy/de Komyath*), vicecomite al secuilor (1472) [familiar al lui Ioan Pongrác]¹¹⁷

1472 sept. 26 (DL 27531)

În același timp, castelan al cetății Gurghiu (comitatul Turda; 1472: DL 27531).

¹¹² *Warad*, localitate neidentificată.

¹¹³ În 1472 emite un document la Gornești (*Gernyezeg*, comitatul Turda), domeniu aflat (din 1468) în posesia privată a lui Nicolae Csupor, vezi DL 28338 (citată de Tibor Koppány, *A középkori Magyarország kastélyai*, Művészettörténeti Füzetek nr. 26, Budapesta, 1999, p. 148).

¹¹⁴ Tirimia (magh. Teremi), comitatul Târnava, azi în jud. Mureș.

¹¹⁵ 1470: UKB, vol. VI, p. 439.

¹¹⁶ Dârja (magh. Derzse), comitatul Dăbâca, azi în jud. Cluj.

¹¹⁷ În 1484 este amintit că răposatul Ioan Pongrác, voievodul, a donat anterior o parte a posesiunii Dârja (*Derse*) din comitatul Dăbâca unui anume Ioan de *Komyath*, amintit cu titlul onorific de *egregius* (Jakó, *A kolozsmonostori konvent*, vol. II, nr. 2483), poate identic cu vicecomitele secuilor. În 1477 este amintit Ioan Komjáti (*Komyathy*) din Dârja (*Derse*, comitatul Dăbâca) în funcția de castelan al cetății Almașu (*Almas*, comitatul Cluj; Jakó, *A kolozsmonostori konvent*, vol. II, nr. 2238), cetate aflată din 1470 în posesia familiei voievodului Pongrác (László Bártfai Szabó, ed., *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez*, vol. I/1, Budapesta, 1919, p. 434-437). La fel, și în 1470 Ioan *Komyathy* era castelan al cetății Almașu (DL 74205). Sursa acestor două date din urmă: R. H.

Blasiu Magyar (*Blasius Magyar*), voievod, comite al secuilor (1472-1475)

1472 nov. 30 (DL 36867 = *Székely oklevéltár*, vol. VIII, p. 126 = **UKB**, vol. VI, p. 536)

1475 iun. 8 (SJAN Braşov, *Privilegia et instrumenta publica* nr. 210, DF 247037 = **UKB**, vol. VII, p. 52)¹¹⁸

În acelaşi timp, comite al comitatelor Solnocul de Mijloc şi Crasna (1473: **UKB**, vol. VI, p. 544; DL 28860; cf. DL 29837, 30473).

Petru Kis (*Petrus Kys/Parvus*), vicevoievod (1474-1475)

1474 aug. 10 (emit.; arhiva din Budapesta a familiei Bánffy: DL 107477)

1475 febr. 20 (emit.; DL 29531, DL 29532)

Petru Huszár din Tornyos¹¹⁹ (tornyosi Huszár; *Petrus Hwzar de Thornos*) şi Barnaba Tarnai (*Barnabas Tharnay*), vicecomiţii secuilor (1473)

În acelaşi timp, castelani al cetăţii Bran (comitatul Alba de Sus; 1473: DF 257745 = *Székely oklevéltár*, vol. VIII, p. 398-399).

Ioan Pongrác din Dindeşti, voievod, comite al secuilor [pentru a treia oară] (1462-1465, 1468-1472, 1475-1476)

1475 iun. 26 (§: Arhiv Hrvatske Akademije, *Diplomata latina*, D XIV/54, DF 231533 = Jakov Stipišić şi Miljen Šamšalović, *Isprave u Arhivu Jugoslavenske akademije*, „Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije”, 3, 1960, p. 618, nr. 2807)

1476 nov. 11 (DL 27704 = **UKB**, vol. VII, p. 119, nr. 4157). A se vedea şi mai sus.

Dominic Bethlen din Ictar şi Bethlenösi, vicevoievod [pentru a doua oară] (1468-1472, 1475-1477)

¹¹⁸ Un document din 1475 aug. 15 îl aminteşte pe Blasiu Magyar ca fiind voievod, dar poate trebuie înţeles ca *fost* voievod (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, vol. II, Bucureşti, 1913, p. 335). Acelaşi document îl menţionează şi pe Ioan Pongrác ca voievod. Într-o altă ediţie a aceluiaşi document, după o copie cu greşeli, Blasiu Magyar apare ca vicevoievod [!], vezi Teleki, *A Hunyadiak kora*, vol. XI, p. 542. – La data de 1475 oct. 25 conventul din Cluj-Mănăştur efectua o introducere în posesiune la porunca voievodului Magyar (DL 26420 = *Székely oklevéltár*, vol. VIII, p. 133-134; *R. H.*), care însă cel mai probabil nu mai era în funcţie la această dată.

¹¹⁹ Localitate neidentificată.

1475 oct. 6 (emit.; SJAN Sibiu, Arh. or. Sibiu, Urk., nr. III/31, DF 245338 = **UKB**, vol. VII, p. 60)

1477 mai 2 (emit.; DL 29534). A se vedea și mai sus.

Ștefan Erdélyi, sr., din Șintereag,¹²⁰ vicevoievod [pentru a doua oară] (1462-1465, 1476) și căpitan al Transilvaniei (1476)

1476 apr. 15 (emit.; SJAN Cluj, DF 247364 = **UKB**, vol. VII, p. 87, *per magnificum Iohannem de Pongracz de Dengelek vaivodam Transsilvanum ac comitem Siculorum in partibus Transsilvanis capitaneus constitutus*)

1476 iul. 21 (emit.; SJAN Brașov, colecția Fronius nr. 1/48, DF 246491 = **UKB**, vol. VII, p. 101, *vicevaivoda Transsilvaniensis*). A se vedea și mai sus.

Petru Geréb din Vingard¹²¹ (vingárdi Geréb; *Petrus Gereb de Wyngarth*), voievod, comite al secuilor (1477-1479)

1477 ian. 18 (emit.; SJAN Brașov, Privilegia et instrumenta publica nr. 213, DF 247040 = *Székely oklevéltár*, vol. III, p. 98-99)

1479 apr. 10 (emit.; SJAN Brașov, colecția Fronius nr. I/35, DF 246478 = **UKB**, vol. VII, p. 208-209 = *Székely oklevéltár*, vol. III, p. 103)

Dominic Bethlen (Bethlen) din Ictar și Bethlenősi, vicevoievod [pentru a doua oară] (1468-1472, 1475-1477). A se vedea și mai sus.

Antoniu Kendi (din Chendru) (*Kendy, de Kend*)¹²², vicevoievod (1477-1479)

1477 mai 17 (emit.; arh. fam. Bethlen: DL 62905)

1479 mai 17 (emit.; DL 28424)¹²³

Ștefan Bátori [din Ecsed]¹²⁴ (*Stephanus de Bathor*), voievod, comite al secuilor (1479-1493)

¹²⁰ Șintereag (magh. Somkerék), comitatul Solnocul Interior, azi în jud. Bistrița-Năsăud.

¹²¹ Vingard (magh. Vingárd), comitatul Alba, azi în jud. Alba.

¹²² Chendru (magh. Kend), comitatul Dăbâca, azi Cornești, jud. Cluj. În arhondologia lui Pall (*Voievozii*, p. 505), greșeală de tipar în reproducerea numelui de familie.

¹²³ Fost vicevoievod: 1479 mai 28 (DL 27537).

¹²⁴ Ecsed, comitatul Sătmar, în Ungaria.

1479 mai 29 (emit.; SJAN Sibiu, Arh. or. Sibiu, Zunfturkunden nr. 783 = **UKB**, vol. VII, p. 213)

1493 ian. 17 (DL 46212)¹²⁵

În același timp, judele curții regale (1471-1493), custode al coroanei (1490-1493)¹²⁶.

Ștefan Horvát (*Stephanus Horwath*) [din Zărand (*de Zarand*)]¹²⁷, vicevoievod (1482-1486)

1482 sept. 18. (emit.; SJAN Brașov, colecția Fronius nr. I/57, DF 246500 = **UKB**, vol. VII, p. 327 = **Hurmuzaki**, vol. XV/1, p. 119)

1486 mart. 3 (emit.; SJAN Cluj, arhiva din Morești a familiei Kemény, DF 257822)

În același timp, vicecomite al comitatului Zărand (între 1473 și 1497, probabil cu întreruperi)¹²⁸, respectiv castelan al cetății Șiria (comitatul Zărand; 1481-1484)¹²⁹.

¹²⁵ Acest mandat regal cheamă în judecată în fața voievodului și a vicevoievodului, iar o altă poruncă, emisă a doua zi, în data de 1493 ian. 18 (DL 30482), cheamă în judecată în fața voievozilor și vicevoievozilor, semn că demnitatea de voievod era îndeplinită deja de către succesorii săi în funcție, Ladislau de Losonc și Bartolomeu Drágfi. Cf. Tibor Neumann, *Bátori István politikai szerepe II. Ulászló uralkodása alatt*, „Szabolcs-szatmár-beregi Szemle”, 43, 2009, nr. 1, p. 5-47 [Neumann, *Bátori István politikai szerepe*], 111, nota 188. Ultimul document emis în numele lui Bátori: 1493 ian. 14. (emit.; Slovacia., Archiv mesta Košic, Archivum secretum, Giczey Z 8, DF 271051). La data de 1493 ian. 19, Vladislav al II-lea, regele Ungariei, anunța cele șapte scaune sășești că l-a demis pe Ștefan Bátori din funcțiile de voievod al Transilvaniei și de comite al secuilor și că în locul său i-a numit pe Ladislau de Losonc și Bartolomeu Drágfi (SJAN Sibiu, Arh. or. Sibiu, Urk. nr. II/521, DF 245165; SJAN Cluj, DF 247418, documentul publicat la Jakó, *Despre numirea voievozilor*, p. 40).

¹²⁶ Norbert C. Tóth, *Ki kicsoda az ecsedi Bátori családban*, „Szabolcs-szatmár-beregi Szemle”, 43, 2009, p. 5-47 [C. Tóth, *Ki kicsoda az ecsedi Bátori családban*], p. 16-18.

¹²⁷ Se face referire la comitatul Zărand.

¹²⁸ 1473: Iván Borsa, ed., *A Justh család levéltára 1274–1525*, Magyar Országos Levéltár kiadványai, II, Forráskiadványok nr. 20, Budapest, 1991, nr. 280 = DL 63259; 147[6?]: DF 227257; 1477: *Bánffy oklevéltár*, vol. II, p. 196 = DL 18000; 1478: DL 18012 și 18013; 1481: DL 18464 și 18465; 1485: DL 19048; 1487: DL 19272 și 19273; 1495: DL 68456; 1497: DL 94610; cf. C. Tóth, *Ki kicsoda az ecsedi Bátori családban*, p. 18, nota nr. 155.

¹²⁹ 1481: **UKB**, vol. VII, p. 280; 1482: **UKB**, vol. VII, p. 330 și DL 26432; 1484: *Zichy okmánytár*, vol. XI, p. 379, acest document îl menționează greșit ca fiind comite al comitatului Zărand; 1499: DL 59876 și 59881, ultimul document citat de C. Tóth, *Ki kicsoda az ecsedi Bátori családban*, p. 18, nota nr. 155.

Ioan Verböci (*Iohannes Werbewczy*)¹³⁰, vicevoievod (1483-1484)
1483 aug. 18 (emit.; Alba Iulia, Batthyaneum, arh. privată a
conventului din Cluj-Mănăştur, DF 275403 = Beke, *A kolosmonostori
konvent*, nr. 256 [cu data greșită: 1483 aug. 19])
1484 ian. 6 (emit.; DL 28640)

Lazar Zsoldos din Runya/Rumince¹³¹ (runyai Zsoldos; *Lazarus
Soldos de Rwnya*), vicevoievod (1486)
1486 ian. 17 (emit.; arh. fam. Bethlen din Beclean: DL 62924)
1486 iul. 30 (Jakó, *A kolozsmonostori konvent*, vol. II, nr. 2608)¹³²

Ștefan de Tileagd¹³³ (Telegdi; *Stephanus de Thelegd*), vicevoievod
[pentru prima oară] (1487-1493, 1495-1498)
1487 iul. 19 (emit.; DL 36513)
1493 ian. 8 (emit.; SJAN Sibiu, Arh. or. Sibiu, Urk., nr. II/522, DF
245166). A se vedea și mai jos.

Mihai Almási (*Almasy*)¹³⁴ [din Panticeu (Cseh)]¹³⁵, vicevoievod
(1492)
1492 mart. 28 (SJAN Sibiu, Arh. or. Sibiu, Urk., nr. II/509, DF
245153)¹³⁶

Vicecomiți ai secuilor:

Blasiu de Füged¹³⁷ (Fügedi; *de Fyged*), vicecomite al secuilor
(1479)
[1479] sept. 4 (*Székely oklevéltár*, vol. VIII, p. 144-145)

¹³⁰ Numele face referire la localitatea Verbóc, comitatul Ugocea, azi Verbovec, Ucraina.

¹³¹ Rumince (magh. Runya), comitatul Gömör, azi în Slovacia.

¹³² Este amintit un mandat anterior al său.

¹³³ Tileagd (magh. Telegd), comitatul Bihor, azi în jud. Bihor.

¹³⁴ Almașu (magh. Almás), comitatul Cluj, azi în jud. Cluj. *Almasy*: Jakó, *A kolozsmonostori konvent*, vol. II, nr. 2681 (1488 iun. 18).

¹³⁵ Jakó, *A kolozsmonostori konvent*, vol. II, nr. 2681 (1488 iun. 18). Panticeu (magh. Cseh, Páncélcseh), comitatul Dăbâca, azi în jud. Cluj.

¹³⁶ Citat de Tibor Neumann, *Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló-Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492)*, „Századok”, 145, 2011, nr. 2, p. 323.

¹³⁷ Localitate neidentificată.

Laurențiu Ramocsa (*Ramocza*) (1481-1485), Mihai Ramocsa (1481) și Gheorghe Gégényi (*Gegeny*) (1481), vicecomiții secuilor, castelani ai cetății Gurghiu

1481 apr. 19 (arh. or. Târgu Mureș = *Székely oklevéltár*, vol. I, p. 235)¹³⁸; 1481 [după iun. 17] (emitenți; SJAN Cluj, colecția Sándor Mike, DF 253607 = Szabó, *Az Erdélyi Múzeum oklevelei*, nr. 385 = *Székely oklevéltár*, vol. I, p. 236)¹³⁹; 1485 mai 15 (arh. fam. Kállay: DL 56190)¹⁴⁰

Ioan Erdélyi din Șintereag¹⁴¹ (*Iohannes Erdely de Somkerek*) vicecomite al secuilor, castelan al cetății Gurghiu (comitatul Turda; 1492) 1492 iun. 13 (*Székely oklevéltár*, vol. III, p. 114)

Toma Farkas din Herina¹⁴² (*Thomas Ffarkas de Harinna*), vicecomite al secuilor, castelan al cetății Gurghiu (comitatul Turda; 1492-1493)

1492 iun. 13 (*Székely oklevéltár*, vol. III, p. 114)

1493 ian. 17 (emit.; arhiva din Târgu Mureș a familiei Teleki: DL 74243 = *Teleki oklevéltár*, vol. II, p. 190)¹⁴³

Ladislau de Losonc (Losonci; *Ladislaus de Lossoncz*), voievod, comite al secuilor (1493-1494)

1493 ian. 19 (SJAN Sibiu, Arh. or. Sibiu, Urk., nr. II/521, DF 245165 = *Székely oklevéltár*, vol. III, p. 124; SJAN Cluj, DF 247418)¹⁴⁴

¹³⁸ Ștefan Bători, voievodul Transilvaniei, îi amintește pe Laurențiu și Mihai Ramocsa în funcția de castelani ai Gurghiului (comitatul Turda; iar această funcție revenea vicecomiților secuilor).

¹³⁹ Laurențiu și Mihai Ramocsa, respectiv Gheorghe Gégényi, vicecomiți ai secuilor.

¹⁴⁰ Laurențiu Ramocsa, vicecomite al secuilor și castelan al cetății Gurghiu.

¹⁴¹ Șintereag (magh. Somkerék), comitatul Solnocul Interior, azi în jud. Bistrița-Năsăud.

¹⁴² Herina (magh. Harina), comitatul Dăbâca, azi în jud. Bistrița-Năsăud.

¹⁴³ Data care figurează în document (*feria quinta ipso die beati virginis Prisce*) este greșită, deoarece sărbătoarea martirei Sfânta *Prisca* cădea joi (*feria quinta*) doar într-un an bisect (iar 1493 nu era an bisect). Uneori însă se sărbătorea și în data de 17 ianuarie (în loc de 18 ianuarie), ceea ce ar explica datarea de față; cf. *Teleki oklevéltár*, vol. II, p. 191.

¹⁴⁴ La data de 1493 ian. 19, Vladislav al II-lea, regele Ungariei, făcea cunoscut celor șapte scaune săsești că l-a demis din funcția de voievod al Transilvaniei și comite al secuilor pe Ștefan Bători, în locul său numindu-i pe Ladislau de Losonc și Bartolomeu

1494 aug. 27. (emit.; DL 46273)¹⁴⁵

În același timp, mare vistier regal (1492-1493)¹⁴⁶.

Bartolomeu Drágfi din Beltiug¹⁴⁷ (bélteki Drágfi, *Bartholomeus Dragfy de Belthewk*), voievod, comite al secuilor (1493-1498)

1493 ian. 19 (SJAN Sibiu, Arh. or. Sibiu, Urk., II/521, DF 245165 = *Székely oklevéltár*, vol. III, p. 124 = Jakó, *Despre numirea voievozilor*, p. 40; SJAN Cluj, DF 247418)¹⁴⁸

1498 iul. 15 (§: Slovacia, Archív hlavného mesta SR Bratislavy, arh. or. Bratislava, DF 240822)¹⁴⁹

În același timp, comite al comitatelor Szabolcs (1494-1497), Sătmar (1494-1498) și Ugocea (1497-1498)¹⁵⁰.

Nicolae Hagymás din Beregsău¹⁵¹ (berekzői Hagymás; *Nicolaus Haghmas/Hagmas de Berekzo*), vicevoievod [pentru prima oară] (1494, 1517-1519)

Drágfi (Jakó, *Despre numirea voievozilor*, p. 40). – Anul de emitere a unui document din 1493 ian. 7 al voievodului Ladislau de Losonc (emit.; SJAN Sibiu, Arh. or. Sibiu, Urk., nr. III/93, DF 245400, *anno LXXX^{mo} tertio, II. d. Epiph. dom.*), emis la Cluj, trebuie corectat pentru anul 1494, deoarece demnitarul la începutul anului nu era numit încă în această funcție și se afla încă la Buda până în 1493 ian. 15 (cf. Neumann, *Bátori István politikai szerepe*, p. 111, nota nr. 189).

¹⁴⁵ La data de 1494 sept. 1 nu mai era în funcție, deoarece un document regal emis în această zi îl numește voievod doar pe Bartolomeu Drágfi (SJAN Cluj, DF 247424).

¹⁴⁶ 1492: DF 203988; 1493: DF 257835.

¹⁴⁷ Beltiug (Béltek), comitatul Sătmar, azi în jud. Sătmar.

¹⁴⁸ Primul document emis de Bartolomeu Drágfi, în calitate de voievod: 1493 mart. 8 (emit.; SJAN Brașov, colecția Schnell nr. 3/47, DF 246778).

¹⁴⁹ La data de 1498 sept. 5 (DL 107119), Gheorghe de Kanizsa, banul Dalmației, îl amintea pe Bartolomeu Drágfi în calitate de voievod; la data de 1498 nov. 5, Drágfi era amintit ca fost voievod (DL 71068 = István Tringli, ed., *A Perényi család levéltára 1222–1526*, A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II, Forráskiadványok nr. 44, Budapest, 2008 [Tringli, *Perényi*], nr. 685).

¹⁵⁰ Szabolcs (1494-1497: Norbert C. Tóth, ed., *Szabolcs megye hatóságának oklevelei*, vol. II, A nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai nr. 53, Budapest-Nyíregyháza, 2002, p. 13), Sătmar (1494-1498: Ferenc Piti, Norbert C. Tóth și Tibor Neumann, ed., *Szatmár megye hatóságának oklevelei. Documentele autorității comitatense din Sătmar. Documents of the Authorities of Szatmár County, 1284–1524*, A nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai nr. 65, Nyíregyháza 2010, p. 34) și Ugocea (1497-1498: Norbert C. Tóth, ed., *Ugocea megye hatóságának oklevelei, 1290–1526*, A Magyar Tudományos Akadémia – Magyar Országos Levéltár Zsigmondkori Oklevéltár Kutatócsoport Kiadványa, Budapest, 2006, p. 20).

¹⁵¹ Beregsău (magh. Berekző), comitatul Timiș, azi Beregsău Mare, jud. Timiș.

1494 ian. 11 (emit.; SJAN Sibiu, Arh. or. Sibiu, Urk., nr. III/103, DF 245410 = **Hurmuzaki**, vol. XV/1, p. 140)

1494 ian. 24 (emit.; SJAN Sibiu, Arh. or. Sibiu, Urk., nr. II/552, DF 245195)

În același timp, castelan al cetății Bran (comitatul Alba de Sus; 1493-1494: DF 246757 și 245410). A se vedea și mai jos.

Gheorghe de Doba¹⁵² (Dobai; *de Doba*), vicevoievod (1494-1495)

1494 nov. 24 (SJAN Cluj, colecția Bertalan Török, DF 244554 = *Székely oklevéltár*, vol. VIII, p. 159-160 = *Történelmi Tár*, 1907, p. 104)

1495 iul. 24 (emit.; DL 29886)

Ștefan de Tileagd¹⁵³ (Telegdi; *de Thelegd*), vicevoievod [pentru a doua oară] (1487-1493, 1495-1498)

1495 nov. 2 (emit.; DL 26462)

1498 dec. 27 (emit.; SJAN Cluj, arhiva din Morești a fam. Kemény, DF 252680, p. 30). A se vedea și mai sus.

Petru (comite) de Szentgyörgy și Bazin (Szentgyörgyi, Bazini; *Petrus de Sancto Georgio et Bozin*), voievod (1498-1510) și comite al secuilor (1498-1504, 1507-1510)¹⁵⁴

1498 oct. 1 (§: arh. fam. Radvánszky: DL 84736)

1510 dec. 1 (emit.; DL 30262)¹⁵⁵

În același timp, judele curții regale (1500–1517: DL 20963 și DF 264062).

¹⁵² Doba (magh. Doba), comitatul Solnocul de Mijloc, azi în jud. Sălaj. La Pall (*Voievozii*, p. 505) numele figurează în forma Gheorghe Dobai.

¹⁵³ Tileagd (magh. Telegd), comitatul Bihor, azi în jud. Bihor.

¹⁵⁴ A folosit titlul de comite al secuilor până în august 1504 (SJAN Bihor, Oradea, Colecția de documente foi volante, Miscellanea, 1504 aug. 11 = DF 278543; 1504 aug. 11, DL 74298), iar apoi, din nou, de la începutul anului 1507 (Slovacia., Slovenský národný archív, Arhiva regnicolară a conventului din Leles, Introductoriae et statutoriae, 1507 ian. 5 = DF 212124).

¹⁵⁵ Vladislav al II-lea, regele Ungariei i-a înștiințat la data de 1510 nov. 8 pe secuii că l-a eliberat, la cererea acestuia, pe voievodul (și comitele secuilor) Petru de Szentgyörgy din funcție, și în locul său l-a numit pe de Ioan Szapolyai (Slovacia., Slovenský národný archív, arh. centrală a fam. Révay, Divers. fam. nr. 1363, DF 280508 = *Székely oklevéltár*, vol. III, p. 175-176 = Jakó, *Despre numirea voievozilor*, p. 41).

Ioan Tárcai (*Tharczay*) [din Tótselymes/Šarišské Sokolovce],¹⁵⁶
comite al secuilor (1504-1507)

1504 aug. 31 (Slovia, Štátny archív v Poprade Pobočka Bardejov,
arh. or. Bardejov, DF 216696; *Székely oklevéltár*, vol. VIII, p. 204-208)

1507 febr. 2 (DL 21665)¹⁵⁷

Leonard Barlabási din Idrifaia¹⁵⁸ (hederfáji Barlabási; *Leonardus Barlabassy de Hederfaya*), vicevoievod și vicecomite al secuilor (1501-1525)

1501 iun. 7 (emit.; DL 46555)

1525 mai 8 (emit.; DL 37024)

În același timp, comite al cetății Gurghiu (comitatul Turda; 1503: *A Wass család levéltára*, nr. 518; 1504: **Hurmuzaki**, vol. XV/1, p. 165).

Paul Magyi¹⁵⁹ (*Paulus de Magh; Maghy*), vicevoievod (1502-1503)

1502 ian. 9 (emit.; SJAN Brașov, colecția Schnell nr. II/33, DF 246694 = **Hurmuzaki**, vol. XV/1, p. 157)

1503 nov. 27 (arh. fam. Perényi: DL 71084 = Tringli, *Perényi*, nr. 704)

În același timp, vicejude al curții regale (1501-1504: Tringli, *Perényi*, nr. 699-700, 704, 715).

Benedict de Tureni¹⁶⁰ (Túri; *Benedictus de Thwr*), vicevoievod (1505-1507)

1505 iul. 29 (emit.; SJAN Cluj, DF 247475 = **Hurmuzaki**, vol. XV/1, p. 172 = Albert Berger, ed., *Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen, 1203-1570*, red. Ernst Wagner, vol. I-II, Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens vol. 11/I-II, Köln-Viena, 1986 [Berger, *Urkunden-Regesten*], vol. I, nr. 451)

1507 febr. 18 (emit.; SJAN Cluj, arh. fam. Suky, DF 255318 = Emil Petrichevich Horváth, ed., *A Petrichevich család történetének regesztái*, vol. I/2, A Mogorovich nemzetségbeli Petrichevich család története és oklevéltára, Pécs, 1942, p. 363-364, nr. 1920)

¹⁵⁶ Šarišské Sokolovce (magh. Tótselymes), comitatul Sáros (Šariš), azi în Slovia.

¹⁵⁷ Datele extreme ale ocupării funcției sunt citate după András Kubinyi, *Tárcai János, az utolsó székely ispán (Genealógiai és prozopográfiai tanulmány)*, „Mediaevalia Transilvanica”, 7-8, 2004, p. 117-137

¹⁵⁸ Idrifaia (magh. Héderfája), comitatul Târnava, azi în jud. Mureș.

¹⁵⁹ Numele face referire la localitatea Magy, comitatul Szabolcs, în Ungaria.

¹⁶⁰ Tureni (magh. Túr), comitatul Turda, azi în jud. Cluj.

Ladislau Schertinger (*Ladislaus Scherthinger*; *Cherthingher*), vicevoievod (1505-1508)

1505 iul. 29 (emit.; SJAN Cluj, DF 247475 = **Hurmuzaki**, vol. XV/1, p. 172 = Berger, *Urkunden-Regesten*, vol. I, nr. 451)

1508 mart. 31 (emit.; SJAN Cluj, arh. fam. Bethlen de Ictar, DF 255077)¹⁶¹

În același timp, castelan al cetății Deva (comitatul Hunedoara; 1505-1508: DF 247475 și 255077)¹⁶².

Ioan Szapolyai (*de Zapolya*), voievod, comite al secuilor (1510-1526)

1510 nov. 8 (Slovacia, Slovenský národný archív, arh. centrală a fam. Révay, DF 280508 = *Székely oklevéltár*, vol. III. 174, cu data greșită: 1510 nov. 10)¹⁶³

1526 nov. 10 (Fraknói Vilmos și Árpád Károlyi, ed., *Magyar országgyűlési emlékek. Monumenta comitialia regni Hungariae. 1526-1606*, vol. I-XII, Budapesta, 1874-1917, vol. I, p. 17-19)¹⁶⁴

Leonard Barlabási, vicevoievod și vicecomite al secuilor (1501-1525). A se vedea mai sus.

Nicolae Turóci (*Nicolaus Thwroczy*)¹⁶⁵, vicevoievod și vicecomite al secuilor (1512-1517)

¹⁶¹ Amintit, poate ulterior, ca vicevoievod și la data de 1508 iun. 25, cf. *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt*, vol. I, *Rechnungen aus 1503-1526*, Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen, vol. I, Brașov, 1886, p. 187.

¹⁶² Ladislau Schertinger e amintit și în 1509 în funcția de castelan, dar însemnarea ar putea să se refere la o perioadă precedentă (*Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsischen Nation*, vol. I, Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus Sächsischen Archiven, vol. I, Abteilung: Rechnungen, vol. I, Sibiu, 1880, p. 509).

¹⁶³ Înștiințare despre numirea în funcția de voievod și comite al secuilor, publicată și la Jakó, *Despre numirea voievozilor*, p. 41. Titlul de voievod îl folosește într-un document propriu din 1511 febr. 4 (DL 22124).

¹⁶⁴ Data alegerii sale ca rege. La data de 1526 nov. 11 a fost încoronat rege al Ungariei, cf. *Szerémi György, II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484-1583. Georgii Sirmiensis epistola de perditione regni Hungarorum*, ed. Gusztáv Wenzel, Monumenta Hungariae Historica, seria a II-a, Scriptores, vol. 1, Pest, 1857, p. 137. Folosește titulatura de voievod, de exemplu, și la data de 1526 sept. 23 (emit.; SJAN Cluj = Berger, *Urkunden-Regesten*, vol. I, nr. 914), iar la data de 1526 dec. 9 Szapolyai folosește deja titulatura de rege, vezi SJAN Cluj, arh. or. Bistrița, nr. 827 (Berger, *Urkunden-Regesten*, vol. I, nr. 923).

¹⁶⁵ Numele face referire la comitatul Turóc (Turiec), azi în Slovacia.

1512 ian. 1 (emit.; DL 30994)

1517 nov. 5 (DL 50325)

În același timp, protonotar al voievodului (1516-1517).¹⁶⁶

Nicolae Hagymás din Beregsău, vicevoievod [pentru a doua oară] (1494, 1517-1519) și vicecomite al secuilor (1517-1519)

1517 apr. 23 (emit.; Alba Iulia, Batthyaneum, arh. privată a conventului din Cluj-Mănăștur, DF 275319 = Beke, *A kolosmonostori konvent*, nr. 367 = *Történelmi Tár*, 1897, p. 748)

1519 mart. 25 (emit.; DL 47288). A se vedea și mai sus.

Ștefan “Szániszlófi” Bátori¹⁶⁷ [din Șimleu Silvaniei]¹⁶⁸ (somlyói Szániszlófi Bátori; *Stephanus Zanyzloffy de Bathor*), vicevoievod și vicecomite al secuilor (1521-1522)

1521 iun. 5 (emit.; DL 47427)

1522 nov. 28 (DL 27817 = *Bánffy oklevéltár*, vol. II, p. 513 = Jakó, *A kolozsmonostori konvent*, vol. II, nr. 3882)

Ștefan Tomori din Ciuci¹⁶⁹ (csúcsi Tomori; *Stephanus Thomory de Chwch*), vicevoievod și vicecomite al secuilor (1523-1525, 1528-1529)

1523 mart. 5 (emit.; DF 246601, SJAN Brașov, colecția Fronius nr. I/165 = **Hurmuzaki**, vol. XV/1, p. 264, publicat cu data greșită: 1523 mart. 12)

1525 oct. 11 (emit.; SJAN Cluj, arh. fam. Suky, DF 255232)¹⁷⁰

¹⁶⁶ Jakó, *Organizația cancelariei voevodale*, p. 117-119; György Bónis, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Budapesta, 1971, p. 341-342.

¹⁶⁷ Face parte din ramura familiei Bátori din Șimleu Silvaniei.

¹⁶⁸ Șimleu Silvaniei (magh. Somlyó), comitatul Crasna, azi în jud. Sălaj.

¹⁶⁹ Ciuci (magh. Csúcs), comitatul Alba, azi Stâna de Mureș, în jud. Alba.

¹⁷⁰ Ultima cifră a anului de emitere a unui document al vicevoievodului Tomori este acoperită de sigiliu: 152[?] febr. 23 (emit.; SJAN Cluj, arh. fam. Bálintitt, DF 244422, *in profesto Mathie ap.*). Anul de emitere a unui alt document (emit.; SJAN Brașov, colecția Fronius nr. I/158, DF 246594, *in crast. Mich. arch.*) este nesigur, dar trebuie probabil interpretat ca fiind 1523. Îi mulțumesc lui Norbert C. Tóth (Magyar Medieviztikai Kutatócsoport, Budapesta), pentru că mi-a atras atenția asupra acestor detalii. – La data de 1525 nov. 17, într-o declarație făcută în fața conventului din Cluj-Mănăștur, Ștefan Tomori încă mai este amintit ca vicevoievod al Transilvaniei și vicecomite al secuilor (Jakó, *A kolozsmonostori konvent*, vol. II, nr. 4128). Amintit ca vicevoievod și în 1528-1529: *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt*, vol. II, *Rechnungen aus 1526-1540*, Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen, vol. II, Brașov, 1889, p. 122; Szabó, *Az Erdélyi Múzeum oklevelei*, nr. 520 (citată de: Jakó, *A kolozsmonostori konvent*, vol. I, p. 75, nota nr. 359).

**ARCHONTOLOGY OF THE VOIVODES OF TRANSYLVANIA
(1458–1526).
ADDITIONS AND CLARIFICATIONS**

Abstract

The voivodes of Transylvania were high dignitaries appointed by the kings of Hungary to the head of the province in the Middle Ages. For the period 1458–1526 no complete archontologies exist referring to the voivodes of Transylvania and their deputies, the vice-voivodes. The most important sources of the hereby published list are the documents issued by the voivodes and vice-voivodes themselves as well as the lists of dignitaries included at the end of the charters of royal grants. The exact date of appointments (and withdrawals) are usually not known because in medieval Hungary such appointments were made orally, and only occasionally were documents issued to notify those concerned about the changes effected and order loyalty towards the new official. From 1463 on, the voivodes of Transylvania also held the office of comes of the Szeklers; only two exceptions can be recorded: an official different from the voivode was appointed for this latter office in 1467, for a short period, and then again between 1504 and 1507. In a few cases, however, even after 1463, we can find that the person of the vice-comes of the Szeklers was not identical with the vice-voivode. Such vice-comites are included in this present list. Besides the names, the intervals of office-holdings and the date of the quoted sources the present archontology contains data referring to any simultaneous office-holding of a dignitary.

Keywords: Transylvania, voivode, vice-voivode, comes of the Szeklers, archontology.

ADDENDA ET CORRIGENDA

1. *Otomanii și confesiunea catolică*. Nu demult colegul N. Pienaru a publicat și interpretat două acte otomane, care atestă, pentru anul 1616, dorința reprezentanților sultanului Ahmed de a câștiga bunăvoința autorităților imperiale de la Viena, în vederea aplicării neîntârziată a tratatului de pace otomano-habsburgic din anul precedent. Astfel, depășind chiar litera tratatului, ambasadorii Ahmed Kethuda și Gaspar Grațiani, aflați la Viena, se angajau în 7 aprilie 1616 să colecteze donații din „țara noastră de la puternicul nostru padișah și de la marii viziri și de la alți oameni milostivi” pentru ... un așezământ iezuit, biserica de pe colina din Krems, situată de fapt în afara hotarelor otomane!¹

Așa cum a subliniat N. Pienaru, „interese majore politice” de moment, dar și economice, l-au făcut pe sultanul Ahmed „să devină mai tolerant față de anumite comunități catolice”. După părerea sa, la originea gestului neașteptat din aprilie 1616 a stat mai cu seamă „împotmolirea expediției din răsărit”, contra șahului Abbas, care țintea redobândirea teritoriilor pierdute prin pacea din 1612². Această împrejurare făcea absolut necesare relații pașnice cu împărăția din apus și, în consecință, reclama și toleranța față de confesiunea catolică.

Oricum, în cea de-a doua scrisoare acum publicată, ai cărei autori sunt aceiași Ahmed Kethuda și Gaspar Grațiani, se afirma explicit că: „am promis că și la noi și în toate țările noastre, menționata biserică a Romei și preoții săi să fie respectați în zilele mărețului nostru padișah și să nu fie supărați, deoarece sunt ocrotiți mereu din partea onorată a dreptului nostru padișah”³. Într-adevăr, alte două documente otomane, păstrate doar în traducere în arhivele iezuite de la Roma, vădesc în mod limpede că inițiativa din primăvara lui 1616 a fost continuată și extinsă.

¹ Nagy Pienaru, *Otomanii și Habsburgii. Diplomatie și confesiune. Două documente otomane din 1616*, în **RI**, s.n., t. XIX, 2008, 1-2, p. 84 și 94.

² *Ibidem*, p. 86-87.

³ *Ibidem*, p. 84 și 95.

Cel dintâi act este tălmăcirea unei porunci a sultanului trimisă cadiului din Belgrad la 24 noiembrie, probabil 1616⁴, care fusese obținută prin mijlocirea „ambasadorilor împăratului” și era „în favoarea părinților din Compania lui Isus care stau în acea misiune”. Acestea sunt de fapt precizări din titlul pus la Roma înaintea traducerii. În Belgrad, ni se spune în textul propriu zis, sunt „mulți negustori creștini”, iar „în cartierul lor este o casă specială, în care acești creștini potrivit obiceiului lor se întâlnesc ca să se roage; și acolo venerează și citesc Evanghelia, nefăcând nici o vătămare legii noastre”. Cum, însă, sultanul a auzit că unele autorități locale, din interese proprii și nu din zel față de religie, i-au asuprit cu taxe pe nedrept pe acești creștini, de acum încolo cadiul trebuia să vegheze ca ei să nu mai sufere pagube⁵.

Și mai lămuritoare este porunca marelui vizir către același cadiu din Belgrad, redactată chiar acolo în martie-aprilie 1617. Ni se spune de astă dată că cel ce a intervenit pe lângă înaltul dregător otoman a fost ambasadorul Cesare Gallo al împăratului roman. El a făcut știut că anumiți călugări, „de ei numiți iezuiți”, au „cumpărat o casă în Belgrad în cartierul negustorilor spre a-i învăța pe copiii Latinilor”. Iar anumite persoane îi împiedicau și asupreau împotriva legilor și regulilor. Prin urmare, Cesare Gallo a solicitat această poruncă spre a nu mai fi tulburați în vreun fel „zișii iezuiți”, dacă nu cumva vor fi chiar ei cei care să producă pricina⁶.

Astfel, vedem că se completează „dosarul” surprinzătoarei atitudini tolerante a Porții față de catolici și catolicism. Și înțelegem încă și mai bine relația acestei atitudini cu evoluțiile politice ale momentului.

2. *Prima biserică domnească de la Câmpulung*. S-a discutat mult despre înfățișarea originară a ctitoriei legendarului Negru vodă de la Câmpulung. Se știe prea bine că actuala biserică este rodul unei refaceri radicale dintre anii 1827-1831, după planurile arhitectului Johann Freywald. Dar ea a mai suferit o refacere totală în vremea lui Matei vodă Basarab, ca urmare a cutremurului din 1628, care a pus-o la pământ. De aceea este

⁴ „In Constantinopoli alli 15 del Ramulano, cioè a 24 di novembre l'anno dopo il transito del nostro Profeta 625” (*Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók*, I/2, ed. de Balász Mihály, Friczy Ádám, Lukács László, Monok István, Szeged, 1990, nr. 164, p. 269-270).

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*, p. 270-271.

foarte greu de aflat cum arăta edificiul din veacul al XIV-lea, în pofida chiar a rezultatelor cercetărilor arheologice, efectuate de Virgil Drăghiceanu⁷.

Un reper mult folosit pentru această discuție, cu o miză atât de importantă, l-a constituit un hrisov al lui Matei vodă Basarab din 10 aprilie 1647, editat mai întâi de preotul Ioan Răuțescu, în cuprinsul monografiei închinată orașului Câmpulung Muscel. După ce evocă „surparea” bisericii „până la pământ” în anul 1628, documentul amintește că a rămas așa preț de șapte ani, până când la porunca domnului „acea grămadă de pietre ce zăcea d'asupra temeliei dând-o în lături până în fața pământului și bine curățind locul bisericii, așa tocmai din fața pământului, pre aceeași temelie cu aceleași pietre a o zidi început-am în cursul anilor 7143 [1635] și cu ajutorul lui Dumnezeu și cu sprijineala Preacuratei săvârșitu-o-am în văleat 7146 [1638] întru slava celui slăvit”⁸. Evident, ceea ce a reținut mereu atenția istoricilor de artă sau arhitecților au fost cuvintele „pre aceeași temelie cu aceleași pietre”, care indicau păstrarea vechiului plan din veacul al XIV-lea⁹.

Fie că a fost vorba de „spiritul conservator” al lui Matei vodă Basarab (Pavel Chihaia), fie, mai ales, de „respectul noului ctitor pentru mormintele predecesorilor săi, primii domni ai Țării Românești” (Cristian Moiescu), fapt este că în acest mod s-au putut conserva până în pragul

⁷ Vezi Virgil Drăghiceanu, *Despre mănăstirea Câmpulung. Un document inedit: jurnalul săpăturilor făcute de Comisia Monumentelor Istorice în 1924*, în **BOR**, LXXXII, 1964, 3-4, p. 306: „În ceea ce privește biserica cea veche, ale cărei elemente le-am găsit în săpături la o adâncime de doi metri sub nivelul pardoselii actualei biserici ... ea formează o excepție în evoluția arhitecturii noastre, și ca materiale și ca plan. Are planul basilical occidental și întrebuintează piatră «de taille» (piatră cioplită) din cariera Albeștilor, pentru întregi pereții exteriori”. Construcția din timpul lui Basarab voievod avea dimensiunile: 18×9,25m (p. 321-322).

⁸ Preot Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel. Monografie istorică*, Câmpulung-Muscel, 1943, p. 78. Actul a fost reeditat de Gheorghe Pârnuță, Ștefan Trâmbaciu, *Documente și inscripții privind istoria orașului Câmpulung-Muscel*, I, București, 1999, nr. 63, p. 204-209 (vezi și nr. 64, p. 209-216). Din păcate, hrisovul acesta a fost omis din **DRH.B**, XXXII, vol. întocmit de Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, cu colaborarea Oanei Rizescu, București, 2001.

⁹ Vezi, de pildă, Pavel Chihaia, *Din cetățile de scaun ale Țării Românești*, București, 1974, p. 209; Vasile Drăguț, *Biserica domnească din Câmpulung (jud. Argeș)*, în **SCIA**, Seria *Artă Plastică*, t. 35, 1988, p. 9; Cristian Moiescu, *Arhitectura românească veche*, I, București, 2001, p. 68. Cercetările arheologice din 1975 au vădit că „fundațiile pe care se ridică actualul edificiu sunt cele ale bisericii inițiale pe laturile de sud, est și nord” (Gh. Cantacuzino, *Începuturile orașului Câmpulung și curtea domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung*, București, 2011, p. 48).

secolului al XIX-lea elementele de bază planimetrice și, deci, până la un punct, s-a putut afla și aspectul elevației lăcașului original. Ceea ce face plauzibilă imaginea pictată a bisericii Domnești din Câmpulung, ce se găsește pe pereții interiori ai bisericii schitului Sfinții Apostoli, din cadrul mănăstirii Hurezi, din anul 1700, comentată și interpretată în felul său de Vasile Drăguț.

Mi-am pus și eu, de mai multe ori, aceeași întrebare: cum va fi arătat, oare, cel dintâi lăcaș ortodox de la Câmpulung? Cu atât mai mult cu cât, înălțat către mijlocul secolului al XIV-lea¹⁰, acesta avea menirea să illustreze „prestigiul și autoritatea domnilor Țării Românești”, la începutul existenței ei statale¹¹. M-am gândit, printre altele, că un asemenea lăcaș nu se poate să nu fi lăsat urme în arhitectura reședințelor boierești din zonă, tocmai fiindcă era un *monumentum princeps*, așadar un model oricând pasibil de a fi imitat. Și astfel mi-a venit în minte mica biserică de la Hârtești, situată nu departe de Câmpulung, studiată odinioară de către Emil Lăzărescu¹².

Ridicată, potrivit pisaniei, în anii 1531-1532, de către fiii jupanului Badea Cotescu – pe nume jupan Lăudat și jupan Badea -, biserica de la Hârtești este „de un tip neîntâlnit în toată evoluția arhitecturii din Țara Românească”¹³. Este vorba de un edificiu „în cruce greacă înscrisă”, cum sunt puține la noi și, mai ales, aparține tipului de plan „simplu”, ceea ce face din el un unicat. Emil Lăzărescu a găsit că lăcașul de la Hârtești este asemănător celui de la Zaum, din fosta Iugoslavie, înălțat în 1361 (dar și altor biserici din Macedonia sârbească). Se deosebește doar în privința boltirii spațiilor dintre brațele „crucei grecești” (aici, la Hârtești, semi-cilindri transversali, la Zaum – longitudinali). Tocmai acest sistem de boltire a naosului i-a atras de fapt atenția și lui Cristian Moiescu, care a scris că, „probabil”, a fost influențat de cel al bisericii de la Câmpulung¹⁴. În ceea ce mă privește, cred că în *ansamblul ei* biserica de la Hârtești este o replică, la proporții reduse, a monumentului dispărut de la Câmpulung¹⁵.

¹⁰ Pentru date, vezi: Gheorghe I. Cantacuzino, *Cetăți medievale din Țara Românească în secolele XIII-XIV*, București, 2001, p. 220; Idem, *Începuturile orașului Câmpulung*, p. 49.

¹¹ *Ibidem*, p. 50; vezi și Cristian Moiescu, *op. cit.*, p. 65.

¹² Emil Lăzărescu, *Observații asupra bisericii din Hârtești*, în *SCIA*, IX, 1962, 2, p. 386-397.

¹³ *Ibidem*, p. 397.

¹⁴ Cristian Moiescu, *op. cit.*, p. 199, n. 166.

¹⁵ Trebuie, însă, semnalată aici și ipoteza lui Andrei Pippidi, potrivit căreia „modelul” bisericii din Hârtești ar fi fost o biserică dispărută din satul Hârtești pe

3. *Prestigiul Mariei de Mangop la Putna*. Celebrul medic și naturalist austriac Baltazar Hacquet (? – 1815) a petrecut doi ani în Transilvania, prin 1763-1764, învățând și românește. Dar a revenit în părțile noastre, mai exact în Moldova ocupată de austrieci, după un sfert de secol. Dominat de spiritul filosofic „i Josefîn”, Hacquet are o atitudine anticlericală, ostilă mai ales față de călugării din mănăstirile ortodoxe, așa cum se va vedea și din fragmentul reprodus mai jos cu privire la vizita lui la mănăstirea Putna. De descrierea călătoriilor lui în Moldova și Transilvania din anii 1788 și 1789 s-a ocupat în chip amănunțit Nicolae Iorga¹⁶. Merită, totuși, să reluăm lectura celor consemnate de Hacquet asupra popasului său la Putna, din iulie 1788, căci fraza de la urmă nu a fost relevată de Iorga, cu toate că ea are un tâlc special:

„Mănăstirea Putna, care este clădită ca o cetate („*Tabor*”) pentru a se putea apăra de atacuri neașteptate, este așezată de o parte cu totul, într-un colț ascuns bine de munte. Incinta din jurul mănăstirii are o singură poartă care stă întotdeauna închisă și un străin nu este primit decât foarte greu [...] Erau aici douăzeci de călugări. Fiecare avea o mică chilie a sa lipită de zidul incintei, unde acești oameni își duc o viață foarte trândavă, săracă și nefolositoare. În mijlocul incintei se ridică biserica de zid constând din mai multe turlă împodobite cu multe cruci de fier pe acoperiș. Tot zidul bisericii din afară era zugrăvit cu nesfârșit de multe chipuri de sfinți și împodobit, de asemenea, cu înfățișarea raiului și a iadului și cu pictura a tot felul de îngeri și de diavoli. În această nenorocită zugrăveală domină absolut, ca în toate mănăstirile ortodoxe, o însușire proprie, anume: figurile sunt întotdeauna foarte prelungi și cum toate sunt cu barbă, aceasta este trăsătura ce reușește cel mai bine la aceste picturi în cursul multelor repetiții monotone. Apoi trupul și picioarele sunt întotdeauna ca de lăcustă. Cum mă însoțeau călugării la vizitarea bisericii lor, le-am pus unele întrebări despre anumite părți ale ei, dar neștiința lor e mare în toate domeniile și deci și într-acesta. Când am ajuns în fața picturii înfățișându-l pe Iacob adormit, am întrebat pe egumen sau superiorul comunității: de ce suie pe scară îngerii care ar putea doar să zboare? Răspunsul său a fost că nu știe. Atunci am zis: desigur ei năpârleau atunci și își pierduseră

Argeșel, unde s-au așezat încă din veacul al XIV-lea călugării de la mănăstirea Cutlumuz de la Muntele Athos (*Au début des relations roumano-athonites*, în **RRH**, t. XXVII, 1988, 3, p. 240-244).

¹⁶ N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ed. a II-a adăugită, vol. III, București, 1929, p. 19-31; vezi și nota introductivă din *Călători străini despre țările române*, vol. X/2, București, 2001, p. 809-811.

penele și de aceea nu puteau să zboare, și acum am primit al doilea răspuns, contrariu oricărei așteptări, cum că se prea poate. Așa cum e mângălită biserica pe dinafară cu o mulțime uriașă de picturi fantastice, așa este și pe dinăuntru. În această biserică odihnesc oasele marelui Ștefan Vodă, domnul Moldovei, apoi ale soției sale, Maria, și ale fiului său, Petru, precum și ale lui Bogdan Vodă, care i-a urmat. Mormintele de piatră în care zăceau ei purtau inscripții în limba moldovenească¹⁷ și erau acoperite cu perdele de catifea roșie brodate cu fir de aur. Am pus pe cel mai învățat dintre călugări să-mi citească inscripțiile pentru a ști de câtă vreme este îngropat aici acest domn. După ce toți călugării împreună au socotit câtva timp pe degete, au dibuit în sfârșit două sute nouăzeci și patru de ani¹⁸. O cinste deosebită era arătată mormântului doamnei, pentru că ea era ctitora acestei mănăstiri, ca și a multor altor mănăstiri din Moldova¹⁹.

Când am prezentat și discutat textul de mai sus, la cel de-al XII-lea colocviu al Putnei, organizat sub egida Centrului de cercetare și documentare „Ștefan cel Mare”, în ziua de 12 iulie 2012, colega Maria Magdalena Székely a observat numaidecât că Baltazar Hacquet de fapt a suprapus amintirile sale de la Putna cu cele de la mănăstirea Sucevița²⁰. Și asta cu toate că, în chip ciudat, el se ocupă separat, ceva mai departe, de vizita lui la mănăstirea Sucevița. Ba chiar acolo a amintit, printre altele, că „egumenul sau superiorul acestei comunități ignorante și-a dat multă osteneală să-mi explice închipuitele isprăvi eroice ale acestor preținși sfinți zugrăviți cu miile pe zidul bisericii”²¹.

Ceea ce ne convinge că referirile la pictura exterioară a bisericii mari de la Putna privesc un alt lăcaș este mențiunea din *O samă de cuvinte* ale lui Neculce că Vasile vodă Lupu, către sfârșitul domniei lui, „i s-au întunecat mintea spre lăcomiie, de au stricat mănăstirea Putna, gândind că va găsi bani, și n-au găsit”. Astfel, biserica zidită de Ștefan cel

¹⁷ Așa după cum au remarcat editorii seriei *Călători*, inscripțiile erau de fapt în slavonă.

¹⁸ Aceiași editori au arătat că socoteala este greșită: 1494 în loc de 1504, așadar pentru data corectă trebuiau menționați 284 de ani și nu 294. Oricum, data morții lui Ștefan a fost citită nu pe piatra de mormânt, unde a fost lăsat loc liber, ci pe acoperământul brodat (observația aparține părintelui stareț Melchisedec Velnic al sfintei mănăstiri Putna).

¹⁹ *Călători străini*, X/2, p. 818.

²⁰ Iorga, în schimb, a primit fără ezitare afirmația lui Hacquet cu privire la pictura exterioară de la Putna! (*op. cit.*, III, ed. cit., p. 24).

²¹ *Ibidem*, p. 821. Față de rezerva amuzată a ascultătorului, starețul de la Sucevița ar fi exclamat: „Așa sunt necredincioșii germani”!

Mare, cu zugrăvelile ei exterioare, amintite tot de Neculce, a fost demolată și reconstruită de Vasile vodă „din temelii din pământ până la ferestri și i-au luat Dumnezeu domnia”²². Noua biserică, isprăvită sub Gheorghe vodă Ștefan și Eustratie Dabija, nu a mai primit niciodată picturi exterioare.

Mențiunea lui Hacquet despre imaginea „înfățișându-l pe Iacob adormit” ne trimite iarăși la biserica de la Sucevița, unde, într-adevăr, în interiorul pridvorului, pe peretele de sud se află scena care ilustrează visul lui Iacob (*Facerea*, 28, 11-12)²³. În trecut fie spus replica starețului de acolo la gluma nepotrivită a călătorului austriac despre aripile îngerilor pare într-adevăr să ascundă o ironie pe măsura acesteia²⁴.

Lăsând de o parte orice alte considerații, să reluăm lectura ultimei fraze a textului lui Hacquet: „O cinste deosebită era arătată mormântului doamnei, pentru că ea era ctitora acestei mănăstiri, ca și a multor altor mănăstiri din Moldova”. Iată și versiunea de bază, în limba germană: „Besonders viele Hochachtung bezeugten sie dem Grabe der Fürstin, weil sie die Stifterin dieses und vieler anderer Klöster in der Moldau war”²⁵.

Cu toate că la Putna a fost înmormântată în 1511 și o altă Maria – Maria Voichița, fiica lui Radu vodă cel Frumos al Țării Românești și cea de-a treia soție a lui Ștefan cel Mare²⁶ – mi se pare evident că referirea din textul lui Hacquet o privește pe Maria de Mangop, a doua soție a lui vodă Ștefan, al cărei mormânt face pandant cu cel al voievodului în gropnița bisericii mari de la Putna. Sigur că motivul „cinstei deosebite” la pomenire – originea ei împărătească bizantină²⁷ – fusese uitat de călugări. Dar tradiția în sine a respectului special vădit la Putna vine să sublinieze încă odată, dacă mai era nevoie, semnificația majoră a alianței matrimoniale a domnului Moldovei.

²² Vezi Ion Neculce, *Opere. Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ediție critică de Gabriel Ștrempel, București, 1982, p. 163 și 180-181.

²³ M. A. Musicescu și M. Berza, *Mănăstirea Sucevița*, București, 1958, p. 112; vezi și fig. 87, p. 106.

²⁴ Vezi nota 36 de la p. 818 a editorilor volumului citat din seria *Călători*.

²⁵ *Hacquet's neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1788 und 1789 durch die Dacischen und Sarmatischen oder nördlichen Karpathen*, vol. I, Nürnberg, 1790, p. 98.

²⁶ Vezi Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, 1988, nr. 31, p. 280 și nr. 153, p. 594-596.

²⁷ Vezi în primul rând Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, *Maria Asanina Paleologhina. O prințesă bizantină pe tronul Moldovei*, Sf. Mănăstire Putna, 2006, *passim*.

4. *Un pelerin la Ierusalim: Scarlat Grama*. Printre familiile grecești din Constantinopol care, în răstimpul 1624-1629, aveau un cuvânt greu de spus în chestiunile bisericesti ortodoxe una se chema „Skarlatos”. De fapt, purtătorul acestui nume, „jupan Scărlet” – cum i-au zis românii – era „vestit om între țarigrădēni” (Miron Costin) și, la un moment dat, în 1625, s-a încuscrit cu însuși Radu vodă Mihnea, pe atunci domn efectiv atât al Țării Românești, cât și al Moldovei. Pe de altă parte, „Scărlet saigiu” (= negustor autorizat de animale), cum i se mai spunea, a devenit unul dintre cei mai influenți creștini de la curtea otomană. El și-a clădit această influență în calitate de furnizor de oi pentru Istanbul și seraiul sultanului, achiziționate încă de prin 1608-1609 în țările române²⁸.

Adaug la informațiile cunoscute până acum asupra personajului încă una, extrasă din corespondența celebrului călător Pietro della Valle. La 15 iunie 1616, din Alep, el relatează pelerinajul său la Ierusalim. La un moment dat, Della Valle pomenește de o vizită pe care a primit-o, pe când era găzduit la mănăstirea San Salvatore: „...Venne subito che io fui arrivato, con molta comitiva e solennità, un gentiluomo greco di Costantinopoli, stimato fra'Turchi, benchè cristiano e vassalo, perchè è ricco assai e liberale, ed ha non so che ufficio del Gran Signore, col quale ancora arriva talvolta a parlare. La visita di questo uomo mi fece un poco danno, perche accrebbe il nome della mia grandezza; però io gliene restai con obbligo, sapendo che lo fece per bene e semplicemente, solo con intenzione di onorarmi”²⁹. Identificarea personajului este făcută ceva mai departe, după ce Della Valle descrie chipul în care sangiacul din Ierusalim, avid de bani, a fost păcălit de un venețian, care în loc să-i trimită „darul” a părăsit în grabă orașul: „...Ora (come diceva il signore Scarlatti, quel gentiluomo greco), era da credere che il sangiacco non volesse da me una burla simile; e che sarebbe stato all'erta”³⁰. În continuare, „il signore Scarlatti greco” mai este amintit de două ori, cu ocazia pelerinajelor făcute împreună în afara Ierusalimului³¹.

²⁸ Am reunit datele despre el în: *Restitutio Daciae*, II, *Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1601-1659*, București, 1989, p. 49-52; vezi și, mai nou, Sorin Ifțimi, *Observații privitoare la ctitorii mănăstirii Sfântul Sava din Iași*, în vol. *Contribuții privitoare la istoria relațiilor dintre țările române și Biserica răsăritenă în secolele XIV-XIX*, editat de Petronel Zahariuc, Iași, 2009, p. 102-103 și 105-107.

²⁹ *Viaggi di Pietro della Valle il Pellegrino descritti da lui medesimo in lettere familiari all'erudito suo amico Mario Schipano*, I, Brighton, 1843, p. 266.

³⁰ *Ibidem*, p. 267.

³¹ *Ibidem*, p. 304 și 306.

Ceea ce merită reținut din spusele lui Della Valle, pe lângă faptul în sine al prezenței lui Scarlat Grama în Orașul Sfânt în primăvara anului 1616, este descrierea poziției lui însemnate de la Poartă. Este astfel pentru prima oară când aflăm că se întâmpla să stea uneori de vorbă cu sultanul. Ceea ce scoate în lumină mai pronunțat motivul pentru care a jucat un rol de seamă în viața politică a țărilor române din a doua și a treia decadă ale secolului al XVII-lea.

Ștefan Andreescu

1. *Illario Doria*. Reflectând asupra unor aspecte ale politicii pontice a lui Ștefan cel Mare³², am atins, în treacăt, și episodul sosirii în Moldova, în vara anului 1386, a unei solii a genovezilor din Caffa, episod pus în lumină și valorificat de d-l Șerban Papacostea într-un studiu publicat acum patru decenii³³. Informația din registrele *Massariei*, care menționează pe *Carollus de Orto* și pe *Illarius de Duria* (Doria), „ambaxiatores euntes Constantino et Petro vayvoda occasione guerre de Sorcati”, intrând în Moldova prin Cetatea Albă³⁴, prezintă un interes excepțional pentru istoria Moldovei din anii aceia ai domniei lui Petru I (1375-1391); discuțiile asupra amănunțurilor (identitatea lui Constantin), ca și a implicațiilor, nu s-au sfârșit încă. Despre soli s-a vorbit mai puțin: Ilario Doria era cunoscut pentru „rolul său însemnat în politica bizantină, în negocierile Bizanțului cu lumea apuseană în problema otomană”³⁵. În studiul din 2006, m-am întrebat dacă acest personaj va fi fiind identic („este, oare, aceeași persoană ?!”) cu acel *Illarius de Duria* pe care, în genealogia Paleologilor, Averkios Papadopoulos îl arătase ca fiind căsătorit, în 1392, „cu o fiică bastardă (Isabella) a împăratului Manuel al II-lea”³⁶

³² Ștefan S. Gorovei, *Principatul de Theodoro (Mangop) și Moldova lui Ștefan cel Mare. Observații și ipoteze*, în *Marea Neagră. Puteri maritime – Puteri terestre (sec. XIII–XVIII)*, București, 2006, p. 199-225.

³³ Șerban Papacostea, *La începuturile statului moldovenesc. Considerații pe marginea unui izvor necunoscut*, în *SMIM*, VI, 1973, p. 43-59; retipărit în idem, *Geneza statului în Evul Mediu românesc. Studii critice*, ediție adăugită, București, 1999, p. 104-121.

³⁴ *Ibidem*, p. 106.

³⁵ *Ibidem*, p. 106, nota 6.

³⁶ Ștefan S. Gorovei, *Principatul de Theodoro...*, p. 225, nota 105. Observația și interogația lipsesc din versiunea acestui studiu, inclusă în: Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, *Maria Asanina Paleologhina. O prințesă bizantină pe tronul Moldovei*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2006 (cf. p. 206, nota 107)

Am fost foarte bucuros să constat, în vremea din urmă, că întrebarea era îndreptățită și că răspunsul este pozitiv. Cercetările d-lui Thierry Ganchou³⁷ au conturat biografia lui Ilario Doria, ginere imperial, în adevăr, dar prin căsătoria nu cu *fiica*, ci cu *sora* lui Manuel al II-lea. Fiu al lui Percivalle Doria, născut pe la 1355–1360, Ilario Doria își face intrarea pe scena istoriei tocmai cu solia din 1386: „La prima menzione che abbiamo di lui risale al 1386, anno in cui il Comune di Caffa, dove suo padre aveva un tempo risieduto, lo inviò insieme a Carlo dell’Orto quale ambasciatore a Moncastro (*Cetatea Alba* = Belgorod Dnestrovskij) per sollecitare aiuti contro i Tartari che stavano assediando la città”³⁸. În aprilie 1392, Ilario Doria a trecut la ortodoxie, abjurând – în fața patriarhului ecumenic Antonie al IV-lea – „erezia latină”, probabil în pregătirea căsătoriei cu fiica nelegitimă a lui Ioan al V-lea³⁹.

Gândind că Ilario Doria l-a cunoscut pe Petru I al Moldovei, a ajuns la curtea lui ori s-a întâlnit cu el la Cetatea Albă, ne putem întreba dacă acest personaj, ginere și cumnat de împărați bizantini, nu va fi avut și alte conexiuni cu principatul moldovenesc, în împrejurările binecunoscute de la sfârșitul veacului al XIV-lea și începutul celui următor.

2. *Ștefan cel Tânăr și boierii moldoveni la 1523*. Acum câțiva ani, în prețioasa publicație „Arhiva Istorică a României” care apare sub direcția d-lui Marius Diaconescu, a fost publicat un document extrem de interesant (jurnalul cancelarului polon Cristofor Szydłowiecki), conținând referiri la evenimentele petrecute în Moldova în 1523⁴⁰. Împreună cu alte știri, ieșite la iveală în ultima vreme⁴¹, acest document îndeamnă la

³⁷ Thierry Ganchou, *Ilario Doria, gambros de Manuel II Palaiologos: beau-frère ou gendre?*, în **REB**, 66, 2008, p. 71-94; idem, *Ilario Doria*, în *Dizionario biografico dei Liguri*, VII, 2008, p. 222-233 (mi-a fost accesibil datorită ajutorului prietenesc al d-lui Ștefan Lemny, căruia îi mulțumesc călduros și cu acest prilej). Nu am găsit un alt studiu al aceluiași autor, *Ilario Doria, beau-frère de Manuel II Palaiologos. Recherches sur la biographie d’un Génois au service de Byzance*, citat ca fiind „sub tipar” în „Bizantinistica. Rivista di Studi Bizantini e Slavi”, fie 9, 2007, fie 10, 2009.

³⁸ Idem, *Ilario Doria*, loc. cit., p. 223.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ Daniela Felicia Gheorghieș, *Moldova în sistemul politic internațional. Extrase din jurnalul cancelarului polon Cristofor Szydłowiecki din 1523*, în „Arhiva Istorică a României” (serie nouă), I, 2004, 2, p. 308-326. D-l Ștefan Andreescu l-a semnalat și comentat chiar în paginile acestei reviste, tot în rubrica *Addenda et corrigenda*: „*Din principie fără grai a devenit bun vorbitor*”, în **SMIM**, XXIX, 2011, p. 323-324.

⁴¹ Andrei Pippidi, „*Belicâne*” – *legendă și realitate*, în **SMIM**, XXVII, 2009, p. 61-73 (documentul în *Anexă*, p. 72-73; analiză și comentariu, p. 66-67).

redeschiderea „dosarului” privind conflictul tragic dintre Ștefan cel Tânăr și boierii săi, soldat cu morți și pribegiri; sper să pot face acest lucru cât mai curând. Mă mărginesc, aici, să semnalez faptul că o parte a textului publicat în 2004 era cunoscut istoricilor români **încă de acum trei decenii**. D-ra Daniela Felicia Gheorghieș a redat solia polonă din 1523 după ediția *ungurească* a textului (tipărită la Budapesta în 2004); această ediție a avut la bază o copie a jurnalului respectiv, realizată în 1874 după textul cuprins în volumul 22 din *Libri Legationum*, păstrat în arhivele poloneze. Din acesta din urmă, fragmente fuseseră publicate și chiar folosite la noi.

În perioada interbelică, istoricul român Teodor Holban⁴² a lucrat mult în aceste arhive și a cules un material imens (pus cu generozitate la dispoziția altor istorici, începând cu N. Iorga). Speranța de a-l publica într-un volum nu s-a realizat. Târziu, în 1965, a încredințat tiparului un grup de documente privind anii 1552-1561⁴³. Critica acestei mici ediții⁴⁴, punând în lumină și valoarea actelor, dar și modul cam defectuos de editare, l-a determinat, probabil, pe profesorul Holban să aibă rezerve în ceea ce privește continuarea publicării.

În anii perioadei mele bucureștene (1971-1977), am avut șansa de a-l cunoaște pe Teodor Holban și de a beneficia eu însumi de posibilitatea consultării comorii pe care o adunase. Prin ceea ce-mi era atunci la îndemână, am atras din nou atenția asupra colecției sale⁴⁵ și l-am îndemnat să încredințeze documentele spre publicare în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”* din Iași. Între 1976 și 1982, această revistă a dat la iveală 147 de documente din colecția Holban, cuprinse între anii 1434 și 1600⁴⁶. Alte 43 de acte, din același interval, au fost publicate în 1988⁴⁷.

⁴² Cf. Ștefan S. Gorovei, *Profesorul Teodor Holban la 80 de ani*, în **AIIAI**, XXI, 1984, p. 721-722. Nu am putut afla data morții acestui istoric.

⁴³ Th. Holban, *Documente externe (1552-1561)*, în „Studii”, 18, 1965, 3, p. 667-674.

⁴⁴ Const. A. Stoide, *O prețioasă culegere de documente externe moldovenești*, în **AIIAI**, IV, 1967, p. 227-234.

⁴⁵ Cf. Th. Holban, *Documente străine despre români. Din domnia lui Lăpușneanu*, în **MI**, VII, 1973, 2, p. 68-71.

⁴⁶ Idem, *Documente românești din arhivele polone și franceze*, în **AIIAI**, XIII, 1976, p. 280-331; idem, *Noi documente românești din arhivele polone și franceze (I)*, în **AIIAI**, XV, 1978, p. 465-471 și (II), în **AIIAI**, XIX, 1982, p. 591-596.

⁴⁷ Th. Holban, *Documente din arhive polone și franceze*, în *Izvoare străine pentru istoria românilor*, vol. îngrijit de Ștefan S. Gorovei (= *Români în istoria universală*, coordonatori: I Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, III,3), Iași, 1988, p. 389-401.

Între piesele editate în 1982 se află și fragmentul din jurnalul lui Szydłowiecki, nenumit ca atare, dar identificabil prin conținut și prin trimiterea la „*Libri legationum*, nr. 22, fol. 115–125”⁴⁸. Îmi îngădui să reproduc aici cuvintele cu care am semnalat atunci acest document, importanța lui și transcrierea defectuoasă: „atragem atenția asupra relatării din noiembrie 1523, în care se află amănunte noi referitoare la confruntarea care s-a produs, în acel an, între Ștefan vodă cel Tânăr și boierimea moldoveană (imposibilitatea de a colaționa còpia din colecția Th. Holban ne determină să o publicăm în forma primită, în speranța că semnalarea acestui text va îndemna pe alți cercetători și arhiviști să revadă textul din *Libri Legationum* și să comunice o còpie corectă)”⁴⁹. S-ar fi convenit ca editoarea fragmentelor din textul jurnalului, în original și în traducere, să semnaleze acea primă recuperare, de acum trei decenii, să urmărească deficiențele de transcriere și, mai cu seamă, influența pe care acea transcriere defectuoasă a avut-o în unele interpretări: ar fi fost un bun prilej pentru o corectare importantă, în chiar acel sens foarte plăcut unor cercetători tineri, aflați la început de drum. Întrucât d-sa nu a făcut-o, îmi revine această datorie.

La vremea când, cu o pasiune care a putut înfrânge toate obstacolele, adunam material pentru cartea mea despre dinastia Mușatinilor, m-am lăsat sedus de transcrierea pe care regretatul Teodor Holban mi-a pus-o la dispoziție (nu alta decât cea publicată ulterior în *Anuarul ieșean*). Nu aveam cum să știu cine era autorul textului, în ce împrejurări și unde avusese loc prezentarea soliei, așa încât credința că lucrurile s-au petrecut în fața regelui Poloniei părea justificată! Deopotrivă însă, forma în care era transmis textul justifica toate rezervele. Acum – în fața textului corect transcris – este clar că interpretările de atunci se vădesc eronate (dacă nu chiar *abuzive*). Cea mai gravă, pentru care cer iertare cititorilor de atunci și de azi, mi se pare bănuiala că Ștefan cel Tânăr ar fi ucis pe mama sa⁵⁰. La baza ei stăteau cuvintele care fuseseră transcrise „nuncius refert quod wojwoda ittum ma sua decolavit” și care puteau da, printr-o întregire posibilă, „wojwoda ittum (?) ma[trem ?] sua[m] decollavit”. Era o grozăvie de care, știindu-i-le pe celelalte, nu l-am socotit incapabil pe Ștefan cel Tânăr. Textul spune, însă, altceva: „nuncius refert quod waywoda

⁴⁸ Th. Holban, *Noi documente românești din arhivele polone și franceze* (II), p. 591-592, nr. 1.

⁴⁹ **AIIAI**, cit., p. 591 (nesemnat).

⁵⁰ Ștefan S. Gorovei, *Mușatinii*, București, 1976, p. 80.

nullum manu sua decollavit”, adică *voievodul nu a ucis pe nimeni cu mâna lui*⁵¹. Iar *impietas* și *inhumanitas*, despre care crezusem că ar putea să caracterizeze purtarea tânărului domn față de propriul său fiu, sunt cuvinte care se raportează la Luca Arbure („împreună cu fiul său” – *cum suo filio*)⁵².

Aceste chestiuni fiind limpezite, rămâne de reluat analiza situației Moldovei în 1523, nu atât în cadrul „sistemului politic internațional”, cât în acela, dramatic, al raportului de forțe pe plan intern. Mai vechea reconstituire a întâmplărilor aceluși an⁵³ trebuie fundamental revizuită.

3. Piatra funerară de la Mănăstirea Căpriană. D-l Sergius Ciocanu a publicat, de curând, atât imaginea unei pietre funerare descoperite în 2001 la Mănăstirea Căpriană (fotografie redesenată), cât și transcrierea inscripției slave și traducerea ei⁵⁴. Inscripția spune că piatra a fost așezată de cneaghina Crâstina pe mormântul „panului său, Dumitru Buzo pitar”, care a trecut la Domnul în decembrie 1607; locul în care se explica, probabil, chipul în care a murit pitarul, în zilele lui Constantin vodă Movilă, este, din păcate, stricat. D-l Ciocanu nu comentează informațiile furnizate de inscripție, adăugând doar aceste precizări: „Mormântul aparține pitarului și pârcălabului Dumitru Buzu, mort la finele anului 1607 în cadrul uneia dintre luptele de succesiune la tronul Țării Moldovei purtate de urmașii și rudele voievodului Ieremia Movilă”⁵⁵. Într-o notă, d-sa semnalează: „Primul descrie respectiva piatră tombală, propune o variantă de traducere a inscripției de pe aceasta și descrie contextul istoric al instalării pietrei la Căpriană reputatul arheolog, dr. Nicolae Constantinescu, *Un episod din istoria Moldovei sub Movilești oglindit în vatra Mănăstirii Căpriană*, în *Studii de istorie veche și medievală*, Chișinău, Ed. Pontos, 2004, p. 228–232”⁵⁶. Pe când încă nu cunoșteam studiul d-lui Ciocanu, m-am mai ocupat de această piatră funerară, într-un mic articol inclus într-o publicație cu circuit restrâns⁵⁷. Cred, însă, necesar și util să revin.

⁵¹ Daniela Felicia Gheorghieș, *op. cit.*, p. 316 și 319.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ N. Grigoraș, *Ștefan cel Tânăr și Luca Arbure*, în *AIHAI*, IX, 1972, p. 1-26.

⁵⁴ Sergius Ciocanu, *Fortificații și edificii medievale la Mănăstirea Căpriană*, în „Arta”, 2008, p. 59 (fig. 9) și 60.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 60.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 64, nota 19.

⁵⁷ Ștefan S. Gorovei, *O piatră funerară la Mănăstirea Căpriană*, în *Buletinul Institutului Român de Genealogie și Heraldică „Sever Zotta”*, XII, 2010, 1-12, p. 8-9.

Piatra a fost semnalată în 2003, dar fără reproducerea inscripției și fără o imagine care să permită descifrarea ei⁵⁸. În anul următor, d-l Nicolae Constantinescu i-a consacrat un mic articol⁵⁹, propunând și identificarea personajului înhumat la Căpriană sub acea piatră cu un anume *Buzul pârcălab din Soltănești*, care „a pierit de tătari” înainte de 9 decembrie 1617, când văduvei sale Crâstina i se confirma stăpânirea asupra unor vii la Soltănești⁶⁰. Acest sat aflându-se în apropierea Căprianăi, autorului nu i-a fost greu să pună semnul egalității între **Buzul pârcălabul** omorât de tătari și **Dimitru Buzul (Buzo) pitarul** înhumat la Căpriană. Constatând că soțul Crâstinei este menționat în document ca *pârcălab*, iar pe piatra funerară ca *pitar*, d-l Nicolae Constantinescu adăuga în 2004: „Nu cunosc însă amănunte în această ultimă privință. [...] Va fi fost originar din Soltănești, nu este exclus. Voi reveni asupra acestui aspect...”⁶¹. Nu știu dacă d-l Constantinescu a mai avut răgazul și răbdarea să revină asupra acestei interesante descoperiri, dar nu-mi pot reține mirarea că nici unul dintre autorii, *istorici* și *arheologi*, care s-au ocupat de mormântul de la Căpriană și de personajul căruia i-a aparținut, nu a avut cunoștință de o mică cercetare specială, pe care **acum trei decenii** am consacrat-o tocmai acestui personaj. Stârnit de identificarea pe care regretatul D. Ciurea o propusese în unele dintre studiile sale – Gheorghe Lozenschi (Izlozeanul) pârcălab de Hotin (tatăl doamnei Elisabeta Movilă) = Buzul pârcălab = *Gheorghe Buzul Lozenschi* – mi-am propus atunci să clarific ceea ce mi se părea a fi (cum și era) o gravă confuzie; notele respective au fost publicate într-o revistă care nu poate fi necunoscută nici istoricilor, nici arheologilor medievali, fie din București, fie din Chișinău⁶². Cei interesați ar fi găsit acolo și alte amănunte din viața lui Buzul, precum și atestarea documentară a titlului de pitar.

Piatra găsită la Căpriană mai aduce o probă împotriva identificării propuse cândva de profesorul D. Ciurea: Buzul pârcălabul se numea *Dimitru*, moartea l-a ajuns în 1607 și a fost îngropat la Căpriană.

⁵⁸ Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, Nicolae Fuștei, Valentina Pelin, Ion Negrei, *Mănăstirea Căpriană (sec. XV–XX). Studiu istoric, documente, cărți, inscripții și alte materiale*, coordonator Andrei Eșanu, Chișinău, 2003.

⁵⁹ Nicolae Constantinescu, *Un episod din istoria Moldovei sub Movilești oglindit în vatra Mănăstirii Căpriană*, în *Studia in honorem Gheorghe Postică / Studii de istorie veche și medievală. Omagiu profesorului Gheorghe Postică*, Chișinău, 2004, p. 228-232.

⁶⁰ **DIR.A**, XII/4, București, 1956, p. 216, nr. 274.

⁶¹ Nicolae Constantinescu, *op. cit.*, p. 230.

⁶² Ștefan S. Gorovei, *Miscellanea. 5. Buzul pârcălab și Gheorghe pârcălab de Hotin*, în **AIIAI**, XIX, 1982, p. 664-670.

Pârcălabul de Hotin se numea *Gheorghe*, a murit în 1612 și a fost îngropat în biserica Mănăstirii Slatina, unde s-a găsit, de altminteri, un fragment din piatra sa funerară⁶³.

4. *Logofătul Grigoraș*. Am avut, cândva, șansa de a pune în lumină activitatea unui interesant cărturar român din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, al cărui nume nu era total necunoscut specialiștilor acelei perioade: *Grigoraș, logofătul Mitropoliei Moldovei*⁶⁴, cel care în 1778 a multiplicat și răspândit povestirea Mitropolitului Gheorghe al IV-lea despre începutul relațiilor moldo-bizantine⁶⁵. Ulterior, profesorul N. A. Ursu a adus o contribuție importantă, propunând ca la lista scrierilor acestui personaj să se adauge una despre „capitulațiile” Moldovei cu Poarta⁶⁶. Tot ceea ce s-a putut aduna până acum ar justifica o reluare a cercetărilor privind viața și activitatea logofătului Grigoraș (mort în 1793), „bunul secretar”, cum i-a zis doctorul Andreas Wolf.

Am avut surpriza să constat, însă, că amândoi autorii care s-au ocupat de logofătul Grigoraș nu au avut cunoștință despre existența unui ... predecesor în acest domeniu ! L-am „descoperit” întâmplător, grație site-ului *www.dacoromanica.ro*, care a pus la dispoziția cercetătorilor o broșură de 84 de pagini, intitulată *Logofătul Gligoraș. Sec. XVIII. Scrieri, cu o prefață de Em. C. Grigoraș*. Putem presupune că a apărut la București, întrucât se menționează, ca editor, Casa Școalelor; prefața este datată (p. 18) „București, 28 martie 1944”. Mărturisesc că am avut emoții, deși numele lui Em. C. Grigoraș a chemat, de îndată, la cea mai mare prudență. Totuși, nu mi se părea exclus ca autorul – faimos pentru fantasmagoricele sale „decriptări” de pseudo-inscripții medievale – să fi avut norocul de a găsi vreun manuscris al eroului meu. M-am liniștit, însă, citind broșura: Em. C. Grigoraș a trecut în paternitatea logofătului Grigoraș

⁶³ Maria Magdalena Székely, *Înrudirile doamnei Elisabeta Movilă*, în *De putestate. Semne și expresii ale puterii în Evul Mediu românesc*, Iași, 2006, p. 519.

⁶⁴ Ștefan S. Gorovei, *Un cărturar uitat: logofătul Grigoraș*, în *AIIAI*, XXIII, 1986, 2, p. 681-698; retipărit anastatic în idem, *Între istoria reală și imaginar. Acțiuni politice și culturale în veacul XVIII*, Iași, 2003, p. 43-60.

⁶⁵ Cf. idem, *O biografie nescrisă: mitropolitul Gheorghe IV al Moldovei*, în *Între istoria reală și imaginar*, p. 77-85.

⁶⁶ N. A. Ursu, *Disertația istorică privitoare la capitulațiile Moldovei cu Poarta otomană, elaborată prin anii 1785-1786, poate fi opera logofătului Grigoraș de la Mitropolia din Iași*, în vol. *In honorem Ioan Caproșu. Studii de istorie*, ed. Lucian Leuștean, Maria Magdalena Székely, Mihai-Răzvan Ungureanu, Petronel Zahariuc, Iași, 2002, p. 297-320.

textele cunoscute din vremea lui Kogălniceanu (și care au fost doar copiate de logofătul Mitropoliei), între acestea aflându-se și faimosul panegiric al lui Ștefan cel Mare, atribuit cândva lui Vartolomei Mazereanu; s-a dovedit că autorul textelor este ierodiaconul Gherasim Putneanu (mort la Roman în 1797)⁶⁷. Autorul broșurii nu-și dezmințea, de altminteri, faima dobândită prin „descifrarea” inscripțiilor: printr-o întorsătură de condei, el se proclama urmașul direct al logofătului din secolul al XVIII-lea, invocând, în acest sens, pe paharnicul Constandin Sion⁶⁸ !

Însă interesul pentru personalitatea „bunului secretar” al Mitropoliei Moldovei nu poate fi scăzut prin asemenea fantezii. Adaug aici, tocmai cu speranța în reluarea cercetărilor, o informație despre activitatea sa în justiție, ca vechil al Mitropoliei, în 1786⁶⁹.

5. Un document greșit datat. B. P. Hasdeu a publicat, în 1864, un document original din depozitele Arhivelor Statului (fără indicarea exactă a cotei), o mărturie a lui Nicoară Moțoc⁷⁰, mare vătah de Dorohoi, în legătură cu răscumpărarea vinovăției unui hoț. Documentul având doar data **noiembrie 1**, Hasdeu l-a pus, fără nici o explicație, sub anul <1615>⁷¹. În 1959, un rezumat al acestui document a fost publicat (cu indicarea cotei: *M-rea Doljești, XXIX/44*) sub un alt an, anume <1633>, ales în funcție de menționarea pricinii într-un act din 11 martie 1634⁷². În 1971, documentul a fost publicat din nou *in extenso*, cu aceeași datare

⁶⁷ N. A. Ursu, *Ierodiaconul Gherasim Putneanu de la Episcopia Romanului, un scriitor căutat timp de un secol și jumătate*, în idem, *Contribuții la istoria literaturii române. Studii și note filologice*, Iași, 1997, p. 285-319.

⁶⁸ Em. C. Grigoraș, *op. cit.*, p. 9: „bunicul meu fiind fiul acestui logofăt”. Trimiterea la Sion este, însă, frauduloasă: paharnicul vorbește despre „un scriitor Grigoraș, fecior unui Neculai, din starea de gios”, fost „multă vreme samiș la ținutul Eșii” și devenit spătar în domnia lui Ioniță Sandu Sturza (Paharnicul Costandin Sion, *Arhondologia Moldovei. Amintiri și note contemporane. Boierii moldoveni*, text ales și stabilit, glosar și indice de Rodica Rotaru, prefață de Mircea Anghelescu, postfață, note și comentarii de Ștefan S. Gorovei, București, 1973, p. 64–65); acesta poate fi strămoșul lui Em. C. Grigoraș, dar nu are nici o legătură cu logofătul Mitropoliei, mort la 1793, fiul unui Ilie și mort fără urmași !

⁶⁹ Gh. Ungureanu, *Istoria avocaturii în Moldova. I. Până la anul 1880. Istoricul instituției. Avocați. Documente*, Iași, 1938, p. 40 (în notă): „Acțiunea în judecată este făcută și semnată de acest vechil, care asistă la proces și hotărârea se dă pe numele lui. 1786 iunie 10”.

⁷⁰ Era fiul lui Onciul Moțoc și nepotul marelui vornic Ion Moțoc († 1564).

⁷¹ B. P. Hasdeu, *Arhiva Istorică a României*, I, 1864, 9, p. 71, nr. 84.

⁷² CDM, II, București, 1959, p. 195, nr. 911.

(la fel justificată) și fără indicarea edițiilor anterioare⁷³. Această datare este greșită: *în 1633, Nicoară Moțoc era mort de vreo zece ani*. Un document emis de Radu vodă Mihnea la 9 iunie 1624 o arată pe văduva lui, Varvara (fiica lui Eremia vornicul), împărțind cu Ionașco Cujbă vornicul, cumnatul soțului ei (deci, și al ei !), puțina avere rămasă de pe urma lui Nicoară Moțoc⁷⁴. Decesul acestuia poate fi mai strâns fixat, în funcție de un alt document, și acesta cu data rău păstrată, dar care poate fi plasat în a doua domnie a lui Ștefan vodă Tomșa, în 1622 sau 1623, când el mai era încă în viață⁷⁵. Ca urmare, mărturia lui Nicoară Moțoc trebuie datată *ante 1624*. Aceași datare trebuie aplicată și documentului (păstrat în original, dar nedatat) prin care Nicoară Moțoc vinde o parte din satul Cistnicăuți⁷⁶.

6. *Îndreptări, îndreptări...* Am datoria să semnez câteva erori strecurate în texte pe care le-am tipărit în ultima vreme, asumând în totalitate existența sau producerea lor. Astfel, în notele incluse în grupajul *Addenda et corrigenda* din „Studii și Materiale de Istorie Medie”, XXIX, 2011, p. 325–340, rog cititorii să înlocuiască, în nota 34 de la p. 325, trimiterea „v. *infra*, nota 16” cu „v. *infra*, nota 42” (aranjarea în continuare a însemnărilor date de autori diferiți a schimbat automat numerotarea notelor); la p. 335, în primul rând al însemnării slave, forma corectă este – cum se poate vedea și din fotografia anexată – **Ψалтырь** (și nu **Ψалтырь**).

În studiul *Movileștii. Contribuții la istoria puterii și a familiei*, apărut în volumul *Putna, ctitorii ei și lumea lor* (București, Editura „Oscar Print”, 2011, p. 123-144), rog cititorii să binevoiască a îndrepta după cum urmează: **p. 125**, rd. 1, semnul & trebuie înlocuit cu †; tot acolo, în nota 5, cuvântul corect este Императорскаго; **p. 130**, rd. 11, litera **Ψ** trebuie înlocuită cu semnul întrebării (?); **p. 131**, rd. 11 de jos,

⁷³ DRH.A, XXI (1632-1633), vol. întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, 1971, p. 513, nr. 408.

⁷⁴ DIR.A, XVII/5, București, 1957, p. 291, nr. 382.

⁷⁵ MEF, I, alcătuitori P. G. Dmitriev, D. M. Dragnev, E. M. Russev, P. V. Sovetov, sub redacția lui L. V. Cerepnin, Chișinău, 1961, p. 369-370, nr. 164. Data corectă a acestui act este **1622 (7131) iulie 6** – Ștefan S. Gorovei, *Despre donatorii unor obiecte din tezaurul Putnei. Note prosopografice*, în AP, VII, 2011, 2 (sub tipar).

⁷⁶ CDM, cit., p. 304, nr. 1486, datat de editori <1640-1650> în funcție de prezența ca martor a lui Isac Stârcea; însă acest boier este prezent în documente și în primul sfert al secolului al XVII-lea !

grupul de litere 'ará trebuie înlocuit cu cuvântul царь; p. 135, rd. 2-3, trebuie citit „[*marginal: и съжителница...*]”, litera III fiind de prisos acolo; p. 136, rd. 14-15, trebuie citit „să devină din boier moldovean domn în Țara Românească”; p. 140, nota 62, numele autorului și titlul studiului se înlocuiesc cu *Ibidem*.

În studiul *Oameni, cărți și așezăminte sub vălul uitării*, apărut în volumul *In honorem Cătălina Velculescu. La aniversară* (Edit. „Paideia”, București, 2012, p. 153-169), rog cititorii să înlocuiască sintagma „vecii vecilor” cu cuvântul „veci” în traduceri românești ale însemnărilor slave din p. 158, 159, 160, 161 și 162; la p. 164, nota 36 (ultimul rând), cuvântul corect este **ДАСКАЛ**.

Mai sunt, probabil, și alte scăpări a căror îndreptare ar fi necesară. Cititorii binevoitori le vor îndrepta de la sine. Iar cei nebinevoitori se vor bucura de existența lor...

Ștefan S. Gorovei

RECENZII ȘI NOTIȚE BIBLIOGRAFICE

Călători străini despre țările române. Supliment I, vol. întocmit de Ștefan Andreescu (coord.), Marian Coman, Alexandru Ciocîltan, Ileana Căzan, Nagy Pienaru, Ovidiu Cristea, Tatiana Cojocaru, Edit. Academiei Române, București, 2011, 351 p.

Una din cele mai importante contribuții ale istoriografiei românești la depistarea, publicarea și exploatarea diferitelor categorii de izvoare a fost accentul pus pe mărturia călătorilor străini – diplomați, militari, intelectuali, aventurieri, negustori și chiar meseriași. Era și natural dată fiind sărăcia documentației, să se facă apel la acest tip de izvoare care aduc lumini noi și interesante asupra țărilor, locuitorilor și obiceiurilor lor, monumentelor și diferitelor cataclisme naturale sau produse de om (războaie, răzmerițe, etc). Dar recursul sistematic la acest tip de surse și analiza lor rămâne un titlu de glorie incontestabil pentru istoricii români care au înscris în mod definitiv relațiile de călătorie în tipologia generală a izvoarelor istorice medievale și moderne. Pentru comparație aș menționa doar valoarea inestimabilă a rapoartelor ambasadurilor italieni – în special milanezi și venețieni – la istoria Franței, Spaniei, Germaniei și Poloniei din secolul al XV-lea încoace și care au fost „descoperite” și publicate ca surse istorice cu o mare întârziere. Ar fi deci de dorit ca și izvoarele contemporane – aceleași ca mai sus, plus reportajele și cărțile jurnaliștilor, memoriile unor străini care au locuit un timp în România – să constituie obiectul unor cercetări sistematice pentru că aduc uneori informații de mână întâia și impresii valabile pentru cercetători¹. Aceasta este desigur o

¹ Aș aminti aici doar două mărturii: cea a lui André Bellesort, *La Roumanie contemporaine*, Paris, Perrin, 1905, p. 1-4, o scenă de antologie: episodul cu strămoșul (lui Petre P. Carp ?), boier de divan la începutul secolului al XIX-lea, care, pentru că nu mergea destul de repede la Palat, este acoperit de scuipat de soldații turci din suita unui ceauș venit la Iași cu un ordin de la Poartă, într-atât, încât a fost nevoit să schimbe cămașa și să se spele pe tot corpul; a doua, a jurnalistului american Leigh White, *The Long Balkan Night*, New York, Charles Scribner's Sons, 1944, p. 49-50: o altă scenă de neuitat (atribuită și lui Frederic al II-lea al Prusiei) de la venirea la București a prințului Carol în 1866.

întreprindere de durată și cere mari eforturi, dar lectura relațiilor de călătorie medievale și moderne cuprinse doar în acest volum de supliment la monumentală colecție inițiată de Maria Holban și Paul Cernovodeanu justifică ea singură bulimia de care ești cuprins răsfoindu-i sutele de pagini.

Volumul de față conține relațiile a 29 de călători dintre anii 1354/58 și 1793, cărora li se adaugă două mărturii indirecte. Editorii lor, traducători și/sau autori de notițe introductive sunt, în ordine descrescândă, Ștefan Andreescu (11 călători), Ovidiu Cristea și Marian Coman (câte șase), Ileana Căzan (4), Alexandru Ciocîltan și Nagy Pienaru (cîte doi) și Virgil Ciocîltan (un călător). Valoarea acestor texte – editate în traduceri impecabile, cu lungi și erudite introduceri și cu un voluminos aparat critic – este, desigur, inegală. Astfel, rapoartele lui Aloisio Gritti către sultan reflectă frământările din Țara Românească și Transilvania în 1534, iar *Cântul de jălire* al lui Minas din Tokat (nepublicat la vremea lui din considerente ideologice) prigoana contra armenilor din Moldova la 1551. În schimb, descrierile de călătorie ale dominicanului Martin Gruneweg (o adevărată revelație), multă vreme negustor la Liov (șase călătorii la Constantinopol între 1582 și 1586) reprezintă o adevărată radiografie a drumului comercial moldovenesc parcurs de caravane organizate militar ca în Asia centrală sau în Arabia. Moldova este de altfel favorizată în textele cuprinse în acest volum, fiind descrisă atât de misionari catolici (Francesco Pastis de Candia, iezuiții Stanislav Warszewicki și Jan Kunig Schonhofen, franciscanii Angelo Petricca da Sonnino și Francesco Antonio da San Felice, Francesco Antonio Renzi, Antonio Giorgini), cât și de militari ca lorenul François Paulin Dalérac (despre campaniile poloneze din 1685-6).

Nici Transilvania nu este uitată: scrisorile contelui Giovanni Luigi Zani din Bologna completează în chip fericit cronica lui Georg Kraus și memoriile lui Janos Kemény, pe de o parte, și relația stufoasă a lui Evliya Celebi cu ocazia campaniei otomane din 1661. Un secol și ceva mai

La un banchet dat de miniștri și alte mărimi, prințul se interesează de nivelul corupției și de dispariția fondurilor publice despre care auzise în străinătate. A urmat o demonstrație de grup făcută cu ajutorul unui bulgăre de gheață, trecut din mână în mână în jurul mesei: la sfârșit, gheața se topise, dar toți comesenii aveau mâinile umede! Concluzia ministrului: „Vezi, Măria Ta? Tot așa se întâmplă și cu manipularea fondurilor publice românești. Am trecut gheața în jurul mesei. Fiecare a atins-o cu ambele mâini și a trecut-o persoanei următoare. Nimeni nu a luat nimic, și totuși nu a mai rămas nimic; și mâinile fiecăruia sunt muiate, chiar și ale voastre!”

târziu, contele Camillo Giacomazzi parcurge la 1793-4 Muntenia și Transilvania pe urmele naturalistului Domenico Sestini.

Două texte grecești – Antonios Karmalikes (1534) și călugărul Mitrofan (1611) – aduc informații de cu totul altă natură: disputele teologice la curtea lui Vlad Vintilă și primul pogrom antigrecesc din Țara Românească, în timp ce rapoartele diplomaților turci Azmi Ahmed Efendi (1790) și Mehmed Raif Efendi (1793) sunt, comparativ, foarte sărace. Eseul politic al lui Charles-Léopold Andreu de Bilistein (1771) apare ca un preludiv la memoriile boierilor în ajunul păcii de la Kuciuk Kainardji și se înscrie într-o epocă de mare efervescență politică și spirituală care marchează începutul sfârșitului epocii fanariote atât de condamnată, adeseori pe nedrept, de istorici, dar și, pe un plan mai larg, începutul istoriei moderne a României.

Cititorii acestui prim volum care, sperăm, va fi urmat de altele, vor putea astfel să-și facă o idee generală asupra materialului cuprins în cele zece volume (în unsprezece tomuri) editate de Maria Holban și Paul Cernovodeanu. Toate secolele sunt reprezentate aici, chiar și al XIV-lea, iar pentru cel următor avem revelația textului lui Filelfo, descoperit și publicat de Șerban Papacostea. Este un merit incontestabil al echipei conduse de Ștefan Andreescu de a fi știut să mențină înaltul nivel științific și erudiția înaintașilor, o dovadă în plus că tradiția inaugurată de Nicolae Iorga, Petre P. Panaitescu și George Bezziconi, pentru a nu-i cita decât pe ei, continuată cu strălucire de Maria Holban și Paul Cernovodeanu (plus Maria-Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru și Aurel Decei) se află pe mâini bune.

Două observații de detaliu: la pagina 303, „obiceiul (*Kamun*, în germană) cavaleresc”, bine tradus de altfel, ar putea proveni dintr-un grec „canon”, verosimil într-o epocă de contacte strânse cu Bizanțul, mai ales în cazul pelerinilor. Iar la p. 86-87 și nota 164, s-ar putea adăuga, à propos de Oblucița – Isaccea, că Dimitrie Cantemir plasa aici vadul Dunării pe care treceau armatele începând din Antichitate, cu precizarea, spune învățatul domn, că moldovenii numesc vadul Oblucița iar turcii Isaccea. Îmi permit să trimit la contribuția mea dintr-un volum aflat în curs de publicare, unde am adunat diferite izvoare pe această temă cu concluzia că pare totuși greu de crezut ca Moldova să nu fi avut aici, măcar până în secolul XV, o localitate de graniță. Pe toată linia Dunării inferioare, orașele bulgărești, mai apoi otomane, au dublete românești pe malul stâng Calafat/Vidin, Turnu/Nicopolis, Giurgiu/Rusciuc.

În concluzie, un volum important, de înaltă ținută științifică, și un bun exemplu de colaborare între cercetători mai tineri și mai vârstnici, care face cinste istoriografiei românești din secolul XXI.

Matei Cazacu

Pr. Ion Andrei Gh. Țârlescu, *Catalogul manuscriselor grecești din Biblioteca Națională a României*, Edit. Muzicală, București, 2011, 242 p.

Întocmirea unor instrumente de lucru, atât de necesare, de altfel, cercetării științifice, este un demers mai rar abordat în spațiul românesc contemporan. Evitarea unui astfel de domeniu de interes provine, pe de o parte din dificultatea sa, întrucât se impune ca editorul să fie un bun cunoscător al limbii și paleografiei manuscriselor ce urmează a fi catalogate, iar pe de altă parte din meticulozitatea cu care trebuie întreprinsă această muncă. Rezultatul, însă, dacă întrunește standardele cerute, este deosebit de folositor, putând fi valorificat de studii ulterioare.

Ținând cont de aceste considerente, semnalăm apariția în 2011, la Editura Muzicală din București, a catalogului manuscriselor grecești conservate în Biblioteca Națională a României, lucrare întocmită de pr. Ion Andrei Țârlescu, cunoscător al limbii și paleografiei grecești, aceasta din urmă fiind studiată cu renumitul profesor Agamemnon Tselikas din Athena.

Volumul, care pune în evidență fondul de 61 de manuscrise grecești din amintita bibliotecă, a avut ca model catalogul manuscriselor grecești din Biblioteca Academiei Române, realizat în 1909 de Constantin Litzica, dar a ținut cont și de recomandările unor celebri paleografi și cercetători de manuscrise, precum Gardthausen, Mioni, Politis, Darrouzes, Briquet sau Devreese, ale căror opere au fost citate în bibliografia anexată.

Pentru fiecare manuscris în parte au fost prezentate următoarele elemente: data, proveniența, starea de conservare, conținutul și eventualele notițe marginale. Titlurile capitolelor au fost transcrise, transliterate și traduse, la fel întâmplându-se și cu unele prefete, epigrame sau însemnări întâlnite. Transliterarea s-a făcut în conformitate cu pronunția reuchliniană, iar nu după cea erasmică, textele datând din perioada secolelor XVI-XIX.

Ca tipologie predomină manuscrisele religioase, mai ales cele de muzică psaltică, dar întâlnim și cărți liturgice sau predici. Între manuscrisele

cu conținut laic întâlnim lucrări de filozofie, istorie, geografie, dar și de matematică, logică, astronomie sau medicină, acestea din urmă fiind întocmite de doctorul Apostol Adamantidis, pe baza unor lucrări anterioare, redând interesante rețete și sfaturi medicale. În ceea ce privește datarea, majoritatea manuscriselor sunt de secol XIX, dar nu lipsesc nici opere anterioare, din veacurile XVI-XVIII.

Catalogul este precedat de două texte semnate de Cristina Marinescu din cadrul Bibliotecii Naționale a României și respectiv Pr. Conf. Ioan Moldoveanu de la Facultatea de Teologie Ortodoxă din București, care scot în evidență necesitatea existenței unui astfel de catalog pentru lumea științifică. De asemenea, editorul, pr. Țârlescu, într-un *Cuvânt Înainte*, face o scurtă incursiune în codicologie și paleografie, adresată celor nefamiliarizați cu studiul manuscriselor, pentru ca apoi să explice criteriile care au stat la baza întocmirii prezentului volum.

Catalogul de față pune la îndemâna cercetătorilor informații interesante privitoare la fondul de manuscrise grecești al Bibliotecii Naționale a României, care poate astfel fi mai bine cunoscut și valorificat prin studii ulterioare.

Oana-Mădălina Popescu

Arhim. Dr. Policarp Chițulescu, *Cărți din bibliotecile medievale românești păstrate în Biblioteca Sfântului Sinod*, Biblioteca Sfântului Sinod, București, 2011, 80 p.

O lucrare de real interes științific, apărută recent și elaborată de Arhim. Dr. Policarp Chițulescu, aduce în atenția publicului *Cărți din bibliotecile medievale românești păstrate în Biblioteca Sfântului Sinod*.

Precedată de un *cuvânt introductiv*, care arată ca firească localizarea primelor biblioteci românești în cadrul mănăstirilor, dat fiind rolul pe care l-a avut Biserica, de centru al culturii și spiritualității românești, lucrarea prezintă apoi principalele fonduri de carte care au contribuit la formarea bibliotecii Sfântului Sinod, care, din 1912, are ca sediu palatul din cadrul Mănăstirii Antim din București. Sunt amintite, în acest sens, bibliotecile Mitropoliei Ungrovlahiei, de unde provine cea mai mare parte a cărților analizate, dar și opere din bibliotecile unor personalități ale vremii, deopotrivă laice și ecleziastice, precum cea a familiei Cantacuzino, cea a

domnului fanariot Nicolae Mavrocordat sau cele ale lui Antim Ivireanu și respectiv ale mitropolitului Țării Românești, Neofit Cretanul.

Analiza provenienței fondurilor de carte conține și o binevenită incursiune în istoricul bibliotecilor amintite, cu relevarea unor date despre formarea lor, dar și despre filiera de transmitere a cărților în actuala instituție, care, în afara fondurilor amintite, a beneficiat și de bogatele colecții aflate la biblioteca Mănăstirii Antim, la Seminarul Central din București și la Seminarul Nifon.

Sunt aduse, de asemenea, valoroase precizări asupra vechimii bibliotecii Mitropoliei Ungrovlahiei, care pare a fi mai veche de secolul al XVIII-lea, așa cum se afirma în istoriografie, semnalându-se în acest sens, cărți de la mitropolitul Teodosie, care a păstorit în veacul al XVII-lea și care a adunat, așa cum demonstrează însemnările, lucrări pentru o bibliotecă personală, rămasă, după moartea sa, Mitropoliei. De la Sf. Antim Ivireanul au rămas importante opere, unele dintre acestea fiind recent descoperite în Biblioteca Sfântului Sinod, prin identificarea semnăturii ierarhului pe patru dintre ele. Este vorba de patru *Minee*, tipărite la Veneția la sfârșitul secolului al XVII-lea, cumpărate probabil de ierarh și care poartă însemnări, în limba greacă, că au fost în folosința lui Antim, episcopul Râmnicului. Importanța lor constă nu doar în aceea că pun în lumină o colecție personală de carte, ci și că sunt „singurele descoperite până acum, pe care Sf. Antim notează ca titular al eparhiei Râmnicului”².

Fondul familiei Cantacuzino, dintre care o parte se păstrează în prezent în amintita instituție, a fost format din cărțile postelnicului Constantin Cantacuzino, adăpostite la Mănăstirea Mărgineni, precum și din achizițiile stolnicului Constantin Cantacuzino, fiul postelnicului omonim, cu ocazia șederii sale la Padova. După moartea stolnicului, lucrările ajung în posesia domnului Nicolae Mavrocordat, lăsate apoi bibliotecii Mănăstirii Văcărești, care a ajuns ulterior în grija mitropolitului Neofit Cretanul.

Prezentarea principalelor fonduri de carte este ilustrată și prin expunerea facsimilelor după cele mai valoroase piese, dintre care unele au marca de ex-libris a proprietarului, arătate publicului aici, în premieră. Autorul, Arhim. Policarp Chițulescu, face la final și o analiză structurală a lucrărilor, din punctul de vedere al limbii folosite dar și al tematicii.

² Arhim. Dr. Policarp Chițulescu, *Cărți din bibliotecile medievale românești păstrate în Biblioteca Sfântului Sinod*, Biblioteca Sfântului Sinod, București, 2011, p. 24.

Autorul concluzionează că predomină cartea teologică, tipărită în limbile greacă, latină și slavonă, dar că există și cărți în italiană, de știință, acestea din urmă provenind din achizițiile italiene ale stolnicului Constantin Cantacutino.

Noua apariție editorială, pe care o semnalăm prin rândurile de față, aduce valoroase contribuții la cunoașterea istoricului bibliotecii sinodale, în primul rând, dar și a culturii românești a veacurilor XVII-XIX.

Oana-Mădălina Popescu

András W. Kovács, *Az erdélyi vármegyék középkori archontológiája* [Arhondologia medievală a comitatelor transilvănene], Cluj, 2010 (Erdélyi Tudományos Füzetek, vol. 263), 162 p.

Domnul András W. Kovács este un cunoscut editor de colecții de documente și de instrumente de lucru, o marcă înregistrată a cercetătorilor din cadrul Societății Muzeului Ardelean de la Cluj. Volumul de față este rezultatul unei laborioase culegeri de date privind personalul administrativ, juridic și militar din cele șapte comitate aflate sub jurisdicția voievodului Transilvaniei în perioada de dinainte de 1524. Principiile de organizare a informației și sursa acesteia este explicată de autor în introducerea la arhondologia comitatelor ardelen. Documentele emise de autoritățile comitale au fost sursa principală a construirii acestei baze de date, documente păstrate în Arhivele Naționale din Budapesta, acum disponibile și pe internet (Colecția de documente de dinainte de Mohács).

Cele șapte comitate medievale ale Transilvaniei au fost, în ordinea includerii lor în cele șapte capitole respective din volum: Solnocul Interior, Dăbâca, Alba, Hunedoara, Cluj, Târnava și Turda. Arhondologia cuprinde așadar datele biografice, în măsura posibilităților, și data executării funcției pentru comiții (numiți de rege în epoca arpadiană, mai apoi de către voievodul Transilvaniei), juzii nobiliari (iudices nobilium, szolgabírák), și notarii comitatensi. Autorul aduce multe completări și arhondologiilor care au inclus deja comiții comitatelor (arhondologii compilate de Pál Engel și Attila Zsoldos). Rezumatele în limbile română și germană prezintă succint și util instrumentul de lucru, oferind și câteva puncte de reper istoric pentru funcțiile administrative și juridice ale Transilvaniei medievale incluse în volum. Arhondologia propriu-zisă este completată de lista biografică a tuturor persoanelor din baza de date.

Dl. Kovács a pus la dispoziția cercetătorilor un instrument de lucru indispensabil pentru cercetarea istoriei instituționale și sociale a Transilvaniei medievale.

Mária Pakucs

Attila Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2011 (História könyvtár. Kronológiák, adattárak nr. 11), 382 p.

Volumul cuprinde numele demnitarilor de orice rang ai regatului medieval maghiar de la încoronarea regelui Ștefan cel Sfânt până la stingerea dinastiei arpadiene (1301), și – în cazul fiecărui demnitar – datele extreme ale îndeplinirii funcției. Lucrarea prezentată aici precedă cronologic arhondologia lui Pál Engel, alcătuită pentru demnitarii Ungariei din perioada 1301–1457 (*Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, vol. I-II, Budapest, 1996).

Cartea este structurată astfel: baronii (cei mai importanți demnitari ai țării, capitolul I), prelații (arhiepiscopii și episcopii, cap. al II-lea), membrii cancelariilor (cancelaria regală, comitele capelei, cap. al III-lea), comiții (ai comitatelor și ai domeniilor regelui și ai reginei, cap. al IV-lea), demnitarii de curte de rang inferior (cap. al V-lea), castelanii (cap. al VI-lea). O anexă cuprinde observații privitoare la unele comitate ale căror existență este verificată de surse, dar ai căror comiți nu sunt cunoscuți în perioada arpadiană. Tot în această anexă sunt discutate problematice legate de autenticitatea sau de datarea unor documente utilizate în volum. Cartea este întregită de o listă prosopografică care centralizează, după numele înșirate în ordinea alfabetică a demnitarilor, datele arhondologice. Astfel, acest capitol prezintă, după fiecare nume care apare în volum, toate funcțiile avute de către aceeași persoană. Tot în acest capitol prosopografic se face și identificarea personajelor, în special prin prisma informațiilor genealogice, dar și pe baza secvenței și a caracterului diferitelor funcții purtate. Identificarea demnitarilor este una dintre realizările importante ale acestui volum deoarece oficialii sunt amintiți uneori doar cu numele mic, alții fiind menționați cu numele tatălui, eventual neamul (familia) din care făcea parte.

Sursele datelor publicate în volum sunt în primul rând cele documentare și, într-o mai mică măsură, izvoarele narrative interne sau externe.

După cum reiese din introducerea cărții, numărul documentelor care privesc Ungaria medievală, pentru perioada anterioară anului 1301, se estimează ca fiind de circa 10.000 de texte. Cu toate că circa 90% dintre acestea au fost publicate, nu există un catalog centralizator, nici al edițiilor răspândite în diverse diplomatarii și nici o listă care să cuprindă datele de identificare a documentelor rămase inedite până acum. O problemă des întâlnită în alcătuirea arhondologiei perioadei arpadiene trebuie să fi fost caracterul lacunar al informațiilor, dar și multitudinea documentelor false, suspecte sau fără datare.

Sursele datelor arhondologice transilvănene nu sunt întotdeauna documentele al căror conținut privește provincia în sine; spre exemplu voievozii pot apărea în listele de martori apoi, de la sfârșitul secolului al XII-lea, în listele de demnitari ai privilegiilor regale, indiferent de teritoriul la care se referă documentul în sine. La fel e cazul altor demnitari care pot fi amintiți accidental în diferite contexte, în documente care le privesc activitatea sau eventual relațiile de proprietate ale propriei familii. Este și motivul pentru care alcătuirea unei arhondologii „transilvănene” s-a putut realiza doar prin parcurgerea tuturor documentelor medievale din această perioadă, care privesc regatul Ungariei. Informațiile redată în volum sunt culese cu diferite caractere, în funcție de felul izvorului în care apar ele: emisiuni proprii ale unui demnitar, liste de demnitari, formule de tip *datum per manus*, simple mențiuni etc. Prezentarea sub această formă este explicată în introducerea volumului. Listele arhondologice ale demnitarilor din aparatul central reflectă schimbările din interiorul organelor de guvernare centrale și constituie astfel o sursă primordială în evoluția vieții politice, cu atât mai mult cu cât sursele narrative sunt lacunare ca informație, puține la număr și acoperă doar unele perioade de timp.

Lucrarea este însă deosebit de utilă și pentru cei interesați de istoria evului mediu transilvănean. Astfel, în volum sunt înșirați voievozii și vicevoievozii Transilvaniei, episcopii Transilvaniei, episcopii de Cenad și de Oradea, demnitarii membrilor dinastiei regale, comiții unor domenii ale reginei (Bistrița, Rodna), ai unor domenii regale (Hațeg), ai unor alte unități teritoriale (Brașov, Sibiu), precum și comiții secuilor. Autoritatea voievozilor s-a extins asupra celor șapte comitate din Transilvania probabil în secolul al XIII-lea, iar în volum și-au găsit locul aceste comitate, cum ar fi Dăbâca, Alba, Cluj, Târnava, Solnoc (doar o parte a acestui comitat făcând parte din Transilvania voievodală). Sunt tratate și acele comitate, care au fost organizate înainte de 1301, însă de la care nu au

rămas mențiuni ale comiților din această perioadă (comitatul Hunedoara ori comitatul Turda). Deoarece în volum sunt publicate listele arhondologice ale tuturor comitatelor Ungariei, găsim și liste arhondologice ale unor unități administrative care constituie obiectul cercetării românești de medievistică (de ex., Arad, Bihor, Caraș, Cenad, Crasna, Maramureș, Sătmar, Timiș, Ugocea, Zărand, etc.). Foarte important este faptul că volumul permite urmărirea întregii cariere a fiecărui demnitar amintit. Bineînțeles aici se încadrează și personajele care au avut funcții în Transilvania, dar anterior sau după aceea au îndeplinit alte funcții, care nu sunt legate de spațiul transilvan.

Fiecare listă publicată în volum este precedată de scurte introduceri care tratează evoluția demnității sau a unității organizatorice discutate, pentru crea un context folosirii tabelului arhondologic. Tot aici sunt înșirate și lucrările mai vechi care tratează aceeași tematică (liste arhondologice publicate anterior, geografii istorice, monografiile dedicate evoluției unor demnități etc.).

De generații încoace, perioada domniei dinastiei arpadiene este una dintre perioadele cele mai temeinic cercetate în istoriografia maghiară. Cu toate acestea este cert că acest volum va fi una dintre cele mai citate lucrări dintre cele care se ocupă cu istoria evului mediu maghiar timpuriu.

András W. Kovács

Richárd Horváth, *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490)*, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2011 (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 12. – Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 2.), 181 p.

Volumul de față conține itinerariul lui Matia Corvinul (regele Ungariei între 1458-1490) și a reginei Beatrice de Aragonia (cea de-a doua soție a lui Matia între 1476–1490). Nu s-au păstrat surse pentru a putea fi reconstituit și itinerariul primei soții a regelui, Kunigunda de Podiebrad. La fel ca arhondologia demnitarilor, itinerariile suveranilor sunt utile mai ales pentru studierea istoriei politice și evenimentiale a unei țări, căci deplasările regale au întotdeauna un scop bine definit (de ex. diferite evenimente ale vieții politice interne, campanii pornite în interiorul sau în afara regatului).

Introducerea cărții conține o retrospectivă istoriografică despre itinerariile suveranilor și a demnitarilor, publicate în istoriografiile vest-europene și în cea maghiară, observații metodologice privind întocmirea lucrării, prezentarea funcționării diferitelor departamente ale cancelariei regale, a modului de utilizare a diferitelor tipare sigilare precum și a cronologiei acestora. O problemă mult discutată este aceea care vizează prezența efectivă a suveranului la emiterea documentelor redactate în numele său și întărite cu unul dintre sigiliile aflate concomitent în uz.

Sursele alcătuirii itinerariului regal au fost înscrisurile proprii, exceptând desigur acele acte, mai ales în probleme judiciare, emise în numele regelui cât acesta lipsea. Tipul sigiliului sau notele de cancelarie (de tipul *relatio* sau *commissio*) sunt detalii pe baza cărora a fost analizat un document, pentru a vedea dacă a fost emis acolo unde s-a aflat regele sau doar în numele lui, de exemplu într-unul din forurile de judecată. Informația documentară, atunci când era posibil, a fost confruntată cu alte surse (narative, cum e cronica lui Bonfini) fiind verificată prin succesiunea firească a localităților, cu ocazia parcurgerii unui drum într-un teritoriu bine determinat. Totuși, informațiile surselor narrative (Bonfini, Ransanus) au păstrat foarte puține informații care puteau fi valorificate în redactarea arhondologiei. Pentru alcătuirea cărții autorul volumului a parcurs un număr de circa 15.000 de documente regale, dar care nu se repartizează omogen de-a lungul domniei regelui. Pentru prezența regelui în Moravia și Austria au fost folosite izvoarele narrative locale care lipsesc în Ungaria. De asemenea, au fost folosite misivele redactate în contextul contactelor diplomatice. Unul dintre cele mai solide elemente în verificarea prezenței efective a regelui la emiterea documentului este însemnarea *manu propria*. S-au păstrat mai puțin de o sută de documente semnate de rege însuși, totuși distribuția lor relativ omogenă de-a lungul domniei, reprezintă un reper sigur în itinerariul regal.

Volumul urmărește cronologic itinerariul regelui (p. 62-131) și a reginei (p. 132-137). Fiecare informație referitoare la prezența suveranului într-o locație este detaliată și argumentată în note (aici se menționează tipul sigiliului cu care s-a întărit documentul citat, se publică însemnarea de cancelarie de pe document, se dă cota arhivistică a documentului citat sau se face trimitere la ediția sursei). În cazul prezenței regelui fără întrerupere în aceeași localitate se menționează doar prima și ultima dată a prezenței, cu notele și precizările amintite mai sus. În notele de subsol se regăsesc informații despre acei demnitari care, potrivit însemnărilor de cancelarie, se aflau în anturajul regelui.

Cercetătorul transilvănean va fi interesat probabil de itinerariile regelui în această provincie. Prezența regelui în Transilvania poate fi documentată de două ori de-a lungul domniei sale, ambele prilejuate de evenimente importante. Cu ocazia itinerariului din 1462 (septembrie-decembrie) au avut loc mișcări de trupe la granița Țării Românești, fiind capturat acum Vlad Țepeș. În 1467 suveranul a venit din nou în Transilvania pentru înăbușirea răscoalelor antiregale. La finele aceluiași an s-a desfășurat bătălia de la Baia (în Moldova), iar în ianuarie 1468 regele a părăsit Transilvania.

Un indice al toponimelor de la finele volumului înlesnește căutarea în volum, iar rezumatul larg în limba engleză prezintă scopul și conținutul lucrării, sursele utilizate etc. Volumul este un instrument deosebit de util pentru studierea istoriei politice medievale, mult neglijate decenii de-a rândul în istoriografia maghiară. Cercetările de acest gen au fost reluate odată cu studiile lui Pál Engel (1938-2001) fiind continuate și întregite pentru itinerariile perioadei 1301-1438 (Pál Engel, *Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen 1310-1323*, „Századok”, 122, 1988, p. 136-139; Idem, *Királyitinerariumok, 1324-1382, 1387-1437*, manuscris, Budapesta, 1995; Pál Engel și Norbert C. Tóth, *Itineraria regum et reginarum, 1382-1438*, Budapesta, 2005).

András W. Kovács

Marco Polo, *Milione*, a cura di Valeria Bertolucci Pizzorusso, Milano, Gli Adelphi, 2008, p. XXII-761.

L'opera che ci apprestiamo ad illustrare non avrebbe bisogno di alcuna presentazione. Il Milione di Marco Polo (1254-1324) non è solamente un' opera letteraria medievale di gran valore. Essa è ritenuta da molti critici e savanti come la terza opera di sintesi culturale medievale da esser posta accanto alla Summa di Tommaso D'Aquino e alla Divina Commedia di Dante Aligheri.

Questo è certamente dovuto al fatto che l'esposizione del mercante veneziano va a toccare nella maniera più esplicita il tema dell'alterità, mentre, nello stesso tempo, e probabilmente qui dovrebbe essere cercato il suo successo, colpisce nella maniera più violenta l'immaginario della società alla quale l'autore appartiene, alimentando senza precedenti il già

esistente miraggio dell' Oriente. Certo, sebbene questi esistesse in precedenza e fosse legato alle avventure di Alessandro Magno o alle relazioni dei francescani che avevano preceduto i Polo alla corte di Kublai Khan, il suo impatto non fu mai così evidente: non vi è bisogno di ricordare che allora quando Cristoforo Colombo sbarcò nel Nuovo Mondo pensò di aver raggiunto le spiagge del Giappone, terra della quale Marco Polo aveva parlato solo per sentito dire.

E forse ancor più sbalorditivo accorgersi che il resoconto del viaggio del mercante veneziano ha ancora un impatto diretto anche dopo più di sette secoli dopo la sua nascita. Anche l'immaginario collettivo contemporaneo non può rimanere freddo ed ignaro da aneddoti che vanno a sottolineare la mitica supremazia tecnologica e culturale dell'Oriente. Per esempio, a chi non è conosciuto l'utilizzo della carta-moneta nella Cina medievale, in un momento nel quale il mondo occidentale probabilmente considerava lo stesso aneddoto un'invenzione, se non una calunnia alla propria intelligenza? Non ammettere ciò sarebbe come negare che il gusto dell'uomo contemporaneo è attratto dalla consapevolezza che in luoghi lontani esistono o sono esistiti palazzi di una ricchezza esorbitante, una fauna ed una flora esotica, infine un mondo aureo. Ma che dire dei ritrovamenti biblici: l'Arca di Noè o la città di provenienza dei re magi?

Forse il modo migliore per comprendere l'impatto che l'opera ha avuto al suo tempo è soffermarsi al suo titolo, *Il Milione*. Forse esso può essere meglio interpretato se viene messo in correlazione con il titolo in francese, la prima lingua utilizzata nella trascrizione dell'opera, *Livre des merveilles*. Quindi una buona parte dei contemporanei di Marco Polo avrebbero voluto, ma non potuto, credere alle sue storie. Nonostante ciò "il danno" era stato fatto, la sua avventura arrivò alla coscienza di chiunque.

Forse che l'autore era consapevole delle conseguenze delle sue parole, quando nelle carceri dei suoi più acerrimi rivali, i genovesi, con l'aiuto di Rustichello da Pisa, Marco Polo decise di tramandare alla posterità la propria esperienza? Certo è che nel 1298, nelle stesse carceri, ebbe nascita il frutto della collaborazione di questi due personaggi in una lingua di circolazione nel mondo economico e politico latino trecentesco, il francese "gotico". Questa scelta significò accettare il fatto che l'opera si rivolgeva ad un pubblico internazionale, cosa dimostrata anche dall' invocazione del prologo: "Signori imperadori, re e duci e tutte

altre genti che volete sapere le diverse generazioni della genti e lle diversità del mondo...”

Anche il contenuto è celeberrimo. L'opera esordisce con una sintesi di Rustichello dei viaggi intrapresi dalla familia Polo per tre strade distinte: il primo intrapreso da Niccolò e Matteo, partiti negli anni 1250 da Constantinopoli, per arrivare a *Canbalu*, dal turco Xanbaliq, Pechino passando per la Crimea, il ritorno a Venezia dove viene recrutato il giovane Marco Polo, la nuova spedizione a Pechino attraverso il Medio Oriente, e il loro ritorno questa volta attraverso l' Oceano Indiano. La descrizione geografica, etnografica, politica, economica e sociologica poliana è legata agli ultimi due itinerari e al suo soggiorno nell' arco di più di tre decenni nei territori del *Grande Cane*, per il quale il mercante veneziano non ha mancato di offrire i propri servizi.

Ma l'avventura di Marco Polo non è solamente l'esperienza di un mercante interessato a dettagli tecnici: in nessuna maniera l'autore non può essere accusato di aver trascurato l'osservazione attenta della mercanzia offerta dai luoghi esplorati, mentre l'itinerario pare essere calcolato quasi matematicamente. E anche l'esperienza di uomo appartenente alla civilizzazione medievale occidentale. Nessun lettore può ignorare l'onnipresente tema religioso all'interno della descrizione.

Il *Milione* è stato sottoposto a rifacimenti e traduzioni. Tra queste, quella sulla quale ci siamo soffermati è la versione toscana trecentesca, della quale l'edizione *Gli Adelphi* ne offre il testo originale. Questa versione, a differenza di quella in franche romanizzata, indirizzata ad un pubblico di ceto aristocratico, sembra rappresentare la lettura che del libro poliano dette il ceto borghese mercantile, collocandosi ad un livello più quotidiano e spontaneo, caratteristico degli scritti dei mercanti.

L'edizione ci facilita anche la comprensione della toponimica e del vocabolario toscano trecentesco grazie ad un apparato critico assolutamente invidiabile.

Inoltre la toponimica, e quindi la comprensione dell'itinerario intrapreso da Niccolò, Matteo e Marco ci è facilitata da una cartina che indica esattamente la componenza dei viaggi. Senza questi due strumenti sarebbe veramente difficile l'orientamento geografico.

L'informazione di fattura storica, presente nella narrazione dell'autore, che sente il bisogno di chiarire certe evoluzioni della società mongola, ci è facilitata dalla presenza dell' arbore genealogico dei Khan tartari, che ci permette di capire le origini del *Gran Cane*, Kublai, in relazione con il primo vero capo politico, Genghis Khan.

Perciò la versione toscana del *Milione* offertaci dall' edizione Adelphi, grazie alla sua praticità e quotidianità non è solamente un' invidiabile strumento di lavoro per lo storico come lo è stato per i mercanti dell' Alto Medioevo e dell' alba dell' Epoca Moderna.

Le storie affascinanti, la mentalità dell' uomo medievale, le informazioni di carattere religioso, etnografico e geografico rimangono in primo piano in un' opera della quale attualità non si può non rimanere sbalorditi.

Alessandro Flavio Dumitrașcu

Gabriel Custurea, Gabriel Talmațchi, *Repertoriul tezaurilor monetare din Dobrogea*, Edit. Ex Ponto, Constanța, 2011, 417 p.

Autorii acestui repertoriu numismatic, binecunoscuți specialiști ai perioadei bizantine și timpuriu-medievale (Gabriel Custurea, totodată și Director al Muzeului Național de Istorie și Arheologie din Constanța), sau ai antichității grecești și romane (Gabriel Talmațchi) au adunat laolaltă, într-un prețios și așteptat instrument de lucru, datele despre tezaurele și depozitele monetare descoperite pe teritoriul Dobrogei, atât cele publicate (în revistele din țară, dar și în străinătate), cât și o bună parte din cele încă inedite: descoperiri întâmplătoare sau de sit, tezurizări voluntare sau de urgență. Repertoriul propriu-zis este precedat de un concentrat *studiu introductiv*, istoric-numismatic, în care precizările teoretice se îmbină lămuritor cu istoria numismaticii din România și a descoperirilor monetare din Dobrogea (p. 41-80). Concepția acestui volum este simplă și practică: structurat alfabetic, după localitățile eponime ale tezaurilor (din Dobrogea istorică), și cronologic, în ordinea descoperirilor pentru fiecare loc, tezaurele sunt descrise după un set de criterii necesare și suficiente: emitentul, nominalul, monetăria, datarea, numărul de piese. Exhaustivitatea bibliografică a fiecărei descoperiri monetare este asigurată de prezența, între diferitele titluri, a celei mai recente editări a tezaurului, prin care cercetătorul va ajunge la toate referințele esențiale legate de tezaurul repertorizat. Consultarea repertoriului este facilitată de un *Index analitic* și de 29 de cartări de orizonturi de tezaure, în ordine cronologică: din antichitatea timpurie a secolelor IV-III î. Hr., de la emisiunile monetare, de bronz și de argint, ale polisurilor vest-pontice, Histria, Tomis, Callatis, trecând prin moneda de tip macedonean, din aur și argint, sau

monedele de tip scitic ale perioadei elenistice, sau descoperiri de monede romane, republicane și imperiale, dar și a monedei locale a coloniilor grecești din epoca imperială; de la răspândirea monedei bizantine, din secolele V-VII, apoi monedele tăiate ale împăraților Manuel I, Isaac II și Alexius III, până la începutul epocii de diversitate monetară pe teritoriul Dobrogei (sec. XIII) când, pe lângă moneda bizantină (hyperperul), apar emisiunile monetare ale unor puteri diverse (coloniile genoveze, Hoarda de Aur, hani locali de la Isaccea, principatele române, Țara Românească și Moldova, țările de Târnovo și Vidin); de la primele apariții, sporadice în circulație pe teritoriul Dobrogei, a monedei otomane (piese de la Mehmed II și Bayazid II), prin epoca supremației asprului din secolul al XVI-lea și până la diversificarea monetară din secolele următoare (atât datorită speciilor monetare noi otomane, de valoare mare sau doar monedă mărunță, cât și prin răspândirea monedelor altor state ca de exemplu leul Provinciilor Unite sau stüverii Imperiului Romano-German, sau realii spanioli, sau monedele raguzane și austro-germane din secolul războaielor austro-turce). *Repertoriul tezaurilor monetare din Dobrogea* este un binevenit instrument de informare precisă și rapidă; totodată un valoros complement la izvoarele istorice, arhivistice sau literare, ale istoriei milenare a provinciei danubiano-pontice.

Anca Popescu

Mihai Maxim, *O istorie a relațiilor româno-otomane, cu documente noi din arhivele turcești*, vol. I, *Perioada clasică (1400-1600)*, Edit. Istros, Brăila, 2012, 608 p.

Cu experiența acumulată în lungul câtorva decenii de studiere a izvoarelor otomane, profesorul Mihai Maxim meditează din nou asupra problemelor ridicate de istoria relațiilor româno-otomane. Așa se face că domnia sa își revizuieste și nuanțează o serie de puncte de vedere formulate în trecut. Ceea ce este întru totul meritoriu.

Una dintre aceste revizuii scoate la lumină ideea că trecerea de la o etapă la alta a statutului juridic al țărilor române față de Înalta Poartă s-a făcut mai lin decât a crezut odinioară autorul. Oricum, de o autentică dependență a țărilor române față de superputerea de la miazăzi nu se poate vorbi decât după intervalul 1538-1541. Iar către 1580 „începe o nouă etapă în raporturile comerciale dintre țările române și Înalta Poartă”. De

acum încolo aceste relații au un caracter tot mai pronunțat dezavantajos pentru țările române. Pe lângă devalorizarea asprului otoman, proviziile achiziționate aici pentru campaniile din Iran – scăzute, împreună cu transportul, din haraciul țării – sunt sub prețul pieței locale (p. 119).

Mi se pare demnă de reținut concluzia autorului cu privire la rolul și însemnătatea zaherelei din Moldova și Țara Românească pentru aprovizionarea Istanbulului. Acestea „au crescut îndeosebi în anii 70 ai veacului al XVI-lea, când înfrângerea de la Lepanto a dus la întetirea atacurilor corsarilor creștini în Mediterana răsăriteană – iar răscoalele *celâlî*-ilor („rebelilor”) din Anatolia (la cumpăna secolelor XVI-XVII) și mai ales lungile războaie cu Iranul (1579-1639) au absorbit articolele anatoliene sau au îngreunat aprovizionarea cu produse egiptene pe drumul Cairo-Istanbul” (p. 115-116). Pe de altă parte, amploarea extraordinară a comerțului de contrabandă din Mediterana, în special pe corăbii raguzane și venețiene, a constituit iarăși un factor care a accentuat substanțial însemnătatea aprovizionării din țările române pentru capitala otomană.

Un număr de 18 documente din arhivele turcești, toate din secolul al XVI-lea, editate în anexele volumului și însoțite de atente comentarii, se adaugă altor asemenea acte tipărite în lungul anilor de către profesorul Mihai Maxim. Dintre cele de acum aș releva în primul rând actul care înregistrează trecerea prin schela Vidin, în 21 iulie 1594, a haraciului voievodului Țării Românești, adică Mihai Viteazul, către frontul din Ungaria, la marele serdar Sinan Pașa.

Ștefan Andreescu

Leslie Brubaker, *Inventing Byzantine Iconoclasm*, Edit. Bristol Classical Press, Londra, 2012, 134 p.

Leslie Brubaker, profesoară specializată în istoria artei bizantine în cadrul Universității Birmingham, ne invită în lumea iconoclasmului în noua ei carte, *Inventing Byzantine Iconoclasm – Inventând iconoclasmul bizantin*. După ce a publicat în 2011 monumentală lucrare *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680-850: A History*, Brubaker revine cu noi observații privind perioada ei favorită de studiu: iconoclasmul în Imperiul Bizantin. Cartea cea nouă oferă cititorului o perspectivă panoramică asupra perioadei marcate de interdicția icoanelor, o perspectivă ce

completează perfect volumul publicat în 2011 prin faptul că readuce împărații iconoclaști în rândul împăraților drepecți, scoțându-i din sfera conducătorilor asupritori.

Leslie Brubaker argumentează, încă din primele pagini ale cărții, că manualele de istorie și site-urile de internet vorbesc despre iconoclasm în termeni profund greșii. Acestea indică faptul că iconoclasmul ar fi fost inițiat de Leon al III-lea în anul 726 sau 730; că aceasta ar fi fost o perioadă de masivă distrugere a imaginilor religioase de pe teritoriul bizantin; că ar fi avut un impact decisiv, dezorganizând societatea bizantină; că ar fi fost o perioadă de stagnare artistică; și că cei mai puternici oponenți ai iconoclasmului ar fi fost călugării și femeile. Toate aceste ipoteze sunt incorecte, iar autoarea își subliniază încă din introducere scopul de a corecta aceste erori istorice.

Autoarea le oferă cititorilor o introducere simplă și concisă, ușor de înțeles pentru orice necunoscător al istoriei și culturii Bizanțului sau a iconoclasmului. Face o categorizare a principalilor termeni pe care îi va utiliza, cu accent pe faptul că în locul clasicului „iconoclasm”, va utiliza termenul mai propriu și corect din punct de vedere istoric, și anume acela de „iconomahie”. Se întrevade deja caracterul logic structurat al cărții și informațiilor pe care le cuprinde, autoarea optând pentru o abordare cronologică, pornind de la bazele a ceea ce semnifică dezbaterea iconoclastă până la ceea ce numim „Triumful Ortodoxiei”. Mai mult, pentru a oferi un cadru complet pentru iconoclasm sau iconomahie, autoarea prezintă un istoric al venerării imaginilor pe teritoriul bizantin, începând de la icoanele *acheiropoietoi* până la icoanele de sfârșit de secol șapte, când acestea își schimbă rolul și intră în viața creștină ca și imagini legitime pentru venerare. Autoarea indică expansiunea persană, iar apoi cea arabă, ca și catalizator pentru venerarea imaginilor: frica resimțită de bizantini în fața pericolului cuceririi a dat libertate adorării imaginilor. Acestea au primit astfel un aport semnificativ de putere.

Profesoara Brubaker începe incursiunea în istoria luptei imaginilor cu faimoasele scrisori ale Patriarhului Germanos către episcopii Constantin de Nacolia și Toma din Claudiopolis în care Patriarhul condamnă destinării scrisorilor pentru nevenerarea icoanelor și îndepartarea acestora din biserici. Trecând apoi în cel de-al doilea capitol, Leslie Brubaker expune teoria conform căreia iconoclasmul nu e ceea ce prezintă marea majoritate a manualelor istorice. Ea deschide subiectul cu prezentarea perspectivei anti-iconofile a împăratului Leon al III-lea, creditat cu inițierea mișcării iconoclaste. Prin demontarea celor trei izvoare istorice care par să indice

implicarea împăratului Leon în nașterea iconoclasmului (*Liber Pontificalis*; *Viața Sfântului Ștefan Noul Mucenic* scrisă de Ștefan Diaconul de la Hagia Sophia; și *Cronica lui Teofan*), autoarea demonstrează că nu există nici o bază scrisă pe care să se întemeieze ideea că acesta s-ar fi opus reprezentării vizuale a sfinților. Din contră, ea dovedește că există relatări, încă din timpul vieții lui Leon, conform cărora acesta credea în înzestrarea lăcașurilor de cult cu icoane, cum e scrisoarea Patriarhului Germanos care îl prezintă pe împărat ca pe un adevărat pasionat al imaginilor.

Reinstalarea imaginii pozitive a împăraților iconoclaști continuă în cel de-al treilea capitol, unde Leslie Brubaker sugerează faptul că împăratul Constantin al V-lea, fiul lui Leon, a fost, de fapt, promotorul politic al iconoclasmului. Ea prezintă *Peuseis*-ul înaintat de împărat sinodului iconoclast de la Hiereia din 754 care conține cele două idei marcante privind interdicția imaginilor: 1. natura divină și umană a lui Hristos nu pot fi separate, icoanele trebuind înlăturate deoarece acestea nu pot reprezenta doar natura umană a Fiului lui Dumnezeu; și 2. Pâinea și vinul Euharistiei sunt singurele care îl pot reprezenta pe Hristos în realitate. Brubaker susține că, prin interdicția reprezentării sfinților și a icoanelor, Biserica dorea, în fapt, controlarea accesului oamenilor de rând la sacru – și deci, obținerea unei influențe mai puternice asupra maselor.

Brubaker dăruiește ideea conform căreia, în timpul lui Constantin al V-lea, o varietate de icoane și reprezentări vizuale ar fi fost distruse. Plecând de la prescripția sinodului iconoclast din 754 care interzicea distrugerea icoanelor și recomanda doar îndepărtarea lor din biserici și mănăstiri fără a le aduce stricăciuni, autoarea prezintă o serie de izvoare scrise care indică distrugerea deliberată a imaginilor în timpul lui Constantin și le demonstrează pe toate ca fiind falsuri. Ea argumentează pe surse faptul că majoritatea reprezentărilor religioase din vremea lui Constantin al V-lea au supraviețuit fără a suferi modificări – astfel, textele care datează după domnia lui Constantin, și care îl portretizează pe acesta ca fiind un distrugător de imagini sunt mult exagerate, uneori fiind simple născociri.

În același capitol, autoarea indică un alt punct semnificativ pentru înțelegerea corectă a iconoclasmului: Constantin al V-lea, deși recunoscut pentru distrugere culturală și artistică, ar trebui amintit, de fapt, drept unul dintre acei împărați ai căror domnie a fost marcată de inovații culturale și tehnologice. Brubaker subliniază faptul că Împăratul Constantin a întreținut un vast program de construcție în Constantinopol, un program de

puternică modernizare urbană. Mai mult, autoarea dovedește că împăratul a sprijinit și viața monastică, sursele precizând că în timpul domniei lui, un număr semnificativ de mănăstiri au fost construite. Într-un mod original, autoarea concluzionează spunând că dacă nu ar fi fost denigrat datorită umbrei iconoclaste sub care se află, împăratul Constantin al V-lea, grație inovațiilor sale de remodelare urbană, ar fi fost astăzi amintit alături de împăratul Vasile I, restauratorul Constantinopolului în secolul al IX-lea.

Mai mult, Brubaker demască *Viața Sfântului Ștefan Noul Mucenic* scrisă de Ștefan Diaconul de la Hagia Sophia ca fiind un text propagandistic menit să susțină puterea monastică. Autoarea arată că exemplificările privind persecuțiile călugărilor iconofili de către Constantin nu pot fi demonstrate. Ea semnalează faptul că sigura execuție comandată de împărat a fost cea a călugărului Andreas (sau Petru, în unele texte), execuție care și-a avut originea într-o trădare, și nicidecum într-o pornire iconoclastă.

Autoarea încearcă deci să reevalueze imaginea precară a împăratului Constantin al V-lea și a secolului al VIII-lea bizantin, marcat istoriografic doar de disputa iconoclastă. Ea sprijină ideea conform căreia împăratul a căzut victimă cronicarilor bizantini de după reinstaurarea legitimității icoanelor în 843, cronicari care l-au prezentat într-o lumină negativă, cea a unui împărat care a adus mai multă pagubă decât prosperitate imperiului, această imagine fiind acceptată și promovată în continuare de majoritatea istoricilor moderni. Autoarea crede că împăratul trebuie văzut, mulțumită realizărilor sale, ca și un „Nou Constantin”, așa cum a fost numit, de fapt, și în cadrul sinodului din 754.

Capitolul cu numărul patru expune perioada de pace din perioada iconoclastă, așa-numitul „interimat iconofil”. Leslie Brubaker prezintă cel de-al doilea Conciliu Ecumenic de la Niceea din 787 și restaurarea legitimității icoanelor prin împărăteasa Irina și fiul ei Constantin al VI-lea. În acest cadru, autoarea compară arta imperială din perioada lui Constantin al V-lea și perioada Irinei, ajungând la concluzia că tiparul artistic nu se schimbă de la o perioadă la alta, deci, în termeni de patronaj artistic, Conciliul de la 787 a avut un impact minimal.

Autoarea prezintă mai apoi întreaga perioadă de întrerupere a iconoclasmului, explorând ecuațiile politice și culturale din timpul împărătesei Irina și a fiului său, a lui Nicefor I și a lui Mihail I Rangabe, încheind cu Leon al V-lea Armeanul, care a reinstaurat interdicția icoanelor.

Iconoclaștii se întorc în capitolul șase. Brubaker pune învierea iconoclasmului pe seama insuccesului militar al lui Leon al V-lea, care, reinstaurând ilegalitatea icoanelor, spera să primească din nou puterea divină pentru a-și duce campaniile militare cu succes până la final. Descriindu-i pe împărații Leon al V-lea, Mihail al II-lea și Teofil I, autoarea demonstrează din nou că inovația și arta nu au stagnat în timpul iconoclasmului. Leon al V-lea e prezentat reorganizând două spații critice pentru oricare împărat bizantin: Hagia Sophia și Marele Palat. În primul rând, el reconfigurează spațiul de tranzit imperial în Hagia Sophia și instaurează un nou ceremonial de intrare a împăratului în Sfânta Sofia. În al doilea rând, el adaugă o serie de noi construcții îmbrățișate de lux la Marele Palat. Motivul e unul clasic: dorința de impresionare a celor care vizitau Palatul și dorința de înfățișare a gloriei împăratului care a făcut posibile asemenea reconstrucții. Îl avem deci, pe Leon, ca inovator al spațiilor ceremoniale publice și nicidecum ca pe un împărat datorită căruia cultura a luat o pauză de la fireasca sa dezvoltare.

La fel cum se întâmpla în prima perioadă iconoclastă, viața monastică a continuat să prospere, deși majoritatea călugărilor erau iconofili. Observăm astfel, prin cuvintele autoarei, cum o serie de mănăstiri au fost fondate fără piedici din partea puterii centrale, mănăstiri construite și dedicate nu doar de bărbați, ci și de câteva femei.

Se observă deci că și valul celui de-al doilea iconoclastm a reprezentat o perioadă prosperă. Mai mult, autoarea pune accent pe faptul că a doua perioadă nu a avut baze ideologice, împărații care au aderat la iconoclastm fiind atrași de ideea asocierii lor cu domniile puternice și încununate cu succes ale dinastiei Isauriene, și în mod special cu domnia lui Constantin al V-lea.

Penultimul capitol descrie acțiunea împărătesei regente Teodora, care a reinstalat definitiv cultul icoanelor în anul 843. Apoi, pornind de la „Triumful Ortodoxiei”, autoarea explică succint ceea ce înseamnă ideea de reprezentare a icoanei. Ea subliniază, în continuare, faptul că teologia icoanelor a fost un important element al istoriei intelectuale și ecleziastice a Imperiului Bizantin în secolele al VIII-lea și al IX-lea, dar, cu toate acestea, nu a avut un impact direct asupra istoriei sociale a Bizanțului și nici asupra istoriei culturale a acestuia.

Penultimul, și în mod special, ultimul capitol demonstrează că adepții iconoclasmului nu numai că nu au izbutit să își susțină în timp ipotezele, dar au reușit chiar opusul: iconoclastmul a rezultat într-o mai bună și mai precisă definiție a cultului icoanelor. În final, argumentând că

iconoclasmul nu a avut impact în viața de zi cu zi a bizantinilor, Leslie Brubaker se întreabă în final de ce istoriografia modernă a ales să prezinte iconoclasmul ca și o perioadă de intensă și amară revoltă, ghidată de împărați dogmatici dominați de ideea de distrugere a imaginilor. Răspunsul, spune autoarea, stă în cronistica secolelor al IX-lea și al X-lea, când perioada iconoclastă a fost, de fapt, inventată. Iar motivul este următorul: dinastia succesoare celei Isauriene a fost cea Macedoniană, care, dorind să își construiască o poziție privilegiată în istoria Bizanțului, a încercat să neutralizeze faptele celor mai semnificativi împărați Isaurieni pentru a putea primi ei înșiși laurii realizărilor acestei dinastii. Iar împărații cu cele mai rezonante realizări sunt nimeni alții decât astăzi marii iconoclaști, Constantin al V-lea și tatăl său, Leon al III-lea...

Cartea lui Leslie Brubaker e nu numai un volum care introduce teorii noi și demne de interes pentru istoricii de profesie, ci și o carte deschisă publicului larg. Aceasta nu se adresează în mod obligatoriu istoricilor sau specialiștilor în domeniu. Poate fi ușor citită și de un necunoscător sau un începător într-ale tainelor istoriei: cartea evită termeni greoi care sunt deseori asociați cu iconoclasmul sau, când autoarea nu poate ocoli limbajul specific, ea are grijă să explice termenii utilizați astfel încât lectura devine una plăcută pentru orice tip de public. Leslie Brubaker reușește să se le vorbească atât colegilor de breaslă, cât și publicului larg, printr-o carte care merită să stea în biblioteca oricărui iubitor de artă sau de istorie bizantină.

Teodora Artimon

Ayşe Kayapınar, *Le sancak ottoman de Vidin du XVe à la fin du XVIe siècle*, Isis, Istanbul, 2011, 538 p.

Teza susținută în anul 2004 de cunoscuta osmanistă din Turcia, Ayşe Kayapınar, sub titlul *Le sancak de Vidin du XVe à la fin du XVIe siècle* (la Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, sub conducerea Profesorului Gilles Veinstein), a văzut lumina tiparului anul trecut în seria *Les Cahiers du Bosphore*, LXII a Editurii Isis. Este vorba de un volum masiv, structurat în 5 capitole (*Aperçu géographique et historique, Documentation, Structure administrative du sancak de Vidin, Structure de la population d'après le statut fiscal, Fiscalité et affermage*), cu anexe consistente (peste 30 de tabele, liste și hărți). Această monografie

urmărește, și reușește cu *brio*, să acopere istoria unei provincii otomane pentru un secol și jumătate, despuind un număr impresionant de documente otomane, în primul rând registrele de recensământ; după cum spune însăși autoarea este o contribuție la istoria Balcanilor și în mod special a Bulgariei în perioada stăpânirii otomane (p. 19).

Cercetătoarea se înscrie într-o galerie prestigioasă de specialiști care au abordat aspecte diferite, juridice, comerciale, sociale etc., ale provinciei otomane Vidin: începând cu studiul lui N. Beldiceanu despre vlahii din regiunea Timok-Morava (1956) și până la exegeza legilor sultanului Murad III (*kanun*) pentru *sancak*-ul Vidin întreprinsă de Gilles Veinstein, Mihnea Berindei, Marielle Kalus-Martin (1976), trecând prin diferite studii punctuale sau diferite ediții de *kanun*-uri otomane și fragmente de registre referitoare la regiunea Vidinului, datorate Bistrei Țvetkova, Dușankăi Bojanič-Lukač, Verei Mutafcieva, lui N. Todorov și Boris Nedkov, N. Popov și A. Trayanov, și, mai recent, lui M. Lačev, A. Velkov sau Rosiței Gradeva.

Marea majoritate a documentației pe care se sprijină cartea provine din arhivele din Turcia: Arhivele Preșidenției Consiliului de Miniștri (*Başbakanlık*), Arhivele de la Palatul Topkapı și ale Bibliotecii Municipale, toate din Istanbul, Arhivele Cadastrului (*Tapu ve Kadastro*) de la Ankara dar și din fondurile de documente otomane din Bulgaria (ale Bibliotecii Naționale “Kiril și Metodiu” din Sofia). Nu numai coduri de legi (*kanunname*) dar și numeroase registre de recensământ (*tahrir defterleri*), începând cu cel mai timpuriu cunoscut, din 1454-1455, registre de atribuire de timar (*timar tevcih defterleri*) sau registre de arendă (*mukataa defterleri*); în total 46 de registre, editate și inedite, fără a mai socoti volumele de „condici ale afacerilor importante” (*mühimme defterleri*), sunt puse la contribuție pentru elucidarea multor probleme istorice sau administrative ale acestei provincii otomane.

Dintru început autoarea vine cu contribuții esențiale redatând, cu o exemplară acribie, o serie de registre publicate de diferiți autori sau reconstituind câteva registre prin atribuirea unor fragmente considerate înainte vreme ca disparate, sau, incluse aleator în alte unități arhivistice aflate în fonduri diferite, unele, din țări diferite (p. 91-103). Totodată este restituită lectura corectă în cazul unor toponime a căror scriere în stilul *siyakat* (care utilizează cu maximă parcimonie diacriticele) pretează la multe confuzii și neclarități (p. 105-112).

Registrele otomane de recensământ sunt, aparent, imaginea de o fidelitate ideală a situației unei provincii, din punct de vedere demografic,

toponimic, economic, ș.a. Dar este de fapt o iluzie pe care autoarea o demontează cu meticulozitate: registrele sunt doar răspunsul la diferite nevoi de ordin fiscal și conținutul lor reprezintă numai o selecție de date și subiecți care să satisfacă scopul în care au fost întocmite. Avem de-a face așadar cu recensăminte ale contribuabililor (reprezențați prin șeful familiei sau prin celibatarii adulți) și nu cu recensăminte generale ale populației (p. 218).

Istoriei generale a regiunii de care se ocupă autoarea îi este dedicat un întreg capitol aparte, începând cu antichitatea timpurie și până la cucerirea otomană (Cap. II, p. 31-75). Tabloul este recompus cu atenție, permanențele istorice definitorii ale viitorului *sancak* otoman al Vidinului sunt judicios sintetizate, urmând un număr de studii și opusuri istorice consacrate, nu neapărat însă ultimile noutăți în domeniu, și, cu atât mai puțin intrând în discutarea ipotezelor sau a controverselor. Istoriografia punctuală consultată pentru perioada medievală se oprește la cea bulgară, sârbă și turcă, iar referința de fond pentru istoriile generale ale statului otoman (cu excepția lui Colin Imber) este numai *L'Histoire de l'Empire ottoman* a lui J. von Hammer.

Odată cu Cap. III (p. 119-216) intrăm în substanța subiectului: organizarea *sancak*-ului Vidin. Demersul definitoriu al autoarei pe tot parcursul acestei investigații este definirea riguroasă a conceptelor apoi aplicarea lor realității documentare care face obiectul cercetării. După clădirea unui solid fundament teoretic (sistemul structurilor administrative, militare și judiciare ale Imperiului Otoman, cu ambiguitățile practice de-a lungul primelor veacuri în cazul unităților administrative *vilâyet*, *kaza* și *nahiye*), autoarea procedează la o serioasă defrișare a înregistrărilor toponimice. Rezultă două transpuneri cartografice ale subdiviziunilor *sancak*-ului Vidin (p. 130-131), una pentru secolul al XV-lea și cealaltă pentru secolul al XVI-lea, plus o serie de tabele toponomastice utilizate în diferite secțiuni ale cărții, ceea ce-i permite să conchidă asupra unor probleme foarte importante: întinderea teritorială a *sancak*-ului Vidin este esențial aceeași, în secolul al XV-lea ca și în cel următor, structurarea internă apare treptat (de exemplu, teritoriul *nahiye*-lei Feth-ül-Islâm, care apare ca structură administrativă abia în secolul al XVI-lea, era inclus deja în secolul al XV-lea în limitele *sancak*-ului Vidin, p. 127). Concluzia autoarei este vitală pentru a înțelege cum a rezultat această provincie otomană, anume prin cucerirea dintru început a întregului teritoriu – țaratul de Vidin (cu excepția cetății mărginașe Orșova, care, în secolul al XV-lea era încă sub control ungar, sau a câtorva sate). Subunitățile administrative

ale *sancak*-ului diferă de la un secol la celălalt, semn că în secolul al XV-lea structurarea administrativă era în faza tatonărilor (4 *nahiye*-le în a doua jumătate a secolului al XV-lea și apoi 11 spre sfârșitul secolului, față de 11 subdiviziuni la sfârșitul secolului al XVI-lea) și diferită tipologic de ce va fi în secolul al XVI-lea, mai ales datorită măsurilor de standardizare administrativă întreprinse de Süleyman Legiutorul (*Kanunî*). De importanță metodologică mare, de asemenea, este constatarea autoarei că în secolul al XV-lea se observă un „flou administrativ”: pe lângă *nahiye*-lele cert constituite erau și teritorii depinzând de unele localități din *nahiye*-lele existente dar care nu erau desemnate ca *nahiye*, ci ca *vilâyet*, adică „ținut” în sens vag administrativ (p. 126).

Ceea ce a făcut specificul administrativ al *sancak*-ului Silistra a fost situația sa de „regiune de graniță”, organizată în sistemul *serhat*, adică o organizare prioritar militară: orașele sunt fortificate, garnizoane militare, formate din musulmani, sunt numeric în creștere constantă (p. 136). Orașele otomane ale *sancak*-ului sunt în general mici și existau din perioada preotomană, cu excepția Feth-ül-Islâm-ului (p. 136). Fiecare din cele șase orașe-reședință de unități administrative (*nefs*), Vidin, centrul *sancak*-ului, Bana (actualmente Soko Bana), Isferlik (Svrljig), Belgrad (Belgradcik), Fet-ül-Islam (Kladovo), Filurdin sau Florentin, sunt examinate separat în toate aspectele definiției: cartiere, comunitățile religioase și sociale, grupurile profesionale și militare privilegiate, beneficiarii veniturilor (p. 137-170). Autoarea constată predominanța musulmanilor în orașe și a nemusulmanilor la sate. Înmulțirea locuitorilor musulmani se datorează, cu o pondere pe care din păcate nu o putem determina, fie islamizării populației creștine (după ocurențele patronimelor Abdullah) fie colonizării cu elemente musulmane. În secolele XV și XVI existau numai câteva sate cu nume turcești (p. 176). Toponimia *sancak*-ului Vidin a rămas esențial slavă, iar populația e majoritar nemusulmană ca și populația *sancak*-urilor Semendriei (Smederevo), Sremului dar și Budei (p. 177). Satele exclusiv musulmane sunt în număr de trei (p. 178). Vidinul era singurul oraș multiethnic și pluriconfesional (p. 154). Musulmanii din orașul Vidin sunt rezultatul colonizării dar și al islamizării: 24,1% din totalul musulmanilor din Vidin, populație civilă, au ca nume al tatălui Abdullah (p. 149). Erau însă și *filurici*, valahi (p. 153). La Bana, 34,4% din contribuabili (în 1586) erau musulmani cu patronimicul Abdullah (p. 158). În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, Belgradcik (actual Belgradcik) era locuit numai de musulmani fără să știm însă cum s-a ajuns la aceasta (p. 165).

Explorarea atentă a registrelor aruncă în aer orice generalizare superficială sau schematizare: de exemplu calificativul *kasaba* (târg) nu e un termen intermediar dintr-un *cursus honorum* al așezărilor umane, între sat și oraș; un cartier musulman care, de obicei, își ia numele de la lăcașul de cult în jurul căruia se organiza, poate adopta ca nume și un toponim încetățenit, anterior cuceririi; evoluția numărului de cartiere ale unui oraș trebuie corelată cu cea a numărului gospodăriilor (deci al locuitorilor) căci altfel concluziile se viciază, de exemplu cazul diminuării numărului de cartiere în urma fuzionării unora dintre ele (p. 145). Pentru cartierele creștine (care purtau în majoritate nume de preoți, parohii bisericilor fără îndoială, dar și numele altor persoane, notabilitățile cartierului), mențiunile unor nume de sfinți indică hramul bisericii din acel cartier și constituie o informație prețioasă pentru datarea și localizarea acestor edificii (ex. biserica Sf. Marina din Vidin, singura biserică menționată de documentația otomană pentru secolele XV-XVI, p. 201); nume de cartiere, ca Podgrad în orașul Bana, dezvăluie orașul medieval balcanic cu citadela (*grad*) și așezarea de la poalele ei (*podgradie*) (p. 156).

Autoarea urmărește de-a lungul mai multor registre de natură diversă (nu numai de recensământ dar și de arendare și *mühimme*-le) și situația persoanelor, cartierelor, demnitarilor sau diferite fapte de viață cotidiană, ca de exemplu o picanterie: musulmanii dintr-un cartier al Vidinului se plâng că sunt deranjați de creștinii care beau și se certau la biserica aflată în apropierea geamiei lor (p. 147).

Satele din *sancak*-ul Vidin sunt 461 după registrul din 1454/55. Numărul lor crește până la dublare în secolul următor. Creștere naturală sau colonizare? Răspunsul autoarei este că pe lângă aceste două cauze, mai trebuie avută în vedere abolirea statutului privilegiat al *filurici*-ilor, în secolul al XVI-lea, ceea ce a făcut ca satele acestora să intre în registrele „generale” (p. 172). Această observație i-a permis autoarei să se ralieze și să întărească opinia lui N. Beldiceanu despre prezența valahilor în regiune Timok-Morava înainte de cucerirea otomană, contrar tezei susținută de Dușanka Bojanič despre o colonizare vlahă de la mijlocul secolului al XV-lea, urmată, în secolul al XVI-lea, de obținerea statutului privilegiat de *filurici* (p. 193). Circumscripțiile de la apus de Timok au cea mai mare densitate de sate, în general creștine, câtune cu până la 20 de gospodării (p. 173). Autoarea se diferențiază și de opinia Țvetanei Georgieva care sugerează existența aici a unei populații slave nomade, aducând în discuție pe bună dreptate populația vlahă care locuia din secolul al XV-lea

în această regiune și care a fost pusă în evidență și de studiile lui Nicoară Beldiceanu (p. 175).

O prezentare la fel de profund analitică este făcută și „instituțiilor religioase”, atât musulmane (geamii, *mescid*, *vakıf*) cât și creștine (p. 201). Pentru cele din urmă autoarea arată că sunt foarte puține date despre biserici, dar mult mai numeroase pentru mănăstiri. În secolul al XV-lea erau 15 mănăstiri iar în secolul următor numărul lor ajunge la 81. Această constatare nuanțează ideea că otomanii nu permiteau construirea de lăcașuri de cult creștine (p. 206). Cele mai numeroase lăcașuri creștine se aflau în *nahiyelele* Krivina, Vidin și Cerna Reka.

Sistemul *timar* este înfățișat în toate articulațiile sale grație mai ales registrelor de atribuire de timar și a registrelor de recensământ abreviate (*icmal*). Spre mijlocul secolului al XVI-lea constată dispariția timarioților creștini (p. 211). Treptat multe timaruri sunt transformate în domenii imperiale care se vor diviza apoi în *mukata^ca*-le. Veniturile lor sunt destinate, cu titlul de *ocaklık*, și unor unități militare, dar și căpitanului (*kapudan*) flotei Dunării (p. 215). *Sancak*-beii Vidinului sunt cercetați pe cât de mult o permit aceste registre reușindu-se o listă destul de completă a succesiunii lor, atât în secolul al XV-lea (p. 273-4) cât și în secolul al XVI-lea (p. 278-9); de asemenea, autoarea întocmește lista localităților ale căror venituri erau încasate de *sancakbey*-ul de Vidin (p. 280-3). Cu aceeași minuție sunt denișați și ceilalți membri ai clasei privilegiate (*askerî*): militarii cetăților (*dizdar*-ii, *kethüda*-lele, *serbölük*-ii (p. 294), *mustahfizân*-ii), unii dintre aceștia cumulând și funcții civile sau religioase (p. 294-300); beșliii, azapii, *fârisân* (cavaleri cu soldă care păzeau frontiera în primele timpuri ale cuceririi otomane) (p. 304-5). Dintre timarioți civili și religioși: cadiii, *naib*-ii (cei care îi secondau pe cadii), imamii, *müezzin*-ii, *emini*, *muhtesib*-ii.

Registrele de recensământ îi permit autoarei o largă analiză a structurii populației după statutul fiscal (p. 217-252). Poziția strategică a *sancak*-ului a avut repercusiuni și asupra structurii fiscale a populației. Alături de raiaua rurală și urbană (principalul element productiv și impozabil) există numeroasele organizații militare locale (care au dat naștere unor sate cu statut special), *voynuk*-ii, *martolos*-ii, *filurici*-ii, *derbendci*-ii, recrutați în cea mai mare parte din populația creștină și care erau în același timp intermedieri între raiaua musulmană sau nemusulmană, citadină sau rurală, și autoritățile otomane.

Dintre meseriașii scutiți fiscal erau fierarii (*ahengerân*, *haddadân*), pietrarii (*taşçıyân*), constructorii (*yapıcıyan*, *bennâ*), dulgherii (*neccarân*);

în *sancak*-ul Vidin aceștia erau toți creștini. Statut fiscal privilegiat dar și autonomie legislativă aveau și fierarii saxoni: *Sâslar* (p. 265-268). Dintre satele privilegiate cu atribuții nemilitare, autoarea relevă răspândirea satelor de șoimari (*şahinciyân, çakırciyân, dogancıyân, bâzdâr*) și ulieri (*atmacacı*), instituții anteotomane, care se răspândesc prin otomani pe o suprafață și mai largă ca înainte, la fel ca și instituția *derbendci*-ilor. Numărul cel mai mare de șoimari este găsit în circumscripția Černa Reka unde se afla și un număr considerabil de *filorici* (p. 255-263).

Cap. V (p. 299-335) debrușează larg în stufoasele taxinomii fiscale ale raialei obișnuite, musulmană sau nu, rurală sau citadină. Taxele specifice musulmanilor: taxele pentru exploatarea lotului de pământ posedat (*resm-i çift, resm-i mücerred* (celibatari); taxele specifice nemusulmanilor: capitația (*ciziyeharac*), taxa pe rândurile de butuci de viță (*resm-i âveng-i engür*), taxa pe acrul de viță de vie (*resm-i dönüm-i bagat*); taxele ocazionale (*bad-ı hava*): taxa pentru căsătorie (*resm-i c'arus*) sau pentru amenzi și crime (*cürm-i cinayet*), amenzile percepute de *naib* (*resm-i niyabet*), amenda proprietarilor ale căror animale au făcut pagube în semănăturile altora (*adet-i deştani*), taxa de intrare în posesiunea pământului (*resm-i tapu-i zemin*), etc; taxele pe producția agricolă (dijmele, *salariyye*), pe creșterea animalelor, pe viticultură, pe mori, taxele comerciale, arenzile (*mukata'a*), toate acestea sunt numai câteva exemple din imensul material documentar filtrat de Ayşe Kayapınar, pe linia directoare ce caracterizează această cercetare: analitismul cât mai exhaustiv și acurat. S-ar fi putut alege, pentru claritate, și o altă sistematică a capitolului fiscal, după criteriile majore ale fiscalității otomane: taxele religioase (*rusum-u şer'iyeye*), taxele cutumiare (*rusum-u c'örfiyye*) și taxele ocazionale (*c'avâriz-ı divâniyye ve tekâlif-i c'örfiye*)³.

Din perspectiva modelului teoretic al celor trei cercuri ale provinciilor europene otomane în raport cu capitala (Gilles Veinstein), autoarea încadrează *sancak*-ul Vidin în „zona intermediară” (împreună cu teritoriile dintre Dunăre, Sava, Bulgaria de nord, Vardar, Bosnia-Herțegovina, Muntenegru, Serbia, Albania, Grecia, care au ca trăsături existența puțin numeroasă a elementelor musulmane, auto-administrație și larga conservarea a structurilor preotomane. Spre deosebire de Vidin, *sancak*-urile Nikopol și Silistra se situează, în această interpretare, în „zona interioară” (p. 220-221).

³ V. Nicoară Beldiceanu, *Le timar dans l'État ottoman (début XIVe - début XVIe siècle)*, Wiesbaden; Idem, *Recherche sur la ville ottomane. Étude et actes*, Paris, 1973.

Cartea lui Ayşe Kayapınar impresionează prin rigoare conceptuală, competența paleografică și masivitatea documentației. Este o lucrare asupra căreia revii: pentru a te informa, pentru a confrunța sisteme socio-economice din alte regiuni ale imperiului cu cele puse în evidență aici, pentru a reflecta argumentat asupra mecanismelor de integrare imperial-otomană a teritoriilor cucerite în Europa.

Anca Popescu

Gheorghe I. Cantacuzino, *Începuturile orașului Câmpulung și curtea domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung*, Edit. Academiei Române, București, 2011, 238 p.

La capătul unor investigații arheologice începute încă din 1975 – dar, din păcate, mereu întrerupte! – dl. Gh. I. Cantacuzino a resimțit nevoia să publice un bilanț al cercetărilor sale și ale colaboratorilor săi de la Câmpulung Muscel. Fiind vorba de una dintre primele reședințe domnești ale Țării Românești, nu mai este nevoie să subliniem interesul major al unui asemenea demers. În plus, dl. Cantacuzino a efectuat o foarte prudentă și echilibrată analiză a datelor arheologice, ceea ce conferă o mare credibilitate concluziilor sale. Atitudine cu atât mai necesară, cu cât istoria orașului Câmpulung poartă pecetea tradiției despre „descălecatul” lui Negru Vodă, fenomen îndelung discutat și controversat în istoriografia noastră.

În cadrul expunerii cu privire la structura urbanistică a Câmpulungului, atenția autorului se îndreaptă în chip firesc spre reședința voievodală, aflată odinioară pe locul și în apropierea actualei mănăstiri „Negru Vodă”. Domnia sa arată din capul locului că, potrivit rezultatelor săpăturilor arheologice, „**biserica** în care a fost înmormântat marele voievod și domn Nicolae Alexandru, înconjurată de un zid de împrejmuire, a fost ridicată către mijlocul secolului al XIV-lea”. Iar „spre est, cu un front principal orientat spre biserică, iar altul spre drumul de la marginea terasei râului [Târgului], se afla un mare edificiu cu ziduri groase de piatră, pardosit cu cărămidă, despre care se poate presupune că făcea parte din clădirile vechii reședințe voievodale”(p. 23). Construcțiile moderne ale Liceului „Dinicu Golescu”, înălțate în anii 1969-1970 și 1984 în partea de nord-est a ansamblului mănăstiresc, au împiedicat, însă, cercetarea mai extinsă a acestei clădiri impozante.

Trebuie adăugat că, în urma săpăturilor întreprinse în 1981, a mai fost identificată și o altă construcție ce pare a aparține tot ansamblului reședinței voievodale din veacul al XIV-lea. Dl. Cantacuzino observă, printre altele, că această clădire ruinată are o orientare diferită față de cea a clădirilor din cadrul mănăstirii din secolul al XVII-lea și „se apropie de cea a edificiului mare cu paviment de cărămidă de la circa 30 m est de biserică”. Ea are o lățime de aproape 11 m la exterior și 8,50 m la interior – lungimea rămâne necunoscută – și se afla la circa 75 m est de biserică, „aproape de marginea terasei înalte a Râului Târgului” (p. 56-57).

Revenind la biserică, cercetările arheologice au verificat pe deplin afirmația din hrisovul lui Matei Basarab din 10 aprilie 1647, potrivit căreia refacerea lăcașului din răstimpul 1635-1638 s-a făcut pe vechile temelii, „respectiv de la partea superioară a primei asize de blocuri de piatră”, fiind însă extins spre vest. Ulterior, în intervalul anilor 1828-1832, biserica a fost din nou refăcută, dar „refolosindu-se blocuri de piatră fățuită din parament și păstrându-se o parte, în general două asize, din zidurile exterioare ale edificiului din secolul al XIV-lea” (p. 49).

Edificiul din vremea lui Basarab și a lui Nicolae Alexandru era înconjurat, cum am amintit mai sus, de un zid. Acesta a fost demolat în secolul al XV-lea, „probabil înainte de sfârșitul primei jumătăți a acestuia”. Faptul s-a întâmplat când reședința domnească a încetat să mai fie utilizată de către domnii în funcție. De acum încolo biserica din Câmpulung devine biserică orășenească, până la transformarea ei în biserică mănăstirească, sub Matei vodă Basarab (p. 61).

Dl. Cantacuzino trece în revistă opiniile formulate în lungul timpului cu privire la planul primei biserici, înclinând către reconstituirea mai recentă, propusă de către arhitectul Cristian Moiescu – o „sinteză a principiilor constructive occidentale și de tradiție bizantină” –, însă și cu o rețineră care trebuie salutăată: „Opiniile emise asupra aspectului vechii biserici domnești de la Câmpulung trebuie să țină seama de necesitatea interpretării prudente a rezultatelor săpăturilor din 1924, cu rezerve în ceea ce privește măsura și modul în care, în interior, zidăriile bisericii din sec. XVII se ridică deasupra celor din sec. XIV; în lipsa unei verificări arheologice sigure, aceste opinii rămân numai ipoteze” (p. 49-50, n. 214). Noua pardoseală din biserică, din anul 2010, fixată deasupra unui strat gros de beton, face improbabilă reluarea în viitorul apropiat a cercetărilor din acest spațiu.

Așa-numita „casă egumenească”, din colțul de sud-vest al incintei mănăstirii lui Matei Basarab, are o pivniță despre care s-a presupus că ar

data din secolul al XIV-lea. Însă, dl. Cantacuzino aduce argumente convingătoare pentru concluzia că „pivnița a fost construită în cursul primei jumătăți a sec. al XVII-lea”, probabil odată cu refacerea bisericii, prin 1636-1638. Ulterior, dar tot în vremea lui Matei Basarab, a fost înălțată și partea superioară a casei, pe o suprafață ceva mai mare decât a pivniței (p. 67). În același moment (anii 1646-1648) a fost construit și impozantul turn clopotniță de pe latura de vest, împreună cu zidul de incintă al mănăstirii (p. 68-69).

Un catalog al mormintelor din necropola din jurul bisericii și al obiectelor descoperite în ele, un altul al materialelor arheologice ieșite la iveală în diferitele etape ale cercetărilor, laolaltă cu bogate ilustrații și planșe cu caracter tehnic, întregesc acest prețios volum, care de acum încolo este indispensabil pentru oricine investighează epoca de început a Țării Românești.

Ștefan Andreescu

Mănăstirea Bizere, I, ediția a II-a, revizuită și adăugită. Editori: Adrian Andrei Russu și Ileana Burnichioiu, Edit. Mega, Cluj-Napoca, 2011, 136 p. + 49 pl.

Mănăstirea Bizere, azi dispărută, era așezată pe o insulă a Mureșului, între Arad și Lipova. Volumul de față este un prim rezultat a zece campanii de cercetări arheologice, din anul 1981 și din răstimpul 2001-2009.

Cea dintâi mențiune documentară care atestă existența acestui așezământ este din anul 1183. Bineînțeles, însă, el funcționa dinainte, iar ulterior, în anul 1423, se va preciza că aparținea ordinului benedictin, în dioceza Cenadului. În anul 1981, când s-a săpat aici pentru prima oară, arheologul Mircea Rusu a descoperit „o monedă arpadiană, probabil de la Bela II (1131-1141), foarte bine conservată” (p. 130). Locul respectiv figurează în documentele regale ungare și în cele papale din intervalul 1183-1237 în forma *Bisra* sau *Bistria*, iar mai târziu, în 1323 sau 1423, sub forma *Byzere* sau *Bizere*. Biserica principală a abației – care va fi prezentată și analizată într-un volum viitor – era o bazilică trinavată, în cadrul căreia au fost scoase la iveală două suprafețe de mozaic pavimentar policrom de excepțional interes. În urma săpăturilor s-a format și un extrem de bogat lapidariu, „cu sute de piese, ce ne oferă cel mai bogat

fond de sculptură romanică descoperit până acum pe teritoriul României” (p. 8). Și el va fi examinat în chip separat, într-o publicație ulterioară.

Adrian Andrei Rusu respinge hotărât ipoteza formulată de Suzana Moré Heitel a unei mănăstiri la origine de rit răsăritean. După părerea sa, este exclusă „vreo translație de la o primă mănăstire de rit grec la una de rit apusean, pe același loc investigat până acum de noi” (p. 19).

Sursele scrise ale abației „concentrează semnele prosperității în secolul al XII-lea și în primele decenii ale veacului următor”. Atunci călugării „și-au ridicat un adevărat complex, cu două biserici, refectoriu și claustru, palat abațial, ateliere, depozite și alte dependințe” (p. 23, 25 și pl. 19, 26). Așezământul de la Bizere pare a-și fi încheiat existența puțin după anul 1526.

Un capitol special din acest prim tom este închinat ampretei de barcă găsite la Bizere. Aceasta, deocamdată, este „singura dovadă materială sigură a prezenței ambarcațiunilor pe cursul Mureșului în Evul Mediu (secolul al XII-lea)” (p. 85).

În anexele de la sfârșitul volumului de față a fost introdus și jurnalul de șantier, inedit, al campaniei de săpături din 1981, întocmit de Mircea Rusu (p. 129-131).

Nu pot decât să urez ca următoarele volume ale acestei monografii arheologice să apară cât mai curând și în aceleași condiții grafice de excepție.

Ștefan Andreescu

Mariana Lazăr, „*Spre folosul acestei Sfinte Case*”. *Constituirea și evoluția domeniului mănăstirii Cotroceni (secolele XVII-XIX)*, Edit. Istros, Brăila, 2012, 420 p.

Înainte de a fi palat, Cotroceni a avut o lungă și importantă istorie mai puțin cunoscută astăzi. Despre această istorie vorbește Mariana Lazăr în cartea ei „*Spre folosul acestei Sfinte Case*”. *Constituirea și evoluția domeniului mănăstirii Cotroceni (secolele XVII-XIX)*, carte apărută la Editura Istros, Brăila, 2012. Istoric și cercetător la Muzeul Național Cotroceni, Mariana Lazăr folosește ca sursă principală de documentare arhivele strânse de-a lungul anilor în fondurile mănăstirii: catagrafii și inventare, acte de donație și documente de întărire, documente

iconografice etc. Ctitorirea mănăstirii Cotroceni de către domnul Șerban Cantacuzino (1678-1688) se înscrie, după cum precizează autoarea, în primul capitol, în „cadrul mental al epocii”, o epocă dominată de războaie, epidemii și multe, multe incertitudini. Ridicarea unei biserici sau a unei mănăstire este un gest firesc pentru oamenii timpului trecut, nu numai pentru captarea bunăvoinței divine, ci și în mărturisirea unei recunoștințe pentru un destin care ar fi putut fi altul fără protecția divină. Opera de ctitorire a mănăstirii de la Cotroceni se înscrie în această logică de definire a „raporturilor speciale cu Dumnezeu” într-un moment important pentru fiul de boier ajuns domn: „în prea multe și nespuse nevoi și primejdii în această nestătătoare lume și noi căzând ...nu ne-am fi mântuit, nici ne-am fi izbăvit de n-ar fi fost nouă dumnezeiasca providenție, ajutor”. Or, vodă Cantacuzino avea de ce să-i mulțumească lui Dumnezeu, dacă cunoaștem povestea tinereților sale destul de „încercate”. Construcția a început chiar din primul an de domnie pe moșia Cotroceni, sat care îi aparținea (jumătate de sat) încă de pe vremea boieriei. „Fără să precupețească nici o cheltuială”, cum scrie Anton Maria Del Chiaro, secretarul lui Constantin vodă Brâncoveanu, Șerban vodă va supraveghea personal ridicarea „sophtuosului” (termenul îi aparține tot lui Del Chiaro) așezământ monastic, terminat destul de repede, în numai trei ani (1681). Mărturiile epocii vorbesc cu admirație despre bogăția și frumusețea acestei ctitorii. La 1702, englezul Edmund Chishul scrie: „Zugrăveala, poleiala și broderia ce o împodobesc sunt nespuse de bogate și picturile sunt atât de numeroase încât acoperă orice parte a bisericii, atât pe dinăuntru, cât și pe partea dinafară a intrării” (přidvorul).

Ca orice ctitorie domnească, mănăstirea Cotroceni este înzestrată de ctitor cu importante danii astfel încât să-i asigure supraviețuirea peste veacuri (capitolul al II-lea). Mariana Lazăr vorbește despre un „act de donație de excepție” menit să impresioneze, și care va fi însoțit, mai apoi, de o politică de achiziții destul de „orientată” spre moșiile din apropierea mănăstirii. Până la sfârșitul domniei (și implicit al vieții), vodă Cantacuzino a donat mănăstirii Cotroceni 26 de proprietăți: sate, moșii, vii, mori sau vaduri de moară, la care se adaugă prăvălii, pivnițe, hanuri (celebru fiind Hanul lui Șerban vodă); tot vodă confirmă sau obține (de la diferiții patriarhi ai Orientului) o serie de privilegii întărind autoritatea egumenului păstor.

Cartea Marianeii Lazăr este foarte importantă pentru că, după părerea mea, reconstituirea domeniului de la mănăstirea Cotroceni, pare mai degrabă un pretext pentru a reface, de fapt, maniera de funcționare a

unei mănăstiri de-a lungul a două secole. Intrând cu multă curiozitate și acribie în spiritul acelor vremuri, autoarea ne oferă informații esențiale și utile pentru scrierea istorie sociale a acelei epoci. De pildă, practica împrumutului cu dobândă, atât de blamat de către Biserica Catolică, este cât se poate de firească pentru Biserica Ortodoxă. Mănăstirea Cotroceni folosește această metodă spre a-și spori veniturile, dovedindu-se uneori un foarte bun cămătar. Este de la sine înțeles că de calitățile administrative ale egumenilor depind buna „orânduială” și buna „chiverniseală” a unei mănăstiri. Capitolele trei și patru ne vorbesc cu foarte multă convingere și mai ales cu susținere documentară despre modalitățile de „sporire” a unei averi deja constituite. Sunt capitolele cele mai importante ale cărții pentru că ne oferă detalii esențiale în înțelegerea economiei vremii, cu explicarea diferitelor practici care astăzi au dispărut. Și, dacă vrem să știm mai multe, zăbovim asupra capitolului dedicat veniturilor și cheltuielilor, regăsite mai apoi și în anexele de documente. Aceste catagrafii, rețin, dincolo de nevoile vieții religioase, micile cheltuieli zilnice atât de necesare supraviețuirii. Se cumpăra fasole, ceapă, ulei, sare, măslina, miere, vin, dar și cafea, piper sau caracatiță, icre, pește, stafide, anason, năut, dulcețuri pentru hrana de zi cu zi. Dar aceste cheltuieli sporeau considerabil la sărbătoarea mănăstirii, când pomana hramului hrănea săracii de pe moșii. Se mai cumpărau apoi haine și încălțări pentru călugări și slugi, pentru numeroșii robi țigani, se reparau acoperișuri și grajduri, pereții și ușile, se investea în reconstruirea totală sau parțială a mănăstirii trecută prin cutremure, incendii sau războaie.

Ultimul capitol trece în revistă procesul de secularizare și de dezagregare a domeniului funciar deținut de mănăstirea Cotroceni. Prin Regulamentul Organic se va face un prim pas spre secularizare, impunându-se Bisericii să contribuie la proiectele sociale ale Statului. Dar, înainte de a participa la o astfel de operă, Biserica ar fi trebuit să-și lichideze datoriile sau să-și administreze mai bine patrimoniul. Mănăstirea Cotroceni se numără atât printre datornici, cât și printre cei vizați de proasta administrare, după cum reiese dintr-un raport al logofătului treburilor bisericești din 1837; aici se face referire la importantele venituri aduse de moșiile mănăstirești aflate în contradicție cu „proasta stare și derăpănare” în care se afla mănăstirea (p. 282). Dar mănăstirea pierde din puterea ei patrimonială treptat, treptat și pe măsură ce statul modern își trasează proiectele sociale sau educaționale. Nevoia ridicării unei Grădini Botanice taie o felie din averea mănăstirii, altă bucată este dată pentru ridicarea „Asilului Elena”, apoi își pierde morile sub bunul

pretext al salubrității etc. Astfel că la momentul secularizării, mănăstirea mai deține 28 de proprietăți intrate în domeniul statului. Cealaltă parte, a ansamblului mănăstiresc, era deja, de pe vremea lui Barbu Știrbei, reședința de vară a domnului țării.

Cartea este una indispensabilă pentru cunoașterea istoriei sociale a epocii. Merite citite inclusiv notele prin care autoarea rezolvă (cu erudiție) diferitele mituri care au tot circulat pe seama mănăstirii.

Constanța Vintilă-Ghițulescu

Institutional Structures and Elites in Sălaj Region and in Transylvania in the 14th-18th Centuries, ed. András W. Kovács, în *Transylvanian Review*, vol. XXI, suppl. no. 2, 2012, 252 p.

Volumul prezentat aici reunește rezultatele cercetărilor privind istoria socială, instituțională și administrativă a teritoriului județului Sălaj în Evul Mediu. Echipa de cercetători constă în mare parte din cercetători ai Societății Muzeului Ardelean, specialiști în istoria medievală a Transilvaniei, cu o lungă tradiție a editării surselor medievale. Izvoarele scrise puse în valoare prin cercetările privind Sălajul medieval provin în mare parte din arhiva familie Wesselényi. Editorul András W. Kovács prezintă în *studiul introductiv* proiectul pe care îl conduce, tema generală a studiilor și metodologia aplicată traducerii onomasticii și toponimiei Transilvaniei medievale în acest volum publicat în limba engleză.

Studiile sunt grupate în două arii tematice: ”Structuri instituționale și elite în regiunea Sălajului în secolele 14-17”, cuprinzând trei contribuții, și ”Structuri instituționale și elite în Transilvania în secolele 15-18”, cu opt articole.

Tamás Fejér deschide seria studiilor cu o prezentare a activității de publicare a izvoarelor istorice în cadrul Societății Muzeului Ardelean (”Editing and Publishing Historical Sources in the Research Institute of the Transylvanian Museum Society”). Ucenici ai regretatului Zsigmond Jakó, echipa de cercetători continuă proiectele editoriale începute de acesta (*Codex Diplomaticus Transsylvaniae*, protocoalele Capitului de Alba Iulia și ale conventului Cluj-Mănăștur), dar au demarat și propriile serii de documente: *Librii Regii* (registrele de cancelarie ale principilor Transilvaniei) și arhiva familie Wesselényi de Hodod. Fejér prezintă în amănunt metoda de lucru cu regeste și rațiunile ce au stat la baza alegerii

acestei forme de publicare a documentelor. Amploarea proiectelor editoriale și acribia cu care autorul așterne pe pagină problemele de metodologie și soluțiile la care se apelează, prefigurează calitatea studiilor de istorie medievală a Transilvaniei din volumul prezentat aici.

András W. Kovács publică două studii, câte unul în fiecare grupaj. Primul dintre ele discută "Autoritățile din comitatele Solnocul Mijlociu și Crasna în Evul mediu" ("The Authorities of Middle Solnic and Crasna Counties in the Middle Ages"), abordând mai întâi problema delimitării comitatelor din Vestul Transilvaniei și în ce măsură județul actual Sălaj acoperă teritorial unul, mai multe sau doar părți din comitatele medievale. Istoria administrativă și instituțională a comitatelor ardeleni, în special a celor din apusul voievodatului Transilvaniei, este puțin studiată, poate și datorită complexității sale. Chiar și instituțiile importante precum cea de *comes* a trecut prin transformări dese, redefiniri ale funcțiilor și atribuțiilor. Studiul analizează mai întâi funcțiile administrative de rangul doi din comitatul Solnoc, trecând în revistă și istoria comitatului cu subdiviziunile sale (Solnocul Interior, Exterior și din 1426, de Mijloc) din epoca arpadiană până la începutul secolului al 16-lea. Instituțiile urmărite sunt cele de *comes/vice-comes* și de cei patru *iudices nobilium* (juzi nobiliari, szolgabíró), ale căror atribuții constau cu precădere în administrarea justiției la nivel comital. Castelanii au fost o altă instituție importantă la nivel local, aceștia fiind reprezentanții autorității centrale în teritoriu. Aceeași metodă este aplicată și în cazul comitatului Crasna, autorul adunând meticolos informațiile privind funcțiile de *comes/vicecomes* și de *iudex nobilium*. Identificarea *sedriei*, localitatea unde se ținea judecata comitală, este un element cheie în înțelegerea mobilității sociale și teritoriale a nobilimii mari și mijlocii din rândul căreia se alegeau aceste funcții. O secțiune este dedicată și familiei Drágfy de Beltiug, ai cărei membri au fost numiți *comiți perpetui* ai comitatelor Crasna și Solnocul de Mijloc în jurul anului 1470. După această dată, membrii familiei au fost comiți ai ambelor comitate, iar vicecomiții au fost aleși din anturajul Drágfyestilor (*familiares*). În anexă, autorul publică un supliment la arhondologia celor două comitate, cu date noi din perioada de dinainte de 1458.

Géza Hegyi propune un studiu incitant despre apartenența Sălajului medieval în funcție de relațiile sociale ("The Affiliation of Medieval Sălaj/Szilágy Region in the Mirror of Social Relations"). Explicând ambiguitatea termenului de "Transilvania", Hegyi demonstrează că apartenența administrativă și juridică a Crasnei și a Solnocului Mijlociu la voievodatul Transilvaniei nu este evidentă. Folosind materialul

documentar din perioada 1200-1424, autorul apelează la două metode: examinarea relațiilor sociale, și anume posesiunile familiilor nobiliare din cele două comitate, și numărul de documente emise de locurile de adeverire. Urmărind cele mai importante familii de nobili care au deținut proprietăți în Crasna și Solnocul de Mijloc, autorul conchide că acestea au avut legături mult mai strânse cu Ungaria față de Transilvania, acestea provenind fără excepție din Ungaria. În ceea ce privește locurile de adeverire, Hegyi a calculat numărul de declarații și transcrieri cerute de locuitorii din cele două comitate de la locurile de adeverire din Ungaria și Transilvania. Concluzia acestei metode este similară cu rezultatul primei investigații: capitlul de la Oradea a fost preferat în cele mai multe cazuri, demonstrând așadar atracția mai mare exercitată de Marea Câmpie și de Ungaria.

Al doilea grupaj de articole extinde aria de investigație asupra întregului teritoriu al Transilvaniei medievale și premoderne. András W. Kovács oferă un studiu prosopografic al vicevoievozilor din Transilvania în perioada 1458-1526, care nu este acoperită de arhondologiile existente ("Remarks on the Careers of the Vice-voivodes of Transylvania in the Late Middle Ages"). Funcția de vicevoievod este surprinzător de puțin cercetată, astfel că demersul și concluziile lui A. Kovács reprezintă o contribuție importantă la istoria socială și instituțională a Transilvaniei. Vicevoievozii erau numiți de către voievozi din rândul anturajului lor (*familiares*); din a doua jumătate a veacului al XV-lea doi vicevoievozi erau numiți în funcție simultan, iar la rândul lor aceștia își alegeau câte un vice-vicevoievod. Urmărind indivizii care au ocupat această funcție, Kovács ajunge la câteva concluzii importante: vicevoievozii au fost recrutați în marea lor majoritate din Ungaria, excepție făcând membrii unor familii transilvănene bogate, care au și beneficiat de pe urma acestei funcții (Kendi, Bátori, Geréb).

Următoarele două studii, ale lui Emőke Gálfi ("Transylvanian Places of Authentication and Ecclesiastical Intellectuals") și Zsolt Bogdándi ("Remarks on the Activity of the Cluj-Mănăștur Place of Authentication in the Age of the Transylvanian Principality") abordează chestiunea locurilor de adeverire. Gálfi este interesată de legătura dintre locurile de adeverire și intelectualii clerici în Evul Mediu, în vreme ce Bogdándi a studiat protocoalele conventului de la Mănăștur din perioada 1590-1690, scrise după secularizarea mănăstirii medievale. Definiția intelectualilor în Evul Mediu oferită de Gálfi favorizează intelectualii juriști, diferențiind între intelectualii laici și cei din rândul clerului, care

însă nu erau călugări. Concluzia autoarei este că ordinele monastice cuprindeau intelectuali ecleziastici, însă cei care activau pe lângă capitluri pot fi considerați ”intelectuali laici în veșminte clericale”. Bogdándi discută în cel fel a afectat secularizarea conventului de la Cluj-Mănăstur activitatea acestuia ca loc de adevărire.

Klára P. Kovács abordează o chestiune puțin studiată, și anume recrutarea forței de muncă pentru construcția de cetăți în Transilvania secolului al XVI-lea (”Fortress-Building in the 16th-Century Transylvania. The Recruitment of Labour Force”). Autoarea argumentează că spre sfârșitul perioadei construcția de fortificații a încetinit, din cauza mai multor factori: lipsa de fonduri și a forței de muncă, recrutată din rândul secuilor și sașilor în contul îndatoririlor față de principe.

Studiul lui László Pakó analizează instituția ”inchizitorilor” în orașul Cluj la sfârșitul secolului al XVI-lea. ”Inchizitorii” (*inquisitores*), în număr de doi, aveau atribuții juridice și administrative. Instituția, care nu se regăsește în niciun alt centru urban din Transilvania, este menționată în documentele oficiale ale orașului în 1584 și a avut un rol important în urmărirea delicvenților ce amenințau ordinea și siguranța în oraș, într-un moment când autoritățile încep să se autosesiseze și să investigheze infracțiunile și crimele.

Anikó Szász a prelucrat informațiile din registrele de judecată ale parohiei reformate din Cluj (”The Manorial Court of the Reformed Parish of Cluj, 1676-1695”), care a servit și ca instanță de judecată inferioară pentru cei aproape 100 de iobagi pe care biserica din oraș îi avea în satele din jur. Analiza urmărește jurisdicția și practica judiciară a acestei instanțe.

Următorul studiu din volum este o contribuție interesantă la istoria nașterilor în veacul al XVIII-lea (”The Lord my God Has Given My Wife a Child. Childbirth in 18th Century Transylvania”). Autoarea, Andrea Fehér, discută problema fertilității, a sarcinii, a nașterii și lăuziei, alăptării și a angajării de dădace. Sursele istorice nu sunt numeroase, puține memorii (precum cea a contelui Miklós Bethlen) dau detalii despre aceste evenimente din viața unei femei și a unei familii. Studiul urmărește aspectele medicale și fiziologice descrise în izvoare, dar și aspecte sociale legate de aducerea pe lume a copiilor.

Volumul se încheie cu articolul dnei Judit Pál despre exercitarea puterii pe plan local, luând ca studiu de caz orașul și comitatul Satu Mare la începutul veacului al XVIII-lea (”The Local Exercise of Power in Sătmar county at the Beginning of the 18th Century”). Autoarea a urmărit carierele profesionale ale lui Sándor Károlyi și Gábor Erős, primul fiind

general în armata lui Francisc Rákóczi al II-lea dar reușind să devină prefect (*főispán*) al comitatului Sătmar, iar al doilea tricesimator al orașului Satu-Mare. Dna Pál a fost interesată de relațiile de putere dintre indivizi, anume rețeaua de clienți construită de Károlyi cu ajutorul căreia își administra proprietățile și își exercita funcția. Pe fondul crizei religioase și financiare din Satu Mare de la începutul secolului al XVIII-lea, legăturile dintre cei doi oameni politici lucrează în favoarea amândurora (ca de pildă atunci când Erős administrează cârciuma baronului).

Volumul prezentat aici are o unitate tematică încheată, cu contribuții valoroase la istoria Transilvaniei din Evul Mediu și premodernitate. Apelul la izvoare istorice de arhivă este impresionant la fiecare autor, la fel ca și familiaritatea pe care aceștia o demonstrează cu documentul istoric și critica acestuia. Ceea ce am putea sugera este poate o perspectivă mai largă asupra problemelor abordate, ieșirea din spațiul de referință al Ungariei istorice.

Mária Pakucs

Emil Lupu, *Ctitori și ctitorii la Curbura Carpaților în veacurile XIV-XVIII*, Edit. Doxologia, Iași, 2011, 266 p. + 45 p. de anexe + 8 p. rez. în limba engleză + 52 pl. + 76 foto

Într-o istoriografie dominată de imperativul „publish or perish”, autorii arareori mai zăbovesc îndeajuns asupra cărților lor înainte de a le încredința tiparului. Așezate de la bun început sub acest imperativ, cărțile poartă inevitabil semnele precipitării: o scriitură nefinisată, o bibliografie incompletă, numeroase erori de redactare, dar, mai ales, o insuficientă maturare a subiectului. Apariția într-un asemenea climat a cărții lui Emil Lupu despre ctitoriile medievale de la Curbura Carpaților este, deopotrivă, o încântare și un eveniment. Rezultatul unui munci de mai bine de două decenii, *Ctitorii și ctitorii* marchează, la mai bine de 50 de ani, debutul editorial al lui Emil Lupu. Licențiat în istorie cu o teză de geografie istorică asupra depresiei Cislăului în 1989, inițiator al mai multor șantiere arheologice în zona de Curbură în perioada 1991-2002 și doctor în istorie al Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași în 2006, cu o teză intitulată *Civilizația medievală la curbura Carpaților în veacurile XIV-XVIII*, Emil Lupu a reușit să îmbine o pasiune de-o viață cu cea mai desăvârșită

rigoare științifică, iar rezultatele acestei fericite îmbinări sunt vizibile în fiecare pagină a acestei cărți.

Ctitori și ctitorii dezvoltă teza de doctorat a lui Emil Lupu, valorificată parțial și în patru articole publicate în BCMI (2006-2011), elaborată sub coordonarea profesorului Victor Spinei, cel care semnează și prefața cărții. Cartea este structurată în cinci capitole, cărora li se adaugă mai multe anexe, însă nucleul îl constituie exhaustivul repertoriu al ctitoriilor de la Curbura Carpaților, cuprins în cel de-al cincilea capitol (p. 106-245). Repertoriul cuprinde 189 de ctitorii, iar despre fiecare dintre ele Emil Lupu a strâns tot ceea ce se putea strânge, exploatând toate tipurile de izvoare, arheologice, epigrafice, iconografice, cartografice sau documentare. Aproape că nu există ctitorie asupra căreia Emil Lupu să nu aducă o lămurire suplimentară, rezultată fie din săpături arheologice sau din simpla observație directă, pe teren, fie din descoperirea unui document sau a unei însemnări manuscrise inedite. Contribuțiile cele mai importante sunt, desigur, cele privitoare la ctitoriile unde Emil Lupu a condus săpături arheologice sistematice. Dintre acestea aș începe cu mănăstirea Adormirii Maicii Domnului din Râmnicu Sărat, unde săpăturile de la ctitoria brâncovenească au dat la iveală mai multe locuințe orășenești, distruse prin incendiere în a doua jumătate a secolului al XV-lea, precum și urmele bisericii de lemn cu hramul Sfântul Gheorghe, din veacul al XVI-lea (p. 209-213). La fel de importante sunt și rezultatele săpăturilor de la mănăstirea Berca, ctitoria de secol XVII a Căndeștilor, unde Emil Lupu a reușit să deceleze cinci etape în evoluția bisericii, stăreției, chiliilor și anexelor (p. 123-127). Emil Lupu revizuieste substanțial interpretările anterioare și în cazul unei alte ctitorii boierești din veacul al XVII-lea, Deduleștii, arătând că biserica actuală nu se suprapune peste cea construită între 1619-1620, ale cărei ruine le-a găsit sub zvonița ridicată în veacul al XIX-lea (p. 164-167). La Drăghiești, unde biserica era considerată o ctitorie de secol XVIII, Emil Lupu a descoperit în urma săpăturilor din 2000 și 2001 o biserică anterioară, de secol al XVI-lea, integrată unei curți boierești (p. 168-169). Însă nu doar săpăturile arheologice i-au permis autorului să clarifice mai multe aspecte privitoare la ctitoriile din Buzău și Râmnic, ci și cercetarea fondului arhivistic al episcopiei Buzăului. Astfel, pe baza mai multor documente inedite, publicate în prima anexă a cărții (p. 267-280), Emil Lupu a reușit să dateze mai precis ridicarea mănăstirii Adâncata, să descopere existența a două biserici la Pinu, Pinu Mare – ctitorie domnească și Pinu Mic – modest schit monastic, sau să reconstituie parțial istoria unor biserici și

schituri din veacul al XVII-lea, astăzi dispărute, precum cele din Pârscov, Ulmeasa sau Poteca.

O expunere succintă a contribuțiilor punctuale aduse de Emil Lupu, atât de numeroase, nu poate fi decât selectivă și, implicit, subiectivă. Nu se cuvine însă să închei prezentarea impresionantului repertoriu elaborat de Emil Lupu fără să mă refer, pe scurt, la paginile dedicate celor mai cunoscute lăcașuri de la curbura Carpaților: episcopia Buzăului și schiturile rupestre. Prezentarea catedralei episcopale din Buzău (p. 141-148) reprezintă o adevărată monografie *in nuce*, care urmărește evoluția ansamblului arhitectonic, alcătuit din biserică, paraclise, palatul episcopal, turnul clopotniță, cancelaria, seminarul, zidul de incintă și chiliile, din veacul al XVI-lea și până astăzi. Fără a intra în speculații cu privire la aspectul inițial al episcopiei, Emil Lupu se mulțumește să arate că în secolul al XVI-lea a fost ridicată nu doar o biserică, ci și un palat episcopal. Analiza se concentrează însă, cum era și firească, asupra bisericii ridicate de Matei Basarab și asupra palatului brâncovenesc. Deși schiturile rupestre din munții Buzăului se află la originea pasiunii pentru ctitoriile de la Curbura Carpaților, după cum chiar autorul mărturisește (p. 20), Emil Lupu nu se lasă în nici un moment sedus de ipotezele care le plasează fie în perioada de început a creștinismului, fie în cea a isihasmului. Lipsit de tentația, pe care o împărtășesc atâția istorici și arheologi, de a-și „înnobila” tema pe care o cercetează, Emil Lupu rămâne permanent pe terenul ferm al argumentelor, observând că pentru nici unul dintre schiturile rupestre nu există elemente de datare anterioare secolului al XVI-lea. Astfel, schiturile Agathon și Bogoslovul au funcționat puțin peste două secole, de la începutul veacului al XVI-lea până la războiul ruso-austro-turc din 1735-1739 (p. 107-109 și 128-129). Schitul Aluniș a fost întemeiat aproape de mijlocul secolului al XVI-lea, actuala biserică fiind probabil săpată în piatră un veac mai târziu (p. 109-111). Încă și mai târzie este întemeierea schiturilor Fundătura și Porfirul, care datează de la începutul secolului al XVII-lea (p. 176-177). Prin urmare, în absența altor argumente, începuturile lăcașurilor rupestre din munții Buzăului trebuie datate în perioada veacurilor XVI-XVII. Așadar, tezele anterioare, care plasau întemeierea acestor schituri în secolele III-VI (teza Vasile Drâmbocianu), în secolele XII-XIII (teza Vasile Drăguț) sau în veacul al XIV-lea (teza Pavel Chihăia), trebuie abandonate.

Cartea lui Emil Lupu nu se reduce însă la repertoriul ctitoriilor, deși acesta constituie nucleul ei. Celui dintâi capitol, care cuprinde o discuție asupra dreptului de ctitorire în Țara Românească în secolele XIV-XVII

(p. 30-62), îi urmează alte trei capitole structurate cronologic, tratând ctitorii și ctitoriile de la curbura Carpaților în veacurile XIV-XVI (p. 63-74), în veacul al XVII-lea (p. 75-91) și în cel de-al XVIII-lea (p. 92-105). Împărțirea cronologică este poate prea convențională, ar fi meritat discutat dacă domnia lui Matei Basarab și războiul din 1735-1739 nu constituie repere cronologice mai relevante. Dincolo însă de această observație, analiza sintetică schițată în aceste trei capitole este remarcabilă, cuprinzând multe idei interesante care ar merita dezvoltate. De pildă, mi s-a părut revelatoare discuția asupra tipurilor și motivelor închinărilor ctitoriilor de la Curbura Carpaților (p. 48-62), pentru a înțelege cum episcopia Buzăului a devenit principala beneficiară a acestor închinări în veacurile XVII-XVIII. Foarte importantă mi se pare și concluzia la care ajunge Emil Lupu comparând ctitoriile boierești din veacurile XIV-XVI cu cele din secolul al XVII-lea (p.89). Deși în ambele perioade procentul de ctitorii boierești este predominant, continuitatea este doar aparentă, pentru că nu este vorba de aceleași familii și nici măcar de același tip de boierime. Astfel, în primele veacuri ale Țării Românești, la curbura Carpaților și-au exercitat dreptul de ctitorire cetele de neam locale. În schimb, în veacul al XVII-lea, marea boierime locală dispare, iar ctitoriile aparțin mai ales boierimii de slujbă, reprezentată de căpitanii de roșii de margine și de descendenții emigranților epiroți și ciprioți. De altfel, concluziile generale asupra originii sociale a ctitorilor, din întreaga perioadă analizată, merită semnalate (p. 248). Astfel, în veacurile XV-XVIII, la Curbura Carpaților au fost ridicate 83 de ctitorii boierești, 29 de ctitorii clericale, 16 ctitorii de obște, 13 ctitorii domnești și 3 ctitorii negustorești. Surprinde, desigur, numărul mic de ctitorii domnești și negustorești, însă Emil Lupu are dreptate să îndemne la prudență în interpretarea acestei statistici, observând că „implicarea redusă a negustorimii în actul de ctitorire, cu numai două biserici ridicate în epoca domniilor fanariote, poate fi doar o aparență” (p. 105). Desigur, mulți dintre boierii de slujbă din veacurile XVI-XVII erau implicați în comerț, dacă nu aveau chiar origini negustorești.

Construindu-și întotdeauna interpretările pe argumente, fie că este vorba de analize punctuale sau de observații sintetice, Emil Lupu convinge aproape de fiecare dată. Aspectele asupra cărora recenzentul are anumite rezerve față de opiniile autorului sunt relativ puține și, de cele mai multe ori, marginale. Astfel, raportarea ctitoriei ștefaniene din Râmnicu Sărat la o domnie a lui Ștefan cel Mare în Țara Românească mi se pare forțată (p. 67). De asemenea, sunt mai degrabă sceptic în privința

ipotezei uciderii lui Vlad Vintilă, care s-a petrecut în părțile oltenesti, de către unul din oamenii săi, din regiunea Buzăului, deși surse contemporane acreditează această variantă (p. 69). Acestor divergențe minore, care nu ating miezul subiectului, li se adaugă însă și o nedumerire importantă. În repetate locuri, Emil Lupu enunță ipoteza existenței a numeroase ctitorii obștești ridicate de și pentru comunitățile țărănești sau orășenești, care ar fi dispărut datorită caracterului lor modest (p.39, p.49, p.74, p.91, p.105, p.248). Această ipoteză mi se pare punctul cel mai fragil al cărții, fiind de altfel și singurul care nu este fundamentat pe argumente, ci pe supoziția autorului că marea masă a credincioșilor a ridicat numeroase „mici și anonime ctitorii care s-au succedat la fiecare două-trei generații, în vatra comunităților urmane stabile, fără a lăsa urme” (p. 39).

Îmbinând armonios abordarea arheologică și cea istorică și urmărind simultan trei planuri, actul de ctitorire, ctitoria propriu-zisă și ctitorii, cartea lui Emil Lupu reprezintă o contribuție majoră la cunoașterea istoriei Țării Românești medievale. Înainte de toate, *Ctitori și ctitorii* constituie un repertoriu extrem de util al monumentelor bisericești de la Curbura Carpaților, care devine de acum înainte de neocolit. Consultarea acestui repertoriu este mult ușurată de structurarea sa alfabetică, precum și de prezentarea sintetică a întregii cercetării în anexele cărții, care cuprind 7 tabele, 3 hărți, 49 de planuri de biserici și 76 de fotografii. Totodată însă, *Ctitori și ctitorii* conține o reconstituire convingătoare a evoluției raporturilor dintre domnie, boierime și episcopie în marginea de răsărit a Țării Românești, de la începuturile statului medieval până în veacul al XVIII-lea. Gândită îndelung, documentată exhaustiv, scrisă îngrijit și argumentată convingător, *Ctitori și ctitorii* este una dintre cele mai importante cărți ale medievisticii românești publicate în anii din urmă.

Marian Coman

Ana Dumitran, Elena-Daniela Cucui, Saveta-Florica Pop, Elena Popescu, *Stan zugravul*, Edit. Altip, Alba-Iulia, 2011, 108 p.

Semnalăm cu bucurie o nouă apariție editorială, binevenită în mediul științific, referitoare la arta românească din Transilvania secolului al XVIII-lea. Apărută cu un an în urmă, la Alba-Iulia, lucrarea, ce are ca subiect pe *Stan zugravul*, este rodul muncii Anei Dumitran, Elenei-Daniela Cucui, Savetei-Florica Pop și a Elenei Popescu, autoare ce s-au

remarcat, așa cum ne amintim, și în alte ocazii, prin opere dedicate picturii transilvănene.

Lucrarea de față, ce se deschide cu o *introducere* a acad. Marius Porumb, este dedicată vieții și activității artistice a lui Stan zugravul, important iconar, de origine din Rășinari, dar cu puternice legături cu zona de la sud de Carpați, de unde a și preluat maniera de a lucra în tradiția post-bizantină, el fiind, așa cum se știe, instruit în atelierele de pictură muntene ale vremii.

Concepută pe două secvențe, lucrarea prezintă întâi câteva repere biografice din viața artistului, pentru ca apoi să analizeze cronologia operei sale, exemplificată prin expunerea unor reproduceri cu icoanele atribuite acestuia, redată color, într-o manieră grafică deosebită.

Activitatea sa a fost puternică în Rășinari, în zona Mărginimii Sibiului, în Șcheii Brașovului, dar și în Hunedoara și Zarand, pe valea Mureșului, precum și în Țara Românească, acolo unde a fost pregătit de pictori instruiți ai timpului. Lucrarea subliniază rolul jucat de Stan zugravul în Transilvania, prin răspândirea stilului de tradiție brâncovenească, fie prin propriile opere, fie prin școala pe care a format-o. Căci el a avut discipoli, pe care-i pregătea și cu ajutorul unui caiet de modele de pictură, care i-a aparținut și pe care, pentru valoarea sa excepțională, istoriografia contemporană l-a publicat integral.

Așa cum s-a semnalat, Stan zugravul a cunoscut îndeaproape mediul artistic muntean, în care s-a format și în care a avut posibilitatea de a lua contact cu importanți artiști ai vremii, precum logofătul Matei Voileanu, copist de manuscrise și zugrav, format la mănăstirea Bistrița olteană. Transmițând stilul picturii post-bizantine în mediul transilvănean, Stan a format, la rândul său, ucenici, dintre care sunt enumerați Ioan, viitorul său ginere, Ioan din Poiana, precum și Vasile Muntean din Sălișteștea Sibiului, care au perpetuat arta de tradiție brâncovenească în Transilvania. Subliniind importanța activității lui Stan zugravul, autoarele, preluând o observație a lui Marius Porumb, notau că: „modelele lui Stan, reproduse până târziu în secolul al XIX-lea, reprezintă legătura directă dintre arta autentic brâncovenească și derivațiile sale de factură populară, colportate tot mai frecvent prin intermediul picturii pe sticlă” (p.24).

În partea a doua a lucrării, în cadrul cronologiei operei lui Stan zugravul, sunt prezentate icoanele pictorului nostru, menționându-se pentru fiecare în parte, anul realizării, tematica icoanei, dimensiunile acesteia, proveniența, în cazul în care aceasta a putut fi stabilită și

eventualele inscripții conținând numele zugravului. La final, sunt reproduse icoanele, într-o manieră grafică bună, care permite analiza lor.

Lucrarea, concepută ca o monografie a lui Stan zugravul, în care sunt clarificate elemente punctuale din viața și activitatea acestuia, aduce totodată și importante contribuții la cunoașterea artei românești din Transilvania, de la sfârșitul veacului al XVIII-lea, punctând și legătura dintre meșterii români de la nord și de la sud de Carpați, care a făcut posibilă perpetuarea artei de tradiție bizantină în mediul artistic transilvănean.

Oana-Mădălina Popescu

Daniela Luminița Lupu, *Tiparul și cartea în Țara Românească între anii 1716 și 1821*, indice general de Alexandrina Ioniță, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2009, 613 p.

Susținută mai întâi ca teză de doctorat, în cadrul Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, lucrarea de față a apărut, în condiții tipografice elegante, în colecția Bibliion a Casei Editoriale Demiurg, tot din Iași. Așa cum se și afirmă în *Introducere*, evoluția cărții în perioada abordată, a domniilor fanariote, când au funcționat în Țara Românească zece tipografii, nu a constituit subiectul unei lucrări speciale. Dintre tipografiile ce au funcționat în București, de pildă, singura care a beneficiat, până în prezent, de o tratare monografică, a fost Tipografia Mitropoliei.

Cu multă acribie și competență, autoarea a reușit să reconstituie „din fragmente disparate, trăsăturile distinctive ale producției editoriale din Țara Românească, față de epoca precedentă, precum și prin comparație cu celelalte Țări Române”; își concentrează atenția asupra unor mari obiective, de la „rolul pe care domnii fanarioți l-au acordat tiparului și cărții în cadrul măsurilor generale de reformare a societății”, la „difuzarea și impactul cărții tipărite asupra societății, precum și ecourile evenimentelor politice și sociale ale noilor idei și atitudini receptate de carte” (p. 22). Astfel, volumul Danielei Luminița Lupu este structurat în zece capitole: *Izvoare și istoriografie* (p. 27-52); *Tiparul și cartea în politica culturală a domnilor fanarioți* (p. 53-77); *Organizarea activității tipografice* (p. 79-116); *Tipografiile* (p. 117-216); *Editarea textelor* (p. 217-241); *Redactarea textelor* (p. 243-283); *Tipărirea textelor*

(p. 285-329); *Tipăriturile* (p. 331-356); *Difuzarea și circulația tipăriturilor* (p. 357-381); *Cartea între sacru și profan* (p. 383-423).

Suntem cu totul de acord cu concluziile menționate de autoare la sfârșitul Capitolului I, adăugând că ele trebuie extinse la nivelul tuturor centrelor tipografice: nu s-a scris încă o lucrare dedicată tipografilor ce au funcționat în diferite oficine tipografice; nu s-a făcut încă o analiză de ansamblu a tuturor celor implicați în tipărirea cărților; lipsește un corpus al documentelor referitoare la activitatea tipografică. Am mai remarcat minuțiozitatea cu care ni se prezintă (în Capitolul III), organizarea activității tipografice pentru a demonstra, în final, și complexitatea actului tipografic. Din capitolele următoare ne-au atras atenția în mod deosebit subcapitolul *Tipografiile închiriate și tentativele de înființare a unor tipografii* (p. 209-216); foarte interesant este și subcapitolul *Proiecte editoriale eșuate* (p. 233-241), o temă mai puțin abordată în literatura de specialitate. În continuare, ne sunt prezentate informații (multe inedite) despre oamenii cărții (autori, traducători, corectori, îngrijitorii de ediție, prefațatori) și pregătirea textelor pentru tipar, cu trimiteri la textele cercetate; producția (310 tipăriri – cărți liturgice, de învățătură pentru preoți, scrierile ascetice și de literatură monahală, cărțile didactice – a căror existență este sigură) și specificul fiecărei tipografii din București, Râmnic sau Buzău; foarte necesare sunt observațiile referitoare la tipăriturile cu existență îndoielnică sau la cele cu adresă editorială incompletă. Impresionant este și subcapitolul închinat ariei de răspândire a cărților tipărite în epoca studiată; folosindu-se de o amplă bibliografie, autoarea ne oferă ultimele date despre prezența cărții românești în întreg spațiul românesc, precum și în biblioteci din Serbia sau Bulgaria.

Folosind critic o foarte bogată bibliografie de specialitate și cercetând direct cărți vechi din diferite fonduri și colecții din municipiul Buzău (aparținând Direcției Județene a Arhivelor Naționale, Depozitului Eparhial al Episcopiei, Muzeului Episcopiei, Muzeului Județean), precum și din Muzeul Municipiului București, manuscrite și documente din Biblioteca Academiei Române și Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale, autoarea reușește să formuleze, clar și precis, concluzii dintre cele mai interesante (p. 425-441).

După *Bibliografie* (p. 442-464), volumul cuprinde un *Indice general* (întocmit minuțios de editoarea Alexandrina Ioniță) și un grup de *Anexe* foarte folositoare (p. 501-613), ce completează și confirmă o serie întregă de informații: *Lista cărților vechi cercetate*; *Lista tipografilor atestați în Țara Românească, în perioada studiată*; *15 Tabele cu: editorii,*

corectorii, tipăriturile publicate în toate centrele tipografice; tipărituri sigure publicate, tipărituri publicate cu adresă editorială incompletă, tipărituri cu existență îndoielnică sau atribuite greșit tipografulor epocii; edițiile cărților liturgice; două documente transcrise și 20 de reproduceri. Prin aceste Anexe bogate, volumul prezentat devine și un instrument de lucru valoros pentru toți cei interesați de cartea veche imprimată în Țara Românească, în perioada domniilor fanariote.

Olimpia Mitric

Ioan Maria Oros, *Dimensiuni ale culturii moderne în Țara Silvaniei (secolele XVII-XIX). Cărți și proprietari*, Cuvânt înainte de Eva Mârza, Edit. Mega - Edit. Porolissum a Muzeului Județean de Istorie și Artă Zalău, Zalău (Bibliotheca Musei Porolissensis XII), Cluj-Napoca, 2010, 353 p.+ facsimile, tabele.

Avându-și începuturile în cadrul Școlii Doctorale de Istorie din cadrul Universității „1 Decembrie 1918” de la Alba Iulia, volumul de față a apărut într-una din colecțiile Editurii Muzeului Județean de Istorie și Artă din Zalău, unde autorul își desfășoară activitatea și astăzi, la fel de pasionat de istoria și civilizația cărții. Temele importante dezbătute în cuprinsul celor 13 capitole sunt: *Țara Silvaniei – o entitate istorică; Circulația cărții românești vechi în acest areal și constituirea bibliotecilor; Mentalități colective și identități sociale din perspectiva însemnărilor*. Au fost folosite peste 620 de însemnări (preluate din cataloagele publicate de Ana Cânda, Elena Bărnăuțiu, Aurel Socolan sau descifrate de autor în propriile cercetări de teren), existente pe cărțile românești vechi și manuscrisele din vechea Țară a Silvaniei (cca 250 de localități din județul Sălaj și zone aparținătoare acum județelor Maramureș și Satu Mare).

Urmărind succesiunea capitolelor cărții, fiecare capitol însemnând, de fapt, o anumită abordare a însemnărilor, cu multe aspecte inedite, putem aprecia că ele i-au servit autorului la: găsirea unor argumente în favoarea statutului Țării Silvaniei (p. 20-28); stabilirea circulației cărții românești în Țara Silvaniei, pe principalele centre tipografice românești (aici, domnul Oros folosește o sintagmă care-i este proprie: *efectul de colportaj*, indicator utilizat în aprecierea vitezei de circulație a cărții într-un anumit teritoriu) (p. 29-52); reconstituirea dinamicii creșterii colecțiilor bibliotecilor existente în zonă, pe categorii (p. 53-71); cunoașterea

circulației cărții europene în Țara Silvaniei (p. 72-74); stabilirea traseelor culturale ale copiștilor peregrini și locali (p. 75-90); identificarea unor practici ale scrisului și lecturii, tratate din perspectiva istoriei mentalităților (p. 91-104); stabilirea naturii contractuale a însemnărilor de danie (p. 105-115); demonstrarea modului de funcționare a „mecanismelor solidarității” în lumea tradițională rurală în cumpărarea unei cărți (p. 116-119); consemnarea și reconstituirea actului de donație, a *târgului cărții*, o altă sintagmă lansată de către domnul Oros (p. 120-124); prezentarea problematicii protecției cărții prin blestem (p. 125-132); cercetarea posibilităților abordării a darului – carte, a statutului donatorului și prețuirea cărții (p. 133-143); analiza *însemnărilor egografice* (p. 144-153); încercarea de a reconstitui o istorie a climatului Sălajului istoric (sec. XVIII-XIX), prin consemnarea fenomenelor naturale din cuprinsul însemnărilor (p. 154-162).

Alt fapt important, ce merită a fi subliniat: din cuprinsul volumului (p. 146), am mai aflat că autorul a descoperit în colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Artă din Zalău, un *Ceaslov* (București, 1760), până în prezent, într-un exemplar unic, deci o contribuție la *Bibliografia românească veche*, ceea ce nu-i puțin lucru.

În sfârșit, deosebit de importante sunt cele 50 de *Anexe* (p. 175-506), care vin în completarea demonstrației teoretice din fiecare capitol; sunt hărți, reproduceri după manuscrise, liste, tabele sinoptice sau informatizate, cartograme, reprezentând: colportajul de carte și efectul de colportaj după însemnări; dinamica creșterii colecțiilor; manuscrisele realizate de fiecare copist în parte; identități sociale datate; martorii, donatorii; târgul cărții, pe ani și luni; variația prețurilor; calamități naturale, anomalii climatice în Sălajul istoric și împrejurimi; scriptorii; corpus-ul însemnărilor din Țara Silvaniei; repertoriul, de tip prosopografic, al copiștilor identificați în Țara Silvaniei; repertoriul manuscriselor cu circulație în Țara Silvaniei; catalogul de conservare a cărții românești vechi, pe localități.

Lista de abrevieri, sigle și semne utilizate, Indexul terminologic, deosebit de necesar, *Bibliografia*, aproape exhaustivă, *Rezumatul lucrării* (în limba engleză) și *Indexul general* încheie acest volum elegant, care, fără îndoială, constituie - cum, de altfel, și-a dorit și autorul - „o punte de trecere spre un nou discurs istoriografic asupra cărții” (p. 171).

Olimpia Mitric

Ilker K. Bulunur, *Osmanlı dönemi Karadeniz ticaret tarihine katkı: Akkerman gümrüğü (1505)* (Contribuție la istoria epocii otomane a comerțului Mării Negre: vama Akkermanului, 1505), în vol. *Omeljan Pritsak Armağanı. A tribute to Omeljan Pritsak*, ed. Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Doç. Dr. Yücel Öztürk, Sakarya, 2007, p. 525-581.

După registrul vamal al Tulcei (1515-1517), publicat de osmanistul maghiar J. Hóvári în anul 1984⁴, un alt registru vamal al unui port din teritoriile românești sub stăpânire otomană a fost pus la dispoziția istoricilor de către cercetătorul turc Ilker Bulunur. În ambele cazuri, accesul la aceste surse este mediat, prin analizele autorilor, dar cititorul găsește de-a lungul a câtorva zeci de pagini toate datele relevante pentru comerțul prin acel port, precum și numeroase interpretări economice sau istorice. Aceste înregistrări vamale provin din tezaurele documentare ale Arhivei otomane a Preșidenției Consiliului de Miniștri (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi*) din Istanbul și anume din secțiunea *Maliyeden Müdevver* („transferate de la Finanțe”): condicile nr. 30 (Tulcea) și nr. 6 (Akkerman, Cetatea-Albă, astăzi Belgorod Dnestrovskij în Ucraina). Alte porturi românești își așteaptă, în documentele otomane, paleografii: Hârșova și Giurgiu (condica nr. 30), Chilia (condica nr. 6)⁵.

Registrul vamal pe care-l analizează Ilker Bulunur se găsește la filele 129a-137a ale condicii nr. 6 *Maliyeden Müdevver*. Această condică este rezultatul asamblării, în secolul al XVIII-lea, a mai multor fragmente de registre vamale ale porturilor Kilia și Akkerman alături de diferite ordine privind salinelele și vama de la Ahyolu (Anhialos, Pomorie), precum și vama și pescuitul de la Kilia (p. 535)⁶. Un alt fragment de

⁴ J.Hóvári, *Customs register of Tulça (Tulcea), 1515-1517*, în „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae”, t. XXXVIII (1-2), 1984, p. 115-141.

⁵ Halil Inalcik, *The custom register of Caffa, 1487-1490*, Harvard University, 1995, p. 135-137: importurile și exporturile Chilieii din perioada martie-septembrie 1505 (filele 309-439 ale condicii nr. 6). Nicoară Beldiceanu-Nădejde, *Știri otomane privind Moldova ponto-dunăreană (1486-1520)*, în **AHX**, XXIX, Iași, 1992, p. 91-92 (filele 242, 246-47, 249, 255-56 din condica nr. 6, dar pentru anul 1496). Registrul Giurgiului este încă inedit, dar analiza lui exhaustivă este disponibilă în teza de doctorat a lui János Hóvári, *Azoszmán gazdasági struktúra az Al-Dunánál: 1496-1517* (The Ottoman economic structure at the Lower Danube, 1496-1517), Budapesta, 1996-1997 (Teză nepublicată), apud Maria Păckucs-Willcocks, *Sibiu-Hermannstadt. Oriental trade in sixteenth century Transylvania*, Köln-Weimar -Wien, 2007, p. 72.

⁶ Este meritul lui Inalcik de a fi atras atenția, încă din anul 1960, asupra registrelor (*rûzname*) aflate în arhivele de la *Başbakanlık*, v. H. Inalik, *Bursa and the commerce of the Levant*, „Journal of Economic and Social History of the Orient”, III, 1,

registru vamal privind Akkermanul se găsește în condica nr. 15649, de asemenea de la Finanțe (*Maliyeden Müdevver*) semnalată de N. Beldiceanu⁷. Articolul lui I. Bulunur este la ora actuală cea mai consistentă înfățișare a datelor registrului vamal al Akkermanului din anul 1505 (fragmentul din condica nr. 6), în 55 de pagini dense. O prezentare sumară a conținutului registrului Akkermanului din aceeași condică nr. 6, spicuiind „câteva eșantioane”, a întreprins recent și Nagy Pienaru, considerându-l însă „inedit”⁸.

Datorită importanței acestui registru pentru istoria comerțului otoman în spațiul pontic dar și pentru istoria otomană a teritoriilor românești cucerite de turci, o prezentare în detaliu a conținutului acestui articol nu este de prisos. După o trecere în revistă generală a comerțului Mării Negre începând cu secolul al XIII-lea (p. 525-529), rezumându-se însă la istoriografia turcă, și după o sintetică prezentare teoretică a problemelor pe care le ridică interpretarea datelor acestei categorii de surse (*Despre vamă și registrele vamale*, p. 529-534), bazată pe lucrări recente ale unor specialiști turci notorii (Mehmet Genç, Mübahat Kütükoğlu) și pe literatura clasică a subiectului (Halil Inalcık, Ahmed Akgüdüz, dar nu și Nicoară Beldiceanu, Gilles Veinstein sau Bistra Țvetkova), autorul intră în materia concretă a înregistrărilor din acest fragment de condică vamală („Vama Akkermanului”) conținând taxele vamale portuare pe o perioadă de 4 luni (12 mai 1505-8 septembrie 1505).

Secțiunea *Gemiler ve Kaptanlar* (Corăbii și Căpitani) introduce sintetic-vizual esențialul datelelor privind traficul prin portul Akkerman în răstimpul celor 4 luni, printr-un lung tabel cu următoarele rubrici: numele căpitanului de corabie, numărul de negustori îmbarcați, valoarea mărfurilor, totalul vămii achitate, data sosirii, respectiv a plecării, corabiei, portul din care a venit sau spre care a ridicat ancora (p. 537 și p. 542). Locurile cu care Akkermanul întreținea legături comerciale, așa cum rezultă din însemnările vamale (vama otomană era datorată de corăbiile

Leyda, 1960, p. 132 și 138; Idem, *The custom register of Caffa*, p. 113, n. 2. De asemenea N. Beldiceanu, *Kilia et Cetatea Albă à travers les documents ottomans*, în **REI**, XXXVI/2, 1968, p. 218.

⁷ N. Beldiceanu, *Kilia et Cetatea Albă à travers les documents ottomans*, p. 223, n. 6.

⁸ Nagy Pienaru, *Cetatea Albă/Ak Kerman la începutul veacului al XVI-lea. Traficul portului în anul 1505*, în vol. *Aut viam inveniam aut faciam. In honorem Ștefan Andreescu*, coordonatori Ovidiu Cristea, Petronel Zahariuc, Gheorghe Lazăr, Iași, 2012, p. 181-190.

care soseau din afara Imperiului Otoman sau din afara circumscripției vamale a Akkermanului)⁹ erau: două externe, Creta (Girid), în Mediterana Orientală și Oceakov (Ĝankerman, Özü), pe Nipru, depinzând, până la cucerirea otomană din anul 1538 de Hanatul Crimeei¹⁰. Restul porturilor făceau parte din *Dar-al-Islâm*-ul otoman, anume din circumscripțiile vamale ale Istanbulului, Trapezuntului (Trabzon) și Caffei (Kefe): pe litoralul nord și vest-pontic, portul Balıklago / Balaklava, de pe coasta vestică a Crimeei, și Istanbulul; pe litoralul sudic, Trabzon, Rize, în *liva*-ua Trabzon (Ilker Bulunur pune semn de întrebare la acest toponim; nu este clar dacă este vorba de o lecțiune nesigură sau altă cauză ținând de redactarea registrului; N. Pienaru pune de asemenea semnul întrebării fără alte deslușiri), Benderekli (Ereğli sau Heracleea Pontică, în *eyaletul* Kastamoni, *liva*-ua Bolu, pe un golf al Mării Negre, numită și Benderekli, *apud* C. Mostras, *Dictionnaire géographique de l'Empire Ottoman*, St. Petersburg, 1873; dar în *defter* mai este menționat, separat, toponimul Ereğli, aparte deci de Benderekli; ar putea fi o altă Heraclee din mai multe cunoscute? Sau inconsecvența scribului în notarea acestui toponim dublu? I. Bulunur le citează separat așa cum apar în registru, calculând vama ca pentru două localități distincte (Tabel 12, p. 552) dar, în harta pe care o atașează la sfârșitul studiului indică doar Heracleea Pontică, ceea ce arată că finalmente a optat pentru a doua ipoteză).

Autorul calculează că în perioada celor 4 luni înregistrate au intrat în portul Akkerman 23 de corăbii, aducând mărfuri în valoare de 172 980 accele (aparținând la 81 de negustori) pentru care s-au achitat ca vamă 13 595 accele (p. 637). Corăbiile care au plecat din portul Akkerman, trei la număr, s-au îndreptat spre porturile Istanbul și Balaklava și au transportat marfa a 11 negustori, în valoare de 37 105 accele, pentru care s-a plătit vama totală de 1 474,5 accele (Tabel 4, p. 542). Autorul a marcat cu asterisc numele căpitanilor care nu erau în același timp și posesori de mărfuri proprii, așadar se ocupau numai cu transportul de mărfuri și negustori. Din cei 23 de căpitani care au intrat în portul Akkerman, frâncul (*efrenc*) Nikifor, fiul lui Veselay (N. Pienaru dă forma Veselai apoi, în alt loc, Vasilan, ceea ce este mai probabil) din Creta, Toma, fiul lui Zano din Özü, Batisto, fiul lui Anton din Kefe, Pantiyal, fiul lui Anton

⁹ Halil Inalcık, *The custom register of Caffa*, p. 91-98.

¹⁰ Gilles Veinstein, Mihnea Berindei, *L'Empire ottoman et les pays roumains, 1544-1545*, Paris, Cambridge Mass, 1987, p. 90.

din Balaklava și Ece-*sipah* (sau *siyah* - Negrul) din Özü¹¹ nu făceau și negoț. Dintre cei care au părăsit portul, Yorgi, fiul lui Visamar și Yorgi, fiul lui Semasir, ambii cu destinația Istanbul, erau de asemenea doar căpitani corăbiilor care transportau mărfurile. În rest, căpitani înregistrați erau și copărtași la încărcătura de mărfuri transportată pe corabie. Cei trei căpitani despre care știm că s-au întors de la Akkerman, au stat acolo aproximativ 15 zile (Kemal Reis), 39 de zile (Yorgi Visamar) și 44 de zile (Yorgi Semasir) făcând deci cursa Balaklava-Akkerman-Balaklava (Kemal Reis), Istanbul-Akkerman-Istanbul (Yorgi Visamar) și Trabzon-Akkerman-Istanbul (Yorgi Semasir). Primul a venit la Akkerman cu marfă de la Balaklava în valoare de 8 150 acele pentru care a plătit 397 acele și a exportat la Balaklava în valoare de 7 435 acele plățind 339,5 acele ca vamă; al doilea a adus din Istanbul marfă de 43 728 acele, plățind 2 175,5 vama și a exportat la Istanbul marfă valorând 19 990 acele plățind vama de 800 acele; al treilea a adus de la Trabzon marfă de 1 094 acele cu 938 vama acele ca vamă și a exportat la Istanbul mărfuri în valoare de 9 680 acele cu o vama de 335 acele (p. 537-8 și 542). Acești 3 căpitani au transportat mărfurile a 11 negustori, totalizând o valoare de 37 105 acele, pentru care au lăsat o vamă de 1 474,5 acele. Vama totală încasată în aceste 4 luni de administrația portului Akkerman, de la cele 23 de corăbii sosite (cu mărfurile a 81 de negustori) și de la cele 3 corăbii plecate (cu mărfurile a 11 negustori) a fost de 15 069,5 acele (p. 545).

Interesant este că din cei 81 de negustori care s-au îndreptat cu mărfurile spre Akkerman, 33 erau musulmani, 40 supuși otomani nemusulmani (*zimmi*) și numai 8 erau străini nemusulmani (*harbi*) (p. 548-9). Dintre cei care s-au întors de la Akkerman în decursul celor 4 luni, au fost 3 musulmani, 7 nemusulmani supuși otomani și un străin nemusulman.

Autorul a mai calculat repartizarea pe nivele valorice a mărfurilor care au venit și au plecat din Akkerman. Astfel, la venire, 34 de negustori au adus mărfuri cu o valoare cuprinsă între 0 și 1000 de acele, 37 de negustori au adus mărfuri cu o valoare între 1 000 și 5 000 de acele iar

¹¹ N. Pienaru alege forma Ece-spahiul, dar: 1) dacă, în alfabetul arabo-osman, *sipah* (un anumit corp de oaste al Porții otomane) și *siyah* (negru) se pot confunda grafic, *sipahi* (spahiu) diferă cert prin „i”-ul final; 2) la această dată, 1505, Oceaokovul (Özü) nu intrase încă în componența statului otoman pentru a vorbi aici despre spahii - protagoniștii sistemului militar timariot otoman, v. *supra*.

9 negustori s-au situat pe treapta valorică cuprinsă între 5 000 și 10 000 de accele. Au fost exportate mărfuri din prima treaptă valorică de 2 negustori, de către 7 negustori din a doua treaptă valorică și mărfuri foarte scumpe de alți 2 negustori (p. 550-551). Raportat la porturile din care au sosit mărfurile, după același criteriu al celor 3 trepte valorice, autorul a calculat ierarhia importurilor la Akkerman: pe primul loc este capitala, Istanbulul, cu mărfuri în valoare de 96 926 accele (transportate de 3 corăbii), urmată de Balaklava cu 32 519 accele (pe 6 corăbii) și Trabzon cu 28 808 accele (pe 5 corăbii). Restul porturilor din care au sosit mărfurile la Akkerman se situează valoric sub 10 000 de accele. Creta se află pe locul 4 de la sfârșit (cu 3 050 accele), înainte de Ereğli, Benderekli și Kefe (p. 552).

Procentajul vamal achitat de negustori în anul 1505 la Akkerman a fost de 2% pentru musulmani¹², 4% pentru supușii otomani nemusulmani și 5% pentru străinii nemusulmani (*harbi*).

În capitolul *Negustorii (Tüccarlar)*, p. 545-551, se arată că nemusulmanii erau diferențiați pe criteriul religios și al apartenenței statale: evrei (*yahudi*), armeni (*ermenî*), „frânci” (*efrenk*), adică europeni. Erau 5 evrei (Şaban, Simha, fiul lui Süleyman, Ismail, Musa, fiul lui Iliyas), dintre care 4 supuși otomani nemusulmani și un străin, anume Simha, fiul lui Süleyman; de asemenea erau 3 armeni: la 12 mai 1505, negustorul Hristan, care a adus stofe de fetru (*keçe-i nemed*) din Istanbul a plătit o vamă de 26 accele pentru o valoare de 640 de accele; negustorul Murad a adus la 29 august 1505 butoaie de țuică și oțet de la Balaklava, plătiind vamă de 27,5 accele la o valoare de 680 accele; seu de coadă de oaie a exportat negustorul stambuliot Vartoroz din Akkerman, plătiind o vamă de 80 de accele la o valoare estimată de 2 000 de accele. Negustorii *efrenk* erau: Yorgi fiul lui Mihail, *harbî* din Crimeea (I. Bulunur îl consideră „italian” pentru că venea pe corabia altui italian, Nikifor, fiul lui Veselay/Vasilan, din Creta; dar după nume trebuie să fi fost un levantin supus venețian care locuia în Crimeea) și Andries din Galata, italian trecut în dependență otomană și care vine la Akkerman de două ori: odată din Istanbul și a doua oară din Rize, la 12 mai și la 7 iunie 1505 (p. 547).

Între negustorii musulmani este și Hacı Yüncü (Lânarul), din Akkerman, oștean în garnizoana cetății (*merd-i kala-i Akkerman*). Nu era

¹² H. Inalcık (*The custom register of Caffa*, p. 95-96) a indicat pentru anul 1505, dar dintr-o altă sursă (Gliša Elezovič), și valoarea de 3% a vămii pe care o achitau negustorii musulmani; cf. N. Pienaru, *op. cit.*, p. 183, n. 10.

o situație excepțională ca militarii să se ocupe și cu negoțul (alte cazuri sunt arătate în registrul Caffei editat de Halil Inalcık, p. 116). Hacı Yüncü avea ca mărfuri: fetru (*keçe-i nemed*) și postavuri vopsite (*çuka-i sepîd, kebe-i sepîd, bitane-i rengin*). A venit de la Istanbul la Akkerman în 23 și 28 iulie 1505. Celălalt militar care apare în registrul Akkermanului este Ali, fiul lui Musa, o căpetenie de azapi (*ser-oda-i azab*). El vine în 12 mai 1505 și aduce din Istanbul orez (*erz*), stafide negre (*maviz-i siyah*), săpunuri irakiene (*sabun-ı irakî*) în valoare de 1050 accele, plătind o vamă de 21 accele (p. 547). Nume precum căpitanul Kemal, fiul lui Ali Reis, care figurează în registrul Akkermanului ca venind din Balaklava, aducând marfa sa împreună cu a altui negustor (în valoare totală de 8150 de accele), îl fac pe I. Bulunur să subscrie la ipoteza lui H. Inalcık în legătură cu implicarea, în timp de pace, a marilor căpitani (și corsari în același timp), ca de exemplu Mesih-paşa și Sinan-bey (din registrul Caffei) și acest Kemal Reis, din registrul Akkermanului, la comerțul maritim în Mediterana, dar și în Marea Neagră (p. 539)¹³. Ipoteza este seducătoare, trebuie totuși examinată de la caz la caz pentru a îndepărta riscul, foarte mare, al omonimiilor.

În perioada 12 mai-8 septembrie 1505, dintre negustorii sosiți la Akkerman (81), cei 33 musulmani au adus marfă în valoare de 85 057 accele, plătind o vamă de 1703,5 accele; cei 40 de supuși otomani nemusulmani au adus marfă în valoare de 74 483 accele, plătind o vamă de 9 425 accele, și cei 8 străini (*harbi*) au avut marfă în valoare de 13 440 și, corespunzător, o vamă de 2466,5 accele (p. 548-549). Negustorii care au plecat de la Akkerman spre Istanbul și Balaklava, adică 11 negustori, dintre care 3 musulmani, 7 supuși otomani nemusulmani și 1 străin nemusulman, au dus mărfuri în valoare de, respectiv, 3 485 de accele, 27 270 de accele și 6 350 de accele, pentru care vama achitată a fost de 66 de accele, 1091 accele și, respectiv, 317,5 accele. Se poate remarca balanța comercială pasivă a portului Akkerman, în această perioadă, cu un deficit de 135 875 accele (din compararea cifrelor de la p. 548 și 550).

În capitolul „Importurile la Akkerman” (*Akkirman's Gelen Mallar*), autorul introduce și informațiile despre negustorii care vehiculau mărfurile. Este partea cea mai consistentă a articolului în care, cu aceeași rigoare cifrică, sistematizează datele referitoare la mărfurile înregistrate în condica vamală, locul de origine al negustorilor care le aduceau precum și porturile de unde soseau corăbiile care transportau aceste mărfuri și pe

¹³ Inalcık, *The custom register of Caffa*, p. 133.

însoțitorii lor. Geografia originii negustorilor e aproximativ aceeași cu a porturilor din care soseau corabiile la Akkerman, în plus, Karahisar, în Anatolia continentală. Negustorii din orașul Akkerman înșiși participă la circuitul comercial cu Istanbul, Balaklava, Trabzon, Ereğli, Rize dar și cu Creta, cu produse ca: stafide, piersici, măslină și ulei de măslină, nuci, ghindă (*palamud*), orez, papuci din Galata, străchini și oale de lut, vopseluri, potcoave. Din Creta soseau: lămâi murate¹⁴ (?) (*limon turşusu*), tămâie (*günlük-ü siyah*), ulcioare de apă (*su testisi*), vin de Malvasia.

Pentru a avea o imagine de ansamblu asupra varietății sortimentelor de mărfuri vehiculate (aproximativ 180 articole enumerate de autor), titlurile capitolelor sunt elocvente: *Gıda maddeleri* (Articole alimentare), *Meyve ve Sebzeler* (Fructe și Legume), *Bitkisel Ürünler* (Produse Vegetale), *Tahıl ve Bakliyat Ürünleri* (Cereale și leguminoase), *Hayvansal Ürünler* (Produse animale), *Baharatlar* (Mirodenii), *Tekstil Ürünleri* (Produse textile), *Yünlü Ürünler* (Produse de lână), *Pamuk ve Pamuklu Ürünler* (Bumbac și produse din bumbac), *Deri ve Deri Ürünleri* (Pielea și produse de piele), *Ipek ve Ipekli Ürünleri* (Mătasea și produse din mătase), *Keten ve Keten Ürünleri* (Cânepa și produse din cânepă), *Ev Eşyaları* (Obiecte casnice), *Diğer Eşyaları* (Alte obiecte), *Sabun Ticareti* (Comerțul cu săpun), *Hamr (Şarap) ticareti* (Comerțul cu vin) (p. 553-579). Fiecare categorie de marfă este riguros sistematizată conform datelor din registru pe următoarele rubrici: sortimentul, cantitatea (în unitățile de măsură ale epocii), valoarea, regiunea de origine a negustorilor și locul din care sosesc corabiile (sau înspre care pleacă). Teoretic am avea posibilitatea calculării prețurilor, dar, datorită unităților locale de măsură, acest lucru nu se poate obține cu un coeficient mare de precizie.

Pentru a vedea în ce grad, la începutul secolului al XVI-lea, mai era Akkermanul în marele circuit al mărfurilor scumpe orientale, o privire asupra situației mirodeniilor (*baharatlar*) este instructivă (p. 559-560). Se întâlnesc coloranți (*sumak, safran*), chimion (*kemmün*), tămâie (*günlük-i siyah*), cuișoare (*karanfil*), gogoși de ristic (*mazi*), sacâz, henna (*hunnâ*), piper (*fülfül*), opiu (*afyon*), sare de mare (*nemek-i deriya*). Majoritatea erau aduse prin Istanbul, tămâia provenea din Creta, iar sarea de mare

¹⁴ După sensul cuvântului “turşu”: “marinat, conservat în oțet sau sare”, am optat pentru această traducere, prin analogie cu alte preparate asemănătoare ca “pepeni murați” (v. și Pienaru, *art.cit.*, p. 188, care alege traducerea lui “limon turşusu” prin “suc de lămâie”). Alți termeni folosiți în acest registru în legătură cu lămâile sunt “*limon-i ham*”, “lămâi crude” (taxate la bucată), sau simplu, “limon” (taxate după butoi, ca și “limon turşusu”).

din Heracleea Pontică, Özü, Balaklava și Rize. De acest comerț se ocupau negustorii din Istanbul și Galata, Crimeea și Heracleea pontică. Cantitatea de piper importată în 4 luni a fost de numai 8 ocale, în valoare de 320 acele. Din totalul valoric al mărfurilor alimentare care făceau obiectul comerțului la Akkerman (91170 de acele), mirodeniile reprezentau doar 10%, pe primele locuri situându-se cerealele și leguminoasele (45%, de tipul orez, năut, dar și făina, aduse din Istanbul, Trabzon, Balaklava, Rize), și pe locul al doilea, fructele și legumele aduse din toate regiunile participante la trafic, pontice sau egeene (37%); produse vegetale diverse (ulei de susan și de măslina, oțet, pistil, etc.) reprezentau 5%, iar produsele animale diverse (miere, caviar, brânză, seu) 3% (p. 555-556, 560-561).

Articolele textile (aba, diferite postavuri de Bergamo, Dubrovnik, Istanbul, caresii, etc.) sunt toate aduse din Istanbul (p. 562). Bumbacul și articolele de bumbac (bogasii, *kirbâs*, cămăși și covoare) sunt aduse de la Istanbul, Trabzon, Rize și Kefe (p. 564-565). Piei și articole din piele (sahtiane, meșine, piei de vulpe și de jder, cizme și papuci) erau aduse în majoritate prin Istanbul (p. 566). Mătasea și produsele de mătase (ibrișin, tafta de Brusa, camhă persană scumpă de Golestan) erau vehiculate de negustori din Brusa, Istanbul și Crimeea, dar aduse la Akkerman, de asemenea prin Istanbul (p. 567). Între produsele textile ponderea cea mai mare o aveau articolele de lână (47,5%), urmate de cele de bumbac (30,4%) și de pielărie (13,5%). Mătasea și articolele de mătase reprezentau doar 5,4% (p. 568).

Obiectele casnice mai mari sau mai mici (olărie, farfurii, linguri, sipete de lemn, lopeți, felinare, râșnițe sau diferite unelte), săpunuri (inclusiv cele irakiene) erau aduse preponderent pe corăbiile care soseau de la Istanbul (p. 569-572).

Un capitol important îl constituie vinurile: de Malvazia (82 de butoaie aduse din Creta, prin Istanbul), 25 de butoaie de vin Köhne (?) din Trabzon, aproximativ 170 de butoaie de vinuri obișnuite (*hamr* și *hamr-ı meyhane*) din diferite porturi, precum Istanbul, Trabzon, Rize. Țuica adusă era în valoare de 18 700 acele (p. 576-577).

Din calculele autorului, 53% din importurile Akkerman-ului erau articole alimentare, 25% erau textilele, 11% erau alcoolurile tari, 5,5% erau săpunurile și 3% obiectele casnice (p. 577). Exporturile Akkermanului constau în piei de oaie și de capră, miere și cânepă trimise la Balaklava, precum și piei de bivoli și bovine în general și de cai, seu de bivoli și seu de coadă de oaie expediate la Istanbul și totalizau 37 105 acele (p. 579).

Acestea sunt datele cele mai relevante din studiul lui Ilker Bulunur pe baza registrului vamal al Akkermanului din anul 1505. Dar o mulțime de alte detalii asupra cărora nu am stăruit se mai găsesc din abundență în această prezentare cvasi-exhaustivă a prețiosului document comercial. Fără să fi fost analizat în detaliu, acest registru vamal a fost utilizat de H. Inalcık, care a caracterizat pe baza lui activitatea comercială a Akkermanului¹⁵: portul Akkerman se înscria în circuitele comerciale circumpontice; exporturile sale constau în produse ale agriculturii, apiculturii și zootehniei; importa mărfuri orientale și mediteraneene; comerțul cu mirodenii, inclusiv piperul, deși nu foarte semnificativ după aceste fragmente de registre din primii ani ai secolului al XVI-lea, este prezent și la Akkerman ca și în porturile dunărene Chilia sau Giurgiu (acesta din urmă însă legat de alte rețele de drumuri comerciale). La rândul său, N. Beldiceanu, vorbind despre celălalt fragment de registru vamal al Akkermanului, păstrat în condica de la *Başbakanlık* numerotată 15649, făcea observația că ambarcațiunile care ancorau aici veneau din diferite porturi pontice și că patronii lor erau în general turci sau greci și, cu totul excepțional, frânci (europeni)¹⁶. Acest aspect, ce caracterizează noua viață comercială a porturilor pontice în timpul turcogației, este evident și din registrul condicii nr. 6 *Maliyeden Müdevver*.

Studiul foarte amănunțit al lui Ilker Bulunur pune la îndemâna cercetătorilor atât indicatorii cifrici ai fluxului comercial prin portul Akkerman, în primii ani ai secolului al XVI-lea, precum și întreg concretul acestui proces de la sortimentele nenumărate de mărfuri, la porturile partenere, la varietatea numelor negustorilor și ale căpitanilor de corăbii. Ideal ar fi fost, alături de aceste prelucrări și comentarii valoroase, să fie editate integral cele 15 pagini ale fragmentului de registru. Dar chiar și așa, istoricul are la dispoziție o materie consistentă de date pretându-se la prelucrări statistice multiple și la cuantificări riguroase, din care numai o parte sunt cele realizate de autor.

Anca Popescu

¹⁵ V. și H. Inalcık, Donald Quatert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge U.P., 1994, p. 285-293.

¹⁶ N. Beldiceanu, *Kilia et Cetatea Albă à travers les documents ottomans*, p. 223.

Iolanda Țighiliu, *Economia domanială. Creșterea animalelor în Țările Române (secolele XIV-XVII)*, Edit. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2009, 147 p.

Sub un titlu pretențios, *Economia domanială*, Iolanda Țighiliu a publicat la editura Cetatea de Scaun o însăilare de fișe care cu greu ar putea fi considerată o carte. Încă de la primele pagini sentimentul pe ți-l crează lectura acestui volum este de încropeală: paragrafe scurte, majoritatea de o singură frază, care se succed fără nici o logică narativă sau argumentativă. Structura volumului, în care o împărțire convențională a materiei lasă totuși loc unor neașteptate dezechilibre, nu face decât să scoată și mai mult în evidență inconsistența lucrării. Pe lângă nenumărate neajunsuri, cărțile încropite au însă și un mare avantaj: scrise simplu, dezgolite de excursuri erudite și de înflorituri stilistice, ele înfățișează limpede felul de a gândi al autorului.

Structura volumului, divizat în șase capitole - (1) Habitatul rural și Păstoritul și transhumanța; (2) Creșterea animalelor și Dărilor percepute pe animale; (3) Albinăritul; (4) Pescuitul; (5) Comerțul între țările române; (6) Comerțul extern al țărilor române – dă iluzia unei acoperiri exhaustive a subiectului. Rămâne totuși un mister de ce autoarea a dedicat o treime dintr-o carte despre creșterea animalelor, albinăritului și pescuitului. Lăsând însă de-o parte această anomalie, ceea ce surprinde neplăcut nu este întinderea capitolelor, ci conținutul lor. Fundamentată pe câteva clișee, mai cu seamă pe cel al „unității medievale românești”, întemeiată pe o cunoaștere precară a bibliografiei subiectului și renunțând aprioric la orice încercare de a analiza sursele primare, care au un rol pur decorativ, cartea Iolande Țighiliu ratează complet subiectul pe care îl tratează. Fiecare dintre aceste erori – așezarea comodă a gândirii istorice în clișee, necunoașterea principalelor contribuții asupra subiectului și incapacitatea de a analiza sursele – contribuie la acest eșec.

S-ar fi putut crede că abuzurile ideologice din anii 1980 ale tezei „unității medievale românești” i-a făcut pe istorici mai circumspecți în a o folosi. Că nu este, din păcate, așa, o dovedește cu prisosință cartea Iolande Țighiliu. Pentru că, autoarea include, aprioric, Transilvania secolului al XVIII-lea, Moldova secolului al XVI-lea și Țara Românească din veacul al XIV-lea în aceeași categorie mentală, a „evului mediu românesc”, înțelege să se miște liber, în orice direcție, în tot acest interval și spațiu. Să luăm, de pildă, primele pagini din *Economia domanială* despre creșterea animalelor. Capitolul începe cu extrase din cronicile

moldovenești de secol XVIII, continuă cu mărturia lui Paul de Alep despre Țara Românească un secol mai devreme, coboară apoi în veacul al XVI-lea pentru a discuta hrisoavele muntenești despre dușegubină, urcă abrupt în Transilvania secolului al XVII-lea, revine succint la Cantemir pentru a trece, apoi, la documentele muntenești din veacurile al XIV-lea și al XV-lea, sare în Moldova lui Despot, apoi în Țara Românească în vremea lui Neagoe Basarab, pentru a ajunge, prin relatarea unui călător străin, în Moldova începutului de secol XVIII. Și nu am parcurs decât primele șase pagini ale capitolului. Este de la sine înțeles că, într-o astfel de abordare, analiza diferențelor dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania, dar și a schimbărilor petrecute de-a lungul celor patru veacuri „medievale” nu-și găsesc locul. Unitatea evului mediu românesc nu este însă singurul clișeu la care recurge Iolanda Țighiliu. „Monopolul economic otoman” (p. 124), diferențierea „fundamentală” între transhumanța balcanică și cea nord-dunăreană (p. 18), „complementaritatea deplină” a economiei țărilor române (p. 137), „binecuvântarea” pământului românesc cu bogății naturale excepționale (p. 57) sunt doar câteva dintre numeroasele clișee pe care autoarea le folosește fără rețineri.

Perpetuarea acestor clișee se explică, în bună măsură, și prin lipsa de cunoaștere a istoriografiei publicate în ultimul sfert de veac. Este greu de înțeles cum poate cineva scrie o lucrare de sinteză în 2009, în care participarea țărilor române la comerțul european cu vite să fie analizată fără a aminti articolele lui Bogdan Murgescu din 1998 și 1999 (p. 126-129) sau în care impactul economic otoman asupra țărilor române să fie tratat exclusiv prin prisma articolului din 1979 al lui Mihai Maxim (p. 131-133), ignorând revenirile și nuanțările aceluiși autor din următoarele trei decenii. De asemenea, nici cartea lui Laurențiu Rădvan despre orașele muntenești (2004), a Lidiei Gross despre confreriile medievale din Transilvania (2004), a lui Gheorghe Lazăr despre negustorii din Țara Românească (2006) sau a Máriei Pakucs-Willcocks despre comerțul sibian (2007), pentru a enumera doar câteva, nu-și găsesc locul în sinteza Iolande Țighiliu, deși autoarea se referă la toate aceste subiecte. Încercarea de a elabora o sinteză ignorând o mare parte a literaturii existente nu se putea face decât prin exploatarea excesivă a unui număr restrâns de lucrări. Rezultatul ar putea fi amuzant, dacă nu s-ar situa la limita fraudei academice. Astfel, patru secole de istorie transilvană sunt reduse la limitele domeniului Gurghiu din veacul al XVII-lea, doar pentru că Iolanda Țighiliu își extrage toate informațiile despre creșterea

animalelor dintr-un articol mai vechi al lui Liviu Ursuțiu. De altfel, pagini întregi sunt întemeiate aproape exclusiv pe contribuția unui alt autor: cel despre transhumanță reia ideile lui Corneliu Bucur (p. 15-19), cel despre prelucrarea meșteșugărească a produselor animaliere preia informațiile din cartea lui Ștefan Pascu (p. 103-106), cel despre dările pe animale folosește mai multe articole ale lui Mihai Lazăr (p. 33-39), cel despre comerțul Brașovului este bazat pe cercetările lui Radu Manolescu (p. 88-92 și 109-115), iar cel despre tranzitul comercial prin Cluj pe cele ale lui Francisc Papp (p. 128-131). Chiar dacă îi citează pe toți acești autori, Iolanda Țighiliu nu menționează întotdeauna în note, așa cum s-ar conveni, sursa pe care o preia. Pentru a da doar două exemple, ar fi trebuit precizat că tabelul de la pagina 38 cu gorștina percepută în Moldova în intervalul 1591-1742, precum și cel de la pagina 115 despre comerțul transilvănean prin vama Cluj, nu sunt ale autoarei, ci au fost preluate din studiul lui Mihai Lazăr („Suceava”, nr. 8, 1981) și, respectiv, din cel al lui Francisc Papp („Acta Musei Napocensis”, nr. 11, 1974).

Necunoașterea literaturii asupra subiectului ar fi putut fi, dacă nu compensată atunci măcar atenuată, de analiza sistematică și riguroasă a surselor primare. Din păcate însă, în *Economia domanială*, recursul la izvoare nu este decât un mecanism gol, având un rol pur ilustrativ. Cum se întâmplă de obicei în astfel de lucrări, *Călătorii străini* sunt la mare preț. Astfel, feluriți călători sunt invocați ca martori ai „bogăției extraordinare” a țărilor române în animale (p. 85) prin citarea unor fragmente trunchiate și decontextualizate. Despre analiza critică a acestor pasaje nici nu poate fi vorba, contribuția autoarei limitându-se la a găsi o gamă cât mai largă de verbe pentru a introduce citatul considerat relevant: Bocignoli menționează, Gyulafi consemnează, Tomasi arată, un anonim englez notează etc. (p. 85-87). Nici analiza hrisoavelor nu depășește acest prim nivel de lectură. De pildă, comentând o poruncă datată de editorii DRH în 1540, prin care Stanciul banul îi cerea lui Pârvu să nu mai ridice boi din satul Comani, care aparținea mănăstirii Tismana, Iolanda Țighiliu se mulțumește să observe că „din cauza valorii pe care o reprezentau, adesea, vitele erau ridicate, în mod abuziv, din sat” (p. 24). Nici o încercare de a identifica cele două personaje sau de a analiza statutul lor și raportul pe care-l aveau cu puterea domnească și cu călugării mănăstirii. Sau, pentru a da un alt exemplu, comentând un hrisov din 1561, în care este consemnată disputa pentru avere dintre doi frați, Neagoe și Cârlig Orbul, Iolanda Țighiliu afirmă că acesta „stă mărturie pentru numărul de

oi pe care putea să-l aibă un țăran liber” (p. 27). Doar că cei doi frați, dintre care unul fusese implicat în ridicarea lui Dragodan voievod, pribegise alături de Șerban banul și i se ceruse să vină la judecata domnească cu 12 boieri jurători, numai țărani nu sunt. O astfel de greșală, iar numărul lor este considerabil în *Economia domanială*, era însă inevitabilă atâta vreme cât autoarea nu a încercat în nici un moment să înțeleagă documentele pe care le citează, luând parafrizarea lor drept analiză.

Prin urmare, *Economia domanială*, întemeiată pe o cunoaștere fragmentară și incompletă a istoriografiei, condiționată de clișee facile și recurgând la izvoare doar pentru a ornamenta textul, este o carte complet nefolositoare, care nu numai că nu adaugă nimic, dar nici măcar nu reușește să rezume decent ceea ce știam deja despre creșterea animalelor în țările române în veacurile XIV-XVII. Lectura cărții Iolandeii Țighiliiu, pe lângă toate neajunsurile pe care le-am enumerat deja, lasă un gust amar mai cu seamă prin absența oricărei dorințe de a înțelege lumea medievală. Evul mediu, în loc să constituie un orizont de cunoaștere, în care istoricul să se simtă provocat intelectual în fiecare clipă, este redus la dimensiunea unui simplu depozit de informații, util pentru a bricola cărți, un spațiu liniștitor în care autoarea pare a se simți foarte bine.

Marian Coman

Relations entre les peuples de l' Europe Orientale et les chrétiens arabes au XVIIe siècle. Macarie III Ibn al-Zaim et Paul d' Alep. Actes du Ier Colloque international le 16 septembre 2011, Bucarest. Textes réunis et présentés par Ioana Feodorov, Edit. Academiei Române, București, 2012, 193 p.

Apărut recent, sub egida Institutului de Studii Sud-Est Europene și publicat la Editura Academiei Române, volumul reunește actele primului colocviu internațional ținut în septembrie 2011 la București, cu tema *Relations entre les peuples de l' Europe Orientale et les chrétiens arabes au XVIIe siècle. Macarie III Ibn al-Zaim et Paul d' Alep*. Așa cum aflăm din expunerea Ioanei Feodorov, de la Institutul de Studii Sud-Est Europene, cea care a îngrijit ediția de față, lucrările sunt rodul cercetării unei echipe, care s-a reunit în 2009, cu scopul realizării unei ediții și traduceri integrale a jurnalului de călătorie a lui Paul de Alep. Inițiat și coordonat

de Ioana Feodorov, proiectul a implicat deopotrivă cercetători români, dar și ruși și ucrainieni, ținând cont de faptul că Macarie III Zaim și Paul de Alep au călătorit și în aceste teritorii.

Volumul conține șapte comunicări ale unor membri implicați în prezentul proiect, anume Ioana Feodorov, Serge A. Frantsouzoff, Carmen Crișan, Andreea Dunaeva, Vera G. Tchentsova, Mihai Țipău și respectiv Nikolaj Serikoff, cercetători din București, St. Petersburg și Moscova.

Expunerea Ioanei Feodorov se referă la nașterea și evoluția proiectului de a edita integral și la standarde academice lucrarea lui Paul de Alep, considerată a fi cea mai prețioasă opera arabă din veacul al XVII-lea, cu informații despre români, ruși și ucrainieni, ceea ce explică, de altfel, caracterul internațional al echipei de lucru. Pentru o mai profundă cunoaștere și valorificare a informațiilor furnizate de text, se subliniază necesitatea studierii cadrului mai larg al realizării operei, precum și relațiile dintre popoarele Europei Orientale și creștinii arabi, fapt ce a dus la lărgirea echipei inițiale, prin cooptarea și a altor cercetători. Urmează apoi comunicarea lui Serge A. Frantsouzoff, din cadrul Institutului de Manuscrise Orientale din St. Petersburg, care are ca temă prezentarea câtorva manuscrise ale institutului, în legătură cu subiectul abordat. Se pune accent pe manuscrisul B 1230, datat 1699, care conține descrierea primei călătorii a lui Macarie III și care, împreună cu copiile păstrate la Paris și respectiv Londra, constituie fundamentul pentru o nouă ediție critică. Sunt menționate și alte manuscrise ale Institutului din St. Petersburg, precum cele cu cota B 1220 și B 1221, realizate parțial de Paul de Alep. Sunt amintite în acest context și alte versiuni ale călătoriei lui Macarie III, precum cea păstrată în manuscrisul C 751, care, însă, este o versiune târzie și abreviată a textului.

Următoarele două expuneri, a lui Carmen Crișan din cadrul Asociației Internaționale de Studii Sud-Est Europene și respectiv a Andreei Dunaeva de la Universitatea din București, au ca temă doi renumiți editori ai textului lui Paul de Alep, anume Vasile Radu și Georges Abramovici Mourqos. Vasile Radu, considerat primul român specialist în arabă, a editat în 1930, în limba franceză, traducerea din arabă a jurnalul lui Paul de Alep, după ce, în 1927 primise premiul Gh. Asachi al Academiei Române pentru un studiu preliminar al operei. Mourqos este cunoscut prin traducerea în rusă din limba arabă a lucrării analizate, care mai fusese tipărită în spațiul rus, însă cu traduceri din engleză, după ediția lui Belfour.

Vera Tchentsova, de la Institutul de Istorie Universală din Moscova, își concentrază atenția nu asupra unor manuscrise, ci a unor surse de arhivă referitoare la călătoria lui Macarie III. Sunt analizate și prezentate în anexă câteva scrisori semnate de Macarie III și trimise la Moscova, unele chiar din spațiul românesc, precum cea din 1657 trimisă din Târgoviște prin care patriarhul Antiohiei informa autoritățile moscovite despre martiriul patriarhului ecumenic Parthenie III, sau cea din 1658 adresată patriarhului Nikon.

Mihai Țipău, de la Institutul de Studii Sud-Est Europene, prezintă o descriere a Constantinopolului din 1652-1653, prezentă în jurnalul de călătorie a lui Paul de Alep, cu detalii despre bisericile și monumentele bizantine și post-bizantine ale orașului. Cu ocazia vizitei în metropolă, Paul de Alep notează, cu minuțiozitate, interesante date despre slujbele grecilor, toponimele întâlnite și bisericile vizitate. Totodată, sunt amintite și moschei sau edificii militare din partea otomană a capitalei, toate aceste informații fiind de mare valoare și pentru topografia orașului.

Nikolaj Serikoff, de la Institutul de Studii Orientale din Moscova, pune în evidență o lucrare a lui Macarie III prin care acesta traduce din greacă în arabă numele unor sfinți, dând totodată și interesante informații despre etimologia lor. Este vorba de o listă cu 191 nume de sfinți ortodocși, cuprinși în sinaxare, nume traduse de Macarie în arabă, pentru folosul turmei pe care o păstora. Încercarea de a identifica rădăcina greacă a unor nume, precum și corespondentul acesteia în arabă, scot la iveală cunoștințele dobândite de patriarhul Antiohiei, precum și interesul acestuia pentru scrierile grecești, pentru a căror traducere în arabă l-a pregătit și pe secretarul său, Paul de Alep, acesta devenind unul din cei mai buni traducători ai vremii.

Varietatea temelor abordate în cadrul lucrărilor acestui congres pun în lumină multiplele piste de cercetare ce se deschid în urma analizei atente a lucrării lui Paul de Alep referitoare la călătoria sa și a patriarhului Macarie III în spațiul Europei Orientale, lucrare a cărei importanță pentru istoria zonei este deosebită și necesită într-adevăr o traducere completă și realizată la standarde academice, scop pentru care s-a derulat acest proiect.

Oana-Mădălina Popescu

Adrian Magina, *De la excludere la coabitare. Biserici tradiționale, Reformă și Islam în Banat (1500–1700)*, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2011, 206 p.

Cartea pe care o discutăm aici a fost lansată în martie 2012 la Centrul de Studii Transilvane al Academiei Române, instituție care oferă un exemplu fericit de încurajare a tinerilor istorici cuprinși în programe de cercetare postdoctorale. Lucrarea își are originea în teza de doctorat a autorului, despre Reforma religioasă din Banatul secolelor XVI–XVII, la care s-au adăugat noi surse arhivale și bibliografice. Dispunând de un material documentar generos, autorul – cercetător la Muzeul Banatului Montan din Reșița –, și-a propus să-l valorifice într-o manieră care să nu se focalizeze doar asupra uneia din multele religii ale Banatului anilor 1500–1700 (ortodoxă, catolică, reformată, musulmană), ci să urmărească modul în care acestea au coexistat și interacționat. Cititorul are ocazia să constate că evidențierea complexității și varietății aspectelor confesionale este un demers dificil, datorită diversității surselor și a curenților informaționale. Fiecare din cele patru istoriografii (română, maghiară, germană și sârbă) a construit o imagine proprie, de multe ori opusă celorlalte, asupra vieții spirituale a Banatului. O dificultate insurmontabilă este absența monumentelor ecleziastice, până astăzi supraviețuind doar cinci edificii de cult din perioada secolelor XV–XVII.

În primul capitol, rezervat izvoarelor și istoriografiei temei, autorul face o amplă prezentare a surselor diplomatice și ecleziastice, de proveniență creștină sau otomană. Este remarcată situația paradoxală în care istoria Ortodoxiei și a Reformei poate fi surprinsă cel mai bine din mărturiilor catolice de o deosebită bogăție mai ales pentru secolul al XVII-lea. Izvoarele otomane oferă viziunea unei lumi opuse creștinismului nu doar în plan confesional, ci și în concepțiile despre administrație și lege. Avantajul surselor otomane constă în redarea foarte bună a situațiilor punctuale din teritoriul bănățean. Prezentarea celor patru istoriografii deja menționate se face într-o manieră structurată, cu evidențierea realizărilor, dar și a neîmplinirilor acumulate din Secolul Luminilor până în prezent.

Pentru mai buna înțelegere a realităților confesionale din secolele XVI–XVII, autorul a considerat necesar să prezinte în capitolul al doilea al cărții sale identitatea teritoriului bănățean, cu referiri relevante la dispunerea spațială, la cadrul politic și situația administrativă. O atenție semnificativă este arătată mediului receptor din Banat, un amalgam etnic format la început din români, maghiari și sârbi, completat de la jumătatea

secolului al XVI-lea cu comunități turcești, bosniece, dalmatino-raguzine etc. În epoca anterioară cuceririi otomane (1552), Banatul era exemplul tipic al unei regiuni de interferență a catolicismului cu ortodoxia. Bisericile tradiționale din Banatul de după anul 1500 oferă o imagine antitetică. Ortodoxia este mai puțin prezentă la nivel instituțional, dar se află în plină afirmare, fiind mărturisită de lumea rurală covârșitoare ca număr. Totodată, structurile catolice erau într-o pronunțată disoluție instituțională și morală, favorizând nevoia de schimbare și, implicit, avansul ideilor protestante.

Evoluția Reformei, cel de-al treilea bloc confesional major al Banatului, se bucură de o analiză de substanță. Capitolul al treilea este rezervat progresului Reformei în spațiul central european, cu referire specială la Regatul Ungariei confruntat în acea perioadă cu grave probleme politico-militare și sociale care îi vor grăbi sfârșitul. Capitolul următor, al patrulea, detaliază apariția și consolidarea curentelor protestante (*confessio augustana* și *confessio helvetica*) în Banat, rolul teologului reformat István Kiss din Szeged, dar și influența puternicului comite timișan Petru Petrovici de Suraklin în difuzarea noilor învățături. Reacția Bisericii romane s-a dovedit a fi slabă și efemeră, compromisă de cucerirea otomană care a determinat nu doar distrugerea centrului episcopal de la Cenad, ci și destructurarea celor șapte arhidiaconate catolice.

În capitolul al cincilea, denumit sugestiv *Construind comunități româno-calvine: Caransebeș și Lugoj*, autorul evidențiază diferențele dintre Banatul de câmpie și cel montan, primul locuit de etnii diferite, iar ultimul fiind majoritar românesc. Zona de șes s-a integrat mai rapid în structurile Regatului maghiar și s-a dovedit a fi receptivă la inovațiile religioase ale Reformei. Regiunea montană a rămas mai conservatoare, astfel că modelul valabil în cazul reformării comunităților din Timișoara și zonele înconjurătoare se suprapune doar parțial situației din regiunea înaltă. Este subliniată lipsa de comunicare dintre Reforma din arealul de câmpie și cea din teritoriul montan, ruptură adâncită odată cu ocupația otomană a șesului și integrarea părților înalte în Principatul Transilvaniei. Pastorii reformați, apoi și misionarii catolici s-au lovit în opera lor de bariera lingvistică ridicată de blocul românesc. O consecință majoră a fost nevoia de a produce carte de cult în limba vernaculară, iar *Palia de la Orăștie* (1582) este produsul reprezentativ al reformaților români din Banatul montan și zona Hațeg-Hunedoara.

Capitolul al șaselea este rezervat prezentării raporturilor dintre catolicism și Reformă în secolul al XVII-lea, cu accent pe dezvoltarea

unui umanism specific lumii românești bănățene. Propaganda calvină a avut efecte limitate asupra românilor ortodocși, situație explicabilă prin uzanța limbii slavone în biserica orientală, prin lipsa comunicării la nivel ierarhic, dar mai ales prin racordarea confesiunii răsăritene din Banat la intransigentele structuri ecleziastice sârbești. Ca și în secolul precedent, oferta calvină se prezintă sub forma cărții tipărite, care acum dă consistență literaturii catehetice. Rezultate mai bune au obținut misionarii iezuiți care, prin școala deschisă la Caransebeș, au folosit principii mai subtile în construirea identității religioase a românilor. De altfel, marea realizare a comunităților românești, catolice sau reformate, a constat în transferul reușit al conceptului identității naționale dinspre identitatea confesională.

Raporturile dintre Creștinism și Islam sunt analizate într-un capitol distinct. Autorul a dezvoltat câteva aspecte importante: funcționarea fără interdicții majore a bisericilor creștine sub ocupația otomană; relațiile liniștite dintre musulmani și Biserica Ortodoxă, ilustrate prin existența a circa 20 de centre monastice în secolele XVI–XVII; supraviețuirea comunităților catolică și reformată în Timișoara turcească; eforturile misionarilor Contrareforme de a recâștiga credincioșii, de a remedia carențele legate de administrarea sacramentelor și de a combate superstițiile. Având la dispoziție surse variate, autorul exemplifică gradele diferite de atașament al comunităților la principiile religioase. Nu rare au fost cazurile în care catolicii au aderat la ideile Reformei, s-au servit deopotrivă de preoți calvini sau ortodocși, pentru ca în final să revină în sânul bisericii romane.

Volumul cuprinde o utilă anexă în care sunt publicate 16 documente referitoare la viața religioasă din Banatul epocii analizate aici. Multe dintre acestea au fost depistate prin strădaniile personale ale autorului, o parte fiind prezentate ca piese justificative la studiile publicate în ultimii ani, iar altele fiind absolut inedite. Se remarcă prin valoarea lor hotărârile Sinodului reformat de la Timișoara (1550), mereu amintite în istoriile ecleziastice din ultimele trei secole, dar niciodată expuse concret (Doc. I); cele două scrisori din 1582 trimise Papei Grigore XIII de către catolicii timișoreni în care sunt expuse greutățile pe care le întâmpină (Doc. II, III); un ordin din 1604 adresat de George Basta caransebeșenilor, care completează corespondența vestitului general, publicată acum un secol de Veress Endre (Doc. VI); descrieri ale misiunilor iezuite la Caransebeș și Timișoara (Doc. IX, X, XVI); trei elogii funebre în memoria unor misionari (Doc. XII–XIV), toate de secol XVII.

Lucrarea se întregeste cu un scurt rezumat în limba engleză, apoi se încheie cu lista fondurilor arhivale, a corpusurilor de documente, a lucrărilor generale și speciale consultate. Demersul științific al domnului Adrian Magina este remarcabil prin faptul că a reușit să avanseze cercetarea unei teme mai puțin abordate și cunoscute din istoria Banatului medieval și premodern.

Dragoș Lucian Țigău

Ritual, Images, and Daily Life. The Medieval Perspective. Ed. Gerhard Jaritz, Edit. LIT Verlag, Zürich și Berlin, 2012, 247 p.

Volumul editat de Gerhard Jaritz (Profesor la Central European University din Budapesta și cercetător în cadrul Academiei Austriece de Arte și Științe din Krems) reunește sub aceeași copertă articole ale câtorva istorici originari din arii geografice variate și, în consecință, cercetători ai unor subiecte la fel de variate. Astfel, volumul dedicat studiului ritualurilor, imaginilor și vieții zilnice în Evul Mediu cuprinde teme care se extind de la Capela Sixtină, la Islam și India, până la Regatul Ierusalimului și Transilvania. Scopul acestei colecții de articole însumă studiul funcțiilor, construcțiilor, spațiului și mesajelor unor imagini și a ritualurilor cu care acestea se asociază, în același timp autorii încercând să observe influențele acestor imagini și ritualuri în viața zilnică a omului medieval.

Volumul e binevenit prin specificitatea lui. Istoricii vieții de zi cu zi cad deseori în capcana generalității și abordează astfel subiecte extrem de largi. În acest sens, cartea lui Gerhard Jaritz e o reală înviorare când e comparată cu alte volume publicate recent în tematica vieții zilnice medievale, cum sunt *On Old Age: Approaching Death in Antiquity and the Middle Ages (Studies in the History of Daily Life (800-1600))*, editat de Christian Krotzl și Katariina Mustakallio (2012) sau *Fashion in the Middle Ages* a lui Margaret Scott (2011).

Articolul care deschide volumul e semnat de Staale Sinding-Larsen și discută prezentarea imagistică a ritualului în Biserica Catolică, luând ca studiu de caz Capela Sixtină. În această lucrare, intitulată *Working with Pictures in Elaborated Systems*, autorul caută răspuns la următoarea întrebare: în momentul în care o instituție (Biserica Catolică, în acest caz) pune la dispoziția mentală și rituală a oamenilor imagini, ce poate oferi

programul artistic/iconografic acestor oameni? În același timp, Staale Sinding-Larsen propune o formulă de analiză a imaginilor în funcție de următoarea opoziție: ceea ce sistemul ecleziastic impune și permite versus a ceea ce este reprezentat vizual de Biserică din cadrul acestui sistem. Așadar, discutând opera lui Michelangelo din perspectiva sistemului, el subliniază faptul că marele artist nu ar fi avut posibilitatea să iasă din canoanele bisericești, cum se sugerează deseori, ci peninsula lui ar fi fost mereu sub amprenta celor care au comandat lucrările: Papa Sixt al IV-lea și Iulius al II-lea. Autorul încearcă astfel să facă lumină în muntele de studii care privesc Capela Sixtină și interpretarea ei vizuală – studii care, argumentează el, sunt supra-interpretate, fără să aiba vreo bază viabilă. El susține că mesajul Capelei este unul simplu și de bază, care reflectă în mod exclusiv noțiuni ale sistemului canonic. În cea de-a doua parte a eseului său, Staale Sinding-Larsen introduce o metodă inovatoare de interpretare și analiză a imaginilor artistice. Astfel, el propune un model de interpretare care pornește de la o *thema* generală de la care derivă o varietate de elaborări. Modelele complexe vor fi interpretate de receptor în funcție de potențialul acestuia de înțelegere. Receptorul trebuie să aibă capacitatea să înțeleagă elaborarea astfel încât să poată să o decodifice până când ajunge la originala *thema*. La fel se întâmplă și în exemplul Capelei Sixtine: ceea ce privitorul observă pe frescă este o elaborare – un ochi neantrenat probabil că nu ar fi înțeles elaborarea și nu fi putut să facă legătura cu originala *thema*. Dar, deoarece Capela era destinată unui public restrâns și învățat, elaborarea putea fi decodată fără bariere culturale. Mai mult decât atât, autorul oferă o așa-numită „trajectorie de analiză” a imaginilor în termeni cât se poate de moderni, prin care explică modalitatea în care creierul uman percepe și decodifică o imagine – cel mai interesant atribut al acestei trajectorii fiind paralela ei cu traectoria interpretării din științele exacte, autorul argumentând că cele două sunt similare.

Cel de-al doilea articol trece în sfera ceremonialului regal din Regatul Ierusalimului. Svetlana I. Luchitskaya analizează ritualul de încoronare al regilor creștini din Ierusalim în lucrarea intitulată *Pictorial Sources, Coronation Ritual, and Daily Life in the Kingdom of Jerusalem*. Autoarea se axează pe studiul imagisticii ritualurilor de încoronare, care a fost prea puțin abordată de comunitatea științifică până acum. Ea analizează imaginea puterii regale a Ierusalimului reflectată în iconografia cronicilor cruciate, în timp ce compară surse vizuale (miniaturi de secol treisprezece, paisprezece și cincisprezece) cu izvoare legislative și narrative. Sunt prezentate încoronările lui Godefroy de Bouillon, ale celor

cinci regi Balduin, a lui Amalric, Fulk, Sibilla și Guy de Lusignan, și, în final, a lui Ioan de Brienne. Analizând toate aceste încoronări, autoarea face o observație semnificativă: sursele de inspirație pentru încoronarea regilor Ierusalimului stau în reprezentările regilor Vechiului Testament din manuscrise localizate în bibliotecile baronilor Ierusalimului. În mod particular, regele David a avut un impact puternic asupra acestor reprezentări: vechii regi și regii Ierusalimului poartă aceeași îmbrăcăminte și sunt identificați prin aceeași heraldică. Astfel, autoarea observă că nobilii latini din est erau identificați cu „strămoșii” lor din aristocrația Vechiului Testament. Concluzia relevantă a acestui articol este faptul că izvoarele vizuale nu indică aceleași evenimente cu izvoarele narrative și legislative. Miniaturile indică, în marea lor majoritate, doar ritualul încoronării care trebuia aplicat fiecărui rege. Dacă încoronarea a avut loc în circumstanțe mai puțin convenționale sau în situații dramatice, de criză, acest lucru nu era indicat prin nici o modalitate vizuală – reprezentarea rămânea aceeași: staticul și clasicul ritual de încoronare elaborat la curtea Ierusalimului.

Joan A. Holladay, în articolul său *Kings, Notaries, and Merchants. Audience and Image in the Grand' Salle of the Palace at Paris*, oferă o interpretare proaspătă pentru Grand Salle, construită de regele Franței Filip al IV-lea cel Frumos la nordul Palatului său regal din Paris la începutul secolului al XIV-lea. Autoarea reinterpretează cele 41 de statui care reprezentau strămoșii regelui și care decorau cea mai mare aulă a vremii din Europa. Joan Holladay studiază modul în care două tipuri majore de public au privit statuile: cei care le vedeau zi de zi și cei care le vedeau doar ocazional, în cadrul ceremoniilor organizate de Filip al IV-lea. Cele două audiențe analizate de autoare sunt deci regele, care împreună cu invitații și anturajul său, aveau acces la sală doar ocazional, și negustorii care dețineau buticuri în această majestuoasă sală și care, din acest motiv, aveau acces la ea zilnic. Comentând asupra aristocrației și a figurilor politice care erau invitate la varii ceremonii indicate în articol, autoarea subliniază faptul că aceștia ar fi fost categoric influențați de liniaritatea dinastiei pe care o sugerau statuile. Filip cel Frumos, fiind cel de-al doilea fiu al lui Filip al III-lea, avea nevoie să fie legitimat prin factorul eredității și al dinastiei: din acest motiv, figurile sculpturale au fost prezentate în mod echivalent, fără a face diferență între unii regi care din punct de vedere al legitimității nu erau egali. Mai mult decât atât, Filip a ales să scoată din linia sa sculpturala acele figuri care au fost alese și nu au dobândit tronul prin factorul ereditar. Pentru a-și accentua poziția în

fruntea Franței, locul fizic destinat lui Filip în cadrul ceremoniilor se afla în punctul critic al ciclului statuar: locul în care ciclul începea și se termina – astfel, printr-o metaforă, Filip devenea întruchiparea întregii dinastii, întruchiparea începutului, dar și a prezentului. În ceea ce privește celălalt public, cel al negustorilor, autoarea subliniază faptul că statuile aveau un mesaj specific și pentru aceștia, și anume: lunga linie de regi cu buna lor guvernare și grijă pentru subieci, a dus la crearea unui mediu stabil care a înlesnit activitatea comercială profitabilă. Concluzionând, articolul sugerează faptul că planul regelui de a se proiecta în viața aristocrației, dar și a oamenilor de rând a fost atins: fiecare grup de public a înțeles mesajul în modul sugerat de rege.

Unul dintre articolele cele mai atractive ale volumului este cel semnat de Inigo Bocken, *Performative Vision: Jan Van Eyck, Nicholas of Cusa, and the Devotio Moderna*. Articolul analizează picturile lui Jan van Eyck în contextul *devotio moderna* a Reformei. Jan van Eyck a fost influențat de preceptul *devotio moderna* care cerea fiecărui credincios să urmeze învățăturile Evangheliilor prin fapte vizibile în viața de zi cu zi, prin *Imitatio Christi*. Inigo Bocken argumentează faptul că picturile lui van Eyck invită observatorii săi să facă exact acest lucru – să intre în spațiul divin prin fapte.

Autorul, contrar părerilor altor istorici de artă care susțin că tablourile lui van Eyck reflectă doar luxul de la curtea Burgundă, demonstrează în articolul său că există o conexiune între practicile religioase ale *devotio moderna* și pictura novatoare a lui van Eyck. Bocken analizează fragmente din Altarul din Ghent și arată că acesta funcționa ca un „teatru pentru contemplație”, un ciclu prin care privitorul era ghidat către imaginea lui Dumnezeu în viața zilnică. Mai mult, autorul face referire la opera lui Nicolaus Cusanus, *De visione Dei*, prin care demonstrează caracterul ritualic al Altarului din Ghent, pe care îl numește „instalație teatrală”. Partea originală a lucrării e explicația autorului a acestei „instalații teatrale”: Altarul din Ghent e dominat de lumină, reflexie și refracție, care ghidează ochiul privitorului. Lumina, oglinzile și armurile reprezentate pe toată suprafața altarului reflectă lumina și mediul, îmbrățișează privitorul și îl primesc în interiorul picturii. Printr-un artificiu vizual, privitorul e invitat în interiorul imaginilor din altar, el nemaifiind un simplu privitor extern, cum se întâmplă în cazul picturilor cu perspectivă centrală ale artei italiene. Autorul susține astfel că Altarul din Ghent este cea mai reprezentativă lucrare a artistului în contextul ideii de *devotio moderna*.

Studiul Mariei Crăciun, *Ora pro nobis sancta Dei genitrix: Prayers and Gestures in Late Medieval Transylvania*, e un alt articol relevant al volumului. Acesta se axează pe reprezentări din Transilvania – imagini de ctitori în rugăciune și imagini de sfinți. Scopul general al articolului este înțelegerea mai profundă a practicilor religioase laice, dar, în același timp, studiul dezvăluie funcția acestor reprezentări ca mijloace educaționale. Exemplificând pe reprezentări din Mălâncrav, Biertan, Sebeș, Saeș, Dupuș sau Mediaș, Maria Crăciun expune modelul culturii rugăciunii: credincioșii învățau din posturile și cuvintele prezentate în imagini, imitând gestul de rugăciune al celor reprezentați. Autoarea expune modul în care credincioșii învățau postura mâinilor, corpului, umilința necesară rugăciunii, utilizarea cuvintelor potrivite și a mobilierului specific rugăciunilor prin simpla vizualizare a imaginilor. Aceste exemplificări vin pe scene ca și Nașterea Domnului, Buna Vestire, Răstignirea, în care observatorul poate vedea sfinți și personaje bine cunoscute de la care poate să învețe modelul devoțiunii: de la Arhanghelul Gabriel până la Hristos însuși. Articolul conține și o succintă expunere a limbajului corpului din timpul rugăciunii și a istoricului acestui limbaj. Prin această expunere, autoarea relaționează limbajul trupului cu reprezentările voit educative ale oamenilor sfinți în rugăciune, punând accent pe îngenunchiere și împreunarea mâinilor. Maria Crăciun face astfel referire și la imaginile binefăcătorilor și ctitorilor care apar ca și modele de devoțiune pentru restul comunității. În final, autoarea concluzionează că deși Transilvania era un teritoriu relativ izolat al latinității creștine, aici comunitatea clerică și-a educat credincioșii atât prin imagini reale, cât și mentale, menite să îi ghideze în exercițiul devoțiunii. Mai mult, ea demonstrează faptul că ordinele călugărilor cerșetori au avut o largă influență în educarea prin imagini și comportament a laicilor atât din zonele rurale cât și din cele urbane.

Articolul intitulat *From Icon to Coin: Potlatch, Piety, and Idolatry in Medieval Islam*, a lui Finbarr Barry Flood, analizează soarta idolilor și icoanelor hinduse și budiste create din metale prețioase și furate în secolele nouă și zece de către islamici în timpul expedițiilor militare ale Califatului Abasid la frontiera de est. Lucrarea accentuează faptul că aceste obiecte erau simboluri de cucerire și că acestea treceau prin procese rituale de re-materializare: icoanele erau deseori distruse și topite pentru a funcționa pe post de ornamente și monede. Autorul indică faptul că acest consum al aurului și argintului indienilor de către islamici poate fi văzut și o critică practică a idolatriei venite de pe teritoriul indian. Acest

lucru se datorează și faptului că în lumea islamică strălucirea metalelor prețioase era asociată cu abilitatea acestuia de a distra atenția de la rugăciune și pietate. Finbarr Barry Flood face deci o scurtă incursiune în drumul metalelor prețioase dinspre est către vest, dinspre adorare către denigrare.

Unul dintre ultimele articole ale volumului, intitulat *Image, Musical Practice, and Daily Life in a Medieval Monastery* și semnat de Nancy van Deusen, prezintă practicile muzicale din mediul monastic medieval printr-un studiu comparativ ce are la bază izvoare scrise legate de celebrarea slujbelor și izvoare vizuale privitoare la psaltiri. Nancy van Deusen reflectă asupra utilizării muzicii: de ce cântau călugării atât de mult? – se întreaba ea. Pornind de la această întrebare, autoarea plasează muzica în contextul vieții zilnice a lumii mănăstirești. Ea elaborează ipoteza conform căreia muzica și cântarea psalmilor umplea zilele călugărilor și le oferea oportunitatea unor zile mai... palpitate, unor zile mai bine organizate și mai puțin plictisitoare. Autoarea subliniază astfel viața ritmic organizată a călugărilor și muzicalitatea zilelor acestora. Mai mult decât atât, ea accentuează rolul muzicii în viața de zi cu zi a vieții monastice, concluzionând cu ideea că muzica era o disciplină explanatorie, prin care călugării erau educați, dar prin care aceștia experimentau și sentimente de simpatie, antipatie, și alte trăiri odată cu ritmurile muzicale.

Volumul e așadar o binevenită contribuție pentru studiul imagisticii și ritualurilor în contextul vieții medievale zilnice. Lucrările volumului oferă o frumoasă incursiune în ceea ce însemna viața de zi cu zi medievală (religioasă, laică, aristocrată sau nu) de la est la vest, de la Califatul Abasid până la Franța lui Filip cel Frumos.

Teodora Artimon

Studies in honour of Professor Vassil Gjuzelev, Bulgarian Historical Foundation, Sofia, 2011, 782 p. [= "Bulgaria Mediaevalis", Vol. 2/2011]

Un masiv tom al periodicului „Bulgaria Mediaevalis”, închinat profesorului Vassil Gjuzelev la împlinirea vârstei de 75 de ani, reunește contribuțiile a câteva zeci de bizantinologi și medievști din nu mai puțin de 13 țări, inclusiv România. Aceste contribuții au fost grupate în două mari secțiuni: *Fontes* și *Studia*. Este bineînțeles dificil să prezint conținutul

fiecărei contribuții în parte, rostul acestor rânduri fiind doar acela de a semnala existența culegerii de față.

Din prima parte a volumului mă voi opri în chip special asupra studiului profesoarei Laura Balletto de la Universitatea din Genova, intitulat *Con una nave genovese da Caffa a Pera e Chio nel 1472* (p. 215-246). În luna august 1472, în portul Caffa din Crimeea o corabie genoveză, al cărei *patronus* era un anume Francesco *Cape* sau *Cappe*, era pe punctul să ridice ancora pentru o călătorie de comerț dincolo de Strâmțori. Ea a făcut o escală la Pera și s-a îndreptat apoi spre Chios. Aici a făcut un nou popas *in loco vocato Sanctus Stephanus*, unde pe 24 octombrie 1472 a fost capturată de către un corsar din Maiorca, pe nume Ugeto sau Ugheto Empax, căpitan a două galere. În cursul procesului care a urmat a fost înfățișată lista produselor încărcate pe corabie fie la Caffa, fie la Pera. Însemnătatea acestui episod este aceea că ne arată că, puțin înainte de atacul otoman care a dus la căderea cetății-port Caffa și a tuturor celorlalte posesiuni nord-pontice, genovezii continuau liniștiți să se ocupe cu comerțul pe rutele orientale. Se confirmă astfel observația unui anonim toscan, din 15 sau 25 august 1475, potrivit căruia nu s-a bănuțit nimic despre proiectul otoman nici măcar câteva luni anterior punerii lui în aplicare!

Din aceeași secțiune a volumului iată și alți câțiva autori și titluri: *Khan Krum in the Byzantine tradition: terrible rumours, misinformation and political popaganda* de Angel Nikolov; *Mission miscarried: the narrators of the ninth-century missions to Scandinavia and Central Europe* de Sverrir Jakobsson; *The Black Sea region according to an anonymous Pisan geography* de Kiril Nenov¹⁷; *Bessarion's political thought: the Encomium to Trebizond* de Frederick Lauritzen.

Printre contribuțiile din partea a doua a volumului voi atrage atenția asupra celei semnate de colegul Ovidiu Cristea, cu titlul: *Une „blague sicilienne”: Suprématie maritime et prestige dans la Méditerranée du XIIe siècle* (p. 567-577). Autorul este preocupat de momentul în care Bizanțul a încetat să mai dețină o forță navală capabilă să-i asigure supremația maritimă în raport cu alte puteri. Domnia sa stăruie asupra unui episod din secolul al XII-lea din cursul războiului dintre Imperiul Bizantin și Regatul normand al Siciliei. Astfel, cronicarul Nicetas Choniates

¹⁷ Acest izvor a fost semnalat și discutat la noi de O. Cristea, *Informații despre Marea Neagră într-un portulan pisan de la sfârșitul secolului al XII-lea*, în „Sud-estul și contextul european. Buletin”, IX, 1998, p. 77-81.

relatează că regele William I ar fi poruncit flotei sale să se îndrepte către Constantinopol, iar acolo comandantul flotei, Maione de Bari, trebuia să-și aclame regele drept stăpân (*kyrios*) și împărat (*basileus*) al Siciliei, Pugliei, Capuei, Calabriei și tuturor regiunilor și insulelor vecine, adică al ansamblului posesiunilor revendicate de către împăratul Manuel I Comnen. Lucrurile s-au petrecut întocmai, flota normandă pătrunzând fără dificultate până sub zidurile palatului Vlacherne. S-au tras săgeți cu vârfuri de argint aurite în direcția palatului, iar Maione de Bari împreună cu marinarii săi și-au aclamat suveranul. A fost vorba, în chip evident, de o punere în scenă menită să-l umilească pe împăratul Manuel I. Absența de reacție a acestuia s-a datorat, potrivit d-lui Ovidiu Cristea, „lipsei de mijloace” eficace spre a face față unei puteri maritime occidentale. Ne aflăm deci în fața unui moment de început al decăderii forței navale a Bizanțului, forță care în chip obișnuit era un factor de prestigiu pentru împărat.

Din nou voi consemna și alte câteva titluri din această secțiune, pentru ca cititorul să-și poată face o idee despre conținutul ei: *Between authoritarianism and consensus: domination and role of nobility in the First Bulgarian realm (7th-late 9th century)* de Daniel Ziemann; *The first Hungarian princess in mediaeval Bulgaria* de Sashka Georgieva; *Byzantine Emperors, imperial ideology and the fact of Bulgaria* de Jonathan Shepard. Atrag în chip special atenția asupra studiului semnat de Krasimir Krâstev, despre *Relațiile diplomatice între țaratul bulgar și Egipt în veacul XIV* (în limba bulgară), deoarece de același subiect s-a ocupat la noi, concomitent, colegul Virgil Ciocîltan¹⁸.

Ștefan Andreescu

Gernot Nussbächer, *Aus Urkunden und Chroniken. Beiträge zur siebenbürgischen Heimatkunde*, vol. 10, *Kreis Hermannstadt*, partea I, *A-Ha*, Edit. Aldus, Kronstadt, 2012, 255 p.

În volumul al zecelea al cunoscutei serii *Aus Urkunden und Chroniken*, autorul, Gernot Nussbächer, oferă publicului larg un număr de 44 de articole în care înfățișează trecutul așezărilor din județul Sibiu. Sunt

¹⁸Bătălia de la Velbujd (1330) și marile puteri islamice, în *SMIM*, XXIX, 2011, p. 27-38.

prezentate aici următoarele localități: Apoș (Abtsdorf bei Agneteln), Țapu (Abtsdorf bei Kleinschelken), Agnita (Agnetheln), Alma Vii (Almen), Alțâna (Alzen), Agârbiciu (Arbegen), Bazna (Baaßen), Bungard (Baumgarten), Buia (Bell), Biertan (Birthälm), Boian (Bonnesdorf), Bruuiu (Braller), Vurpăr (Burgberg), Bârghiș (Bürgesch), Buzd (Bußd), Dobârca (Dobring), Dârlos (Durles), Ighișu Nou (Eibesdorf), Axente Sever (Frauendorf), Avrig (Freck), Bradu (Gierelsau), Cristian (Großau), Copșa Mare (Großkopisch), Laslea (Großlasseln), Apoldu de Sus (Großpold), Târnava (Großprobstdorf), Șura Mare (Großscheuern), Gherdeal (Gürteln), Hamba (Hahnbach), Amnaș (Hamlesch) și Hașag (Haschagen).

Câteva dintre așezările amintite beneficiază de mai multe contribuții în volumul de față: câte două articole sunt consacrate pentru Agnita, Alțâna, Bazna, Ighișu Nou, Cristian, Amnaș, iar pentru Biertan și Apoldu de Sus nu mai puțin de patru. Pentru Cristian, de exemplu, primul dintre cele două studii vizează trecutul localității până în secolul XVI, iar cel de-al doilea este consacrat localnicilor care au frecventat cursurile universităților din Viena, Cracovia și Padova în secolul XV.

În general, articolele cuprinse în volum înfățișează istoria așezărilor până la sfârșitul secolului XVI; doar câteva contribuții depășesc această limită cronologică. Unele articole au văzut lumina tiparului în volumele vechi ale seriei *Aus Urkunden und Chroniken* iar altele în diverse publicații (ziare și reviste), majoritatea fiind astăzi dificil de procurat de către cei interesați. Trebuie precizat că pentru volumul de față autorul a completat informația din respectivele studii aducând-o la zi, iar acele contribuții care au apărut în presă fără note de subsol sunt de acum înzestrate cu trimiteri bibliografice.

Micromonografiile localităților pe care domnul Nussbächer le oferă specialiștilor, dar și publicului larg, permit o incursiune fascinantă în trecutul unei zone marcată profund și durabil de colonizarea germană și de consecințele ei. Semnalăm doar câteva dintre nu puținele probleme istorice care decurg din această lectură: rolul greavilor în comunitățile săsești, impactul invaziilor otomane, al incendiilor și al epidemiilor asupra așezărilor coloniștilor și modificările etno-demografice produse, diferențele și rivalitățile dintre localitățile aceleiași scaun, lupta pentru apărarea „libertăților sibiene” sau pentru dobândirea lor și, nu în ultimul rând, nivelul cultural extrem de ridicat; acesta din urmă poate fi probat prin semnalarea timpurie a școlilor în așezările respective și prin numărul mare de localnici care au studiat în secolele XIV-XVI la universități celebre precum Viena, Cracovia și Padova (doar din Biertan au urmat

studii universitare la Viena 33 de persoane între 1378-1518 iar 9 la Cracovia între 1470-1518). Nu putem să nu ne întrebăm, privind încă o dată lista așezărilor sibiene, oare câți localnici din vremea noastră mai trec pragul amintitelor universități?

Contribuțiile domnului Nussbächer, rezultate din cercetări întreprinse în arhive și biblioteci vreme de peste jumătate de veac, constituie un aport deosebit de important la cunoașterea istoriei Transilvaniei în general și a sașilor ardeleni în special. Așteptăm cu deosebit interes publicarea de către autor a unor noi volume din seria *Aus Urkunden und Chroniken*.

Alexandru Ciocîltan

Ion Țurcanu, *Descrierea Basarabiei. Teritoriul dintre Prut și Nistru în evoluție istorică (din primele secole ale mileniului II până la sfârșitul secolului al XX-lea)*, Edit. Cartier, 2011, 379 p. + 37 p. rezumat în engleză + 38 p. indice de nume + XXXII pl.

Atunci când închizi cartea de aproape 500 de pagini scrisă de Ion Țurcanu, la capătul unei lecturi epuizante, ești dominat de un sentiment de confuzie. Nu pentru că nu ai fi înțeles teza autorului, pe care acesta o enunță limpede, ci pentru ești nedumerit de argumentele pe care se sprijină această teză. Piese esențiale în demonstrație sunt expediate aluziv, în vreme ce asupra unor elemente secundare se zăbovește îndelung, istoriografia anterioară este citată abundent, fără totuși ca principalele interpretări să fie discutate, iar ideile argumentate alternează cu ipoteze forțate, ba chiar, în câteva cazuri, cu păreri aiuritoare. Prin urmare, înainte de a se pronunța asupra validității sau invalidității tezei, recenzentul trebuie mai întâi să scoată la iveală scheletul argumentativ al cărții, ascuns sub o carnație excesiv de voluminoasă.

Principalul motiv care îngreunează lectura cărții lui Ion Țurcanu este absența unei structuri logice care să dea coerență întregului volum. Mai întâi, titlurile celor patru mari capitole mai degrabă ascund decât dezvăluie conținutul lor: (1) *Observații generale cu privire la semnificația geografică și istorică a numelui Basarabia (cu referință la spațiul pruto-nistrean)*; (2) *Chilia, cheia problemei privind stăpânirea asupra sudului Basarabiei la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea*;

(3) *În căutarea originii numelui Basarabia*; (4) *Configurația și statutul teritoriului pruto-nistean din primele secole ale mileniului II până la sfârșitul secolului al XX-lea*. Aparent, primul capitol trece în revistă istoriografia, cel de-al doilea demontează ceea ce Țurcanu consideră a fi principala teză istoriografică, asocierea Chilia-Basarabia, pentru ca în cel de-al treilea să propună propria interpretare asupra originii numelui de Basarabia, integrată în ultimul capitol într-o perspectivă mai largă. De fapt, în absența unei argumentații coerente, Ion Țurcanu revine mereu asupra unui număr restrâns de surse și de probleme recurente. Să luăm de pildă harta apărută în ediția din 1595 a *Choroğrafiei Moldovei*, pe care Țurcanu o atribuie în mod greșit lui Reichersdorffer. Prima discuție despre Reichersdorffer apare în subcapitolul I.2 (p. 45-46), harta atribuită lui este invocată prima oară în subcapitolul III. 1 (p. 191-194) – însă Țurcanu greșește când afirmă că prima ediție a hărții ar fi apărut în 1541 - se revine apoi asupra hărții câteva pagini mai târziu (p. 201), pentru ca reprezentarea Basarabiei pe această hartă să fie rediscutată pe larg în subcapitolul IV. 4 (p. 335). Iar acesta este doar un exemplu. La fel procedează Ion Țurcanu și atunci când discută semnificația Basarabiei în scrierile cantemiriene, pe cea a sintagmei „părțile tătărești” din titulatura muntenească sau când reconstituie raporturile româno-cumane. Practic, Țurcanu nu închide niciodată vreuna dintre analizele punctuale începute, pe care le risipește de-a lungul întregii cărți. Urmarea este nu doar o lectură greoaie, ci și o slăbire a tezei generale, care ar trebui să fie fundamentată pe argumente punctuale. Or, *Descrierea Basarabiei* lasă permanent impresia unui vast eșafodaj construit pe temelii foarte fragile, la care contribuie nu doar incoerența, ci și inconsistența argumentației.

Metodologic, Ion Țurcanu folosește un dublu standard de judecată, așezându-și propria construcție argumentativă pe aceleași temelii pe care le critică necruțător în cazul altor istorici. Atunci când scrutează istoriografia, Ion Țurcanu este un critic alert, examinând în detaliu orice argumentație și taxând necruțător orice speculație. Sunt pagini în *Descrierea Basarabiei* în care autorul demontează convingător unele speculații pe marginea izvoarelor, precum teza lui C. C. Giurescu privitoare la Iarcîn, namestnic al Basarabiei (p. 174-175). Țurcanu are, fără îndoială, dreptate, atunci când caracterizează această teză drept o „interpretare excesiv de liberă și complet nejustificată a documentului istoric”. În alte cazuri însă, atitudinea critică pare a merge nejustificat de departe, ca de pildă atunci când analizează interpretarea începutului domniei lui Alexandru cel Bun

propusă de Șerban Papacostea, pe care o găsește speculativă și inconsecventă (p.94-96). În ansamblu însă, atitudinea hipercritică a lui Ion Țurcanu este de cele mai multe ori justificată. Cu atât mai mult surprinde abandonarea oricărei rigori argumentative atunci când trece de la analiza istoriografică la elaborarea propriei construcții interpretative. De pildă, atunci când comentează pasajul despre tătarii din Moldova din *Chorografia* lui Reicherstorffer, Țurcanu se referă la „tătarii basarabeni” (p. 46). Termenul de Basarabia nu apare însă nicăieri în text, Reicherstorffer afirmând doar că în Moldova trăiesc și tătarii, fără a preciza unde anume. De la supra-interpretare la simple speculații sau la interpretări vădit greșite nu mai este decât un pas, pe care, din păcate, Ion Țurcanu îl face adesea. De pildă, nu este deloc limpede pe baza căror surse Țurcanu caracterizează raporturile româno-cumane din secolele XI-XIII drept „o conlucrare pașnică constructivă” (p. 258). Să admitem însă, chiar și în absența surselor, că există o anumită tradiție istoriografică a acestei interpretări. La fel, o simplă speculație este și presupunerea că voievodul Costea/Constantin ar fi condus „străvechea Basarabie” (p. 286). Speculațiile lasă locul erorilor atunci când Țurcanu îl corectează emfatic pe Onciul afirmând că titulatura „spre părțile tătărești” este lipsită de sens, pentru că „nu există posesiune spre ceva, ci numai posesiune a ceva” și că, de altfel, această formulă nici nu ar apărea în documentele originale păstrate de la Mircea (p. 76). Numai că titlul latinesc citat de Țurcanu în sprijinul acestei idei nu provine dintr-un original, ci dintr-o traducere târzie, de secol XVII. Iar cancelaria muntenească nu pare să fi cunoscut regula domnului Țurcanu, de vreme ce titlul domnesc din originalele slavone include sintagma „spre/către părțile tătărești”. De la un istoric atât de exigent cu scrierile altora, nemulțumit de rigoarea argumentației lui Nicolae Iorga (p. 163), Petre P. Panaitescu (p. 173), Șerban Papacostea (p. 174) sau Ștefan Andreescu (p. 151), ne-am fi așteptat la ceva mai mult decât la enunțarea ipotezei contrafactice potrivit căreia „soarta Moldovei ar fi fost alta” dacă scaunul domnesc ar fi fost așezat la Fălciu și nu la Suceava sau Iași (p. 377). Dacă opoziția dintre Iași, o „așezare rătăcită” și Fălciu, amplasat geostrategic ideal, este doar o divagație, nu același lucru se poate spune despre interpretarea semantică a cuvântului francez „moderne” și a celui latinesc „hodie”, care joacă un rol central în construcția argumentativă a lui Ion Țurcanu. Efortul de a schimba sensul acestor cuvinte pentru a se potrivi propriilor interpretări se întinde pe zece pagini (p. 194-204), incluzând erudite trimiteri la Arriès și Bloch pentru a reconstitui mentalitatea omului medieval. Toate acestea pentru a demonstra

că *hodie* la Cantemir înseamnă „un timp mult mai larg și, mai ales, mult mai vechi” (p.194), iar adjectivul *moderne* dintr-o cronică franco-polonă din veacul al XVII-lea s-ar referi la „un timp istoric” proiectat „cu multe secole înapoi” (p. 204). Astfel, potrivit lui Ion Țurcanu, omul medieval, categorie în care îi include și pe autorii din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea, „opera cu noțiuni temporale foarte largi, cu epoci ce cuprindeau de la câteva secole până la un mileniu” (p. 203). Mi se pare puțin ironic ca o astfel de observație despre anistoricitatea gândirii medievale să apară într-o carte de istorie publicată în 2011 al cărei subtitlu este „din primele secole ale mileniului II până la sfârșitul secolului al XX-lea”.

Descrierea Basarabiei stârnește nedumerire și prin felul în care Ion Țurcanu selectează și citează literatura secundară. Aparent, bibliografia impresionantă la care trimite Ion Țurcanu include majoritatea lucrărilor și autorilor importanți. Dacă însă luăm pe rând fiecare subiect analizat de autor observăm că, aproape de fiecare dată, bibliografia relevantă este ratată. Altfel spus, Ion Țurcanu citează cam tot ceea ar trebui să citeze, nu însă și unde ar trebui să o facă. Astfel, referindu-se la controversa stăpânirii muntenești asupra Chilie, autorul ignoră lucrările scrise în ultima jumătate de veac, afirmând că istoricii din ultimii 50-60 de ani s-au bazat pe interpretările lui Iorga și Panaitescu (p. 173). Și totuși, în alte părți, Ion Țurcanu citează lucrările lui Ștefan Papacostea, sau articolele din controversa Ștefan Andreescu – Virgil Ciocîltan asupra Chilie. De asemenea, Țurcanu ignoră întreaga literatură scrisă asupra localizării Vicinei după Gheorghe Brătianu (p. 314) sau afirmă tranșant că problema identității Chilie cu Licostomo „pare a fi una artificială” (p. 120). Tocmai pentru că exemplele de acest fel sunt destul de numeroase, nu poți să nu te gândești că stufosul aparat critic al cărții are mai degrabă rolul de a construi legitimitatea științifică a autorului. Această impresie este întărită de invocarea unor autorități ornamentale, precum Braudel sau Huizinga, în contexte complet nepotrivite. Dacă Braudel este folosit pentru a reconstitui habitatul medieval al Deltei Dunării (p. 122), Huizinga oferă cheia înțelegerii textelor bizantine despre barbari (p. 159). În plus, Țurcanu are unele preferințe bibliografice neașteptate și nejustificate. Astfel, principala autoritate asupra istoriei și tradițiilor istorice moldovenești este istoricul suedezo-german din veacul al XVIII-lea, Johann Thunmann, care beneficiază de mai multe referințe decât Grigore Ureche, Miron Costin și Ion Neculce la un loc. Încă și mai neașteptată este preferința lui Țurcanu pentru William R. Shepherd, un istoric american a cărui celebritate se datorează atlasului istoric publicat la începutul

secolului XX. Or, folosirea hărților lui Sheperd pentru a stabili slaba prezență a cumanilor între Dunăre și Carpați în veacul al XII-lea (p. 265) sau pentru a susține că în 1360 Basarabia și Moldova erau clar separate (p. 302) nu poate fi decât, cel mult, o glumă. Așezată pe un asemenea fundament metodologic și bibliografic, *Descrierei Basarabiei* este inevitabil, o carte care nu convinge.

Teza centrală a cărții lui Ion Țurcanu este că horonimul Basarabia a existat înainte de întemeierea Moldovei, desemnând teritoriul pruto-nistrean încă din vremea dominației cumane (cea mai limpede exprimare a tezei apare la pagina 275). Pentru susținerea acestei teze Ion Țurcanu invocă două tipuri de argumente, cele negative, prin care demontează interpretările anterioare date originii denumirii de Basarabia, și cele pozitive, pe care le aduce în sprijinul propriei teze. Pentru că am discutat deja cum se raportează Ion Țurcanu la istoriografie, nu mai insist asupra acestui aspect. Aș mai remarca doar că analiza critică de fond nu este, din fericire, însoțită și de excese stilistice. Ion Țurcanu reușește să păstreze mai mereu un ton echilibrat, uneori chiar cu prețul sacrificării clarității exprimării (vezi de pildă comentariul foarte confuz, cu nuanțe ușor paternaliste, pe marginea unei idei a lui Șerban Papacostea la p. 110). Cât privește argumentele propriu-zise pe care și fundamentează teza, Ion Țurcanu le extrage din trei tipuri de surse: a) sursele medievale; b) sursele moderne timpurii din veacurile XVII și XVIII și c) literatura istorică din secolele XIX și XX. Strategia argumentativă a lui Țurcanu este de a nu face nici o distincție între aceste trei tipuri de surse, pe care le amestecă într-o construcție confuză și incoerentă. Astfel, pentru a susține teza existenței unei Basarabii cumano-române în secolele XII-XIV, Țurcanu invocă cartografia europeană medieval-târzie și renașcentistă (Behaim, Gastaldi, Ortelius, d'Anania), cronică polonă din a doua jumătate a secolului al XVI-lea și din veacul următor (Cromer, Sarnicki, dar, mai ales, așa numită cronică a Moldovei de la Cracovia), precum și autoritatea istoricilor din secolul al XVIII-lea (D. Cantemir, J. E. Thunmann sau F. W. Sommersberg). După cum se poate lesne observa, toate aceste surse sunt cu multe secole mai târzii decât perioada pe care Ion Țurcanu încearcă să o reconstituie. Prin urmare, chiar și în cazul unor interpretări valide, ceea ce nu este însă cazul pentru că majoritatea sunt forțate și neconvingătoare, ele tot nu ar fi fost suficiente pentru a demonstra teza existenței Basarabiei pruto-nistrene încă din veacul al XII-lea. De altfel, la un moment dat, autorul însuși admite că „aceste relatări nu ar avea suficientă putere de convingere dacă nu ar putea fi probate pe baza unor

cronici foarte vechi” (p. 283). Aceste surse mai vechi la care face referire Ion Țurcanu se reduc de fapt la o unică mențiune, inclusă în mai multe cronici polone despre cucerirea „bersabenilor” de către tătari în 1259.

Data fiind importanța acestui pasaj, care devine cheia de boltă a argumentației lui Ion Țurcanu, ne-am fi așteptat ca discuția pe marginea lui să fie exhaustivă și lămuritoare. Din păcate, la căpătul lecturii celor 10 pagini dedicate acestei probleme (p. 283-293), întrebările sunt mai multe decât răspunsurile. Pentru început, Ion Țurcanu nu explică de ce dintre toate variantele manuscrise ale diferitelor cronici optează pentru varianta *bessarabenis*, în detrimentul formelor *bersabenis* sau *bersabeis*, atestate de mult mai multe surse¹⁹. Apoi, Țurcanu preferă să treacă sub tăcere acele ipoteze care vedeau în *bersabenii* de la 1259, fie pe *besermenii*²⁰, fie pe *bessenii*, nicidecum pe *basarabeni*. Prin urmare, întemeiată exclusiv pe fragilul fundament al echivalării *bersabeni/basarabeni*, concluzia lui Ion Țurcanu nu poate convinge, oricât de categoric ar fi exprimată: „în literatura istorică veche polonă, cu începere de la sfârșitul secolului al XIV-lea și până la începutul secolului al XVIII-lea, este mereu prezentă ideea clară că partea estică a Moldovei se numea Basarabia” (p. 298). Dacă localizarea Basarabiei era o idee atât de clară și de prezentă, rămâne un mister de ce până în a doua jumătate a veacului al XVI-lea cronicarii poloni au folosit această denumire exclusiv pentru a desemna Țara Românească. Ion Țurcanu nu reușește să fie mai convingător nici atunci când caută să demonstreze răspândirea timpurie a denumirii de Basarabia, dinspre Polonia înspre Occident. Presupunerea că, la începutul veacului al XVI-lea, Michael Ritius ar fi preluat denumirea de Basarabia/basarabean din cronică polonă este falsă (p. 291). Și de această dată sursele îi joacă o festă lui Ion Țurcanu, pentru că domnia sa a consultat cronică regilor Ungariei a lui Ritius, a cărei primă ediție a apărut la Basel în 1517, doar

¹⁹ Prima variantă apare doar în ediția Sommersberg a *Cronicii scurte de la Cracovia* (1730), în vreme ce formele *bersabenis/bersabeis* sunt atestate în diferite manuscrise cuprinzând *Analele Poloniei* (MGH, ed. Perz, 1866), *Cronica scurtă a Poloniei* (MPH, ed. Bielowski, 1872) sau *Analele Sfintei Cruci* (ed. Rutkowska-Płachcińska, 1996). De altfel, Georg Perz considera forma *bessarabis*, pe care o întâlnise într-un manuscris al *Analelor Sfintei Cruci*, o deformare a cuvântului inițial *bersabeis*, vezi *MGH, Scriptores*, vol. 19, Hanovra, 1866, p. 681.

²⁰ Pentru identificarea *bersabenilor* din cronicile polone cu *besermenii* s-a pronunțat Titus Hotnog, într-un articol din 1927. Surprinzător însă, deși citează de două ori acest articol într-o chestiune minoră de cronologie, Țurcanu nu discută nicăieri teza centrală a lui Hotnog.

prin intermediul lui Cantemir. Or, acolo unde Ritius folosește termenul de *bessi*, Cantemir a adăugat „bessarabi aliis dictos”²¹. Așadar, Ritius nu a folosit nicăieri în scrierile sale denumirea de basarabeni, pasajul citat de Țurcanu fiind o interpolare cantemiriană. Prin urmare, oricât ar încerca să coboare în timp prima atestare a Basarabiei la nordul gurilor Dunării și să o localizeze în „spațiul pruto-nistrean”, Ion Țurcanu nu reușește să se apropie cu mai puțin de câteva secole de ținta vizată, veacurile XII-XIV.

În concluzie, Basarabia cumano-română și pruto-nistreană de dinaintea întemeierii țărilor române, pe care și-o imaginează Ion Țurcanu și a cărei existență încearcă să o demonstreze cu o strădanie demnă de o cauză mai bună, nu este decât o ficțiune. Întinsă pe câteva sute de pagini, ascunsă în spatele unei argumentații confuze și a unei bibliografii erudite, preluând viciile metodologice și erorile interpretative pe care le condamnă la alții, teza lui Ion Țurcanu nu reușește să convingă în nici un moment.

Marian Coman

²¹ Întrucât prima ediția a lui Ritius mi-a fost inaccesibilă, am verificat pasajul respectiv în cea de-a doua ediție, tipărită la Basel în 1534. Fraza citată de Cantemir se găsește chiar la începutul primei cărți despre regii Ungariei, la pagina 212 în ediția din 1534.

CĂRȚI SOSITE LA REDACȚIE

Acta Terrae Fogarasiensis, I, Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”, Edit. Altip, 2012, 210 p.

ARMBRUSTER Adolf, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*. Ediția a II-a, revăzută și adăugită, Edit. Enciclopedică (col. Biblioteca de istorie a României), București, 2012, 289 p.

ATANASOV Hristian, *V osmanskata periferia: obștestvo i ikonomika văv Vidin i okolnostta prez XVIII bek* [La periferia Imperiului Otoman: societate și economie în secolul al XVIII-lea în Vidin și regiunea acestuia], Sofia, 2008, 359 p.

BARBU Violeta, *Ordo Amoris. O istorie a instituției căsătoriei în Țara Românească în secolul al XVII-lea*, Edit. Academiei Române, București, 2011, 293 p.

BATARIUC Paraschiva-Victoria, *Civilizație medievală românească. Ceramica monumentală din Moldova*, Edit. Academiei Române (col. Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XIX), București, 2012, 656 p.

BĂJENARU Elena, *Icoane și iconari din Țara Făgărașului. Centre și curente de pictură pe sticlă*, Edit. Oscar Print, București, 2012, 252 p. + catalog de icoane.

BUKO Andrzej, *The Archaeology of Early Medieval Poland. Discoveres-Hypotheses-Interpretations*, Brill, 2008, 475 p.

CANTACUZINO Gheorghe I., *Începuturile orașului Câmpulung și curtea domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung*, Edit. Academiei Române, București, 2011, 237 p.

Călători străini despre țările române. Supliment I, vol. întocmit de Ștefan Andreescu (coord.), Marian Coman, Alexandru Ciocîltan, Ileana Căzan, Nagy Pienaru, Ovidiu Cristea, Tatiana Cojocar, Edit. Academiei Române, București, 2011, 351 p.

„Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXX, 2012, p. 357-362

- CĂZAN Ileana, *Domni români creditori ai Curții din Viena. Un aspect mai puțin cunoscut al relațiilor țărilor române cu Imperiul Habsburgic în secolele XVI-XVII*, Edit. Academiei Române, București, 2012, 134 p.
- CÂNDEA Ionel, *Brăila 1711. Documente și studii*, Muzeul Brăilei, Edit. Istros, Brăila, 2011, 252 p.
- CÂNDEA Ionel, CROITORU Costin, *O bibliografie istorică a Brăilei*, Muzeul Brăilei, Edit. Istros, Brăila, 2012, 288 p.
- Cercetări arheologice în București*, VIII, Edit. Agir, București, 2009, 455 p.
- CERNEA, Emanuela, PĂTRĂȘCANU, Lucreția (coord.), *Mărturii. Frescele Mănăstirii Argeșului*, Muzeul Național de Artă al României, 2012, 255 p.
- CHARVAT Petr, *The Emergence of the Bohemian State*, Brill, 2010, 239 p.
- CIOCÎLTAN Virgil, *The Mongols and the Black Sea. Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Brill, Leiden – Boston, 2012, 330 p.
- CONSTANTINESCU Nicolae (ed.), *Târgoviște. Reședința voievodală*, Cetatea de Scaun, 2009, 254 p.
- CRISTEA Ovidiu, ZAHARIUC Petronel, LAZĂR Gheorghe (coordonatori), *Viam inveniam aut faciam. In honorem Ștefan Andreescu*, Edit. Univ. „Alex. I. Cuza”, Iași, 2012, 651 p.
- CRISTOCEA Spiridon, *Orașul Brăila în catagrafia din anul 1838*, Muzeul Brăilei, Edit. Istros, Brăila, 2012, 206 p.
- CRISTOCEA Spiridon, *Orașul Pitești în catagrafia din 1838*, Edit. ORDESSOS, Muzeul Județean Argeș, Pitești, 2011, 177 p. + il.
- Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, vol. XX (1629-1631), întocmit de I. Caproșu și C. Burac, Edit. Academiei Române, București, 2011, 1187 p.
- DRAGOMIR Silviu, *Istoria desrobirei religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*. Cuvânt introductiv de acad. Ioan-Aurel Pop. Ediție și studiu introductiv de Sorin Șipoș, vol. I-II, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 542 p. + 325 p.

- DUMITRAN Ana, *Colecția de icoane pe sticlă a Muzeului Național al Unirii, Alba Iulia*, vol. I, *Maierii Bălgradului*, colaboratoare Livia-Daniela Zudor, Edit. Altip, Alba Iulia, 2011, 244 p.
- DURAND Guillaume, *Carpates et Danube. Une géographie historique de la Roumanie*, éditée par Cristina Spinei, Muzeul Brăilei, Edit. Istros, Brăila, 2012, 543 p.
- ENGEL Pál, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale. 895 – 1526*. Trad. din limba maghiară de Aurora Moga. Ediția a doua, îngrijită de Adrian Andrei Rusu și Ioan Drăgan, Edit. Mega, Cluj-Napoca, 2011, 399 p.
- EȘANU Andrei, EȘANU Valentina, *Moștenirea culturală a Cantemireștilor. Studii*, Pontos, Chișinău, 2010, 212 p.
- GĂRĂU Zaharia, *Manuscrise românești în colecția Muzeului Olteniei. Sec. XVII-XIX*. Editori Mihai Fifor, Dinică Ciobotea, Radu Gabriel Dumitrescu, Camelia Slabu, Edit. Antheo, Craiova, 2012, 199 p.
- GEMIL Tasin, PIENARU Nagy (coordonatori), *Moștenirea istorică a tătarilor*, II, Edit. Academiei Române, București, 2012, 804 p.
- GONȚA Alexandru, *Satul în Moldova medievală. Instituțiile*, ediția a II-a, Edit. Panfilus, Iași, 2011, 432 p.
- HAMMER, Anton von, *Istoria ciumei din Banat. 1738-1740. Geschichte des Pest im Banat*. Cuvânt introductiv, traducere și note explicative de Costin Feneșan. Cu o prefață de Walther Konschitzky, Edit. Diacritic, 2011, 340 p.
- In honorem Cătălina Velculescu. La aniversară*, editori Erich Renhardt, Cristina Bogdan, arhim. Policarp Chițulescu, Ileana Stănculescu, Edit. Paideia, București, 2011, 376 p.
- IORGA N., *Observații și probleme bănățene*. Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Dumitru Țeicu, Edit. TIM, Reșița, 2011, 171 p. + XXI pl.
- Itinerarii istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneșan*, vol. îngrijit de Dumitru Țeicu și Rudolf Gräf, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2011, 492 p.
- IUFU Ioan, BRĂTULESCU Victor, *Manuscrise slavo-române din Moldova. Fondul Mănăstirii Dragomirna*. Ediție îngrijită, prefață,

- note, rezumat, indici și reproduceri de Olimpia Mitric. Carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Edit. Universității „Alex. I. Cuza” (col. Documenta), Iași, 2012, 272 p. (p. 199-254 reproduceri color).
- Izvoare de antroponimie și demografie istorică. Conscripțiile cetății Sătmăr din 1569-1570.* Ediție îngrijită, studiu introductiv și indici de Marius Diaconescu, Edit. Mega, Cluj-Napoca, 2012, 289 p.
- KOŁODZIEJCZYK, Darius, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th-18th century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*, Brill, 2011, 1049 p.
- KRAMPL Ulrike, *Les secrets des faux sorciers. Police, magie et escroquerie à Paris au XVIIIe siècle*, préface d'Arlette Farge, Editions de l'EHESS, Paris, 2011, 302 p.
- KRSTIĆ, Tijana, *Contested Conversions to Islam. Narratives of Religious Change in Early Modern Ottoman Empire*, Stanford University Press, 2011, 264 p.
- La storia di un ri-conoscimento: i rapporti tra l'Europa Centro-orientale e la Penisola italiana dal Rinascimento all'Età dei Lumi*, a cura di Cristian Luca e Gianluca Masi, Museo di Braila, Istros Editrice, Campanotto Editore, Braila – Udine, 2012, 455 p.
- LAZĂR Mariana, „Spre folosul acestei sfinte case”. *Constituirea și evoluția domeniului mănăstirii Cotroceni (secolele XVII-XIX)*, Muzeul Brăilei, Edit. Istros, Brăila, 2012, 420 p. + 1 h.
- LUPU Emil, *Ctitori și ctitorii la Curbura Carpaților în veacurile XIV–XVIII*, Edit. Doxologia, Iași, 2012, 354 p.
- MAGINA Adrian, *De la excludere la coabitare. Biserici tradiționale, Reformă și Islam în Banat (1500-1700)*, Edit. Academiei Române, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2011, 206 p.
- MAXIM Mihai, *Brăila 1711. Documente otomane*, Muzeul Brăilei, Edit. Istros, Brăila, 2011, 121 p.
- MAXIM Mihai, *O istorie a relațiilor româno-otomane, cu documente noi din arhivele turcești*, vol. I, *Perioada clasică (1400-1600)*, Muzeul Brăilei, Edit. Istros, Brăila, 2012, 608 p.

- MĂNUCU-ADAMEȘTEANU Gheorghe, VELTER Ana-Maria, PÂRVAN Katiușa, VÎLCU Aurel, *Monede medievale și moderne descoperite în București și în împrejurimi (secolele XIV-XIX)*, București, 2005, 607 p. + VIII pl.
- MURGESCU Bogdan, *Țările române între Imperiul Otoman și Europa creștină*, Polirom, Iași, 2012, 366 p.
- OROS Ioan Maria, *Istoriografia cărții românești vechi din Transilvania (de la începuturi până la 1948)*, prefață de Iacob Mârza, Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, 134 p.
- PĂRVEVA Stefka, *Zemiata i horata prez XVII – pãrvite desetiletia na XVIII vek. Obladiavane i organizacija na agrarnoto i sošialnoto prostranstvo v Ťentralnite i Iojnite Balkani pod osmanska vlast* [Pământul și locuitorii în secolul al XVII-lea și primele decade ale secolului al XVIII-lea. Organizarea spațiului agrar și social în centrul și sudul Balcanilor sub stăpânirea otomană], Sofia, 2011, 482 p.
- POLYCHRONION. *Profesorului Nicolae-Șerban Tanașoca la 70 de ani*. Coordonare Lia Brad Chisacof, Călina Vătășescu, Edit. Academiei Române, București, 2012, 461 p.
- PORORO Anca Elena, *Documentele mănăstirii Strehaia (1499-1859)*, Edit. Sitech, Craiova, 2011, 250 p.
- RADVAN Laurențiu, *Orașele din țările române în Evul Mediu (sfârșitul sec. al XIII-lea – începutul sec. al XVI-lea)*, Edit. Universității „Alex. I. Cuza”, Iași, 2011, 652 p. + 3 h.
- RAVICI-TATARANU N., *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, 1914-1915, 1942-1943*, Edit. Offsetcolor, Rm. Vâlcea, 2011, 113 p.
- RAVICI-TATARANU N., *O posibilă bibliografie pentru istoria Bisericii Ortodoxe din jud. Vâlcea*. Ediția a II-a revăzută și adăugită, Edit. Offsercolor, Rm. Vâlcea, 2011, 494 p.
- RĂDVAN Laurențiu și CĂPRARU Bogdan (vol. editat de), *Orașele, orășenii și banii: atitudini, activități, instituții, implicații (sec. XVI-XX)*, Edit. Universității „Alex. I. Cuza”, Iași, 2011, 434 p.
- Relations entre les peuples de l'Europe Orientale et les chrétiens arabes au XVIIe siècle. Macarie III Ibn al-Zaim et Paul d'Alep. Actes du Ier*

- Colloque international le 16 septembre 2011, Bucarest. Textes réunis et présentés par Ioana Feodorov*, Edit. Academiei Române, București, 2012, 193 p.
- SPINEI Victor, *Mongolii și românii și sinteza de istorie ecleziastică a lui Tholomeus din Lucca/ Les Mongols et les Roumains dans la synthese d'histoire ecclesiastique de Tholomeus de Lucca*, Edit. Universității „Alex. I. Cuza”, Iași, 2012, 290 p.
- SPINEI Victor, *Principii martiri Boris și Gleb. Iconografie și canonizare*, Muzeul Brăilei, Edit. Istros, Brăila, 2011, 213 p.
- STEPANOV Tsvetelin, *The Bulgars and the Steppe Empire in the Early Middle Ages. The Problem of the Others*, Brill, 2010, 154 p.
- Studies in honour of Professor Vassil Gjuzelev*, Bulgarian Historical Foundation, Sofia, 2011, 782 p. [= “Bulgaria Mediaevalis”, Vol. 2/2011].
- ȚIGHILIU Iolanda, *Economia domanială. Creșterea animalelor în Țările Române (sec. XIV-XVI)*, Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2009, 148 p.
- ȚURCANU Ion, *Descrierea Basarabiei. Teritoriul dintre Prut și Nistru în evoluția istorică (din primele secole ale mileniului II până la sfârșitul secolului al XX-lea)*, Chișinău, Cartier, 2011, 456 p.
- VINTILĂ-GHIȚULESCU Constanța, *La mode orientale aux Portes de l'Orient. Tradition et modernité dans la société roumaine des XVIII et XIX siècles*. Photos par Cătălin D. Constantin, Iniciativa Mercurio S.L., 2011, 223 p. [cu ediții în limba engleză și spaniolă].
- WATTS John, *The making of Polities Europe, 1300 – 1500*, Cambridge University Press, 2009, 466 p.
- WISZEWSKI, Przemysław, *Domus Boleslai. Values and social identity in dynastic traditions of medieval Poland (c. 966- 1138)*, Brill, 2010, 592 p.

IN MEMORIAM

FLORIN CONSTANTINIU
(1933-2012)
Medievist

Absolvent ca eminent student al Facultății de Istorie (Universitatea din București), Fl. Constantiniu a fost angajat în 1957 la Institutul de Istorie al Academiei Republicii Populare Române.

Din inițiativa directorului Institutului, Andrei Oțetea, s-a constituit în același an, sub conducerea profesorului Vasile Mihordea, un grup de tineri cercetători, destinat să analizeze sub denumirea oficială largă, *Destrămarea feudalismului*, relațiile agrare în vremea regimului fanariot (începutul secolului XVIII – începutul secolului XIX). Fl. Constantiniu a debutat științific în acest colectiv, unde i-a avut colegi pe Șerban Papacostea, Alexandru Porțeanu, Ioana Constantinescu și Sergiu Columbeanu, fiecăruia fiindu-i încredințată o etapă fundamentală din evoluția relațiilor agrare în perioada amintită. Principiul de bază al acestor investigații a fost recursul la izvoare, mai cu seamă inedite, aflate încă în număr mare în arhivele din București și din provincie. Rodul acestor investigații a fost volumul, *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea, I, Țara Românească*, București, 1961.

Contribuția sa, esențială, la întocmirea acestei culegeri i-a oferit lui Fl. Constantiniu principalul suport documentar pentru elaborarea lucrării sale de plan din cadrul Institutului, consacrată lui Alexandru Ipsilanti, lucrare care, în urma întregirilor succesive, avea să devină o remarcabilă teză de doctorat. Ea a fost cuprinsă apoi într-o largă viziune istorică, publicată sub titlul: *Relațiile agrare din Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, București, 1972.

Înțelegerea profundă a politicii de reformă a domnilor fanarioți în țările române l-a îndemnat să încadreze, pe urmele lui Nicolae Iorga, aceste măsuri în tendințele generale ale reformismului european în secolul al XVIII. Deosebit de valoroase sunt în această privință studiile, *Pentru o tipologie a „despotismului luminat”: exemplul românesc și Fürstliche Reformen und Bojarenreaktion*.

„Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXX, 2012, p. 363-368

Contextului interstatal, care a determinat metamorfoze majore în lumea românească, i-au fost consacrate câteva studii, dintre care menționi aparte se cuvine lucrărilor, *Un proiect românesc de coaliție antiotomană din ultimul sfert al sec. al XVI-lea* și *De la Mihai Viteazul la Fanarioți: observații asupra politicii externe românești*.

Investigațiile înnoitoare în domeniul istoriei sociale românești s-au bucurat de o bună primire în circuitul istoriografic european de îndată ce traduceri în franceză și în germană ale lucrărilor sale au apărut în publicații prestigioase din străinătate.

Fl. Constantiniu nu a fost ca medievalist un savant exclusiv de cabinet, după cum o dovedesc numeroasele sale conferințe și monografiile de popularizare, precum cea dedicată lui Constantin Mavrocordat.

Deși atras după acest început ca medievalist tot mai mult spre studiul istoriei contemporane, îndeosebi spre problematica celui de Al Doilea Război Mondial, Fl. Constantiniu nu a părăsit definitiv preocupările de specialist al Evului Mediu românesc. Dimpotrivă, el a extins și a diversificat aria interesului său în acest domeniu. Mărturii ale orizontului lărgit stau contribuțiile consacrate istoriei politice, relațiilor interstatale, dar și sensibilităților și mentalităților colective.

Curiozitatea neobosită, soldată cu extinderea permanentă a volumului cunoștințelor, capacitatea de structurare a materiei, claritatea expunerilor orale sau în scris sunt câteva dintre trăsăturile definitorii ale medievalistului Fl. Constantiniu, manifestate, de altminteri, în ansamblul activității sale istoriografice. Toate aceste caracteristici asigură operei sale un loc de frunte în medievalistica românească.

Virgil Ciocîltan

PETRE Ș. NĂSTUREL
(1 aprilie 1923 - 18 ianuarie 2012)

În ziua de 26 ianuarie, ne-am luat rămas bun de la Petre Ș. Năsturel, unii la București, pe zăpadă și viscol, alții la Issy-les-Moulineux, unde se săvârșise din viață. La dorința lui, am ascultat cu toții, deși la mare depărtare unii de alții, lectura aceleiași profesii de unitate a credinței, ”Sud-estul privește Occidentul”, pe care o publicase în urmă cu două decenii și mai ținuse să o împărtășească odată. Prea blând să fie ceea ce îndeobște se numește ”om de atitudine”, totuși Petre Ș. Năsturel crezuse că are de spus ceva important, în clipa aceea, de despărțire. Vroia să lase un semn și o făcuse în chipul său discret, dar fără echivoc: o chemare la reconciliere și unitate, un fel de îmbrățișare, ca acelea cu care întâmpina pe toată lumea la Paris și care, în umbra morții, căpăta o gravitate majestuoasă. Ca și cum acel final trebuia să ne dezvăluie că, în spatele firii sale ingenuie și jucăușe, delicate și timide, se aflase o persoană cu convingeri ferme. Departe de a fi savantul naiv și oarecum ridicol, cum îl vedeau unii confrăți, Petre Ș. Năsturel a fost de fapt, în vasul de lut al fragilității lui, un om puternic. Căci cum altfel s-ar putea numi acel tânăr de 24 de ani care, în toamna lui 1947, din 7 octombrie până în 21 noiembrie, în pline arestări politice, a evacuat pe ascuns la Ambasada Franței, împreună cu pr. Emil Jean, biblioteca Institutului francez de studii bizantine (IEF), ai cărui membri, asumpționiștii pr. Vitalien Laurent, pr. Emil Janin și pr. Jean Darrouzès, fuseseră arestați de securitatea comunistă? Cu plecarea lor, lua sfârșit nu numai cea mai prestigioasă prezență care dăduse Bucureștiului faimă științifică în bizantinistică, ci și o legătură profundă, umană și profesională, prin care tânărul istoric dobândise valori ce îi vor defini cariera de bizantinist și destinul de om. Pe una dintre ele medievistii de azi o descoperă de abia teoretic și o numesc interdisciplinaritate, căci de câteva decenii precaritatea formației profesionale se scuză de regulă sub cuvântul ”specializare”. După dispariția lui Emil Turdeanu, Petre Ș. Năsturel a fost ultimul istoric ”de școală veche”, ca și mentorii săi asumpționiști și înaintașii români bizantiniști: iscusit în paleografie, diplomatică greacă și în epigrafie, interesat de etimologie, toponimie și de filologia scrierilor bizantine și a

vechilor noastre texte, priceput în analiza iconografică a unei imagini sau a unui obiect liturgic, deprins în geografie ecleziastică, cronologie și istorie ecleziastică. Dar mai presus de toate aceste felurite, complicate meșteșuguri și cunoștințe, stătea arta de a le pune pe toate la încercare, atunci când se caută răspuns la o întrebare ori se construiește o ipoteză istorică. Simpla înșiruire bibliografică a studiilor de sinteză sau contribuții mai mărunte, dar toate semnificative, privitoare la tema de cercetare predilectă a lui Petre Ș. Năsturel, relațiile țărilor române cu Muntele Athos, dovedește o formație completă de bizantinist, așa cum fusese ea definită în perioada interbelică: *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Roma, 1986; „Scarlat Callimachi et le monastère de Saint-Pantéléimon”, în *Balcania*, VIII, 1945, p. 179-186; „Aux origines des relations roumano-athonites. L’icône de saint Athanase de Lavra du voïvode Vladislav”, *Actes du VIe Congrès d’Etudes Byzantines*, Paris, 1948, vol. II, Paris, 1951, p. 307-314; „Legăturile Țărilor Române cu Muntele Athos până la mijlocul veacului al XV-lea”, în *MO*, X, 1958, nr. 11-12, p. 735-758; „Sultana Mara, Vlad Voda Călugarul și începutul legăturilor Țării Românești cu mănăstirea Hilandar (1492)”, în *GB*, XIX, 1960, nr. 3-4, p. 498-502; „Le Mont Athos et ses premiers contacts avec la principauté de Valachie”, în *BAIESEE*, I, 1-2, Bucarest, 1963, p. 31-38 + 2 pl.; „Aperçu critique des rapports de La Valachie et du Mont Athos des origines au début du XVe siècle”, în *RESEE*, II, 1964, nr. 1-2, p. 93-126; „Un épitrachilion roumain inconnu du monastère de Karakallou”, în vol. *Le Millénaire du Mont Athos, 963-1963. Etudes et mélanges*, II, Chevetogne, 1965, p. 275-283 cu 2 il.; „Un épitrachilion moldave du XVIe siècle et ses correspondants athonites”, în *Cyrrillomethodianum*, II, Thessalonique, 1972-1973, p. 86-97+2 pl.; „Le monastère athonite de Stavronikita et les Roumains”, în *RER*, XV, 1975, p. 202-210; „Un portrait de martyr roumain au Mont Athos”, în *BBRF*, VI (X), 1979/80, p. 59-79 +1 pl.; „À propos d’un document de Kastamonitou et d’une lettre patriarcale inconnue de 1411”, în *REB*, XL, 1982, p. 211-214; „Dix contributions roumano-athonites (XIVe-XVIe siècles)”, *BBRF*, XII (XVI), 1985, p. 1-46; „Mélanges roumano-athonites (I)”, *AIIAI*, XXVII, p. 1-22, 1990; (II), XXVIII, 1991, p. 53-72; „Les fondations dynastiques du Mont-Athos. Des dynasties serbes et de la sultane Mara aux princes roumains” (en collaboration avec Boško Bojović), *RESEE*, XLI, 2003, p. 149-176.

Și mai surprinzătoare decât varietatea de mărturii și fapte pe care le-a adus la lumină sau pe care le-a luat în discuție este plaja de timp pe care acestea se situează: de la primele secole ale creștinismului în epoca invaziilor barbare, până la genealogii de familii din veacul al XVII-lea. Timpul său interior de creație a fost el însuși unul foarte lung. A început să publice la 23 de ani, iar ultimele contribuții au apărut în 2011, doar cu câteva luni înainte de a se stinge din viață. Cărțile sunt poate puține, în schimb studiile sunt numeroase, unele mărunte, altele depășesc mai multe zeci de pagini. A scris adesea împreună cu alții, cu prieteni din generația lui, cărora le-a fost fidel toată viața sau cu ucenici mai tineri, de care se atașa cu o afecțiune și un devotament cu adevărat paterne. Cele mai substanțiale studii au fost probabil cele semnate alături de distinsul otomanist Nicoară Beldiceanu, în număr de șapte, apărute în reviste prestigioase ca *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, *Byzantion*, *Turcica*, *Süd-Ost Forschungen*. Reconstrucția vieții urbane și a vieții monastice din Balcani, imediat după căderea Constantinopolului (orașele Serres, Drahma și Zichna, mănăstirile de la Meteore, regiunea Thesalia, mănăstirea Theoskepastos, Trebizonda, regiunea Anatoliei, Giromeri, Zvornik) pe baza recensămintelor fiscale și cadastrale otomane a deschis o direcție nouă de cercetare în studiile post-bizantine internaționale, Bizanțul otoman văzut din perspectiva istoriei sociale. Studiile amintite fac referința tuturor sintezelor de istorie economică care au apărut între timp în istoriografia internațională, tot astfel precum toate cercetările mai noi ce au ca obiect republica monastică atonită nu se pot lipsi de contribuția lui fundamentală.

Direcții noi a inaugurat și în istoriografia românească, din care fusese interzis înainte de 1990. Lui Petre Ș. Năsturel i se datorează astfel primele studii de antropologie religioasă, cultul relicvelor și al miracolelor, precum și primele abordări de istorie a ideologiilor politice, temă la care s-a întors în ultima perioadă de viață.

Scria într-un fel anume, inconfundabil. În franceză, cu o eleganță și cu o precizie pe care nu le pot motiva doar faptul că aceasta era limba sa maternă. În românește, cu o savoare a cuvântului vechi, desprins din cazaniile de pe care învățase să buchisească românește și cu o plăcere irezistibilă de a povesti sfătos lectorului său cine știe ce lucru descoperit, care îl umpluse de încântare. Dacă ar exista un cuvânt potrivit să redea starea cu care Petre Ș. Năsturel scria istorie sau pe care o inducea lectorului, numaidecât prieten și complice al acelei aventuri intelectuale,

acela ar fi probabil: încântare. Mai mult ca sigur că el s-ar fi grăbit să-i spună ”minunare”, cu pasiunea cu care căuta cuvinte vechi, iscusit meșteșugite. Minunarea nu era o atitudine naiv-sentimentală, ci o ingenuitate cuminte, aceeași cu a părinților lui spirituali, bizantiniștii de la care își învățase meseria. Încântarea de a descoperi continuu era felul lui ascetic, dar cu adevărat umanist, de a se poziționa în fața formelor de putere pe care istoria le îmbracă inevitabil și care riscă să facă din istoricul însuși un patron hegemonic al teoriilor și ipotezelor sale, spre a fi cel dintâi trădat și dezamăgit de ele. Ascetic, căci dă măsura limitelor și fragilității provizorii a demersurilor unei îndeletniciri orientate către trecut. Umanist, fiindcă nu stabilește ierarhii între mize așa-zis importante și fapte mărunte, la care merită să cizelezi, ca la niște bijuterii. Le îmbrățișează în uimitoarea lor diferență și le caută în unitate, căci îndărătul lor trebuie bănuțit, cum spunea Marc Bloch, omul, nu sistemele, structurile, instituțiile și regimurile de dominație. Petre Ș. Năsturel a purtat cu sine, ”din timpul său afară”, această practică umanistă a istoriei care se stinge cu el încă odată.

Violeta Barbu

INDICELE BIBLIOGRAFIC AL VOLUMELOR XXI (2003) – XXX (2012)¹

STUDII

1. AGRIGOROAEI, Vladimir, *Scriptor scribebat et pulcram puellam in mente tenebat*: la fin de l'inscription peinte de Dârjiu (1419), XXX, 2012, p. 213-221.
2. ANDREESCU, Ștefan, *Un act genovez din 1453 sau despre limitele metodei cantitative*, XXI, 2003, p. 139-150.
3. ANDREESCU, Ștefan, *Un nou act genovez cu privire la Ștefan cel Mare*, XXII, 2004, p. 133-136.
4. ANDREESCU, Ștefan, *Principatul Mingreliei și Poarta Otomană: raporturi politice și comerciale (prima jumătate a secolului XVII)*, XXIII, 2005, p. 195-202.
5. ANDREESCU, Ștefan, *Din relațiile țărilor române cu Epirul. Ciitoriile bucureștene ale lui Ghiorma din Pogoniani*, XXIV, 2006, p. 101-110.
6. ANDREESCU, Ștefan, *Marea Neagră în lupta pentru succesiunea la tronul otoman din anii 1510-1512*, XXV, 2007, p. 29-46.
7. ANDREESCU, Ștefan, *Octavio Sapiencia: un cleric sicilian la Istanbul și pe Marea Neagră la începutul secolului al XVII-lea*, XXVI, 2008, p. 235-248.
8. ANDREESCU, Ștefan, *Presiune otomană și reacție ortodoxă în Moldova urmașilor lui Petru vodă Rareș*, XXVII, 2009, p. 25-60.
9. ARDELEAN, Florin, *Rolul militar al nobilimii în Transilvania princiară*, XXVIII, 2010, p. 137-148.
10. ATANASIU, Andreea, *Nave venețiene și genoveze în bazinul pontic (sec. XIII-XIV)*, XXI, 2003, p. 103-116.
11. ATANASIU, Mihai-Bogdan, *Patrimoniul funciar al marelui vistiernic Iordache Cantacuzino (I)*, XXIV, 2006, p. 121-130 și *(II)*, XXV, 2007, p. 111-134.
12. BARBU, Violeta, *Systèmes successoraux en pays de coutume: la substitution en Valachie (1450-1650)*, XXI, 2003, p. 33-46.
13. BARBU, Violeta, *Genealogia Christi. Forme de reprezentare a conceptului de „persoană”*, XXII, 2004, p. 169-192.

¹ Întocmit de Marian Coman (cercetător în cadrul Institutului de Istorie „N. Iorga”; commarian@gmail.com); indicele volumelor I-X a apărut în tomul X, 1983, p. 176-183 (întocmit de Ruxandra Cămărășescu), iar cel al volumelor XI-XX în tomul XX, 2002, p. 431-448 (întocmit de Ovidiu Cristea și Gheorghe Lazăr).

14. BARBU, Violeta, *Pagini din istoria căsătoriei în țările române. Căsătoria ca sacrament (secolul al XVII-lea)*, XXIII, 2005, p. 101-116.
15. BARBU, Violeta, *Țările Române în disputele în jurul dogmei primatului papal (secolul al XVII-lea)*, XXIV, 2006, p. 189-216.
16. BARBU, Violeta, *Dreptul de protectorat al puterii seculare asupra misiunilor și comunităților catolice din țările române în secolul al XVII-lea (I)*, XXV, 2007, p. 135-158 și *(II)*, XXVI, 2008, p. 69-90.
17. BARBU, Violeta, KINGA, Tüdös, *Portretul unei doamne transilvănene: Sara Bulcești (1655-1708)*, XXVII, 2009, p. 169-208.
18. BARBU, Violeta, LAZĂR, Gheorghe, OLAR, Ovidiu, *Reforma monastică a domnului Matei Basarab*, XXX, 2012, p. 9-54.
19. BILIARSKY, Ivan, *МОЛИТВЫ НА СОИ ГРЯДУЩИЙ et le rite du couronnement*, XXII, 2004, 209-216.
20. CAZACU, Matei, *Venise et la Moldavie au début du XVe siècle*, XXI, 2003, p. 131-138.
21. CAZACU, Matei, *Niko de Frastani ou Nica de Corcova: un Épirote au service des princes de Valachie (c. 1560-1618)*, XXVI, 2008, p. 197-210.
22. CAZACU, Matei, *La Conversion à l'Islam du prince Iliș Rareș. Un nouveau témoignage*, XXVII, 2009, p. 75-58.
23. CĂZAN, Ileana, *Rapoarte și itinerarii austriece privind situația strategică a țărilor române (1716-1739), în contextul politicii europene a Imperiului Habsburgic*, XXI, 2003, p. 195-208.
24. CĂZAN, Ileana, *Campania antiotomană din 1664 și pacea de la Vasvár (Eisenberg). Preliminarii și consecințe*, XXIII, 2005, p. 203-214.
25. CĂZAN, Ileana, *„Moștenirea” lui Mihai Viteazul: datoriile Habsburgilor față de Nicolae Pătrașcu*, XXVI, 2008, p. 211-234.
26. CÂNDEA, Ionel, *Cetatea Albă în istoriografia românească (II)*, XXI, 2003, p. 327-348.
27. CÂNDEA, Ionel, *Edificii religioase la Cetatea Albă și cetatea Sucevei (secolele XIV-XV)*, XXII, 2004, p. 117-124.
28. CÂNDEA, Ionel, *Un document de la Grigore al II-lea Ghica voievod (1749)*, XXIII, 2005, p. 301-306.
29. CERNOVODEANU, Paul, *O familie de diplomați români din Transilvania la cumpăna dintre veacurile XVII și XVIII. Corbea din Șcheii Brașovului*, XXIII, 2005, p. 145-158.
30. CIOCÎLTAN, Alexandru, *Frământări în Brașov și în Țara Bârsei într-un document din 1496*, XXII, 2004, p. 221-224.
31. CIOCÎLTAN, Alexandru, *Un fragment dintr-un Status Animarum al parohiei săsești din Câmpulung <1649-1650>*, XXV, 2007, p. 159-170.
32. CIOCÎLTAN, Alexandru, *Martin Gruneweg prin Moldova, Țara Românească și Dobrogea*, XXVII, 2009, p. 209-248.

33. CIOCÎLTAN, Virgil, *Înțelesul politic al „minunii” sfântului Nicodim de la Tismana*, XXII, 2004, p. 153-168.
34. CIOCÎLTAN, Virgil, *Bătălia de la Velbujd (1330) și marile puteri islamice*, XXIX, 2011, p. 27-38.
35. CIURE, Florina, *Relații comerciale între Veneția și Transilvania în secolul al XVI-lea*, XXII, 2004, p. 225-248.
36. CÎMPEANU, Liviu, *Cele mai vechi cronici săsești din Transilvania. Cronicarii sași din Brașov și scrierile lor în secolul al XVI-lea*, XXIX, 2011, p. 215-230.
37. CÎMPEANU, Liviu, *Dan al II-lea, Sigismund de Luxemburg și cruciada târzie. Un document inedit din arhiva Ordinului Teutonic*, XXX, 2012, p. 55-76.
38. COMAN, Marian, *Basarabia. Inventarea cartografică a unei regiuni*, XXIX, 2011, p. 183-214.
39. CRISTEA, Ovidiu, *Veneția și cruciada de la Nicopol*, XXI, 2003, p. 117-130.
40. CRISTEA, Ovidiu, *Proiecte de alianță veneto-otomană în timpul domniei lui Baiazid al II-lea*, XXIII, 2005, p. 169-182.
41. CRISTEA, Ovidiu, *Campania de la Çaldiran (1514): mărturia lui Alivise Borghi*, XXV, 2007, p. 47-68.
42. CRISTEA, Ovidiu, „Si e fatto Turcho: di ricco povero, di Signor Schiavo”. *Bailul venețian Bernardo Navagero despre turcirea lui Iliăș Rareș*, XXVII, 2009, p. 79-100.
43. DANOVA, Penka, *La culture des marchands italiens: les connaissances acquises pendant le voyage (XVe-XVIe siècles). Quelques considérations*, XXIV, 2006, p. 21-30.
44. DENIZE, Eugen, *Români, Liga Sfântă și otomanii în epoca bătăliei de la Lepanto (1570-1574)*, XXI, 2003, p. 173-194.
45. DENIZE, Eugen, *Ștefan cel Mare în I Diarii lui Marino Sanudo*, XXII, 2004, p. 137-152.
46. DENIZE, Eugen, *Semnificația haraciului în relațiile moldo-otomane din vremea lui Ștefan cel Mare. Câteva considerații*, XXIII, 2005, p. 227-240.
47. DENIZE, Eugen, *Când s-a declanșat conflictul dintre Vlad Țepeș și turci?*, XXIV, 2006, p. 239-252.
48. DOLAN, Claire, *Les testaments multiples en Provence: rythmes et temps individuels*, XXI, 2003, p. 15-32.
49. DOUMERC, Bernard, *Intellegentia pecuniae querendo, l'enrichissement du patriciat vénétien au quinzième siècle*, XXVI, 2008, p. 37-50.
50. GHIȚULESCU, Constanța, *Jocurile căsătoriei în Valahia secolului al XVIII-lea. Studiu de caz: Constantin Brezoianu vs. Marica Filipescu*, XXI, 2003, p. 47-56.
51. GOROVEI, Ștefan S., *Un ctitor uitat la Putna și asocierea la atributele puterii suverane*, XXI, 2003, p. 257-270.

52. GOROVEI, Ștefan S., „*Maria Asanina Paleologhina, Doamna Moldovlahiei*” (I), XXII, 2004, p. 9-50 și (II), XXIV, 2006, p. 55-80.
53. GOROVEI, Ștefan S., *Titlurile lui Ștefan cel Mare. Tradiție diplomatică și vocabular politic*, XXIII, 2005, p. 41-78.
54. GOROVEI, Ștefan S., *Stemele lui Ștefan cel Mare de la Cetatea Albă*, XXIII, 2005, p. 215-226.
55. GOROVEI, Ștefan S., *O controversă: „doamnele” lui Bogdan al III-lea*, XXVII, 2009, p. 145-158.
56. GOROVEI, Ștefan S., *Contribuții prosopografice și epigrafice*, XXVIII, 2010, p. 71-98.
57. GOROVEI, Ștefan S., *Genealogii pierdute, sate uitate (I)*, XXIX, 2011, p. 71-90.
58. IANCU, Andreea, *Binecuvântarea și blestemul părinților în discursul testamentar (București, sfârșit de secol XVIII – început de secol XIX). Studiu de caz*, XXI, 2003, p. 67-80.
59. IOSIPESCU, Sergiu, *Contribuții la istoria domniei principelui Radu I și a alcătuirii teritoriale a Țării Românești în secolul al XIV-lea*, XXVIII, 2010, p. 25-48.
60. JOUDIOU, Benoît, *La fortune et le pouvoir: le modèle byzantin de l'enrichissement*, XXVI, 2008, p. 11-36.
61. KINGA, Tüdös S., *Testamentul lui Bekes Gáspár. Grodno, 1 noiembrie 1579*, XXIV, 2006, p. 181-188.
62. KINGA, Tüdös S., *Testamentul voievodului Gavril Movilă și al soției sale, Elisabeta Zólyomi*, XXV, 2007, p. 99-110.
63. KINGA, Tüdös S., „*Trăiau după legi și reguli distincte*”: *datinile de moștenire ale secuilor*, XXVI, 2008, p. 249-270.
64. KOVÁCS, András W., *Arhondologia voievozilor Transilvaniei (1458-1526). Completări și precizări*, XXX, 2012, p. 223-256.
65. LAZĂR, Gheorghe, *Familie și sentiment în Vechiul Regim românesc. Note pe marginea testamentului lui Radu Goran Olănescu*, XXI, 2003, p. 57-66.
66. LAZĂR, Gheorghe, *Documente inedite din timpul domniei lui Matei Basarab*, XXII, 2004, p. 249-256.
67. LAZĂR, Gheorghe, *Negustori mecena în Țara Românească (secolul al XVIII-lea)*, XXIII, 2005, p. 159-168.
68. LAZĂR, Gheorghe, *Marchands valaques et leurs formes d'organisation de l'activité commerciale*, XXIV, 2006, 41-54.
69. LAZĂR, Gheorghe, „*De la boutique à la terre*”. *Les marchands „grecs” et leur stratégies d'insertion sociale (Valachie, XVIIe siècles)*, XXVI, 2008, p. 51-68.
70. LAZĂR, Mariana, *Contextul închinării mănăstirii Mărgineni la Muntele Sinai*, XXVI, 2008, p. 91-110.

71. LAZĂR, Mariana, *Dispozițiile testamentare ale unui boier oltean și ale soției sale (a doua jumătate a secolului al XVII-lea)*, XXVIII, 2010, p. 105-126.
72. LAZĂR, Mariana, *Testamente cantacuzine: succesiunea lui Gheorghe Cantacuzino și a soției sale, Ruxandra*, XXX, 2012, p. 119-148.
73. LEFTER, Lucian-Valeriu, *Neamuri și înrudiri la boierii lui Ștefan cel Mare*, XXVII, 2009, p. 111-144.
74. LEFTER, Lucian-Valeriu, *Un neam de boieri moldoveni: Ciocârlie*, XXIX, 2011, p. 91-110.
75. LEVENTE, Nagy, *Sub semnul corbului și al inelului. Legenda corviniană în istoriografia românească și polonă în secolele XVI-XVII*, XXIX, 2011, p. 231-282.
76. LUCA, Cristian, *Alcune considerazioni concernenti una lettera di Alessandro Lăpușneanu al mercante cretese Leonin Servo, con particolare riguardo alle implicazioni di tipo politico ed economico nei Principati Romeni*, XXI, 2003, p. 161-172.
77. LUCA, Cristian, ZUICĂ, Eugen, *Noi surse documentare privitoare la misionarii catolici din Țările Române în epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu*, XXII, 2004, p. 257-270.
78. LUPESCU, Radu, *Istoriografia română și maghiară referitoare la Ioan de Hunedoara (I)*, XXVI, 2008, p. 139-162 și (II), XXVII, 2009, p. 311-332.
79. MALEON, Bogdan-Petru, *Mănăstirea Probota – între ierarhia ecleziastică și domnie. Semnificațiile unor privilegii din secolele XV-XVI*, XXIV, 2006, p. 131-150.
80. MAREȘ, Alexandru, *Considerații pe marginea a două valoroase Tetraevanghele slavone*, XXI, 2003, p. 209-222.
81. MAREȘ, Alexandru, *Sfârșitul lumii (anii 7000 și 8000) în textele slavo-române și românești din secolele al XV-lea – al XVIII-lea*, XXII, 2004, p. 193-208.
82. MAREȘ, Alexandru, *Considerații pe marginea indicelor de cărți oprite din secolul al XVII-lea*, XXIII, 2005, p. 257-280.
83. MAREȘ, Alexandru, *Criptogramele Crucii într-o versiune slavonă sud-est transilvăneană din secolul al XVI-lea*, XXV, 2007, p. 171-182.
84. MARIN, Șerban, *Un precedent al Cruciadei a patra. Campania anti-bizantină a dogelui Domenico Michiel din 1122-1126 în reprezentarea cronicii venețiene*, XXIV, 2006, p. 151-180.
85. MARIN, Șerban, *Considerații asupra cronicii venețianului Antonio Morosini*, XXVIII, 2010, p. 169-192.
86. MÓRÉ HEITEL, Suzana, *Despre biserica lui Ahtum de la Morisena (Cenad)*, XXIII, 2005, p. 9-22.
87. MUREȘAN, Dan Ioan, *Bizanț fără Bizanț? Un bilanț*, XXVI, 2008, p. 285-324.
88. NĂSTASE, Dumitru, *Sfințirea mănăstirii Argeș și cruciada antiotomană*, XXX, 2012, p. 77-117.

89. NĂSTUREL, Petre Ș., *Schitul Maicilor din București. Memoriu istoric*, XXI, 2003, p. 369-378.
90. NEDELOIU, Paul Daniel, *Un izvod de acte ale satului Belcești din ținutul Neamț, scris de Evloghie dascăl (1761)*, XXIX, 2011, p. 301-316.
91. OLAR, Ovidiu, *Ortodoxie și politică. O scrisoare a patriarhului de Constantinopol păstrată în Arhivele Naționale Olandeze din Haga*, XXIX, 2011, p. 283-300.
92. PAKUCS, Mária, *Florini și dinari în registrele vamale ale Sibiului din secolul al XVI-lea. Scurt demers metodologic*, XXI, 2003, p. 279-286.
93. PAKUCS, Mária, „Și nici vămile nu mai sunt cum au fost, ci ați mărit și vămile...” *Matia Corvin și reforma sa din 1467*, XXII, 2004, p. 217-220.
94. PAKUCS WILLCOCKS, Mária, *Negustori din Imperiul Otoman în comerțul Sibiului, 1614-1623*, XXX, 2012, p. 181-212.
95. PAKUCS WILLCOCKS, Samuel, *Michel Beheim's Dracula song as a dark mirror for princes*, XXV, 2007, p. 183-196.
96. PALL, Francisc, *Organizarea politică, administrativă, fiscală, judecătorească, militară și bisericească a Transilvaniei în sec. XIV-XV*, XXI, 2003, p. 348-368.
97. PAPACOSTEA, Șerban, *Génois et riverains du bassin pontique aux XIVe et XVe siècles: le cas de Sinope*, XXIV, 2006, p. 1-8.
98. PAPACOSTEA, Șerban, *Politica externă a lui Ștefan cel Mare: opțiunea polonă (1459-1472)*, XXV, 2007, p. 13-28.
99. PAPACOSTEA, Șerban, *Orientări și reorientări în politica externă românească: anul 1359*, XXVII, 2009, p. 9-24.
100. PAPACOSTEA, Șerban, „Prima unire românească”: *Voievodatul de Argeș și Țara Severin*, XXVIII, 2010, p. 9-24.
101. PAPACOSTEA, Șerban, *Moldova: desăvârșirea unui stat. Țara de Sus și Țara de Jos*, XXIX, 2011, p. 9-26.
102. PIENARU, Nagy, *Moldova și Hanatul din Crimeea. 1484-1492*, XXII, 2004, p. 125-132.
103. PIENARU, Nagy, *Un act otoman privitor la convertirea voievodului Iliăș (30 mai 1551)*, XXVII, 2009, p. 101-110.
104. PILAT, Liviu, *Mesianism și escatologie în imaginarul epocii lui Ștefan cel Mare*, XXII, 2004, p. 101-116.
105. PILAT, Liviu, *Sihastrul Sava, Ștefan al II-lea și întemeierea Mitropoliei de Roman*, XXIII, 2005, p. 23-40.
106. PILAT, Liviu, *Vocabular politic și consecințe teritoriale ale omagiului de la Liov (1387)*, XXIV, 2006, p. 253-262.
107. PIPPIDI, Andrei, *Noi mărturii despre relațiile lui Rákoczi cu românii*, XXIII, 2005, p. 281-300.
108. PIPPIDI, Andrei, „Belicâne” – *legendă și realitate*, XXVII, 2009, p. 61-74.
109. PIPPIDI, Andrei, *Despre Chiajna la Alep*, XXVIII, 2010, p. 99-104.

110. POP, Ioan-Aurel, *O mărturie venețiană contemporană despre evenimentele din anul 1538*, XXIII, 2005, p. 241-252.
111. POP, Ioan-Aurel, *Numele din familia regelui Matia Corvinul – de la izvoarele de epocă la istoriografia contemporană*, XXVI, 2008, p. 111-138.
112. POPESCU, Anca, *Flotila Dunării otomane (secolul al XVI-lea)*, XXI, 2003, p. 151-160.
113. POPESCU, Anca, *Anul 1540 și problema „închiderii” Mării Negre otomane*, XXIII, 2005, p. 183-194.
114. POPESCU, Anca, *Le régime fiscal du marchand „étranger” dans l’Empire ottoman (deuxième moitié du XVe-XVIe siècles). Quelques considerations*, XXIV, 2006, p. 31-40.
115. POPESCU, Anca, *Străjuirea navigației pe Dunăre în epoca otomană: derbendcilik-ul*, XXVIII, 2010, p. 149-168.
116. POPESCU, Anca, *Toponimii multiple în sancak-ul Silistra (sec. al XVI-lea)*, XXIX, 2011, p. 163-182.
117. POPESCU, Oana Mădălina, *Din însemnările lui Dositheï Notara despre călătoria sa și a patriarhului Paisie al Ierusalimului în jurul Mării Negre*, XXVIII, 2010, p. 231-246.
118. POPOVICI, Bogdan-Florin, *Problema demografică în regiunea Branului de Sus*, XXV, 2007, p. 197-214.
119. PUJEAU, Emmanuelle, *L’affaire Rincone-Fregoso (1541) révélatrice des tensions de l’époque. Ou Attentat à la frontière*, XXIX, 2011, p. 39-56.
120. RAFAILĂ, Grina-Mihaela, *Catalogul documentelor lui Radu Leon aflate în colecțiile Muzeului Municipiului București*, XXVIII, 2010, p. 215-230.
121. RAKOVA, Snejana, *Traits de la vie commerciale dans les sources diplomatiques et hagiographiques slaves (XIIIe-XVIe siècles)*, XXIV, 2006, p. 9-20.
122. RĂDULESCU, Maria-Venera, *Episoade din istoria Moldovei redată pe cahle descoperite la Curtea Domnească de la Vaslui: nunta lui Ștefan cel Mare cu Maria de Mangop*, XXIV, 2006, p. 81-100.
123. RĂDVAN, Laurențiu, *Note cu privire la terminologia urbană medievală din Moldova (termenul miasto)*, XXVI, 2008, p. 271-284.
124. RĂDVAN, Laurențiu, *Noi puncte de vedere privind începuturile orașelor medievale ale Moldovei*, XXVII, 2009, p. 279-310.
125. RĂDVAN, Laurențiu, *Cu privire la începuturile orașelor din Țara de Jos a Moldovei*, XXVIII, 2010, p. 49-70.
126. REZACHEVICI, Constantin, *Ștefan cel Mare, Ivan III, Sofia Tominicina (Paleolog) și Elena Stefanovna Voloșanca – Legături dinastice și politice*, XXII, 2004, p. 51-72.
127. REZACHEVICI, Constantin, NĂSTUREL, Petre Ș., *Un patrafir de la Mănăstirea Ivirilor și neamul doamnei lui Radu Mihnea*, XXIV, 2006, p. 111-120.

128. RIZESCU, Oana, *Construirea statului prin controlul datoriilor. Chezășia și relațiile contractuale în Țara Românească în secolele XV-XVII. Partea I. Sec. XV-XVI*, XXI, 2003, p. 287-310.
129. RIZESCU, Oana, *Construirea statului prin controlul datoriilor. Chezășia și relațiile contractuale în Țara Românească în secolele XV-XVII. Partea a II-a. Sec. XVII*, XXIII, 2005, p. 117-144.
130. SIMON, Alexandru, *Chilia și Cetatea Albă în vara anului 1484. Noi documente din arhivele italiene*, XXVI, 2008, p. 177-196.
131. SIMON, Alexandru, *Între coroanele Arpadienilor și Asăneștilor: implicațiile unui document de la Béla III*, XXVIII, 2010, p. 127-136.
132. SZÉKELY, Maria Magdalena, *Ștefan cel Mare și sfârșitul lumii*, XXI, 2003, p. 271-278.
133. SZÉKELY, Maria Magdalena, *Mănăstirea Putna – Loc de memorie*, XXII, 2004, p. 73-100.
134. SZÉKELY, Maria Magdalena, *Un document de la Miron Vodă Barnovski*, XXIII, 2005, p. 253-256.
135. SZÉKELY, Maria Magdalena, *Neamul Golăeștilor. Pe marginea unui document „nou”*, XXV, 2007, p. 87-98.
136. SZÉKELY, Maria Magdalena, *Cui a aparținut mormântul din pronaosul Dragomirnei?*, XXVII, 2009, p. 159-168.
137. SZÉKELY, Maria Magdalena, *Biserica din Zaharești și ctitorii ei. O revenire necesară*, XXIX, 2011, p. 111-140.
138. TIMOTIN, Andrei, *Eunuci paflagonieni în Constantinopol (secolele X-XI). Realități și ideologie*, XXIX, 2011, p. 57-70.
139. TIMOTIN, Andrei, *Vocație religioasă și opoziție politică în Constantinopol în secolele IX-X. Cazul familiei Gouber*, XXX, 2012, p. 169-180.
140. TIRON, Tudor-Radu, *O veche stemă a Transilvaniei și legăturile acesteia cu heraldica familiei de Hunedoara*, XXI, 2003, p. 223-256.
141. TIRON, Tudor-Radu, *Despre dreptul la stemă în Transilvania secolului XVII*, XXIV, 2006, p. 217-238.
142. VERGATTI, Radu Ștefan, *Români, bulgari, cumani și tătari la Dunărea de Jos în prima jumătate a secolului al XIII-lea*, XXI, 2003, p. 81-102.
143. VINTILĂ-GHIȚULESCU, Constanța, *„Spre bătrânețe m-am povârnit”. Diata marelui ban al Țării Românești, Grigore Greceanu (1748)*, XXX, 2012, p. 149-168.
144. ZAHARIUC, Petronel, *„Prima domnie” a lui Gheorghe Ștefan (4/14 aprilie-21 aprilie/1 mai 1653)*, XXI, 2003, p. 311-326.
145. ZAHARIUC, Petronel, *„Soră după Sfânta Evanghelie”. Note despre neamul jupânesei Caplea și despre mănăstirea Sfântul Nicolae din București, ctitoria lui Ghiorma banul*, XXV, 2007, p. 69-86.
146. ZAHARIUC, Petronel, *Patru documente inedite din secolul al XV-lea privitoare la istoria Țării Românești*, XXVI, 2008, p. 163-176.

147. ZAHARIUC, Petronel, *Actul de întemeiere al Colegiului lui Vasile Lupu de la mănăstirea Trei Ierarhi din Iași*, XXVII, 2009, p. 249-278.
148. ZAHARIUC, Petronel, *Câteva documente de la Neagoe Basarab*, XXVIII, 2010, p. 193-214.
149. ZAHARIUC, Petronel, „*Pentru că iaste faptă din oasele lui, cum o știe țara toată*”. *Contribuții privitoare la descendența lui Mihai Viteazul*, XXIX, 2011, p. 141-162.
150. ZAHARIUC, Petronel, MARINESCU, Florin, *O manifestare a moștenirii bizantine în diplomația medievală moldovenească și câteva note despre biserica mănăstirii Golia*, XXIII, 2005, p. 79-100.

IZVOARE EDITATE. INDICE CRONOLOGIC.

151. <1400>, <12> **februarie**, *Danie a lui Iuga vodă pentru Șerb Hindău*, XXIX, 2011, p. 83-84 (Ștefan S. Gorovei)
152. **1419**, *Inscripția pictată de la Dârjiu*, XXX, 2012, p. 214 (Vladimir Agrigoroaei)
153. **1427, 11 aprilie**, *Raport al lui Nicolaus de Redwitz către Marele Maestru al Ordinului Teutonic despre expediția lui Sigismund de Luxemburg în Țara Românească*, XXX, 2012, p. 74-75 (Liviu Cîmpeanu)
154. **1437, 23 august**, *Hrisov al lui Vlad Dracul pentru mănăstirea Bolintin*, XXVI, 2008, p. 167-169 (Petronel Zahariuc)
155. **1448, 22 iulie**, *Document de întărire al lui Petru al II-lea pentru Iliăș diacul*, XXIX, 2011, p. 84-85 (Ștefan S. Gorovei)
156. **1449, 7 aprilie**, *Memoriul lui Lucas Sacheriu adresat autorităților genoveze*, XXI, 2003, p. 144-145 (Ștefan Andreescu)
157. **1453, 31 ianuarie**, *Scrisoarea consulului genovez de la Caffa, Borruele Grimaldi adresată dogelui Genovei*, XXI, 2003, p. 144-145 (Ștefan Andreescu)
158. **1466, 12 decembrie**, *Hrisov al lui Radu cel Frumos pentru Mircea comis și frații săi*, XXVI, 2008, p. 169 (Petronel Zahariuc)
159. **1468, 12 ianuarie**, *Memoriu adresat dogelui Genovei cu privire la arestarea unui grup de negustori genovezi în Moldova în mai 1467*, XXII, 2004, p. 134-135 (Ștefan Andreescu)
160. **1474, 4 septembrie**, *Hrisov al lui Laiotă Basarab pentru mănăstirea Bolintin*, XXVI, 2008, p. 170-171 (Petronel Zahariuc)
161. **1484, 9 iulie**, *Raport trimis de Branda di Castilione la Milano cu privire la știrile care circulau în Napoli*, XXVI, 2008, p. 184-185 (Alexandru Simon)
162. **1484, 31 decembrie**, *Raport trimis din Ragusa la Milano*, XXVI, 2008, p. 189-190 (Alexandru Simon)
163. **1496, 4 ianuarie**, *Scrisoarea lui Vladislav al II-lea al Ungariei către sașii din Brașov și din Țara Bârsei*, XXII, 2004, p. 222 (Alexandru Ciocîltan)

164. **1498, 3 iulie**, *Hrisov al lui Radu cel Mare pentru slugile sale Nenciul, Șerbu, Băico vistier, jupan Radul spătar, jupan Stoica stolnic și jupan Vâlcul grămătic*, XXVI, 2008, p. 172-173 (Petronel Zahariuc)
165. **1509, 7 iulie**, *Instrucțiuni adresate de Senatul venețian bailului Republicii la Constantinopol*, Andrea Foscolo, XXIII, 2005, p. 180-181 (Ovidiu Cristea)
166. **1509, 7 august**, *Scrisoarea a Senatului venețian către Vincenzo Guidoto, reprezentant al Republicii în Ungaria*, XXIII, 2005, p. 181 (Ovidiu Cristea)
167. **1509, 18 septembrie**, *Scrisoare a Senatului venețian către reprezentanții Republicii la Constantinopol*, XXIII, 2005, p. 181-182 (Ovidiu Cristea)
168. **1509, 22 octombrie**, *Dispaccio al ambasadorului venețian la Buda*, Pietro Pasqualigo către Senatul Veneției, XXII, 2004, p. 244 (Florina Ciure)
169. **1509, 26 decembrie**, *Dispaccio al ambasadorului venețian la Buda*, Pietro Pasqualigo către Senatul Veneției, XXII, 2004, p. 244 (Florina Ciure)
170. **1509, 31 decembrie**, *Dispaccio al ambasadorului venețian la Buda*, Pietro Pasqualigo către Senatul Veneției, XXII, 2004, p. 245 (Florina Ciure)
171. **1512, 2 aprilie**, *Dispaccio al ambasadorului venețian la Buda*, Pietro Pasqualigo către Senatul Veneției, XXII, 2004, p. 245 (Florina Ciure)
172. **1512, 3 iunie**, *Dispaccio al ambasadorului venețian la Buda*, Pietro Pasqualigo către Senatul Veneției, XXII, 2004, p. 245 (Florina Ciure)
173. **1513, 10 martie**, *Hrisov al lui Neagoe Basarab pentru mănăstirea Bolintin*, XXVIII, 2010, p. 196-199 (Petronel Zahariuc)
174. **1516, 17 octombrie**, *Hrisov al lui Neagoe Basarab pentru Căzan, Badea, Iarciul și Stănilav*, XXVIII, 2010, p. 200-201 (Petronel Zahariuc)
175. **1517, 19 iulie**, *Hrisov al lui Neagoe Basarab pentru mănăstirea Bolintin*, XXVIII, 2010, p. 202-205 (Petronel Zahariuc)
176. **1518, 3 septembrie**, *Hrisov al lui Neagoe Basarab pentru Costie vătaful*, XXVIII, 2010, p. 207 (Petronel Zahariuc)
177. **<1520>, 16 ianuarie**, *Hrisov al lui Neagoe Basarab pentru jupan Diicul comis*, XXVIII, 2010, p. 206 (Petronel Zahariuc)
178. **<1521>, 14 mai**, *Hrisov al lui Neagoe Basarab pentru Mănea și fiii săi*, XXVIII, 2010, p. 208-209 (Petronel Zahariuc)
179. **1523, 3 august**, *Scrisoare a umanistului Pietro Martire d'Anghiera către don Pedro Fajardo, cu o relatare despre unele evenimente recente din Valahia*, XXVII, 2009, p. 72-73 (Andrei Pippidi)
180. **1530, 12 noiembrie**, *Hotărâre a Consiliului celor Zece al Republicii venețiene pe marginea solicitării lui Nicolò Saler cu privire la misiunea sa în Ungaria*, XXII, 2004, p. 245-246 (Florina Ciure)
181. **1538, 19 noiembrie**, *Chestionarea lui Iacomo Verganalli din Pisa cu privire la evenimentele din Imperiul Otoman de către autoritățile venețiene*, XXIII, 2005, p. 246-251 (Ioan-Aurel Pop)

182. **1542, 8 septembrie**, *Inscripția de pe piatra de mormânt a Marenei, mama pârcălabului Nicoară Hâra, de la biserica din Zaharești*, XXIX, 2011, p. 133 (Maria Magdalena Székely)
183. **<1542-1554>**, *Historia Vinitiana Secreta elaborată de Alvise Borghi. Relatarea campaniei de la Çaldıran din 1514*, XXV, 2007, p. 49-52 (Ovidiu Cristea)
184. **1545, 20 iulie**, *Pisania bisericii de Zaharești, ridicată de pârcălabul Nicoară Hâra*, XXIX, 2011, p. 132 (Maria Magdalena Székely)
185. **1551, 30 mai**, *Un act otoman conținând inventarul darurilor primite de Iliăș Rareș (Mehmed Beğ) cu prilejul convertirii sale la Islam*, XXVII, 2009, p. 103-105, p. 109-110 (Nagy Pienaru)
186. **1551, 22 mai**, *Raportul bailului venețian la Constantinopol, Bernardo Navagero despre audiența la marele vizier, Rustem pașa*, XXVII, 2009, p. 94-95 (Ovidiu Cristea)
187. **1551, 6 iunie**, *Raportul bailului venețian la Constantinopol, Bernardo Navagero despre primirea domnului Moldovei, Iliăș Rareș, la sultan*, XXVII, 2009, p. 96-97 (Ovidiu Cristea)
188. **1551, 20 iunie**, *Raport al bailului venețian la Constantinopol, Bernardo Navagero*, XXVII, 2009, p. 97 (Ovidiu Cristea)
189. **1551, 27 iulie**, *Raportul bailului venețian la Constantinopol, Bernardo Navagero cuprinzând vești aduse din Moldova*, XXVII, 2009, p. 97 (Ovidiu Cristea)
190. **1551, 15 august**, *Raportul bailului venețian la Constantinopol, Bernardo Navagero cu privire la tulburările din Moldova*, XXVII, 2009, p. 98 (Ovidiu Cristea)
191. **1551, 19 octombrie**, *Raport al bailului venețian la Constantinopol, Bernardo Navagero*, XXVII, 2009, p. 98 (Ovidiu Cristea)
192. **1558, 8 aprilie**, *Petru voievod întărește mănăstirii „ce este lângă apa Dâmboviței”, ctitoria jupanului Gheorma mare postelnic, mai multe ocini*, XXV, 2007, p. 82-85 (Petronel Zahariuc)
193. **1558, 19 martie**, *Document de întărire al lui Alexandru voievod pentru nepoții lui Mic Hindău, strănepoții lui Șerban Hindău*, XXIX, 2011, p. 85-86 (Ștefan S. Gorovei)
194. **<cca. 1560>** *Lauda cinstitei cruci de pe Codicele Bratul*, XXV, 2007, p. 174-176 (Alexandru Mareș)
195. **1564, 24 noiembrie**, *Hotărâre a Consiliului celor Zece al Republicii venețiene cu privire la scrisorile lui Ioan Sigismund Zápolya și la solicitarea lui Giovanni Andrea Gromo*, XXII, 2004, p. 247 (Florina Ciure)
196. **1565, 10 august**, *Poruncă sultanală către kadi-ul Brăilei*, XXVIII, 2010, p. 162-163 (Anca Popescu)
197. **1565, 10 septembrie**, *Poruncă sultanală către kadi-ul Provadiei*, XXVIII, 2010, p. 164-165 (Anca Popescu)

198. **1572, 18 iulie**, *Scrisoare trimisă de Consiliul celor Zece al Republicii venețiene Proveditorului General în Dalmația și Albania*, XXII, 2004, p. 247 (Florina Ciure)
199. **1563, septembrie**, *Dispaccio al bailului venețian la Constantinopol, Daniele Barbarigo, către Consiliul celor Zece*, XXI, 2003, p. 164-165 (Cristian Luca)
200. **[1564], 19 decembrie**, *Scrisoare a lui Alexandru Lăpușneanu către jupanul Ialoni de la Țaringrad (original slavon și traducere italiană a drago-manului Nicolò Cambini)*, XXI, 2003, p. 169-171 (Cristian Luca)
201. **1570**, *Kanun-ul pentru taxa de bâc a târgului Künci/Gönci*, XXIX, 2011, p. 178-179 (Anca Popescu)
202. **1572, 28 noiembrie**, *Poruncă sultanală adresată kadiului de Tekfurgölü*, XXIX, 2011, p. 177-178 (Anca Popescu)
203. **1586, 30 martie**, *Document de întărire al lui Petru Șchiopul pentru Maria dascala*, XXIX, 2011, p. 87-88 (Ștefan S. Gorovei)
204. **1591, 2 iulie**, *Suret de la Petru Șchiopul pentru Toma din Belcești*, XXIX, 2011, p. 303 (Paul Daniel Nedeloiu)
205. **1595, 5 iunie**, *Inscripția de pe piatra de mormânt a lui Constantin de la Zaharești, de la biserica din Zaharești*, XXIX, 2011, p. 133 (Maria Magdalena Székely)
206. **1598, 25 august**, *Suret de la Ieremia Movilă pentru fiii și fiucele lui Costea Brae*, XXIX, 2011, p. 303 (Paul Daniel Nedeloiu)
207. **<începutul secolului al XVII-lea>**, *Indice de cărți interzise de biserică consemnat în manuscrisul Păuceniei de la Voivozi*, XXIII, 2005, p. 273 (Alexandru Mareș)
208. **1603, 4 ianuarie**, *Poruncă a lui Ieremia Movilă adresată lui Ion armașul*, XXIX, 2011, p. 304 (Paul Daniel Nedeloiu)
209. **1603, 15 aprilie**, *Danie a lui Ieremia Movilă pentru Gheorghe, pârcălab de Neamț*, XXIX, 2011, p. 88-89 (Ștefan S. Gorovei)
210. **1605, 10 martie**, *Hrisov de întărire al lui Radu vodă Șerban pentru doamna Florica, fiica lui Mihai Viteazul* XXIX, 2011, p. 149-152 (Petronel Zahariuc)
211. **1606-1607**, *Poruncă a lui Simion Movilă adresată lui Ionașco comis din Uscați*, XXIX, 2011, p. 304 (Paul Daniel Nedeloiu)
212. **1606, 23 noiembrie**, *Poruncă a lui Simion Movilă adresată vătafului de Bacău Pătrășcanu Ursul și vătafului de comișei Ionașco*, XXIX, 2011, p. 305 (Paul Daniel Nedeloiu)
213. **1607, 25 iunie**, *Poruncă a lui Simion Movilă adresată lui Grigoraș spătar*, XXIX, 2011, p. 304-305 (Paul Daniel Nedeloiu)
214. **1608, 4 iulie**, *Poruncă a lui Constantin Movilă adresată lui Sechil cămăraș*, XXIX, 2011, p. 305-306 (Paul Daniel Nedeloiu)

215. **1608, 23 august**, *Zapis de confirmare a unei danii dat de doamna Florica, fiica lui Mihai Viteazul mănăstirii Mihai Vodă*, XXIX, 2011, p. 152 (Petronel Zahariuc)
216. **1608-1609**, *Poruncă a lui Constantin Movilă adresată lui Sechil cămăraș*, XXIX, 2011, p. 306 (Paul Daniel Nedeloiu)
217. **1609, 3 august**, *Poruncă a lui Constantin Movilă adresată slugii domnești, Ionașco*, XXIX, 2011, p. 306 (Paul Daniel Nedeloiu)
218. **1609, 6 septembrie**, *Suret al lui Constantin Movilă pentru Toma din Belcești*, XXIX, 2011, p. 306-307 (Paul Daniel Nedeloiu)
219. **<cca. 1610>**, *Scrisoare trimisă lui Constantin Movilă de Sechil cămărașul și de Ionașco vătaful de Uscați*, XXIX, 2011, p. 308-309 (Paul Daniel Nedeloiu)
220. **1610, 3 ianuarie**, *Suret al lui Constantin Movilă pentru Toma din Belcești*, XXIX, 2011, p. 308 (Paul Daniel Nedeloiu)
221. **1610, 2 martie**, *Suret al lui Constantin Movilă pentru Toma din Belcești pentru a stăpâni partea fraților lui până îi vor plăti lui 30 ughi*, XXIX, 2011, p. 307 (Paul Daniel Nedeloiu)
222. **1610, 2 martie**, *Suret al lui Constantin Movilă pentru Toma din Belcești și frații săi în disputa de hotar pe care au avut-o cu Flanda și frații săi*, XXIX, 2011, p. 309 (Paul Daniel Nedeloiu)
223. **1610, 12 martie**, *Suret al lui Constantin Movilă pentru nepoții lui Crăciun Belcescu*, XXIX, 2011, p. 307-308 (Paul Daniel Nedeloiu)
224. **<1611, înainte de 18 octombrie>**, *Zapis de vânzare a unei părți de ocină din Belcești către Toma Brae*, XXIX, 2011, p. 311 (Paul Daniel Nedeloiu)
225. **1611, 18 octombrie**, *Suret al lui Constantin Movilă pentru Toma Braia, comișelul din Belcești*, XXIX, 2011, p. 309 (Paul Daniel Nedeloiu)
226. **1611, 30 octombrie**, *Suret al lui Constantin Movilă pentru Toma Brae, comișelul din Belcești*, XXIX, 2011, p. 310 (Paul Daniel Nedeloiu)
227. **1612, 30 iunie**, *Suret al lui Constantin Movilă pentru Toma Brae din Belcești*, XXIX, 2011, p. 310 (Paul Daniel Nedeloiu)
228. **<1613>, 30 mai**, *Cartea lui Vasilie Prăjescu, pârcălab de Neamț pentru Toma și Ignat din Belcești*, XXIX, 2011, p. 311-312 (Paul Daniel Nedeloiu)
229. **<cca. 1615>**, *Zapis de vânzare a unei părți de ocină din Belcești către Toma Brae*, XXIX, 2011, p. 311 (Paul Daniel Nedeloiu)
230. **1616, 16 decembrie**, *Hrisov de judecată al mitropolitului Ungrovlahiei, Luca, în pricina dintre fiicele lui Mihai Viteazul, Florica și Marula*, XXIX, 2011, p. 153-154 (Petronel Zahariuc)
231. **1619, 6 august**, *Suret al lui Gașpar Grațiani pentru comișelul Toma Brae*, XXIX, 2011, p. 312-313 (Paul Daniel Nedeloiu)
232. **1622, 18 ianuarie**, *Inscripția de pe piatra de mormânt a lui Costin Cârca, de la biserica din Zaharești*, XXIX, 2011, p. 134 (Maria Magdalena Székely)
233. **1622, 6 februarie**, *Hrisov de întărire al lui Radu Mihnea pentru Florica, fiica lui Mihai Viteazul*, XXIX, 2011, p. 154-156 (Petronel Zahariuc)

234. **1626, 29 august**, *Hrisov de danie al lui Miron vodă Barnovschi pentru mănăstirea Dragomirna*, XXIII, 2005, p. 254-256 (Maria Magdalena Székely)
235. **1633, 16 aprilie** *Scrisoarea bailului venețian din Constantinopol, Pietro Foscarini, către Matei Basarab*, XXII, 2004, p. 258-259 (Cristian Luca, Eugen Zuică)
236. **1634, 3 mai**, *Zapis de vânzare a unor ocini din Stâlpenii de Sus către vistierul Gheorghe Caridi*, XXII, 2004, p. 250 (Gheorghe Lazăr)
237. **<1634, iunie>** *Scrisoarea comisarului provincial al minorităților conventuali din Țara Românească, Antonio da San Felice, către bailul venețian Pietro Foscarini din Constantinopol*, XXII, 2004, p. 259 (Cristian Luca, Eugen Zuică)
238. **1634, 26 iunie**, *Scrisoarea bailului venețian din Constantinopol, Pietro Foscarini, către Matei Basarab*, XXII, 2004, p. 260 (Cristian Luca, Eugen Zuică)
239. **1634, 26 iunie**, *Scrisoarea bailului venețian Pietro Foscarini către „vornicul Pira” din Țara Românească*, XXII, 2004, p. 261 (Cristian Luca, Eugen Zuică)
240. **1635, 7 martie**, *Scrisoarea bailului venețian din Constantinopol, Pietro Foscarini, către Matei Basarab*, XXII, 2004, p. 261-262 (Cristian Luca, Eugen Zuică)
241. **1635, 7 martie**, *Scrisoarea bailului venețian din Constantinopol, Pietro Foscarini, către Vasile Lupu*, XXII, 2004, p. 262 (Cristian Luca, Eugen Zuică)
242. **1635, 16 martie**, *Scrisoarea bailului venețian din Constantinopol, Pietro Foscarini, către Nicolò Fedrici, „farmacist” venețian din Iași*, XXII, 2004, p. 263 (Cristian Luca, Eugen Zuică)
243. **1635, 17 martie**, *Hrisov de întărire dat de Matei Basarab vistierului Gheorghe Caridi cu privire la mai multe ocini și sălașe de țigani din Stâlpenii de Sus*, XXII, 2004, p. 250-254 (Gheorghe Lazăr)
244. **1637, 29 martie**, *Scrisoarea misionarului Giuvenale Falco da Cuneo trimisă din București vicarului patriarhal de la Constantinopol, Guglielmo Vizani*, XXII, 2004, p. 267 (Cristian Luca, Eugen Zuică)
245. **1637, 13 iunie**, *Scrisoare trimisă din Constantinopol de misionarul minorit Benedetto Emanuele Remondi lui Francesco Ingoli, secretarul Congregației de Propaganda Fide*, XXII, 2004, p. 264-265 (Cristian Luca, Eugen Zuică)
246. **1637, 2 iulie**, *Scrisoare trimisă din Iași de misionarul minorit Benedetto Emanuele Remondi către ambasadorul francez de la Constantinopol, Philippe Harlay, Césy*, XXII, 2004, p. 265-266 (Cristian Luca, Eugen Zuică)
247. **1637, 11 septembrie**, *Scrisoare trimisă din Târgoviște de misionarul Lucio Pilotti lui Francesco Ingoli, secretarul Congregației de Propaganda Fide*, XXII, 2004, p. 268 (Cristian Luca, Eugen Zuică)

248. **1640, 9 mai**, *Actul de întemeiere al colegiului lui Vasile Lupu de la mănăstirea Trei Ierarhi din Iași*, XXVII, 2009, p. 269-276 (Petronel Zahariuc)
249. **1640, 7 iulie**, *Scrisoare trimisă din Iași de misionarul minorit Benedetto Emanuele Remondi către Francesco Ingoli, secretarul Congregației de Propaganda Fide*, XXII, 2004, p. 269 (Cristian Luca, Eugen Zuică)
250. **1640, 27 noiembrie**, *Cel de-al doilea așezământ de slobozire a mănăstirilor închinat al lui Matei Basarab, scris de logofătul Pârvul Radulovici*, XXX, 2012, p. 43-48 (Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, Ovidiu Olar)
251. **1640, 8 decembrie**, *Cel de-al treilea așezământ de slobozire a mănăstirilor închinat al lui Matei Basarab, scris de logofătul Udriște Năsturel* XXX, 2012, p. 49-53 (Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, Ovidiu Olar)
252. **<1643 septembrie – 1433 august> 30**, *Hrisov de întărire dat de Matei Basarab vistierului Gheorghe Caridi pentru satul Popești*, XXII, 2004, p. 254-256 (Gheorghe Lazăr)
253. **<mijlocul secolului al XVII-lea>**, *Indice de cărți interzise de biserică consemnat în manuscrisul Nomocanon-ului slavon de la mănăstirea Mitropoliei*, XXIII, 2005, p. 274-275 (Alexandru Mareș)
254. **1649, 10 iunie**, *Inscripția de pe piatra de mormânt a postelnicului Ioan de la biserica din Zaharești*, XXIX, 2011, p. 134 (Maria Magdalena Székely)
255. **<1649-1650>**, *Status Animarum al parohiei săsești din Câmpulung redactat de misionarul Francesco Maria Spera din Narni*, XXV, 2007, p. 160-161 (Alexandru Ciocîltan)
256. **1660, 22 martie**, *Hrisov de danie al lui Ștefăniță Lupu pentru mănăstirea Golia*, XXIII, 2005, p. 93-99 (Petronel Zahariuc, Florin Marinescu)
257. **1661, 22 februarie**, *Scrisoarea lui Levinus Warner, rezidentul Țărilor de Jos la Istanbul, către Statele Generale*, XXIX, 2011, p. 293 (Ovidiu Olar)
258. **1661, 16 martie**, *Scrisoarea lui Levinus Warner, rezidentul Țărilor de Jos la Istanbul, către Statele Generale*, XXIX, 2011, p. 293 (Ovidiu Olar)
259. **<1661, martie>**, *Scrisoarea patriarhului din Constantinopol adresată locuitorilor Cicladelor*, XXIX, 2011, p. 293 (Ovidiu Olar)
260. **1662, 1 februarie**, *Zapis al vornicului de poartă Gligorie Ciocârlie pentru mănăstirea Hadâmbul*, XXIX, 2011, p. 104-105 (Lucian-Valeriu Lefter)
261. **<1667-1669>** *Indice de cărți interzise de biserică consemnat în manuscrisul elaborat de Staicu Grămăticul la biserica domnească din Târgoviște*, XXIII, 2005, p. 276-279 (Alexandru Mareș)
262. **1672, 10 octombrie**, *Zapis de cumpărătură al comisului Toader Ciocârlie*, XXIX, 2011, p. 105-106 (Lucian-Valeriu Lefter)
263. **1677, 4 noiembrie**, *Zapis de cumpărătură al fraților Ștefăniță și Ioniță, fiii comisului Toader Ciocârlie*, XXIX, 2011, p. 106 (Lucian-Valeriu Lefter)

264. **1680, 28 februarie**, *Hrisovul lui Șerban Cantacuzino pentru jupanița Caplea, soția boierului Matei Pârdescu*, XXVIII, 2010, p. 119-121 (Mariana Lazăr)
265. **1688, 20 noiembrie**, *Testamentul boierului Matei Pârdescu*, XXVIII, 2010, p. 122-124 (Mariana Lazăr)
266. **1692, 23 martie**, *Zapisul Caplei, văduva boierului Matei Pârdescu, pentru mănăstirea Tismana*, XXVIII, 2010, p. 124-125 (Mariana Lazăr)
267. **1696, 10 iunie**, *Testamentul Sarei Bulcești*, XXVII, 2009, p. 186-208 (Violeta Barbu, Tüdös Kinga)
268. **1701, 1 martie**, *Carte domnească dată de Constantin Duca lui Ion Șoimarul pentru jumătate din satul Purcelești*, XXIX, 2011, p. 106 -107 (Lucian-Valeriu Lefter)
269. **1704, 28 martie**, *Scrisoarea lui Constantin Brâncoveanu către Francisc Rákoczi*, XXIII, 2005, p. 281 (Andrei Pippidi)
270. **1705, 25 august**, *Scrisoarea lui Dimitrie Cantemir către Francisc Rákoczi*, XXIII, 2005, p. 282-282 (Andrei Pippidi)
271. **1708, 23 iunie**, *Scrisoarea lui Teodor Corbea către Francisc Rákoczi*, XXIII, 2005, p. 283-286 (Andrei Pippidi)
272. **1708, 10 iulie**, *Scrisoarea lui Teodor Corbea către Francisc Rákoczi*, XXIII, 2005, p. 286-289 (Andrei Pippidi)
273. **1708, 26 august**, *Scrisoarea lui Francisc Rákoczi către Teodor Corbea*, XXIII, 2005, p. 289 (Andrei Pippidi)
274. **1708, 26 septembrie**, *Scrisoarea lui Ilie Cantacuzino către Francisc Rákoczi*, XXIII, 2005, p. 290-291 (Andrei Pippidi)
275. **1709, 31 decembrie**, *Scrisoarea lui Teodor Corbea către Francisc Rákoczi*, XXIII, 2005, p. 291-294 (Andrei Pippidi)
276. **1710, 20 iulie**, *Scrisoarea lui Nicolae Mavrocordat către Petru Apor*, XXIII, 2005, p. 294-295 (Andrei Pippidi)
277. **1710, 20 iulie**, *Scrisoarea lui Nicolae Mavrocordat către Francisc Rákoczi*, XXIII, 2005, p. 295-296 (Andrei Pippidi)
278. **1710, 11 septembrie**, *Scrisoarea lui Nicolae Mavrocordat către Francisc Rákoczi*, XXIII, 2005, p. 296 (Andrei Pippidi)
279. **1710, 24 octombrie**, *Scrisoarea lui Dumitrache Ramadan (?) către Francisc Rákoczi*, XXIII, 2005, p. 297-298 (Andrei Pippidi)
280. **1711, 28 martie**, *Zapis prin care Ștefan Ciocârlie, fost postelnic, dăruiește un loc de prisacă din satul Spineni, ținutul Neamțului*, XXIX, 2011, p. 107 (Lucian-Valeriu Lefter)
281. **<1713>**, *Memoriu adresat de Teodor Corbea țarului Petru I cel Mare*, XXIII, 2005, p. 156 (Paul Cernovodeanu)
282. **1713, 8 ianuarie**, *Cererea văduvei ceașului David Corbea, Ilinca, adresată țarului Petru I cel Mare*, XXIII, 2005, p. 156 (Paul Cernovodeanu)

283. **1713, 10 februarie**, *Cererea lui Todea Corbea către Gavril Ivanovici Golovkin, cancelarul Rusiei*, XXIII, 2005, p. 156 (Paul Cernovodeanu)
284. **1713, mai**, *Cererea lui Todea Corbea către Gavril Ivanovici Golovkin, cancelarul Rusiei*, XXIII, 2005, p. 156 (Paul Cernovodeanu)
285. **<1723-1724>**, *Hrisov al lui Mihai Cantacuzino pentru mănăstirea Mărgineni*, XXVI, 2008, p. 105-106 (Mariana Lazăr)
286. **1731, 1 martie**, *Carte de închinare a mănăstirii Mărgineni către muntele Sinai din partea familiei ctitorilor, Cantacuzinii*, XXVI, 2008, p. 107-109 (Mariana Lazăr)
287. **1733, 1 mai**, *Testamentul lui Gheorghe Cantacuzino, fiul lui Șerban voievod*, XXX, 2012, p. 139-142 (Mariana Lazăr)
288. **1736, 26 martie**, *Zapis de vânzare a unor părți de sate ale lui Ion Ciocârlie și ale vărului său către Iordache Ruset*, XXIX, 2011, p. 108 (Lucian-Valeriu Lefter)
289. **1741, 24 noiembrie**, *Hrisov al lui Mihai Racoviță prin care i se înapoiază Ruxandrei Cantacuzino bunurile moștenite de la răposatul ei soț, Gheorghe Cantacuzino*, XXX, 2012, p. 142-143 (Mariana Lazăr)
290. **1748, 18 mai**, *Testamentul marelui ban al Țării Românești, Grigore Greceanu*, XXX, 2012, p. 159-167 (Constanța Vintilă-Ghițulescu)
291. **1749**, *Hrisov de întărire dat de Grigore al II-lea Ghica fraților Constantin și Neculae, fiii lui Stamatie Săvoiu*, XXIII, 2005, p. 301-303 (Ionel Câdea)
292. **1751, 15 iulie**, *Testamentul Ruxandrei Cantacuzino, soția lui Gheorghe Cantacuzino*, XXX, 2012, p. 144-146 (Mariana Lazăr)
293. **1755, 13 iunie**, *Testamentul lui Radu Goran Olănescu*, XXI, 2003, p. 60-65 (Gheorghe Lazăr)

ADDENDA ET CORRIGENDA

294. XXI, 2003: Ștefan Andreescu (p. 379-383), Daniel Barbu (p. 383-389), Violeta Barbu (p. 395-401), Paul Cernovodeanu (p. 389), Alexandru Ciocîltan (p. 394-395), Mircea Ciubotaru (p. 393), Andrei și Valentina Eșanu (p. 390-393), Dumitru Năstase (p. 401-404)
295. XXII, 2004: Ștefan Andreescu (p. 273-278), Maria Magdalena Székely (p. 271-273)
296. XXIII, 2005: Ștefan Andreescu (p. 309-312), Violeta Barbu (p. 313-316), Cristian Luca (p. 317-319), Alexandru Mareș (p. 329-332), Șerban Marin (p. 320-326), Vasile M. Muntean (p. 326-329), Șerban Papacostea (p. 307), Andrei Pippidi (p. 307-309)
297. XXIV, 2006: Ștefan Andreescu (p. 263-268), Radu Cârciumar (p. 269-276), Mircea D. Matei (p. 268-269)

298. XXV, 2007: Ștefan Andreescu (p. 215-220), Andreea Iancu (p. 224), Gheorghe Lazăr (p. 222-224), Victor Spinei (p. 220-222)
299. XXVI, 2008: Ștefan Andreescu (p. 328-336), Alexandru Ciocîltan (p. 336-339), Marian Coman (p. 347-349), Lidia Cotovanu (p. 342-343), Șerban Papacostea (p. 325-328), Alexandru Simon (p. 339-342), Victor Spinei (p. 349-356), Constanța Vintilă-Ghițulescu (p. 343-347)
300. XXVII, 2009: Ștefan Andreescu (p. 335-338), Liviu Pilat (p. 338-348), Andrei Pippidi (p. 333-334)
301. XXVIII, 2010: Ștefan Andreescu (p. 247-252)
302. XXIX, 2011: Ștefan Andreescu (p. 317-324), Ovidiu Cristea (p. 340-342), Ștefan S. Gorovei (p. 325-340)
303. XXX, 2012: Ștefan Andreescu (p. 257-265), Ștefan S. Gorovei (p. 265-274)

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE

304. ABACI, Nurcan, *Bursa Şehri 'nde Osmanlı Hukuku'nun uygulanması (17. yüzyıl)* (Aplicarea dreptului otoman în oraşul Bursa în secolul al XVII-lea), Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, XIV + 250 p. (Adrian Tertecel), XXI, 2003, p. 483.
305. ACHIM, Viorel, *Politica sud-estică a Regatului Ungar sub ultimii Arpadieni*, Edit. Enciclopedică, Bucureşti, 2008, 350 p. + 5 h. (Marian Coman), XXVIII, 2010, p. 272-276.
306. AGACHE, Dumitru, *Hrisoave inedite de la Ștefan cel Mare și destinul unor sate din Moldova*, Edit. Junimea, Iași, 2006, 467 p. (Petronel Zahariuc), XXV, 2007, p. 241-252.
307. ALBU, Ioan, ed. *Inschriften der Stadt Hermannstadt aus dem Mittelalter und der Frühen Neuzeit*, Sibiu, Hora Verlag und Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde Heidelberg, 2002 (Mária Pakucs), XXI, 2003, p. 414.
308. ANDEA, Susana, *Medicul domnesc Bartolomeo Ferrati și epoca sa. Documente*, Edit. Supergraf, Cluj-Napoca, 2005, 252 p. (Ștefan Andreescu), XXV, 2007, p. 257.
309. ANDEA, Susana, coord., *Transilvania (sec. XIII-XVII). Studii istorice*, Edit. Academiei Române, Bucureşti, 2005, 360 p. (Ștefan Andreescu), XXV, 2007, p. 338.
310. ANDEA, Susana, GROSS, Lidia, PERVAIN, Viorica, DINCĂ, Adinel, ed. *Documenta Romaniae Historica. Seria C. Transilvania*, vol. XV, 1376-1380, Edit. Academiei Române, Bucureşti, 2006, 912 p. +15 pl. (Violeta Barbu), XXV, 2007, p. 236-238.
311. ANDREESCU, Ștefan, *Perspective medievale*, Edit. Nemira, Bucureşti, 2002, 270 p. (Gheorghe Lazăr), XXI, 2003, p. 455-457.

312. ANDREESCU, Ștefan, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre (sec. XV-XVII)*, Institutul Cultural Român, București, 2005, 262 p. (Ovidiu Cristea), XXIV, 2006, p. 298-306.
313. ANDREESCU, Ștefan (coordonator), COMAN, Marian, CIOCÎLTAN, Alexandru, CĂZAN, Ileana, PIENARU, Nagy, CRISTEA, Ovidiu, COJOCARU, Tatiana, ed. *Călători străini despre Țările române. Supliment I*, Edit. Academiei Române, București, 2011, 351 p. (Matei Cazacu), XXX, 2012, p. 275-278.
314. ANDRIEȘ-TABAC, Silviu, *Introducere în heraldică. Noțiuni generale și întregiri la armorialul teritorial românesc*, Edit. Universității din București, București, 2008, 172 p. (Petronel Zahariuc), XXVI, 2008, p. 434-438.
315. APETREI, Cristian Nicolae, *Reședințele boierești din Țara Românească și Moldova în secolele XIV-XVI*, Muzeul Brăilei și Edit. Istros, Brăila, 2009, 414 p. + 2 h. (Ștefan Andreescu), XXVII, 2009, p. 414-415.
316. ARENS, Meinolf, *Habsburg und Siebenbürgen 1600-1605: gewaltsame Eingliederungsversuche eines ostmitteleuropäischen Fürstentums in eines frühabsolutistischen Reichsverband*, Böhlau Verlag, Köln, 2001 (Studia Transylvanica, vol. 27), 397 p., anexe, hartă, indici de localități și de persoane (Maria Pákucs), XXI, 2003, p. 458-460.
317. ARVINTE, Vasile, CAPROȘU, Ioan, GAFTON, Alexandru, GRUIA, Sorin, ed., *Palia de la Orăștie (1582). I. Textul*, Edit. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2005, 229 p. (Șerban Papacostea), XXIV, 2006, p. 284.
318. BACUMENCO, Ludmila, *Ținutul Orheiului în secolele XV-XVI*. Cuvânt înainte de Victor Spinei, Edit. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2006, 358 p. + 30 pl. (Lucian-Valeriu Lefter), XXVI, 2008, p. 457-459.
319. BACZKOWSKI, Krzysztof, *Projekty rozbiorów państw suwerennych w późnym średniowieczu I u początku doby nowożytnej* (Proiectele de împărțire teritorială a statelor suverane în evul mediu și la începutul erei moderne), Polska Akademia Umiejętności, Rozprawy Wydziału Historyczno-filozoficznego, Ogólnego zbioru, tom 95, Kraków, 2001, 47 p. (Tatiana Cojocar), XXIV, 2006, p. 330.
320. BALLETTTO, Laura, *Echi genovesi della caduta di Costantinopoli*, în vol. „La prise de Constantinople: l'événement, sa portee et ses échos” (Actes du colloque: Tunis, 11-12-13 décembre 2003), textes réunis et présentés par M. T. Mansouri, Tunis, 2008, p. 27-67 (= «Cahiers du Centre d'Études et de Recherches Économique et Sociales», Série Histoire, n. 18) (Ștefan Andreescu), XXVII, 2009, p. 390-392.
321. BALOUP, Daniel, JOSSERAND, Philippe, ed., *Regards croisés sur la guerre sainte. Guerre, religion et idéologie dans l'espace méditerranéen latin (XIe-XIIIe siècles)*, CNRS-Université de Toulouse Le Mirail, Méridiennes, 2006, 432 p. (Ovidiu Cristea), XXVII, 2009, p. 372-378.

322. BANDINI, Marco, *Codex: vizitarea generală a tuturor Bisericilor Catolice de rit roman din Provincia Moldova 1646-1648*, ediție bilingvă de Traian Diaconescu, Edit. Presa Bună, Iași, 2006, 479 p. (Alexandru Ciocîltan), XXV, 2007, p. 256.
323. BARBU, Violeta, *Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în țările române în secolul al XVII-lea*, Edit. Academiei Române, București, 2008, 770 p. (Petronel Zahariuc), XXVII, 2009, p. 361-368.
324. BARBU, Violeta, LAZĂR, Gheorghe, RIZESCU, Oana, ed., *Documenta Romaniae Historica, B, Țara Românească*, vol. XXXIV (1649), Edit. Academiei Române, București, 2002, 373 p. (Constantin Bălan), XXI, 2003, p. 407-408.
325. BARBU, Violeta, GHIȚULESCU, Constanța, IANCU, Andreea, LAZĂR, Gheorghe și RIZESCU, Oana, ed., *Documenta Romaniae Historica*, seria B, *Țara Românească*, vol. XXXI (1646), Edit. Academiei Române, București, 2003, 520 p. (Ștefan Andreescu), XXII, 2004, p. 279-280.
326. BARBU, Violeta, GHIȚULESCU, Constanța, IANCU, Andreea, LAZĂR, Gheorghe și RIZESCU, Oana, ed., *Documenta Romaniae Historica*, seria B, *Țara Românească*, vol. XXXV (1650), Edit. Academiei Române, București, 2003, 486 p. (Ștefan Andreescu), XXII, 2004, p. 279-280.
327. BARBU, Violeta, BĂLAN, Constantin, CONSTANTIN, Florina Manuela, ed., *Documenta Romaniae Historica*, Seria B. *Țara Românească*, volumul XXXVII (1652), Edit. Academiei Române, București, 2006, 459 p. (Marius Chelcu), XXV, 2007, p. 235-236.
328. BARBU, Violeta, CONSTANTIN, Florina Manuela, VINTILĂ-GHIȚULESCU, Constanța, IANCU, Andreea-Roxana, LAZĂR, Gheorghe, *De la comunitate la societate. Studii de istoria familiei din Țara Românească sub Vechiul Regim*, Institutul Cultural Român, București, 2007, 295 p. (Petronel Zahariuc), XXV, 2007, p. 325-330.
329. BARBU, Violeta, LAZĂR, Gheorghe, CONSTANTIN, Florina Manuela, GHIȚULESCU, Constanța, POPESCU, Oana Mădălina, ed., *Documenta Romaniae Historica*, seria B, *Țara Românească*, vol. XXXIX (1654), Edit. Academiei Române, București, 2010, 815 p. (Petronel Zahariuc), XXIX, 2011, p. 354-357.
330. BASSO, Enrico, *Genova e gli Ottomani nel XV secolo: gli "itali Teuceri" e il Gran Sultano*, în vol. „L'Europa dopo la caduta di Costantinopoli: 29 maggio 1453” (Atti del XLIV Convegno internazionale, Todi, 7-9 ottobre 2007), Spoleto, 2008, p. 375-409 (Ștefan Andreescu), XXVII, 2009, p. 392-394.
331. BĂBUȘ, Emanoil, MOLDOVEANU, Ioan, MARINESCU, Adrian, ed., *The Romanian Principalities and the Holy Places along the centuries*, Edit. Sophia, București, 2007, 222 p. + 32 pl. (Oana-Mădălina Popescu), XXVIII, 2010, p. 309-312.

332. BĂLAN, Teodor, ed., *Documente bucovinene*, vol. VII, 1464-1740, ediție îngrijită de prof. univ. dr. Ioan Caproșu, indice de Arcadie Bodale, cuvânt înainte de Dumitru Vatamaniuc, membru de onoare al Academiei Române, Edit. Taida, Iași, 2005, XX + 318 p. (Academia Română. Filiala Iași. Centrul de studii "Bucovina" Rădăuți) (Șerban Papacostea), XXIV, 2006, p. 279.
333. BĂLUȚĂ, Ionela, VINTILĂ-GHIȚULESCU, Constanța, UNGUREANU, Mihai-Răzvan, ed., *Social Behaviour and Family Strategies in the Balkans (16th - 20th Centuries). Comportements sociaux et stratégies familiales dans les Balkans (XVIe-XXe siècles)*. Actes du colloque international 9-10 juin 2006, New Europe College Bucarest, București, 2008, 544 p. (Petronel Zahariuc), XXVI, 2008, p. 421-424.
334. BĂZGAN, Melentina, ed., *Condica Marii Logofeții (1692-1714)*, Edit. Paralela 45, Pitești, 2009, 786 p. (Oana-Mădălina Popescu), XXVIII, 2010, p. 255-256.
335. BENGA, Daniel, pr., *Marii reformatori luterani sași și Biserica Ortodoxă. Contribuții la tipologia relațiilor luterano-ortodoxe din secolul al XVI-lea*, Edit. Sophia, București, 2003, 504 p. (Maria Pakucs), XXII, 2004, p. 295-296.
336. BENKŐ, Elek, *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelõmedencéi* (Clopotele și cristelnițele medievale din Transilvania), Edit. Polis, Cluj-Budapesta, 2002, 541 p. (Tüdös S. Kinga), XXII, 2004, p. 285.
337. BERTRAND, Michel, ed., *Pouvoirs de la famille, familles de pouvoir*, CNRS – Université de Toulouse – Le Mirail (Collection «Médiennes»), 2005, 904 p. (Gheorghe Lazăr), XXVI, 2008, p. 431-433.
338. BEȘLIU MUNTEANU, Petre, *Spitalul medieval din Sibiu*, Edit. Honterus, Sibiu, 2008, 104 p. (Șerban Papacostea), XXVII, 2009, p. 413-414.
339. BIDILICĂ-VASILACHE, Georgeta, *Dărmănești. Popasul de pe "Drumul Domnișorului". Satul Mărginenii de Sus, fostă reședință a familiei Cantacuzino*, Edit. Artemis, 2005, 255 p. (Șerban Papacostea), XXIV, 2006, p. 331.
340. BILIARSKY, Ivan, *Word and Power in Mediaeval Bulgaria*, Leiden-Boston, Brill, 2011, 582 p. (Marian Coman), XXIX, 2011, p. 397-403.
341. BILIARSKY, Ivan, PĂUN, Radu, ed., *Les cultes de saints souverains et des saints guerriers et l'idéologie du pouvoir en Europe centrale et orientale*, Actes du colloque international 17 janvier 2004, New Europe College, Bucarest, București, 2007, 334 p. (Petronel Zahariuc), XXVI, 2008, p. 392-398.
342. BILICI, Faruk, *XVI. Louis ve Istanbul'u Fetih Tasarısı* [Louis XIV et son projet de conquête d'Istanbul], Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004, VIII + 369p. (Anca Popescu), XXIV, 2006, p. 290-291.
343. BILICI, Faruk, CÂNDEA, Ionel, POPESCU, Anca, ed., *Enjeux politiques, économiques et militaires en mer Noire (XIVe-XXIe siècles). Études à la*

- mémoire de Mihail Guboglu*, Musée de Braïla, Édit. Istros, Braïla, 2007, 763 p. (Mircea Soreanu), XXVI, 2008, p. 451-454.
344. BOGDAN, Danuta, POLAK, Wojciech, *Listy hetmana Stanisława Żółkiewskiego do kanclerza Wawrzyńca Gembickiego z lat 1609 - 1612 ze Sztokholmskiego Riksarkivet* [Scrisorile hatmanului Stanaislav Zółkiewski către cancelarul Wawrzyniec Gembicki], în „Zapiski Historyczne”, t. LXI, 1996, p. 82-109 (Tatiana Cojocar), XXIII, 2005, p. 342.
345. BOJOVIĆ, Boško I., *Chilandar et les Pays Roumains (XVe - XVIIe siècles)*. *Les actes des princes roumains des archives de Chilandar (Mont Athos)*, Éditions de l'Association Pierre Belon, Paris, 2010, 266 p. [Textes, documents, études sur le monde byzantin, néohellénique et balkaniques - 10] (Ștefan Andreescu), XXVIII, 2010, p. 313-314.
346. BOLDURA, Ovidiu, *Pictura murală din nordul Moldovei. Modificări estetice și restaurare*, Edit. Accent Print, Suceava, 2007, 448 p. (Ștefan Andreescu), XXVII, 2009, p. 416-418.
347. BORROMEO, Elisabetta, *Voyageurs occidentaux dans l'Empire ottoman (1600-1644)*, 2 vol., Maisonneuve & Larose, Paris, 2007, 1 156 p. (Ștefan Andreescu), XXV, 2007, p. 257-259.
348. BOUCHARD, Jacques, *Nicolae Mavrocordat. Domn și cărturar al Iluminismului timpuriu (1680 – 1730)*, trad. din limba franceză și neogreacă de Elena Lazăr, Edit. Omonia, București, 2006, 185 p. (Violeta Barbu), XXIV, 2006, p. 289-290.
349. BOUREAU, Alain, *La loi du royaume. Les moines, le droit et la construction de la nation anglaise (XIe-XIIIe siècles)*, Les Belles Lettres, Paris, 2001, 356 p. (Violeta Barbu), XXI, 2003, p. 451-452.
350. BRĂTIANU, Gheorghe I., *Studii și articole de istorie*, ediție îngrijită de Victor Spinei și Alexandru-Florin Platon, în colaborare cu Elena Adam, Ionuț Acrușoie și Anca Ancuța, Edit. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2010, 423 p. (Șerban Papacostea), XXIX, 2011, p. 366-367.
351. BRĂTULEANU, Anca, *Portrete domnești în colecții străine – Portraits of Romanian Princes in Foreign Collections*, Institutul Cultural Român, București, [2011], 80 p. (Ștefan Andreescu), XXIX, 2011, p. 440-441.
352. BRUBAKER, Leslie, *Inventing Byzantine Iconoclasm*, Edit. Bristol Classical Press, Londra, 2012, 134 p. (Teodora Artimon), XXX, 2012, p. 291-296.
353. BUC, Philippe, *The Dangers of Ritual: Between Early Medieval Texts and Social Scientific Theory*, Princeton University Press, 2001, 272 p. (Marian Coman), XXV, 2007, p. 261-266.
354. BULUNUR, Ilker K., *Osmanlı dönemi Karadeniz ticaret tarihine katkı: Akkirman gümrüğü (1505)* (Contribuție la istoria epocii otomane a comerțului Mării Negre: vama Akkermanului, 1505), p. 525-581, în vol. *Omeljan Pritsak Armağanı. A tribute to Omeljan Pritsak*, ed. Prof. Dr.

- Mehmet Alpargu, Doç. Dr. Yücel Öztürk, Sakarya, 2007 (Anca Popescu), XXX, 2012, p. 323-331.
355. BURGUIÈRE, André, *La marriage et l'amour en France, de la Renaissance à la Révolution*, Seuil, Paris, 2011, 386 p. (Violeta Barbu), XXIX, 2011, p. 422-424.
356. BUSUIOC, Monica Mihaela, *Munca și răsplata ei. Secolele XVII-XVIII. Studiu de terminologie*, vol. I-II, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan-Al.Rosetti”, București, 2001-2002 (Pedro Cristian Ionescu Pérez), XXI, 2003, p. 424-428.
357. BUTNARIU, Viorel M., ed., *Moldova și economia de schimb europeană. Secolele XIV-XVIII*, Edit. Panfilus, Iași, Fundația Academică “A.D. Xenopol”, 2003, 140 p. (Liviu Pilat), XXII, 2004, p. 300-304.
358. CALINIC BOTOȘĂNEANUL, LIVADARU, Daniela, ed., *Mănăstirea Hadâmbu. 350 de istorie și spiritualitate*, Edit. Doxologia, Iași, 2009, 359 p. (Marius Constantin Chelcu), XXVIII, 2010, p. 317-321.
359. CANTACUZINO, Gheorghe I., *Cetăți medievale în Țara Românească în secolele XIII-XVI*, Edit. Enciclopedică, București, 2001, 294 p. (Șerban Papacostea), XXI, 2003, p. 433-434.
360. CANTACUZINO, Gheorghe I., *Câmpulung. Vechi monumente și biserici*, Edit. Vreamea, București, 2002, 101 p. + foto. (Gheorghe Lazăr), XXI, 2003, p. 462-463.
361. CANTACUZINO, Gheorghe I., *Începuturile orașului Câmpulung și curtea domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung*, Edit. Academiei Române, București, 2011, 238 p. (Ștefan Andreescu), XXX, 2012, p. 303-305.
362. CAPROȘU, Ioan, ed., *Documenta Romaniae Historica, A. Moldova*, vol. XXVI (1641-1642), Edit. Academiei Române, București, 2003, XCVIII+886 p. (Laurențiu Rădvan), XXI, 2003, p. 405-406.
363. CAPROȘU, Ioan, ed., *Documente privitoare la istoria orașului Iași. Acte interne (1726-1740)*, Edit. „Dosoitei”, Iași, 2001, XV + 438 p. + facsimile p. 439-655 (Constantin Bălan), XXI, 2003, p. 408.
364. CAPROȘU, Ioan, ed., *Sămile Vistieriei Țării Moldovei*, vol. I (1763-1784); vol. II (1786-1798), Casa Editorială Demiurg, Iași, 2010, 597 p. + 595 p. (Lucian-Valeriu Lefter), XXVIII, 2010, p. 256-257.
365. CAPROȘU, Ioan, CHIABURU, Elena, ed., *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei*, vol. I (1429-1750), Casa Editorială Demiurg, Iași, 2008, 665 p. (Oana Mădălina Popescu), XXVI, 2008, p. 368-370.
366. CAPROȘU, Ioan, CHIABURU, Elena, ed., *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei. Un Corpus*. Vol. I (1429-1750), vol. II (1751-1795), vol. III (1796-1828), vol. IV (1829-1859), Casa Editorială

- Demiurg, Iași, 2008-2009, XXX + 667 p.; XXIV + 669 p.; XXIV + 750 p.; XXIV + 694 p. (Olimpia Mitric), XXVIII, 2010, p. 257-259.
367. CARATAȘU, Mihail, *Catalogul manuscriselor grecești din Biblioteca Academiei Române*, vol. III, Edit. Pegasus Press, București, 2004, 427 p. Ediție îngrijită de Emanuela Popescu-Mihuț și Tudor Teoteoi (Oana Popescu), XXV, 2007, p. 225-226.
368. CAROLDO, Giovanni Giacomo, *Istoria Venețiene*, vol. I, *De la originile cetății la moartea dogelui Giacopo Tiepolo (1249)*, ediție îngrijită de Șerban V. Marin, Arhivele Naționale ale României, București, 2008, 296 p. (Ovidiu Cristea), XXVII, 2009, p. 350-351.
369. CASTALDINI, Alberto, ed., *Antonio Possevino. I Gesuiti e la loro eredità culturale in Transilvania. Atti della Giornata di studio Cluj-Napoca, 4 Dicembre 2007*, Institutum Historicum Societatis Iesu, Roma, 2009, 171 p. + indici onomastici și toponimici (seria Bibliotheca Instituti Historici S.I.) (Mária Pakucs), XXVIII, 2010, p. 295-297.
370. CAZACU, Matei, *Minuni, vedenii și vise premonitorii, în trecutul românesc*, Edit. Sigma, București, 2003, 216 p. + il. color. (Ștefan Andreescu), XXI, 2003, p. 458.
371. CAZACU, Matei, *Dracula, suivi du Capitaine Vampire, une nouvelle roumaine par Marie Nizet (1870)*, Tallandier, Paris, 2004, 636 p. (Ștefan Andreescu), XXIII, 2005, p. 353-354.
372. ÇELIKKOL, Zeki, GROOT, Alexander de, SLOT, Ben J., *It Began with the Tulip. The History of Four Centuries of Relationship between Turkey and the Netherlands in Pictures*, Ankara, Turkish Historical Society Printing House, 2000, XXIV + 358 p. + 121 il. (Adrian Tertecel), XXI, 2003, p. 484-487.
373. CENȚOVA, Vera Gheorghievna, *Восточная церковь и Россия после Переяславской радь. Документъ* [Biserica Răsăriteană și Rusia după Rada de la Perejaslav. Documente], „Гуманиитарий”, Moscova, 2004, 176 p. (Petronel Zahariuc), XXV, 2007, p. 298-313.
374. CHIRIAC, Laurențiu, *Monumentele religioase medievale din zona Bârladului*, Edit. Kolos, Iași, 2007, 362 p. (Oana-Mădălina Popescu), XXVII, 2009, p. 418-419.
375. CHIRTOAGA, Ioan, *Din istoria Moldovei de Sud-Est. Până în anii '30 ai sec. al XIX-lea*, Chișinău, 1999, 224 p. (Ștefan Aftodor), XXI, 2003, p. 478-480.
376. CHIȚULESCU, Policarp, arhimandrit, coord., *Manuscrise din Biblioteca Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române*, Edit. Basilica, București, 2008, 180 p. (Oana Mădălina Popescu), XXVI, 2008, p. 362.
377. CHIȚULESCU, Policarp, arhimandrit, coord., *Tipărituri din Țara Românească în Biblioteca Sfântului Sinod*, Edit. Basilica, București, 2009, 155 p. (Oana Mădălina Popescu), XXIX, 2011, p. 360-362.

378. CHIȚULESCU, Policarp, arhim. dr., *Cărți din bibliotecile medievale românești păstrate în Biblioteca Sfântului Sinod*, Biblioteca Sfântului Sinod, București, 2011, 80 p. (Oana-Mădălina Popescu), XXX, 2012, p. 279-281.
379. CIOBANU, Constantin Ion, *Stihia profeticului. Sursele literare ale imaginii „Aseidiului Constantinopolului” și ale „profețiilor” Înțelepților Antichității din pictura murală medievală moldavă*, Chișinău, 2007, 416 p. (Ovidiu Olar), XXVIII, 2010, p. 287-289.
380. CIOBANU, Veniamin, ed., *Romanian and Polish Peoples in East-Central Europe (17th-20th Centuries)*, Edit. Junimea, Iași, 2003, 248 p. (Romanian Academy „A.D. Xenopol Institute of History” Iași) (Șerban Papacostea), XXII, 2004, p. 308.
381. CIOBANU, Veniamin, *Statele nordice și problema orientală (1792-1814)*, Edit. Junimea, Iași, 2005, 295 p. (Academia Română, Institutul de Istorie "A.D. Xenopol", Iași) (Șerban Papacostea), XXIV, 2006, p. 326.
382. CIOBANU, Veniamin, coord., *Raportul putere centrală–factori politici interni reflex al statutului juridic al Principatelor Române (sec. XVII-XVIII)*, Edit. Junimea, Iași, 2006, 291 p. (Academia Română. Institutul de Istorie "A.D. Xenopol" – Iași) (Șerban Papacostea), XXIV, 2006, p. 328.
383. CIOBANU, Veniamin, JIANU, Angela, *Impresii de călătorie la Dunărea de Jos, ale unui diplomat englez (1790-1791)*, în „Cercetări istorice”, XVIII-XX (1999-2001), Iași, 2002, p. 261-282 (Paul Cernovodeanu), XXI, 2003, p. 481.
384. CIOCÎLTAN, Virgil, *Mongolii și Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuția cinghizhanzilor la transformarea bazinului pontic în placă turnantă a comerțului euro-asiatic*, Edit. Enciclopedică, București, 1998, 299 p. + hărți (Ștefan Aftodor), XXI, 2003, p. 443-446.
385. CIUCĂ, Marcel-Dumitru, *Științele auxiliare ale istoriei*, Edit. Universității din București, București, 2008, 175 p. (Florina Manuela Constantin), XXVII, 2009, p. 412-413.
386. CIUCĂ, Marcel-Dumitru, VĂTAFU-GĂITAN, Silvia, ed., Arhivele Naționale ale României, *Colecția Achiziții Noi. Indice cronologic nr. 25, vol. I (Sf. sec. XIII- 1685)*, București, 2002, 309 p. (Gheorghe Lazăr), XXI, 2003, p. 420-421.
387. CIUCĂ, Marcel-Dumitru, VĂTAFU-GĂITAN, Silvia, ȘESAN, Dragoș, COMĂNESCU, Mirela, ed., *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Naționale, vol. VIII, 1654-1656*, București, Arhivele Naționale ale României, 2006, 856 p. (Florina Manuela Constantin), XXV, 2007, p. 228-232.
388. CIUCĂ, Marcel-Dumitru, VĂTAFU-GĂITAN, Silvia, COMĂNESCU, Mirela, NICULESCU, Laura, ed., Arhivele Naționale ale României, *Colecția Achiziții Noi. Indice cronologic nr. 25, vol. II (1686-1760)*, București, 2008, 383 p. (Oana-Mădălina Popescu), XXVII, 2009, p. 354-355.

389. CIUCEANU, Radu, *Autocrație și naționalism. Destinul unei dinastii*, București, 2001, 485 p. + ilustr. + un arbore genealogic (Mihai Sorin Rădulescu), XXI, 2003, p. 442-443.
390. CÎTEIA, Adriana-Claudia, *Instituții ecleziastice pe litoralul vest-pontic în lumina izvoarelor arheologice, literare și epigrafice în secolele IV-VII*, Edit. Muntenia, Constanța, 2006, 611 p. (Șerban Papacostea), XXIV, 2006, p. 328-329.
391. *Corbii de Piatră. Studiu interdisciplinar*, Edit. UNARTE, București, 2010, 176 p. (Ștefan Andreescu), XXIX, 2011, p. 412-413.
392. COSTĂCHESCU, Mihai, *Corespondență*, volum editat de Dumitru Ivănescu, Virginia Isac, Sorin D. Ivănescu, Junimea, Iași, 2003, 677 p. (Șerban Papacostea), XXIII, 2005, p. 378.
393. COȘA, Anton, *Catolicii din Moldova în izvoarele Sfântului Scaun (secolele XVII - XVIII)*, Edit. Sapiența, Iași, 2007, 574 p. (Rafael-Dorian Chelaru), XXVII, 2009, p. 382-390.
394. CRISTACHE-PANAIT, Ioana, *Circulația cărții vechi bucureștene în Transilvania*, Edit. Biblioteca, București, 1998, 190 p. (Paul Cernovodeanu), XXI, 2003, p. 476.
395. CRISTEA, Ovidiu, *Veneția și Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuții la studiul politicii orientale venețiene*, Edit. Istros, Brăila, 2004, XV + 224 p. (Ștefan Aftodor), XXIII, 2005, p. 363-365.
396. CRISTEA, Ovidiu, ed., *Marea Neagră. Puteri maritime – puteri terestre (sec. XIII – XVIII)*, Institutul Cultural Român, București, 2006, 365 p. + o hartă (Petronel Zahariuc), XXV, 2007, p. 317-322.
397. CRISTEA, Ovidiu, LAZĂR, Gheorghe, ed., *Vocația istoriei. Prinos profesorului Șerban Papacostea*, Muzeul Brăilei, Edit. Istros, Brăila, 2008, 735 p. (Florina Manuela Constantin), XXVI, 2008, p. 448-450.
398. CURTA, Florin, *Apariția Slavilor, Istorie și arheologie la Dunărea de jos în veacurile VI-VII*, Edit. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2006, 412 p. (Ștefan Aftodor), XXV, 2007, p. 270.
399. CURTA, Florin, *Text, Context, History and Archaeology. Studies in Late Antiquity and the Middle Ages*, ed. Victor Spinei, Edit. Academiei Române – Edit. Istros, București-Brăila, 2009, 475 p. (Marian Coman), XXIX, 2011, p. 368-374.
400. CUSTUREA, Gabriel, TALMAȚCHI, Gabriel, *Repertoriul tezaurilor monetare din Dobrogea*, Constanța, 2011, 417p. (Anca Popescu), XXX, 2012, p. 289-290.
401. DASKALOVA, Angelina, RAIKOVA, Maria, *Gramoti na bălgarskite țare (Documente ale țărilor bulgari)*, Akademično izdatelstvo „Marin Drinov”, Sofia, 2005, 447 p. + 8 facsimile (Florina Manuela Constantin), XXVI, 2008, p. 375-376.

402. DE TESTA, Marie, GAUTIER, Antoine, *Drogmans et diplomates européens auprès de la Porte Ottomane*, Les Éditions Isis, Istanbul, 2003, 469 p. + il. (Paul Cernovodeanu), XXIII, 2005, p. 349-351.
403. DENIZE, Eugen, *Ștefan cel Mare. Dimensiunea internațională a domniei*, Edit. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2004, 180 p. (Paul Cernovodeanu), XXII, 2004, p. 287-288.
404. DIACONU, Luca, arhim., *Icoana bizantină a Maicii Domnului de la Mănăstirea Neamț. Considerații istorice, artistice și teologice*, Edit. Doxologia, Iași, 2010, 368 p. (Ștefan Andreescu), XXIX, 2011, p. 414-415.
405. DJUVARA, Neagu, *Thocomerius - Negru Vodă. Un voievod de origine cumană la începuturile Țării Românești*, Edit. Humanitas, București, 2007, 232 p. (Ștefan Andreescu), XXV, 2007, p. 284-285.
406. DOBOȘ, Dănuț (coord.), ZAHARIUC, Petronel, CIREȘ, Lucia, BUTNARU, Daniela, *Adjudei. Șase veacuri de prezență catolică pe valea Siretului*, Sapienția, Iași, 2005, 398 p. (Violeta Barbu), XXVI, 2008, p. 456-457.
407. DOUMERC, Bernard și PICARD, Christophe, ed. *Byzance et ses périphéries (Monde grec, balkanique et musulman). Hommage à Alain Ducellier*, Université de Toulouse –Le Mirail, 2004, 478 p. (Ovidiu Cristea), XXII, 2004, p. 305.
408. DUMITRAN, Ana, CUCUI, Elena-Daniela, POP, Saveta-Florica, POPESCU, Elena, *Stan zugravul*, Edit. Altip, Alba-Iulia, 2011, 108 p. (Oana-Mădălina Popescu), XXX, 2012, p. 317-319.
409. DRAGNEV, Emil, *Enigma Pătrăuților. O versiune de interpretare*, în Demir Dragnev, Igor Cașu, Emil Dragnev și Virgil Pâslariuc, *Ștefan cel Mare și Sfânt în contextul epocii sale*, Civitas, Chișinău, 2004, p. 66-80 (Ștefan Andreescu), XXIV, 2006, p. 315-316.
410. DRAGNEV, Emil, *O capodoperă a miniaturii din Moldova medievală: Tetraevanghelul de la Elizavetgrad și manuscrisele grupului Parisinus graecus 74*, Edit. Civitas, Chișinău, 2004, 234 p. + 72 pl. în afară de text (Ștefan Andreescu), XXIV, 2006, p. 319-320.
411. DUMITRIU, Luminița, *Der mittelalterliche Schmuck des Unteren Donaugebietes im 11.-15. Jahrhundert* (Muzeul Național de Istorie a României, Monografii II), București, 2001, 185 p. + 11 fig. + 112 pl. (Victor Spinei), XXI, 2003, p. 460-462.
412. DURĂ, Nicolae V., „*Scythia Minor*” (Dobrogea) și Biserica ei apostolică. Scaunul arhiepiscopal și mitropolitan al Tomisului (sec. IV – XIV), Edit. Didactică și Pedagogică, București, 2006, 267 p. (Nelu Zugravu), XXV, 2007, p. 271-280.
413. EFREMOV, Alexandru, *Icoane românești*, Edit. Meridiane, București, 2003, 260 p. (Constantin Bălan), XXI, 2003, p. 467.

414. ELIAN, Alexandru, *Bizanțul, Biserica și Cultura românească. Studii și articole de istorie*, Trinitas, Iași, 2003, 432 p. + il. Ediție îngrijită de Vasile V. Muntean (Paul Cernovodeanu), XXI, 2003, p. 450-451.
415. ENGEL, Pál, TÓTH, Norber C., *Királyok ék királynék itineráriumi (1382-1438). Itineraria regum et reginarum (1382-1438)*. Zsigmond király és császár (1382-1437) itineráriumát készítette ENGEL Pál. Kiegészítette, szerkesztette és mutatóval ellátta C. TÓTH Norbert. Mária királynő (1382-1395) és Borbála királyné (1405-1438), Zsigmond király és császár feleségei, valamint Erzsébet (1382-1386) királyné, I. Lajos király özvegye itineráriumait készítette, szerkesztette és mutatókkal ellátta C. TÓTH Norbert, Budapest, 2005, 187 p. (Segédletek a középkori magyar történelem tanulmányozásához 1) (Viorel Achim), XXIV, 2006, p. 281-283.
416. ERTEN, Hayri, *Konya Şer'iyye Sicilleri ışığında ailenin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı (XVIII y.y. ilk yarısı)* (Structura social-economică și culturală a familiei în prima jumătate a secolului al XVIII-lea în lumina registrelor cadiale de la Konya), Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, XVIII + 222 p. (Adrian Tertecel), XXI, 2003, p. 482-483.
417. EȘANU, Andrei, EȘANU, Valentina, FUȘTEI, Nicolae, PELIN, Valentina, NEGREI, Ion, *Mănăstirea Căpriana (sec. XV- XX). Studiu istoric, documente, cărți, inscripții și alte materiale*; coordonator Andrei Eșanu, Edit. Pontos, Chișinău, 2003, 563 p. (Gheorghe Lazăr), XXI, 2003, p. 463-465.
418. FALANGAS, Andronikos, *Jacques Vassilikos – Despot (Despot Vodă). Un grec, voievode de Moldavie. À la lumière des sources narratives roumaines des XVI et XVII siècles*, Éditions Omonia, Bucarest, 2009, 187 p. (Petronel Zahariuc), XXVIII, 2010, p. 265-267.
419. FALANGAS, Andronikos, *Présences grecques dans les Pays Roumains (XIVe – XVIe siècles). Le témoignage des sources narratives roumaines*, Éditions Omonia, Bucarest, 2009, 336 p. + 2 cartes + 12 pl. (Gheorghe Lazăr), XXVIII, 2010, p. 321-323.
420. FARA, Andrea, *La formazione de un'economia di frontiera. La Transilvania tra il XII e il XIV secolo*, seria Economia e storia 11, Napoli, Editoriale Scientifica, 2010, 424 p. + hărți + indici (Mária Pakucs-Willcocks), XXIX, 2011, p. 431-433.
421. FAY, Ștefan J., *Cronologia lui Ioan Kemény (Caietele unui roman care nu s-a scris)*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2002, 247 p. (Mihai Sorin Rădulescu), XXI, 2003, p. 428-429.
422. FEODOROV, Ioana, ed. *Relations entre les peuples de l' Europe Orientale et les chrétiens arabes au XVIIe siècle. Macarie III Ibn al-Zaim et Paul de Alep. Actes du Ier Colloque international le 16 septembre 2011*, Bucarest. Edit. Academiei Române, București, 2012, 193 p. (Oana-Mădălina Popescu), XXX, 2012, p. 335-337.

423. FLOAREȘ, Dan, *Fortificațiile Țării Moldovei din secolele XIV – XVII*, Iași, Edit. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2005, 357 p. (Marius Chelcu), XXV, 2007, p. 313-314.
424. FRISCH, Pierrot, *Auswanderung zwischen Rhein und Maas nach Siebenbürgen*, Honterus Verlag, Hermannstadt, 2005, 206 p. (Alexandru Ciocîltan), XXV, 2007, p. 335.
425. GEARY, Patrick J., *Mitul națiunilor. Originile medievale ale Europei*, traducere, studiu introductiv și note explicative de Alexandru Madgearu, Edit. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2007, 230 p. (Ovidiu Cristea), XXVII, 2009, p. 403-404.
426. GEORGESCU, Maria, *Lapidarium din Târgoviște, secolele XV-XIX*, Edit. Daim, București, 2002, 207 p. + 114 il. (Radu Ștefan Vergatti), XXI, 2003, p. 419.
427. GHERARDI, Raffaella, ed., *La politica, la scienza e le armi. Luigi Ferdinando Marsili e la costruzione della frontiera dell'Impero et dell'Europa*, Bologna, CLUEB, 2010, 286 p. (Violeta Barbu), XXIX, 2011, p. 385-389.
428. GÓRECKI, Piotr, VAN DEUSEN, Nancy, ed., *Central and Eastern Europe in the Middle Ages. A Cultural History. Essays in Honor of Paul W. Knoll*, Tauris Academic Studies, 2009, 304 p. (Marian Coman), XXVIII, 2010, p. 289-295.
429. GOROVEI, Ștefan S., SZÉKELY, Maria Magdalena, *Princeps omni laudae maior. O Istorie a lui Ștefan cel Mare*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Putna, 2005, 629 p. + XI pl. color [Centrul de cercetare și documentare “Ștefan cel Mare” al Sfintei Mănăstiri Putna – 1] (Ovidiu Cristea), XXV, 2007, p. 285-287.
430. GRANCEA, Mihaela, *Călători străini prin Principatele Dunărene, Transilvania și Banat (1683-1789). Identitate și alteritate*, Edit. Universității „Lucian Blaga”, Sibiu, 2002, 341 p. (Paul Cernovodeanu), XXI, 2003, p. 475-476.
431. GRELL, Chantal, ed., *Les historiographes en Europe de la fin du Moyen Âge à la Révolution*, sub dir. Chantal Grell, Presses de L'Université Paris-Sorbonne, Paris, 2006, 425 p. (Violeta Barbu), XXV, 2007, p. 259-260.
432. GROSS, Lidia, *Confreriile medievale în Transilvania (secolele XIV-XVI)*, Edit. Grinta, Edit. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2004, 332 p. (Violeta Barbu), XXIII, 2005, p. 359-361.
433. HALAÇOĞLU, Yusuf, *Osmanlılarda ulaşım ve haberleşme. Menziller* (Transportul și comunicațiile la otomani. Locurile de popas), Ankara, PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, 2002, XII + 246 p. + 1 hartă (Adrian Tertecel), XXI, 2003, p. 484.
434. HASDEU, Bogdan P., *Olteneștile de B. Petriceicu Hasdeu. Patru discursuri. Originile Craiovei. Christ și Tudor Vladimirescu*. Studiu

- introdutiv și ediție de Ovidiu Pecican, Edit. Limes, Cluj-Napoca, 2002, 158 p. (Șerban Papacostea), XXIII, 2005, p. 379.
435. HAȚEGAN, Ioan, *Vilayetul de Timișoara. Repere cronologice. Selecție de texte și date*. Edit. Banatul, Edit. Artpress, Timișoara, 2005, 358 p. (Cronologia Banatului. [Vol.] II. [Partea] 2.) (Academia Română, Filiala Timișoara. Institutul de Cercetări Socio-Umane „Titu Maiorescu”) (Bibliotheca Banatica. Series Historica) (Viorel Achim), XXIV, 2006, p. 279-280.
436. HITZEL, Frédéric, *Artisans et commerçants du Grand Turc*, Les Belles Lettres, [Paris], 2007, 360 p. (Gheorghe Lazăr), XXVI, 2008, p. 412-416.
437. HORVÁTH, Richárd, *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458-[1476]-1490)*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2011 (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 12. – Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 2.), 181 p. (András W. Kovács), XXX, 2012, p. 284-286.
438. HOUSLEY, Norman, ed., *Crusading in the Fifteenth Century. Message and Impact*, Palgrave Macmillan, New York, 2004, 251 p. (Marian Coman), XXV, 2007, p. 266-269.
439. HÖSCH, Edgar, NEHRING, Karl, *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, Hol, Sundhaussen, Böhlau, Köln, 2004, 770 p. (Mária Pakucs Willcocks), XXIV, 2006, p. 281.
440. IACOV PUTNEANUL, Mitropolit, *Sfânta Mănăstire Putna*, Centrul de Cercetare și Documentare „Ștefan cel Mare”, Edit. Mitropolit, Mănăstirea Putna, 2010, 555 p. (Oana-Mădălina Popescu), XXVIII, 2010, p. 315-316.
441. IFTIMI, Sorin, *Cercetări privitoare la istoria bisericilor ieșene. Monumente, ctitori, mentalități*, Trinitas, Iași, 2008, 306 p. + XVI pl. color (Lucian Valeriu Lefter), XXVI, 2008, p. 384-386.
442. ILIS, Florina, GHITTA, Ovidiu, *Pânea pruncilor sau Învățătura credinței creștinești, strânsă în mică sumă*, ediție îngrijită de Florina Ilis, studiu istoric de Ovidiu Ghitta, studiu filologic de Florina Ilis, Edit. Argonaut, Cluj-Napoca, 2008, CXII + 136 p. (Ștefan Andreescu), XXVIII, 2010, p. 259-261.
443. IMBER, Colin, *The Ottoman Empire, 1300-1650. The Structure of Power*, New York, 2002, 405 p. (Anca Popescu), XXI, 2003, p. 487-488.
444. Institut des Études Sud-Est Européenes, Bibliothèque Métropolitaine de Bucharest, *Impact de l'imprimerie et rayonnement intellectuel des Pays Roumains*, Edit. Biblioteca Bucureștilor, București, 2009, 238 p. (Oana-Mădălina Popescu), XXVII, 2009, p. 419-421.
445. IOGNA-PRAT, Dominique, VEINSTEIN, Giles, ed., *Histoire des Hommes de Dieu dans l'Islam et le christianisme*, Flammarion, Paris, 2003, 298 p. (Violeta Barbu), XXVI, 2008, p. 404-407.

446. IONESCU, Stefano, ed., *Antique Ottoman Rugs in Transylvania*, Verducci Editore, 2007, Roma, ed. a II-a, 238 p. + il. (Mária Pakucs), XXVIII, 2010, p. 347-349.
447. IONIȚĂ, Ionel, GRIGORUȚĂ, Maria, MARCU, Elena, DIACONESCU, Speranța, DOLEA, Dragoș Cotizo, ed., *Documente feudale privind istoria orașului București și a satelor învecinate, aflate în colecția Muzeului Municipiului București*, Edit. Muzeul Municipiului București, București, 2006, 129 p. (Florina Manuela Constantin), XXVI, 2008, p. 357-358.
448. IORGA, Nicolae, *Scrieri alese. Cuvântări și comunicări rostite la Academia Română*. Partea I, ediție îngrijită de dr. Dorina N. Rusu, Edit. Academiei Române, București, 2007, LX + 750 p. (Cărți de căpătâi, IV) (Șerban Papacostea), XXVI, 2008, p. 376-377.
449. IOVAN, Ferent, *Începuturile bisericii catolice din Moldova*, ediție îngrijită de pr. prof. dr. Eduard Ferent, Edit. Sapiența, Iași, 2004, 298 p. + 4 hărți (Șerban Papacostea), XXIV, 2005, p. 285-286.
450. JARITZ, Gerhard, ed. *Ritual, Images, and Daily Life. The Medieval Perspective*. LIT Verlag, Zürich și Berlin, 2012, 247 p. (Teodora Artimon), XXX, 2012, p. 341-346.
451. JASINSKI, Kazimierz, *Rodowód Pierwszych Piastów* [Originea primilor Piaști], Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań, 2004, p. 307 (Tatiana Cojocar), XXIII, 2005, p. 349.
452. JOSANU, Roxana, JOSANU, Vitalie, *Contribuții privind evoluția populației și a așezărilor medievale românești de la răsăritul Țării Moldovei. Studiu de caz asupra satului Chetrosu, jud. Sorocea*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 112 p. (Șerban Papacostea), XXIV, 2006, p. 329-330.
453. KAYAPINAR, Ayşe, *Le sancak ottoman de Vidin du XVe à la fin du XVe siècle*, Isis, Istanbul, 2011, 538 p. (Anca Popescu), XXX, 2012, p. 296-303.
454. KARPOV, S. P., *Istoriia Trapezundskoi Imperii*, Edit. Aleteia, Sankt Petersburg, 2007, 590 p. + numeroase ilustrații, hărți și un arbore genealogic în afară de text (Ștefan Andreescu), XXVI, 2008, p. 379-380.
455. KEMPA, Tomasz, *Nieznany list Melecjusza Smotryckiego (do Adama Chreptowicza)* [O scrisoare necunoscută a lui Meletie Smotrycki către Adam Chreptowicz], în „Nasza Przyszłość, Studia z dziejów kościoła i kultury katolickiej w Polsce”, Cracovia, Nr. 102, 2004, p. 427-449 (Tatiana Cojocar), XXIII, 2005, p. 342-343.
456. KING, Charles, *Marea Neagră. O istorie*, în românește de Dorian Branea și Cristina Chevereșan, Edit. Brumar, Timișoara, 2005, 404 p. (Ștefan Andreescu), XXIV, 2006, p. 306.
457. KONOVALOVA, Irina G., *Восточная Европа с сочинениях арабских географов XIII-XIV вв.* [Europa Răsăriteană în operele geografilor arabi din secolele XIII-XIV], Edit. Восточная литература, Moscova, 2009, 223 p. (Victor Spinei), XXVIII, 2010, p. 277-284.

458. KORDÉ, Zoltán, PETROVICS, István, ed., *La diplomatie des états angevins aux XIIIe et XIVe siècles. Actes du Colloque international de Szeged, Visegrad, Budapest 13-16 septembre 2007* (Accademia d'Ungheria in Roma, Istituto Storico Fraknoi, Dipartimento di Storia Ungherese del Medioevo e della prima età moderna, Università degli studi di Szeged), Roma-Szeged, Jatep Press, 2010, 354 p. (Violeta Barbu), XXIX, 2011, p. 380-382.
459. KOSSOVA, Alda Giambelluca (ed.), DANTI, Angiolo (trad.), CLEMENTI, Marco (note), Konstantin Michailovič di Ostrovica, *Cronaca turca ovvero Memorie di un giannizzero*, Sellerio editore, Palermo, 2001, 184 p. (Ștefan Andreescu), XXI, 2003, p. 414-415.
460. KOVÁCS, András W., *The History of the Wass de Czege Family [=Istoria familiei Wass de Țaga]*. Translated by Ágnes Baricz, copyedited by Matthew Suff. Edmund Siemers-Stiftung, Hamburg, 2005, 199 p. + 27 pl. il. și 10 tabele genealogice (Tudor Radu Tiron), XXIV, 2006, p. 292-296.
461. KOVÁCS, András W. *Az erdélyi vármegyék középkori archontológiája*, Cluj, 2010 (Erdélyi Tudományos Füzetek, vol. 263), 162 p. (Mária Pakucs), XXX, 2012, p. 281-282.
462. KOVÁCS, András W. ed., *Institutional Structures and Elites in Sălaj Region and in Transylvania in the 14th-18th Centuries*, în *Transylvanian review*, vol. XXI, suppl. no. 2, 2012, 252 p. (Mária Pakucs), XXX, 2012, p. 309-313.
463. KRISTO, Gyula, *Ardealul timpuriu (895-1324)*, Szeged, 2004, 394 p. (Biblioteca de Istorie Medie din Szeged, 20) (Șerban Papacostea), XXIII, 2005, p. 354-355.
464. LAZĂR, Gheorghe, *Les marchands en Valachie, XVIIe-XVIIIe siècles*, Institutul Cultural Român, București, 2006, 437 p., il., anexe, hărți (Mária Pakucs Willcocks), XXV, 2007, p. 314-317.
465. LAZĂR, Gheorghe, VINTILĂ-GHIȚULESCU, Constanța, IANCU, Andreea, ed., *Documenta Romaniae Historica. Seria B. Țara Românească*, vol. XXXIII (1648), Edit. Academiei Române, București, 2006, 517 p. (Cătălina Chelcu), XXV, 2007, p. 234-235.
466. LAZĂR, Mariana, „Spre folosul acestei Sfinte Case”. *Constituirea și evoluția domeniului mănăstirii Cotroceni (secolele XVII-XIX)*, Edit. Istros, Brăila, 2012, 420 p. (Constanța Vintilă-Ghițulescu), XXX, 2012, p. 306-309.
467. LEFTER, Lucian-Valeriu (coord.), ȘTEFĂNESCU, Sergiu, VĂCARU, Silviu, *Dumeștii Vasluiului*, Edit. Panfilus, Iași, 2006, 385 p. (Ludmila Bacumenco), XXV, 2007, p. 252-256.
468. LEUȘTEAN, Lucian, SZÉKELY, Maria Magdalena, UNGUREANU, Mihai Răzvan, ZAHARIUC, Petronel, ed. *In honorem Ioan Caproșu. Studii de istorie*, Polirom, Iași, 2002, 535 p. (Constantin Dobrilă), XXI, 2003, p. 431-433.

469. LIVADĂ-CADESCHI, Ligia, VLAD, Laurențiu, *Departamentul de cremenalion. Din activitatea unei instanțe penale muntene (1794-1795)*, Edit. Nemira, București, 2002, 191 p. (Constanța Vintilă-Ghițulescu), XXII, 2004, p. 282-283.
470. LUCA, Cristian, *Țările Române și Veneția în secolul al XVII-lea. Din relațiile politico-diplomatice și culturale ale Țării Românești și ale Moldovei cu Serenissima*, Edit. Enciclopedică, București, 2007, 486 p. (Gheorghe Lazăr), XXVII, 2009, p. 398-401.
471. LUCA, Cristian, coord., *Negustorimea în Țările Române, între Societas Mercatorum și individualitatea mercantilă, în secolele XVI-XVIII*, Galati University Press [Galați], 2009, 299 p. (Marius Constantin Chelcu), XXVIII, 2010, p. 324-329.
472. LUCA, Cristian, MASI, Gianluca, PICCARDI, Andrea, ed., *L'Italia e l'Europa Centro-Orientale attraverso i secoli. Miscellanea di studi di storia politico-diplomatica, economica e dei rapporti culturali*, Museo di Brăila - Istros Editrice, Brăila - Venezia, 2004, 436 p. (Alexandru Simon), XXIII, 2005, p. 373-377.
473. LUKÁCS, Antal, ed., *Documente făgărășene, I (1486-1630)*, Edit. Scriptorium, București, 2004, 316 p. (Ștefan Andreescu), XXIV, 2006, p. 279.
474. LUPU, Daniela Luminița, *Tiparul și cartea în Țara Românească între anii 1716 și 1821*, indice general de Alexandrina Ioniță, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2009, 613 p. (p. 585-613 cu reproduceri), (Olimpia Mitric), XXX, 2012, p. 319-321.
475. LUPU, Emil, *Ctitori și ctitorii la Curbura Carpaților în veacurile XIV-XVIII*, Edit. Doxologia, Iași, 2011, 266 p. + 45 p. de anexe + 8 p. rezumat în limba engleză + 52 pl. + 76 foto. (Marian Coman), XXX, 2012, p. 313-317.
476. MAAG, Karin, ed., *The Reformation in Eastern and Central Europe*, Scholar Press, Hampshire, St. Andrews Studies in Reformation History, 1997, p. 235. (Violeta Barbu), XXI, 2003, p. 453-454.
477. MADDEN, Thomas F., *Enrico Dandolo & the Rise of Venice*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore & London, 2003, 298 p. (Ovidiu Cristea), XXIV, 2006, p. 291-292.
478. MAGINA, Adrian, *De la excludere la coabitare. Biserici tradiționale, Reformă și Islam în Banat (1500-1700)*, Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2011, 206 p. (Dragoș Lucian Țigău), XXX, 2012, p. 338-341.
479. MANNERS, Ian, *European Cartographers and the Ottoman World 1500-1750. Maps from the collection of O. J. Sopranos*. With a Contribution by M. Pinar Emiralioğlu. The Oriental Institute Museum of the University of Chicago, 2007, 144 p. + 55 h. (Marian Coman), XXVII, 2009, p. 394-398.

480. MANOVA, Elena, coord., *Scurtă istorie a Slovaciei*. Traducere din limba slovacă și indice de Eva Mârza, Radu Mârza, Edit. Enciclopedică, București, 2011, 475 p. (Șerban Papacostea), XXIX, 2011, p. 364-366.
481. MARCHIȘ, Iustin, protos, coord., *Stavropoleos. Ortodoxie, artă, comunitate*, vol. al II-lea, publicat de Fundația Stavropoleos și Edit. Meridiane, București, 2002, 127 p. (Constantin Bălan), XXI, 2003, p. 465-466.
482. MAREȘ, Alexandru, *Scriere și cultură românească veche*, Edit. Academiei Române, București, 2005, 486 p. (Violeta Barbu), XXIV, 2006, p. 307-310.
483. MAREȘ, Alexandru, *Scrierea tainică la români*, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2007, 230 p. (Violeta Barbu), XXVI, 2008, p. 446-448.
484. MARIN, Șerban, *Studii Venețiene I. Veneția, Bizanțul și spațiul românesc*, Edit. Academiei Române, București, 2008, 331 p. (Ovidiu Cristea), XXVII, 2009, p. 404-409.
485. MARINESCU, Florin, ed., *Roumanika eggrafa tou Aghios Orous archeio Protatou*, Athina, 2001, 658p. (Violeta Barbu), XXI, 2003, p. 422-423.
486. MARINESCU, Florin, ed., *Roumanika eggrafa tou Aghios Orous archeio Ieras Monis Aghios Paulou*, Athina, 2002, 600 p. (Violeta Barbu), XXI, 2003, p. 422-423.
487. MARINESCU, Florin, ed., *Ρομανικά έγγραφα του Αγίου Όρους. Αρχείο Ιεράς Μονής Ιβήρων (Documente românești de la Sfântul Munte. Arhiva Sfintei Mănăstiri Iviron)*, vol. I, 563 p., vol. II, 672 p., Atena, 2007 (Petronel Zahariuc), XXVI, 2008, p. 359-361.
488. MARINESCU, Florin, ed., *Ἡ Ἱερά Μονή Δοχειαρίου στή Ρουμανία. Τί λένε τά έγγραφα*, Εκδοσεις Ιερας Μονης Δοχειαρίου, ΑγίουΌρος, 2009, 508 p. (Petronel Zahariuc), XXVIII, 2010, p. 253-254.
489. MARINESCU, Florin, *Η Τραπεζουντιακή οικογένεια Μουρούζη. Γενεαλογική μελέτη* [Familia Moruzi, originară din Trapezunt], Edit. Afoi Kyriakidis, Salonic, 2011, 490 p. + tabel genealogic (Ștefan Petrescu), XXIX, 2011, p. 426-428.
490. MARINESCU, Florin, CAPROȘU, Ioan, ZAHARIUC, Petronel, ed., *Documente românești din arhiva mănăstirii Xiropotam de la Muntele Athos. Catalog*, vol. I, Edit. Universității "Alexandru Ioan Cuza", Iași, 2005, 484 p. (Gheorghe Lazăr), XXIV, 2006, p. 277-278.
491. MARTE, Johann, IONIȚĂ, Viorel, MÂRZA, Iacob, STANCIU, Laura, SUTTNER, Ernst Christoph, ed., *Unirea românilor transilvăneni cu biserica Romei. Vol. I De la începuturi până în anul 1701*, Edit. Enciclopedică, București, 2010, 335 p. (Colectivul de studiu al Fundației PRO ORIENTE pentru cercetarea Unirii bisericești din Transilvania) (Șerban Papacostea), XXIX, 2011, p. 421-422.
492. MARȚIAN, Sorin, *Biserica pe teritoriile fostelor provincii dacice (Transilvania, Banat, Oltenia) în secolele VII-XII. Aspecte de istorie*,

- organizare bisericească, rit și cult [L'église sur les territoires des anciennes provinces daces (la Transylvanie, le Banat, l'Oltenie) aux VIIe – XIe siècles. Aspects d'histoire, d'organisation ecclésiastique, rite et culte]*, Galaxia Gutenberg, Târgu Lăpuș, 2006, 273 p. (Nelu Zugravu), XXV, 2007, p. 280-282.
493. MATEI, Mircea D., CÂRCIUMARU, Radu, *Studii noi despre probleme vechi. Din istoria medie a românilor*, Edit. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2004, 157 p.+18 fig. (Cristian Luca), XXIII, 2005, p. 365-373.
494. MAXIM, Mihai, *Noi documente turcești privind țările române și Înalta Poartă (1526-1602)*, Muzeul Brăilei și Edit. Istros, Brăila, 2008, 344 p. (Ștefan Andreescu), XXVII, 2009, p. 351-352.
495. MAXIM, Mihai, *O istorie a relațiilor româno-otomane, cu documente noi din arhivele turcești*, vol. I, *Perioada clasică (1400-1600)*, Edit. Istros, Brăila, 2012, 608 p. (Ștefan Andreescu), XXX, 2012, p. 290-291.
496. MĂRCULEȚ, Vasile, coord., *Evul Mediu românesc. Dicționar biografic*, Edit. Meronia, București, 2010, 411 [+25] p. (Adrian Andrei Rusu), XXIX, 2011, p. 343-346.
497. MĂRCULEȚ, Vasile, MĂRCULEȚ, Ioan, *Mediaș. Istorie, demografie, personalități. Studii, comunicări și articole*. Edit. Sfântul Ierarh Nicolae, Brăila, 2011, 134 p. (Adrian Andrei Rusu), XXIX, 2011, p. 434-440.
498. MĂRZA, Andreea, *Enea Silvio Piccolomini și cruciada târzie*, Edit. Mega, Cluj-Napoca, 2009, 308 p. (Ovidiu Cristea), XXIX, 2011, p. 389-392.
499. MEIER, M. S., SEMENOVA, L.E., FLOREA, B.N., ȘVARTȚ, I, ed., *Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. (Russian and Ukrainian Diplomacy in the European International Relations in the Middle of the XVII-th Century)*, red. M. С. Мейер, Л. Е. Семенова, Б. Н. Флоря, И. Шварц, „Гуманитарий”, Москва, 2007, 579 p. (Petronel Zahariuc), XXVI, 2008, p. 370-375.
500. MIRONOWICZ, Antoni, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej* (Biserica ortodoxă în istoria Republicii Polone), Białystok, 2001, 352 p. (Tatiana Cojocar), XXI, 2003, p. 452-453.
501. MIRONOWICZ, Antoni, *Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski* (Mitropolitul Józef Nielubowicz Tukalski), Białoruskie Towarzystwo Historyczne, Białystok, 1998, 127 p. (Tatiana Cojocar), XXI, 2003, p. 452-453.
502. MIRONOWICZ, Antoni, *Sylwester Kossow, władca białoruski, metropolita kijowski* (Silvester Kossow vlădica Rusiei Albe, mitropolit al Kievului), Białoruskie Towarzystwo Historyczne, Białystok, 1999, 144 p. (Tatiana Cojocar), XXI, 2003, p. 452-453.
503. MIRONOWICZ, Antoni, *Teodozy Wasilewicz archimandryta slucki, biskup białoruski* (Arhimandritul Teodosie Wasilewicz arhimandrit de Sluck și episcop al Rusiei Albe) Białoruskie Towarzystwo Historyczne, Białystok, 1997, 80 p. (Tatiana Cojocar), XXI, 2003, p. 452-453.

504. MIRONOWICZ, Antoni, PAWLUCZUK, Urszula, CHOMIK, Piotr, ed., *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej* (Învățământul ortodox în Polonia), Białystok, 2002, 256 p. (Tatiana Cojocaru), XXI, 2003, p. 472-475.
505. MITRIC, Olimpia, *Manuscrise românești din Moldova. Catalog*, vol. I, prefață de prof. dr. Gabriel Ștrempel, Edit. Junimea, Iași, 2006, 502 p. + 25 facs. (Gheorghe Lazăr), XXV, 2007, p. 227-228.
506. MITRIC, Olimpia, *Manuscrise românești din Moldova. Catalog*, vol. II, Edit. Junimea, Iași, 2007, 456 p. + 30 il. (Mariana Lazăr), XXVI, 2008, p. 363-364.
507. MOISESCU, Cristian, *Arhitectura epocii lui Matei Basarab*, vol. 1, Edit. Meridiane, București, 2002, 158 p. (Radu Ștefan Vergatti), XXII, 2004, p. 294.
508. MOLDOVAN, Florin, *Originea și evoluția instituției jurătorilor la români*, Edit. Texte, Dej, 2007, 310 p. (Șerban Papacostea), XXVI, 2008, p. 407-408.
509. MOLDOVANU, Dragoș, *Toponimia Moldovei în cartografia europeană veche (cca. 1395-1789)*, în seria *Tezaurul toponimic al României. Moldova*. Volumul 1. Partea a 4-a, Edit. Universității "Alexandru Ioan Cuza", Iași, 2005. Studiu monografic de 171 p. și un repertoriu de 313 p. (Marian Coman), XXVI, 2008, p. 438-446.
510. MOLDOVEANU, Ioan, pr. dr., *Contribuții la istoria relațiilor Țărilor Române cu Muntele Athos (1650-1863). În întâmpinarea a 1045 ani de la fondarea Muntelui Athos (963-2008)*, Edit. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2007, 320 p. (Șerban Papacostea), XXVII, 2009, p. 415-416.
511. MOLDT, Dirk, *Deutsche Stadtrechte im mittelalterlichen Siebenbürgen. Korporationsrechte – Sachsenspiegelrecht – Bergrecht*, Köln, Böhlau, 2009 (Studia Transylvanica vol. 37), 259 p. (Mária Pakucs), XXVIII, 2010, p. 344-346.
512. MORETTI, Antonietta, *Da Feudo a Baliaggio. La comunità delle Pievi della Val Lugano nel XV e XVI secolo*, Bulzoni Editore, Roma, 2006, 476 p. (Violeta Barbu), XXVI, 2008, p. 408-409.
513. MOUTAFOV, Emmanuel, GERGOVA, Ivanka, KUJUMDZHIEV, Alexander, POPOVA, Elena, GENOVA, Elena, GONIS, Dimitrios, *ГРЪЦКИ ЗОГРАФИ В БЪЛГАРИЯ СЛЕД 1453 г. Ελληνες αριογραφοι στη Βουλγαρία μετα το 1453*, Sofia, 2008, 271 p. (Oana-Mădălina Popescu), XXVIII, 2010, p. 346-347.
514. MÜLLER, Andreas (ed. și trad.), Wagner, Valentin, *Reformation zwischen Ost und West. Valentin Wagners griechischer Katechismus (Kronstadt 1550)*, Köln, Böhlau Verlag, 2000. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, vol. 23), 388 p. + XXXV p., introd., anexă, indici, bibl. (Maria Pákucs), XXI, 2003, p. 415-416.

515. NEAGOE, Claudiu, *Muzică și societate în Țara Românească și Moldova (1550-1830)*, Muzeul Brăilei, Edit. Istros, Brăila, 2008, 234 p. (Oana Mădălina Popescu), XXVI, 2008, p. 433-434.
516. NEAGOE, Claudiu, ed., *Modele culturale și realități cotidiene în societatea românească (secolele XV-XIX)*, Ars Docendi, București, 2009, 267 p. (Măria Pakucs), XXVIII, 2010, p. 297-302.
517. NEAMU, Ion D., *Monografia comunei Merei. (Din cele mai vechi știri până în anii aplicării reformei agrare din 1864)*, Edit. Alpin, Buzău, 2005, 244 p. (Constantin Dobrilă), XXIV, 2006, p. 330-331.
518. NICOLAE, Jan, coord., *Mitropolitul Simion Ștefan. Teolog, cărturar și patriot*, Edit. Reîntregirea, Alba Iulia, 2010, 397 p. (Violeta Barbu), XXIX, 2011, p. 416-419.
519. NUSSBÄCHER, Gernot, *Aus Urkunden und Chroniken. Beiträge zur siebenbürgischen Heimatkunde*, vol. 10, *Kreis Hermannstadt*, partea I, *A-Ha*, Edit. Aldus, Kronstadt, 2012, 255 p. (Alexandru Ciocîltan), XXX, 2012, p. 348-350.
520. OBORNI, Teréz, *Erdély fejedelmei (Principii Transilvaniei)*, Edit. Pannonia, Budapest, 2002, 222 p. (Tüdös S. Kinga), XXII, 2004, p. 293.
521. OLTEAN, Vasile, *Catalog de carte veche din Șcheii Brașovului*, Edict, [Iași, 2004], 268 p. + 107 reprod. (Alexandru Mareș), XXVII, 2009, p. 355-359.
522. OPROIU, Mihai, *Inscripții și însemnări din județul Dâmbovița*, vol. II, literele A-C, Edit. Transversal, Colecția Historica, Târgoviște, 2003, 135 p.; vol. III, literele D-P, Edit. Transversal, Colecția Historica, Târgoviște, 2004, 190 p. (Radu Ștefan Vergatti), XXII, 2004, p. 284-285.
523. ORIGONE, Sandra, *Giovanni V Paleologo e i Genovesi*, în culegerea de studii: *Intorno al Sacro Volto. Genova, Bisanzio e il Mediterraneo (secoli XI-XIV)*, a cura di Anna Rosa Calderoni Masetti, Colette Dufour Bozzo, Gerhard Wolf, Venezia, 2007, p. 105-115 (Ștefan Andreescu), XXVI, 2008, p. 390-391.
524. OROS, Ioan Maria, *Dimensiuni ale culturii moderne în Țara Silvaniei (secolele XVII-XIX). Cărți și proprietari*, Cuvânt înainte de Eva Mârza, Edit. Mega - Edit. Porolissum a Muzeului Județean de Istorie și Artă Zalău, Zalău (Bibliotheca Musei Porolissensis XII), Cluj-Napoca, 2010, 353 p.+ facsimile, tabele. (Olimpia Mitric), XXX, 2012, p. 321-322.
525. PAKUCS-WILLCOCKS, Maria, *Sibiu-Hermannstadt. Oriental Trade in Sixteenth Century Transylvania*, Böhlau Verlag Köln Weimar, Wien, 2007, 219 p. (Anca Popescu), XXVI, 2008, p. 410-412.
526. PAMUK, Şevket, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2000, 276 p. (Anca Popescu), XXI, 2003, p. 488.
527. PANAIT, Panait P., FLAUT, Daniel, *Arheologie medievală română*, Ovidius University Press, Constanța, 2004, 390 p. (Șerban Papacostea), XXIII, 2005, p. 378.

528. PAPACOSTEA, Șerban, *La Mer Noire carrefour des grandes routes intercontinentales 1204-1453*, Institutul Cultural Român, 2006, 379 p. (Ovidiu Cristea), XXIV, 2006, p. 297-298.
529. PAPACOSTEA, Șerban, *Studii de istorie românească. Economie și societate (secolele XIII-XVIII)*, Edit. Istros, Brăila, 2009, 322 p. [Restituiri-3] (Ovidiu Cristea), XXVIII, 2010, p. 285-287.
530. PAPACOSTEA, Șerban, CIOCÎLTAN, Virgil, *Marea Neagră răspântie a drumurilor intercontinentale (1204-1453)*, Ovidius University Press, Constanța, 2007, 360 p. + 2 h (Ovidiu Cristea), XXVI, 2008, p. 377-379.
531. PARAGINĂ, Anton, *Habitatul medieval la curbura exterioară a Carpaților în secolele X -XV*, Edit. Istros, Brăila, 2002, 146 p. + 59 pl. (Bobi Apvăloaei), XXI, 2003, p. 476-478.
532. PARASCA, Pavel, *Politica externă și relațiile internaționale ale țărilor române în evul mediu*, Tipografia Centrală, Chișinău, 2005, 232 p. (Universitatea liberă internațională din Moldova) (Șerban Papacostea), XXIV, 2006, p. 329.
533. PARASCHIV, Mihaela, TĂRNĂUCEANU, Claudia, DANCĂ, Wilhelm, ZUGRAVU, Nelu, *Izvoarele istoriei creștinismului românesc (Fontes Historiae Daco - Romanae Christianitatis)*, traduceri inedite din latină și greacă de Mihaela Paraschiv, Claudia Tărnăuceanu, Wilhelm Dancă, revizuirea traducerilor Mihaela Paraschiv, revizuirea textelor Claudia Tărnăuceanu, selecția textelor, studiu introductiv, notițe bibliografice, note și comentarii, indice Nelu Zugravu, Edit. Universității "Alexandru Ioan Cuza, Iași, 2008, 819 p. (Universitatea "Alexandru Ioan Cuza" Iași, Facultatea de Istorie, Centrul de studii clasice și creștine) (Șerban Papacostea), XXVII, 2009, p. 349.
534. PASTOUREAU, Michel, *O istorie simbolică a Evului Mediu occidental*, trad. din franceză de Em. Galaicu-Păun, Edit. Cartier, Colecția Cartier istoric, Chișinău, 504 p. (Silviu Andrieș Tabac), XXIII, 2005, p. 344-348.
535. PAULUS DIACONUS, *Istoria longobarzilor*, ediție bilingvă, traducere, notă introductivă, tabel cronologic, note și postfață de Emanuel Grosu, Edit. Polirom, Iași, 2011, 431 p. (Biblioteca medievală) (Nelu Zugravu), XXIX, 2011, p. 346-353.
536. *Le Patriarcat oecuménique de Constantinople aux XIVe - XVe siècles: rupture et continuité* (Actes du colloque international, Rome, 5-6-7 décembre 2005), Centre d'études byzantines, néo-helléniques et sud-est européennes, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 2007, 480 p. (Dossiers byzantins – 7) (Ștefan Andreescu), XXVI, 2008, p. 386-390.
537. PAULINYI, Oszkár, *Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából* [Pământ bogat – țară săracă. Studii despre trecutul mineritului în Ungaria]. Szerkesztette Buza János és

- Draskóczy István, Budapest, 2005, 427 p. (Gazdaság- és Társadalomtörténeti kötetek 3.) (Viorel Achim), XXIV, 2006, p. 324-326.
538. PAUSER, Josef, SCHEUTZ, Martin, WINKELBAUER, Thomas, *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.-18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch*, seria *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungband 44*, Edit. Oldenbourg, Viena, 2004, 1134 p. (Mária Pakucs Willcocks), XXIV, 2006, p. 283-284.
539. PÂCLIȘANU, Zenovie, *Relatio Rumenorum e terris Coronae Sancti Stephani ad Reformationem saec[ulis] XVI et XVII. Legătura românilor de pe pământurile Coroanei Sffântului] Ștefan cu Reforma în secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, Viena, 1912, traducere din limba latină: Andreea Mârza. Studiu introductiv, ediție, note, rezumat și indice: Andreea Mârza, Iacob Mârza, Edit. Tehno Media, Sibiu, 2010, 324 p. (Șerban Papacostea), XXIX, 2011, p. 415-415.
540. PECICAN, Ovidiu, *B.P. Hasdeu istoric*, Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2004, 319 p. (Șerban Papacostea), XXIII, 2005, p. 379.
541. PECICAN, Ovidiu, *Sânge și trandafiri. Cultură ero(t)ică în epoca ștefaniană*, Edit. Cartier, Chișinău-București, 2005, 208 p. (Liviu Pilat), XXIV, 2006, p. 310-315.
542. PETCU, Marcu-Marian, ieromonah, *Mănăstiri și schituri ortodoxe din Moldova, astăzi dispărute*, Edit. Bibliotecii Naționale a României, București, 2010, 476 p. + 8 pl. (Oana-Mădălina Popescu), XXVIII, 2010, p. 314-315.
543. PHILIPPIDE, Dimitrie Daniel, *Istoria României*, traducere, studiu introductiv și note Olga Cicanci, Edit. Pegasus Press, București, 2004, 377 p. (Andrei Pippidi), XXIII, 2005, p. 339-342.
544. PILAT, Liviu, *Comunități tăcute. Satele din parohia Săbăoani (secolele XVII-XVIII)*, cuvânt introductiv Ștefan Gorovei, Edit. „Dumitru Mărtinaș”, Bacău, 2002, 307 p. (Constanța Vintilă-Ghițulescu), XXII, 2004, p. 297-299.
545. PILAT, Liviu, *Între Roma și Bizanț. Societate și putere în Moldova (sec. XIV - XVI)*, Edit. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2008, 603 p. + 15 pl. (Oana Mădălina Popescu), XXVI, 2008, p. 382-383.
546. PIPPIDI, Andrei, *Byzantins, Ottomans, Roumains. Le Sud-Est européen entre l'héritage impérial et les influences occidentales*, Honoré Champion, Paris, 2006, 337 p. (Constanța Vintilă-Ghițulescu), XXV, 2007, p. 330-332.
547. PLATON, Alexandru-Florin, RĂDVAN, Laurențiu, MALEON, Bogdan-Petru, *O istorie a Europei de Apus în evul mediu. De la Imperiul Roman târziu la marile descoperiri geografice (secolele V-XVI)*, Polirom, Iași, 2010, 548 p. (Constanța Vintilă-Ghițulescu), XXVIII, 2010, p. 267-269.
548. POHL, Walter, *Eastern Central Europe in the Early Middle Ages. Conflicts, Migrations and Ethnic Processes*, Edited by Cristina Spinei and

- Cătălin Hriban, București-Brăila, Edit. Academiei Române, Edit. Istros, Muzeul Brăilei, 2008, 414 p. (Bogdan-Petru Maleon), XXVIII, 2010, p. 284-285.
549. POLO, Marco, *Milione, a cura di Valeria Bertolucci Pizzorusso*, Milano, Gli Adelphi, 2008, p. XXII-761 (Alessandro Flavio Dumitrascu), XXX, 2012, p. 286-289.
550. POP, Ioan-Aurel, *Din mâinile valahilor schismatici. Românii și puterea în regatul Ungariei medievale (sec. XIII-XIV)*, Edit. Litera, Chișinău, 380 p. (Ovidiu Cristea), XXIX, 2011, p. 393-397.
551. POP, Ioan-Aurel, BOLOVAN, Ioan, coord., *Istoria României. Compendiu*, Edit. Institutului Cultural Român – Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2004, 809 pp.+15 hărți (Cristian Luca), XXIII, 2005, p. 343-344.
552. POP, Ioan Aurel (coord.), DĂNCUȘ, Mihai, DINCĂ, Adinel Ciprian, MÂRZA, Andreea, *Diplome maramureșene din secolele XVI-XVIII, provenite din colecția lui Ioan Mihaly de Apșa*, Edit. Academiei Române, București, 2010, 224 p. (Șerban Papacostea), XXIX, 2011, p. 353-354.
553. POP, Ioan-Aurel, NICOLAE, Jan, PANAITTE, Ovidiu, ed., *Sfântul Ierotei, episcop de Alba Iulia (sec. X)*, Edit. Reîntregirea, Alba Iulia, 2010, 335 p. (Adrian Andrei Rusu), XXIX, 2011, p. 403-412.
554. POPA, Anghel, *Serbările naționale de la Putna*, Edit. Fundației Culturale “Alexandru Bogza”, Câmpulung Moldovenesc, 2004, 222 p. (Șerban Papacostea), XXII, 2004, p. 307.
555. POPA, Liliana Maria, THEILEMANN, Wolfram G., *Kirchenbücher sprechen lassen. Catastifele bisericesti vorbesc. Die Ordnung des kirchlichen Lebens in Weidenbach. Rânduiala vieții bisericesti din Ghimbav*, (Miscellanea ecclesiastica. Veröffentlichung des Zentralarchivs der Evangelischen Kirche A.B. in Rumänien. Band II), 150 p.+ 21 il. (Violeta Barbu), XXVI, 2008, p. 398-400.
556. POPESCU, Dan-Alexandru, *Putere politică și autoritate religioasă în Europa medievală. Reprezentări ale monarhului creștin în Evul Mediu românesc și în regatul Franței: studiu comparativ*, Edit. Academiei Române, București, 2008, 289 p. + 16 il. Cuvânt înainte de Bernard Merdrignac și Stelian Brezeanu. Rezumate în franceză și engleză (Marian Coman), XXVII, 2009, p. 368-372.
557. POPOVIC, Mihailo St., *Mara Brankovic. Eine Frau zwischen dem kristlichen und dem islamischen Kulturkreis im 15. Jahrhundert*, Mainz und Ruppolding, Verlag franz Philipp Rutzen, 2010, 234 p. (Peleus, Studien zur Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns, hrsg. Von Reinhard Stupperich und Heniz A. Richter, Band 45) (Ovidiu Cristea), XXIX, 2011, p. 375-380.

558. POUJADE, Patrice, *Une société marchande. Le commerce et ses acteurs dans les Pyrénées modernes*, Presses Universitaires du Mirail, 2008, 474 p. (Gheorghe Lazăr), XXIX, 2011, p. 428-431.
559. PRINZING, Günter, SALAMON, Maciej, STEPHENSON, Paul, ed., *Byzantium and East Central Europe*, Cracovia, 2001, 248 p. (=Byzantina et Slavica Cracoviensia – III) (Ștefan Andreescu), XXII, 2004, p. 299-300.
560. RADOS, Leonidas, ed., *Interferențe româno-elene (secolele XV-XVII)*, Fundația Academică "A.D. Xenopol", (Academia Română, Institutul de Istorie "A.D. Xenopol"), Iași, 2003, 286 p. (Șerban Papacostea), XXIII, 2005, p. 379.
561. RADOSAV, Doru, COSTEA, Ionuț, ed., *Scientia et pietas. Colegium Claudiopolitanum Societatis Jesu (1581)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2005, 253 p. + 10 il. (Violeta Barbu), XXIV, 2006, p. 318-319.
562. RADY, Martyn, *The Gesta Hungarorum of Anonymous Notary of King Béla: A Translation*, în „The Slavonic and East European Review”, 87, 2009, 4, p. 681-727 (Victor Spinei), XXVIII, 2010, p. 261-265.
563. RAFAILĂ, Grina-Mihaela, ed., *Documentele epocii brâncovenești în colecțiile Muzeului Municipiului București*, Muzeul Municipiului București, București, 2008, 477 p. + 16 pl. (Florina Manuela Constantin), XXVII, 2009, p. 352-354.
564. RALLS, Karen, *Enciclopedia Cavalerilor Templieri. Ghid de personaje, locuri, evenimente și simboluri ale Ordinului Templierilor*, trad. de Carmen Pădurariu, Polirom, 2008, 292 p. (Ovidiu Cristea), XXVII, 2009, p. 359-361.
565. RĂDVAN, Laurențiu, *Orașele din Țara Românească până la sfârșitul secolului al XVI-lea*, Edit. Universității "Alexandru Ioan Cuza", (Historica 35), Iași, 2004, 595 p. (Alexandru Ciocîltan), XXIII, 2005, p. 362-363.
566. RĂDVAN, Laurențiu, *At Europe's Borders. Medieval Towns in the Romanian Principalities*, trad. Valentin Cîrdei, Leiden, Brill, 2010 (seria *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450*, vol. 7), 613 p. + ill. (Mária Pakucs), XXVIII, 2010, p. 269-272.
567. RĂDVAN, Laurențiu, ed., *Orașul din spațiul românesc între Orient și Occident. Tranziția de la medievalitate la modernitate*, Edit. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2007, 362 p. (Cătălina Chelcu), XXVI, p. 416-420.
568. RĂILEANU, N., ed., *Documente medievale moldovenești din Arhiva de Război a Suediei*, Tipografia Centrală, Chișinău, 2001, 308 p. (Andrei Pippidi), XXI, 2003, p. 409-413.
569. RIZESCU, Oana, *Avant l'«État - juge»: Pratique juridique et construction politique en Valachie au XVIIe siècle*, Edit. Notarom, București, 2008, 547 p. (Petronel Zahariuc), XXVIII, 2010, p. 340-344.

570. RONCHEY, Silvia, *Enigma lui Piero. Ultimul bizantin și cruciada-fantomă dezvăluite într-un mare tablou*, trad. din limba italiană Ștefania Mincu, Edit. RAO, București, 2008, 536 p. (Ovidiu Cristea), XXVII, 2009, p. 409-411.
571. RUSU, Adrian Andrei, *Secolul al XIII-lea pe meleagurile locuite de către români*, Edit. Mega, Arad, 2006, 278 p. + 2 pl. (Ștefan Andreescu), XXV, 2007, p. 282-284.
572. RUSU, Adrian Andrei, BURNICHIOIU, Ileana, *Mănăstirea Bizere*, I, ediția a II-a, revizuită și adăugită, Edit. Mega, Cluj-Napoca, 2011, 136 p. + 49 planșe. (Ștefan Andreescu), XXX, 2012, p. 305-306.
573. SAHILLIOĞLU, Halil, *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 tarihli ve E-12321 numaralı Mühimme Defteri*, Istanbul 2002, 458 p. + 16 p. facsimile. (Anca Popescu), XXI, 2003, p. 487.
574. SAHILLIOĞLU, Halil, *Studies on Ottoman Economic and Social History*, Istanbul 1999, 221 p. (Anca Popescu), XXI, 2003, p. 488.
575. SAKAOĞLU, Necdet, *Bu Mülkün Sultanları. 36 Osmanlı Padişahu* (Sultanii acestui stat. Cei 36 de padișahi otomani), Istanbul, Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık Ltd. Şti., 2000, 624 p. (Adrian Tertecel), XXI, 2003, p. 437-438.
576. SALONTAI, Mihaela Sanda, *Mănăstiri dominicane din Transilvania*, Edit. Nereamiae Napocae, Cluj-Napoca, 2002, 360 p., 103 pl. (Violeta Barbu), XXIII, 2005, p. 358.
577. SĂLĂGEAN, Tudor, *Un voievod al Transilvaniei: Ladislau Kán (1294-1315)*, Edit. Argonaut, Cluj-Napoca, 2007, 227 p. (Ștefan Andreescu), XXVI, 2008, p. 420-421.
578. SCHMIDT, Tilmann, GUNST, Péter, ed., *Das Zeitalter König Sigmunds in Ungarn und im Deutschen Reich*. Universität Debrecen, Institut für Geschichtswissenschaften; Debrecen University Press, 2000, 218 p. (Történelmi Figyelő Könyvek. 8.) (Viorel Achim), XXI, 2003, p. 434-437.
579. SHUKUROV, Rustam, ed., *Море и берега. К 60-летию Сергея Павловича Карпова (Mare et litora. Essays presented to Sergei Karpov for his 60th Birthday)*, Ed. „Индрик”, Moscova, 2009, 776 p. (Ștefan Andreescu), XXVII, 2009, p. 378-381.
580. SIMON, Alexandru, *Feleacul (1367-1587)*, Edit. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2004, 386 p. (Șerban Papacostea), XXIII, 2005, p. 377.
581. SIMON, Alexandru, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin. O coexistență medievală*, Edit. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007, 663 p. (Liviu Pilat), XXV, 2007, p. 288-297.
582. SINIGALIA, Tereza, *Mihai Viteazul ctitor*, Edit. Vreamea, București, 2001, 80 p. + 2 pl. color. (Ștefan Andreescu), XXI, 2003, p. 470-471.
583. SLUȘANSCHI, Dan (ed.), CÂNDEA, Virgil (introd.), *Demetrii Principis Cantemirii. Incrementorum et decrementorum Aulau Othman[n]icae sive*

- Aliothman[n]icae Historiae a prima gentis origine ad nostra usque tempora deductae libri tres*, Edit. Amarcord, Timișoara, 2001, 550 p. (Violeta Barbu), XXI, 2003, p. 418-419.
584. SOARE, Ion, ed., *Documente slavo-române păstrate în arhivele din Oltenia. Ediție de texte, studiu paleografic și lingvistic*, Edit. Conphys, Râmnicu-Vâlcea, 2005, 287 p. (Florina Manuela Constantin), XXV, 2007, p. 238-241.
585. SOFRONIE, Vlad, *Evoluția atitudinilor antibizantine în Occident: secolele XI-XII*, Edit. Universității Lucian Blaga, Sibiu, 2005, 92 p. (Șerban Papacostea), XXVI, 2008, p. 383.
586. SOLCANU, Ion. I., *Artă și societate românească (sec. XIV-XVIII)*, Edit. Enciclopedică, București, 2002, 337 p. (Dan Floareș), XXI, 2003, p. 467-469.
587. SOLOMON, Flavius, *Identitatea etnică și minorități în Republica Moldova. O bibliografie*. Fundația Academică „A.D. Xenopol”, Iași, 2001 [199 p.], volum apărut sub auspiciile Academiei Române, Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”, în Seria *Acta et testimonia*, I, coordonată de Dumitru Ivănescu (Constantin Bălan), XXI, 2003, p. 488.
588. SOLOMON, Flavius, ZUB, Alexandru, IVĂNESCU, Sorin D., SCHIPOR, Bogdan, ed., *Basarabia. Dilemele identității*, Fundația Academică „A.D. Xenopol”, Iași, 2001, 324 p. (Constantin Bălan), XXI, 2003, p. 489.
589. SOREANU, Mircea, *Marii viziri Köprülü (1656-1710). Relații politice și militare între Țările Române și Imperiul otoman*, Edit. Militară, București, 2002, 320 p. (Adrian Tertecel), XXI, 2003, p. 438-441.
590. SOTERIUS, Georg, *Cibinium. Eine Beschreibung Hermannstadts vom Beginn des 18. Jahrhunderts*, text latin editat și tradus în limba germană de Lore Poelchau, Böhlau, Köln, 2006, 283 p. cu indici și il. (Mária Pakucs Willcocks), XXIV, 2006, p. 284-285.
591. SPINEI, Victor, *Les répercussions de la grande invasion mongole de 1241-1242 sur l'espace carpato-danubien reflétées surtout dans les oeuvres des chroniqueurs italiens*, München, R. Oldenbourg Verlag, 2002-2003 (Șerban Papacostea), XXIII, 2005, p. 378.
592. SPINEI, Victor, *The Cuman Bishopric. Genesis and Evolution*, în vol. *The other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Kazars and Cumans*, Leiden-Boston, 2008, p. 413-456 (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, general editor Florin Curta, volume 2). Editată de Florin Curta cu ajutorul lui Roman Kovalev (Șerban Papacostea), XXVI, 2008, p. 384.
593. STELLA, Alessandro, *Amours er désamours à Cadix, au XVIIe et XVIIIe siècles*, PUM (Le temps du genre), Toulouse, 2008, 215 p. (Constanța Vintilă-Ghițulescu), XXVI, 2008, p. 425-427.

594. STOY, Manfred, *Historische Bücherkunde Südosteuropa*, Band II., *Neuzeit*, Teil 2: *Rumänien 1521-1918*, 687 p., indice, Oldenbourg Verlag, München, 2002. (Ileana Căzan), XXI, 2003, p. 423-424.
595. STRADOMSKI, Jan, *Spory o „wiarę grecką” w dawnej Rzeczypospolitej* [Disputa despre “credința grecească” în Polonia], Scriptum, Kraków, 2003, 341 p. (Tatiana Cojocaru), XXIV, 2006, p. 327.
596. *Studies in honour of Professor Vassil Gjuzelev*, Bulgarian Historical Foundation, Sofia, 2011, 782 p. [= “Bulgaria Mediaevalis”, Vol. 2/2011] (Ștefan Andreescu), XXX, 2012, p. 346-348.
597. STURDZA, Mihai Dim. coord., *Familiiile boierești din Țara Românească și Moldova. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol. II, Edit. Simetria, 2010, 724 p. (Oana-Mădălina Popescu), XXIX, 2011, p. 425-426.
598. SUVEICĂ, Svetlana, EREMIA, Ion, MATVEEV, Sergiu, ȘIPOȘ, Sorin, coord., *Istoriografie și politică în estul și vestul spațiului românesc*, cuvânt înainte de Alexandru-Florin Platon, Chișinău-Oradea, Edit. Cartdidact din Chișinău, Edit. Universității din Oradea, 2009, 235 p. (Șerban Papacostea), XXVII, 2009, p. 421-422.
599. SZEGEDI, Edith, *Konfessionsbildung und Konfessionalisierung im städtischen Kontext. Eine Fallstudie am Beispiel von Kronstadt in Siebenbürgen (ca. 1550-1680)*, în „Berichte und Beiträge des Geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas an der Universität Leipzig, 2006, Heft 2, Konfessionelle Formierungsprozesse im Frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa, Vorträge und Studien, hrsg. von Jörg Deventer, Leipzig, 2006, p. 126-296 (Șerban Papacostea), XXVI, 2008, p. 400-404.
600. SZEGEDI, Edith, *Tradiție și inovație în istoriografia săsească între baroc și iluminism*, Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2006, 351 p. (Violeta Barbu), XXVI, 2008, p. 454-456.
601. SZÉKELY, Maria Magdalena, GOROVEI, Ștefan S., *Maria Asanina Paleologhina. O prințesă bizantină pe tronul Moldovei*, Sfânta Mănăstire Putna, 2006, 290 p., 234 il. (Violeta Barbu), XXIV, 2006, p. 286-289.
602. ȘIPOȘ, Sorin, *Silviu Dragomir—istoric*, prefață de Ioan-Aurel Pop, Cluj-Napoca, Fundația Culturală Română, 2002, 440 p. (Centrul de Studii Transilvane, *Oameni care au fost, IV*) (Șerban Papacostea), XXI, 2003, p. 481-482.
603. *Ștefan cel Mare și Sfânt. 1504-2004. Bibliografie*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, 193 p. (Paul Cernovodeanu), XXII, 2004, p. 289.
604. *Ștefan cel Mare și Sfânt. 1504-2004. Portret în istorie*, Edit. „Mușatinii”, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, 617 p. (Ștefan Aftodor), XXII, 2004, p. 289-291.
605. *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Edit. „Mușatinii”, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, 514p. (Tatiana Cojocaru), XXIII, 2005, p. 351-353.

606. ȘTEFĂNESCU, Aristide, LAZĂR, Mariana, *Mănăstirea Cotroceni: Un monument istoric dispărut*, Muzeul Național Cotroceni, București, 2003, 93 p. + 20 il. (Constanța Ghițulescu), XXI, 2003, p. 466.
607. TANAȘOCA, Nicolae-Șerban, *Bizanțul și românii (Eseuri, studii, articole)*, Edit. Fundației PRO, București, 2003, 240 p. (Ștefan Andreescu), XXIV, 2006, p. 306-307.
608. OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, Ernest, *Emisiunile monetare bătute pe teritoriul Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare. O analiză critică*, în „Cercetări numismatice”, IX-XI, 2003-2005, p. 299-388 (Ștefan Andreescu), XXV, 2007, p. 297-298.
609. TEKTAŞ, Nâzim, *Sadrâzamlar (Marii viziri)*, Çatı Kitapları, Istanbul, 2002, 760 p. (Adrian Tertecel), XXI, 2003, p. 438.
610. TEODOR, Pompiliu, *Cu fața la vânt*. Ediție îngrijită de Corina Teodor, prefață de Ovidiu Pecican, Edit. Limes, Cluj-Napoca, 2011, 372 p. (Șerban Papacostea), XXIX, 2011, p. 367-368.
611. TIMOTIN, Emanuela, *Descântele manuscrise românești (secolele al XVII-lea – al XIX-lea)*, Edit. Academiei Române, București, 2010, 388 p. (Constanța Vintilă-Ghițulescu), XXIX, 2011, p. 362-364.
612. TODERAȘCU, Ion (coord.), PLATON, Alexandru-Florin, MALEON, Bogdan-Petru, IUTIȘ, Gheorghe, PILAT, Liviu, FRANCK, Gerd, *Etnie și confesiune în Moldova medievală*, Edit. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2006, 265 p. (Cătălina Chelcu), XXV, 2007, p. 332-334.
613. TÓTH, István György, ed., *Litterae Missionarum de Hungaria et Transilvania (1572-1717) I.*, Roma-Budapest, 2002, 756 p. (Violeta Barbu), XXI, 2003, p. 417-418.
614. TRÉVISI, Marion, *Au cœur de la parenté. Oncles et tantes dans la France des Lumières*, préface de Jean-Pierre Bardet, PUPS, Paris, 2008, 576 p. (Constanța Vintilă-Ghițulescu), XXVI, 2008, p. 427-430.
615. TUGEARU, Liana, *Miniatura și ornamentul manuscriselor din colecția de artă medievală românească a Muzeului Național de Artă al României*, vol. II, Simetria, București, 2006, 417 p. (Violeta Barbu), XXVI, 2008, p. 364-368.
616. TURCUȘ, Șerban, *Sfântul Scaun și românii în secolul al XIII-lea*, Edit. Enciclopedică, București, 2001, 354 p. (Victor Spinei), XXI, 2003, p. 446-450.
617. TURCUȘ, Șerban, *Sfântul Gerard de Cenad sau despre destinul unui venețian în jurul anului o mie*, Edit. Carom, București, 2004, 193 p. (Șerban Papacostea), XXIV, 2006, p. 319.
618. ȚÂRLESCU, Ion Andrei Gh., Pr., *Catalogul Manuscriselor Grecești din Biblioteca Națională a României*, Edit. Muzicală, București, 2011, 242 p. (Oana-Mădălina Popescu), XXX, 2012, p. 278-279.

619. ȚIGHILIU, Iolanda, *Între diavol și bunul Dumnezeu. Cler și cultură în Principatele Dunărene (1600-1774)*, Paideia, București, 2002, 311 p. (Constantin Bălan), XXI, 2003, p. 469-470.
620. ȚIGHILIU, Iolanda, *Economia domanială. Creșterea animalelor în Țările Române (secolele XIV-XVII)*, Edit. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2009, 147 p. (Marian Coman), XXX, 2012, p. 332-335.
621. ȚIPĂU, Mihai, *Domnii fanarioți în țările române. 1711-1821. Mică enciclopedie*. Cuvânt înainte de Prof. dr. Pashalis M. Kitromilides, Edit. Omnia, București, 2004, 228 p. (Paul Cernovodeanu), XXII, 2004, p. 286-287.
622. ȚURCANU, Ion *Descrierea Basarabiei. Teritoriul dintre Prut și Nistru în evoluție istorică (din primele secole ale mileniului II până la sfârșitul secolului al XX-lea)*, Edit. Cartier, 2011, 379 p. + 37 p. rezumat în engleză + 38 p. indice de nume + XXXII pl. (Marian Coman), XXX, 2012, p. 350-356.
623. UDREA, Florentina, *Structuri sociale ale țărănimii. Structuri de rudenie (secolele X-XVIII)*, cIMEC – Institutul de Memorie Culturală, București, 2009, 322 p. (Lucian-Valeriu Lefter), XXVIII, 2010, p. 329-340.
624. ULLEA, Sorin, *Un unicat în Ortodoxie: Piatra de mormânt din biserica Sfântul Nicolae Popăuți, 1492*, Edit. AXA, Botoșani, 2002, 16 p. (Ștefan Andreescu), XXI, 2003, p. 471-472.
625. ULLEA, Sorin, *Datarea ansamblului de pictură de la Sucevița*, Edit. AXA, Botoșani, 2006, 32 p. cu il. (Ștefan Andreescu), XXIV, 2006, p. 327-328.
626. UNGUREANU, Alexandru, BOANFĂ, Ionel, *Toponomastică*, Sedcom Libris, Iași, 2006, 211 p. (Șerban Papacostea), XXVI, 2008, p. 446.
627. URSPRUNG, Daniel, *Schollenbindung und Leibeigenschaft: Zur Agrarverfassung der Fürstentümer Walachei und Moldau in komparativer Perspektive (Mitte 16. – Mitte 18. Jahrhundert)*, în „Südost-Forschungen”, Bd. 63-64, 2004-2005, p.124-129 (Șerban Papacostea), XXV, 2007, p. 335-337.
628. VASILOIU, Ionuț, *Dogmă și cotidian la comunitățile catolice din Țara Românească*, în Claudiu Neagoe (coord.), *Modele culturale și realități cotidiene în societatea românească (secolele XV-XIX)*, Ars Docendi, București, 2009, p. 80-110 (Alexandru Ciocîltan), XXVIII, 2010, p. 303-309.
629. VATIN, Nicolas, *Les Ottomans et l'Occident (XVe-XVIe siècles)*, Istanbul, 2001, 196 p. (Anca Popescu), XXI, 2003, p. 488.
630. VĂCARU, Silviu, DESPINESCU, Anton, *Documenta catholicorum Moldaviae*, seria A, *Documente românești. I Fondul Episcopiei Romano-Catolice Iași*, vol. I, 1627 – 1750, Edit. Presa Bună, Iași, 2002, 229 p. (Radu Cucuteanu), XXIII, 2005, p. 333-339.
631. VEKOV, Károly, *Locul de adevărit din Alba-Iulia. Secolele XIII-XVI*, Bibliotheca Rerum Transilvaniae XXIX, Centrul de Studii Transilvane-Fundația Culturală Română, Gloria, 2003, 449 p. + 7 anexe (Violeta Barbu), XXIII, 2005, p. 355-358.

632. VERGATTI, Radu Ștefan, *Populație. Timp. Spațiu. Privire asupra demografiei istorice universale*, Edit. Istros, Brăila, 2003, 364 p. (Bogdan Popovici), XXII, 2004, p. 296-297.
633. VESA, Pavel, *Episcopia Aradului. Istorie. Cultură. Mentalități (1706-1918)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2006, 740 p. (Violeta Barbu), XXIV, 2006, p. 316-318.
634. VILLEHARDOUIN, Geoffroy de, *Cucerirea Constantinopolului*, trad. Tatiana Ana Fluieraru, introd. Ovidiu Pecican, Edit. Limes, Cluj, 2002, 212 p. (Ovidiu Cristea), XXII, 2004, p. 285-286.
635. VINTILĂ-GHIȚULESCU, Constanța, PAKUCS WILLCOCKS, Măria, ed., *Spectacolul public între tradiție și modernitate. Sărbători, ceremonialuri, pelerinaje și suplicii*, coord.: Constanța Vintilă-Ghițulescu și Măria Pakucs Willcocks, Institutul Cultural Român, București, 2007, 302 p. (Petronel Zahariuc), XXV, 2007, p. 322-325.
636. VITAN, Ion, *Stănești din județul istoric Muscel. Documente, 1502-1968*, Edit. Corint, București, 2002, 203 p. + 46 il. (Gheorghe Lazăr), XXII, 2004, p. 281-282.
637. VLAICU, Monica, CONSTANTINESCU, Radu, GHIBU, Adriana, FENEȘAN, Costin, HALICHIAS, Cristina, POPA, Liliana, ed., *Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt (Documente privind istoria orașului Sibiu), Zweiter Band: Handel und Gewerbe in Hermannstadt und in den Sieben Stühlen, 1224-1579 (Volumul doi: Comerț și meșteșuguri în Sibiu și în cele Șapte Scaune, 1224-1579)*, Edit. Hora, Sibiu, Societatea de Studii Transilvane Heidelberg, 2003, 580 p. (Antal Lukács), XXII, 2004, p. 280-281.
638. WAGNER, Ernst, *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen*, I. Band: *Von der Reformation bis zum Jahre 1700*, Köln, Weimar, Wien, 1998, XVII + 439 p. (Scriften zur Landeskunde Siebenbürgens, Band 22/1) (Alexandru Ciocîltan), XXI, 2003, p. 429-431.
639. WALKER, Jonathan, *Pistols! Treason! Murder! The Rise and Fall of a Master Spy*, Melbourne University Press, 2007, 271 p. (Ovidiu Cristea), XXIX, 2011, p. 382-385.
640. WARD-PERKINS, Bryan, *Căderea Romei și sfârșitul civilizației*, trad. din limba engleză de Doina Lică, Edit. All, București, 2008, 217 p. + 1h (Ovidiu Cristea), XXVII, 2009, p. 401-403.
641. WIEN, Ulrich A., ZACH, K., *Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen. Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert*, Köln, Böhlau, 2004, 240 p. (Măria Pakucs), XXIII, 2005, p. 361-362.
642. ZAHARIUC, Petronel, *Țara Moldovei în vremea lui Gheorghe Ștefan (1653- 1658)*, Edit. Universității "Alexandru Ioan Cuza", Iași, 2003, 609 p. + 55 fig. (Gheorghe Lazăr), XXII, 2004, p. 291-293.

643. ZAHARIUC, Petronel, *De la Iași la Muntele Athos. Studii și documente de istorie a Bisericii*, Edit. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2008, 300 p. (Violeta Barbu), XXVI, 2008, p. 380-381.
644. ZAHARIUC, Petronel, ed., *Contribuții privitoare la istoria relațiilor dintre țările române și bisericile răsăritene în secolele XIV-XIX*, Edit. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2009, 450 p. (Violeta Barbu), XXIX, 2011, p. 419-421.
645. ZAHARIUC, Petronel, CHELCU, Marius, VĂCARU, Silviu, CHELCU, Cătălina, ed., *Documenta Romaniae Historica. Seria A. Moldova*, vol. XXVIII (1645-1646), Edit. Academiei Române, București, 2006, 686 p. + 45 pl. (Violeta Barbu), XXV, 2007, p. 233-234.
646. ZAHARIUC, Petronel, MARINESCU, Florin, ed., *Documente românești din arhiva mănăstirii Xenofon de la Muntele Athos*, Edit. Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2010, 377 p. (Gheorghe Lazăr), XXIX, 2011, p. 357-360.
647. ZEYREK, Yunus, ed., *Tarih-i Osman Paşa. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya fetihleri (H. 986-988 / M. 1578-1580) ve Tebriz'in fethi (H. 993 / M. 1585)* (Cronica referitoare la Osman Paşa. Cuceririle caucaziene ale lui Özdemiroğlu Osman Paşa – 986-988 H. /1578-1580 – și cucerirea de către acesta a Tabrizului – 983 H. /1585), Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, XII + 212 p. (Adrian Tertecel), XXI, 2003, p. 416.
648. ZSOLDOS, Attila, *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2011 (História könyvtár. Kronológiák, adattárak nr. 11), 382 p. (András W. Kovács), XXX, 2012, p. 282-284.

BULETIN BIBLIOGRAFIC

649. ALZATI, Cesare, *Lo spazio romeno tra frontiera e integrazione in età medioevale e moderna*, prefazione di Gabriela Rossetti, Edizioni ETS, Pisa, 2004, 216 p. (Șerban Papacostea), XXVI, 2008, p. 461.
650. BRUSANOWSKI, Paul, *Contribuții la organizarea politică și bisericească a coloniștilor germani din Transilvania până la sfârșitul secolului al XV, în Sașii și concetățenii lor ardeleni. Die Sachsen und ihre Nachbarn in Siebenbürgen. Studia in honorem Dr. Thomas Nögler*, ed. Ioan Marian Țiplic, Konrad G. Gündisch, Edit. Altip, Alba Iulia, 2009, p. 123-138, (Șerban Papacostea), XXVIII, 2010, p. 358.
651. BULBOACĂ, Sorin, *Bartolomeo Brutti în Moldova. Politică, diplomatie și religie*, „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2006, 112 p. (Șerban Papacostea), XXVII, 2009, p. 423.
652. CĂMPEANU, Liviu, *Cronicarul bizantin Mihail Ducas despre șederea lui Vlad Dracul la curtea împăratului Ioan VIII Paleologul*, în „Alt Schaessburg”, 2, 2009, p. 51-58 (Șerban Papacostea), XXVIII, 2010, p. 357.

653. CIOCÎLTAN, Alexandru, *Prope Turcos et inter Scismaticos. The Monasteries of the Mendicant Orders in Wallachia (14-th – 16-th Centuries)*, în „Historia Urbana”, XVII, 2009, p. 3-24 (Șerban Papacostea), XXVIII, 2010, p. 360.
654. CIOCÎLTAN, Virgil, *Semnificații istorice ale toponimului Sighișoara și ale hidronimului Târnava*, în „Alt Schaessburg”, 2, 2009, p. 9-14 (Șerban Papacostea), XXVIII, 2010, p. 357.
655. CIUDIN, Nicolae, *Zodia Ștefaniană. Sfântul Voievod Ștefan cel Mare. Legendă și istorie*. Cuvânt înainte de Silviu Văcaru, Editor N. Ciudin, Iași, 210 p. (Șerban Papacostea), XXVI, 2008, p. 466.
656. CONSTANTINESCU, Valentin, *Țara Românească și Țara Moldovei în timpul domniilor lui Radu Mihnea*, Edit. Universității “Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2007, 394 p. (Șerban Papacostea), XXVI, 2008, p. 462.
657. CORAVU, Dimitrie, *Mănăstirea și episcopia Strehaiia*, Edit. Episcopiei Sloboziei și Călărașilor, 2007, Slobozia, 139 p. (Șerban Papacostea), XXVII, 2009, p. 423.
658. COVALCIC, Marius, *Petru Movilă și raporturile slavilor de est cu țările române*, Edit. Risaprint, Cluj-Napoca, 2005, 370 p. (Șerban Papacostea), XXVI, 2008, p. 464.
659. *Dicționarul istoric al localităților din județul Dolj*, vol. I-III + un vol. consacrat Craiovei + un vol. cuprinzând bibliografia istorică a temei (autori multipli), Craiova, Edit. Alma, 2004-2005, 366 p. + 377 p. + 359 p. + 299 p. + 101 p. (Academia Română, Institutului de Cercetări Socio-Umane „C. S. Nicolăescu-Plopșor”) (Șerban Papacostea), XXVIII, 2009, p. 424.
660. DÖRNER, Anton E., *Reformismul austriac și administrația din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, Edit. Napoca Star, Cluj-Napoca, 2009, 408 p. (Șerban Papacostea), XXIX, 2011, p. 453.
661. DUMEA, Emil, *Istoria Bisericii Catolice din Moldova*, Sapienția, Iași, 2006, 306 p. + fotografii (Șerban Papacostea), XXVI, 2008, p. 463.
662. GANECZAK, Andrzej, *Album civium Leopoliensium. Rejstry przyec do prava miejskjego we Lwowie(1388-1783)* (Registru privitor la dreptul orășenesc la Lvov), vol. I-II, Wydawnictwo Posnanskiego Towarzystwa Przyjaciol Nauk, Poznan-Warszawa, 2005, LXIV + 450 + 291 p. (Șerban Papacostea), XXVI, 2008, p. 461.
663. GHENGHEA, Mircea-Cristian, ATANASIU, Mihai-Bogdan, *Pro Basarabia – Repere istorice și naționale*, Edit. Alfa, Iași, 2007, 223 p. (Șerban Papacostea), XXVI, 2008, p. 462.
664. GYEMANT, Ladislau, CÂMPEANU, Radu, DÖRNER, Anton, MUREȘAN, Florin, ed., *Conscripția fiscală a Transilvaniei din anul 1750*. Vol. 1, *Descrierea localităților conscrise*, partea I, CCXXXI + 1272 p.; partea a II-a,

- p. 1273-2549 + pl., hărți și fotografii, Edit. Enciclopedică, București, 2009 (Academia Română, Institutul de Istorie „George Barițiu”, Cluj-Napoca), (Șerban Papacostea), XXVIII, 2010, p. 362-363.
665. HALPERIN, Charles J., *Russia and the Mongols. Slavs and the Steppe in Medieval and Early Modern Russia*, Edit. Academiei Române, București, 2007, 329 p., ed. Victor Spinei și George Bilavski (Șerban Papacostea), XXVI, 2008, p. 461.
666. HIENZ, Käthe, HEIGEL, Bernhard, ȘINDILARIU, Thomas, *Hermannstadt und Siebenbürgen. Die Protokolle des Hermannstädters Rates und der Sächsischen Nationsuniversität, 1391-1705*, herausgegeben von Käthe Hientz, Bernhard Heigel und Thomas Șindilariu, mit einer Einführung von Thomas Șindilariu, Honterusverlag Hermannstadt, 1007, 223 p. (Șerban Papacostea), XXVII, 2009, p. 423.
667. ISTRATI, Corneliu, ed. *Catagrafia fiscală a Moldovei din anul 1831*, Edit. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2009, 228 p. (Șerban Papacostea), XXVIII, 2010, p. 363.
668. JERCAN, Ion, *Cetatea Teleajenului la Teleajen Homorâciu*, Ploiești, Direcția județeană Prahova pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național, 2005, 143 p. (Șerban Papacostea), XXVI, 2008, p. 465.
669. KARANEPEPOULOS, Dimitrios, *Oi hartes Vlahias kai Moldavias tou Riga Velestinli (Vienni, 1797)*, Epistimoniki Etaireias Meletis feron Velestinou Rigas, Athina, 99 p. + 2 hărți, (Șerban Papacostea), XXVI, 2008, p. 461.
670. MADGEARU, Alexandru, *The Lykostomion Theme on the Lower Danube (9-th Century)*, în vol. *Studia antiqua et medievalia. Miscellanea in honorem annos LXXV peragentis Professoris Dan Gh. Teodor oblata*, ed. Dan Aparaschivei, Edit. Academiei Române, București, 2009, p.297-304 (Șerban Papacostea), XXVIII, 2010, p. 361.
671. MÂRZA, Radu, *Recitindu-l pe Panaitescu: Bulgaria în nordul Dunării*, în vol. *Studii de istoriografie românească*, coord. Gabriel Moisa, Dacia, Cluj-Napoca, 2008, p. 159-178 (Șerban Papacostea), XXVIII, 2010, p. 361-362.
672. MIHĂESCU, Doru, *Cronografele românești*, Edit. Academiei Române, 2006, București, 324 p. (Șerban Papacostea), XXVI, 2008, p. 463.
673. MOISA, Gabriel, coord., *Studii de istoriografie românească*, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 2008, 308 p. (Șerban Papacostea), XXVI, 2008, p. 464.
674. NEAGOE, Manole, *Campania din 1467 și lupta de la Baia*, Edit. Roza Vânturilor, București, 2007, 154 p. (Biblioteca istorică și filologică). Ediția critică și traducerea izvoarelor de Dan Slușanschi (Șerban Papacostea), XXVI, 2008, p. 464.
675. OFFNER, Robert, POELCHAU, Lore, RODER, Tim, *Beschreibung Ungarns und Siebenbürgens in der Geographia des Claudius Ptolemäus, herausgegeben 1596 von Giovanni Antonio Magini*, în *Die Sachsen und*

- ihre Nachbarn in Siebenbürgen. Studien in honorem dr. Thomas Nögler*, ed. Ioan Marian Țiplic, Konrad G. Gündisch, Edit. Altip, Alba Iulia, 2009, p. 267-284 (Șerban Papacostea), XXVIII, 2010, p. 359-360.
676. OPRESCU, Carmen, „*Negru Vodă*” *Monastery and its place in the History of Câmpulung Town*, în „*Historia Urbana*”, XVII, 2009, p.33-45 (Șerban Papacostea), XXVIII, 2010, p. 361.
677. PIESZCZOCH, Franz, GEORGIAN, Loredana, *Orașul Siret: aspecte monografice 2008*, Edit. George Tofan, Suceava, 2008, 178 p. (Șerban Papacostea), XXVII, 2009, p. 424.
678. PILAT, Liviu, *The 1487 Crusade: a Turning Point in the Moldavian-Polish Relations*, în „*Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe*”, II, 2010, p. 123-136 (Șerban Papacostea), XXIX, 2011, p. 453-454.
679. POP, Ioan-Aurel, *Relatări ale ambasadurilor venețieni de pe lângă împărații romano-germani despre Ungaria, Transilvania, Țara Românească și Moldova în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, în *Die Sachsen und ihre Nachbarn in Siebenbürgen. Studia in honorem dr. Thomas Nögler*, ed. Ioan Marian Țiplic, Konrad G. Gündisch, Edit. Altip, Alba Iulia, 2009, p. 241-248 (Șerban Papacostea), XXVIII, 2010, p. 359.
680. POP, Ioan-Aurel, *Românii și națiunile (nationes) transilvănene în secolele XVI și XVII: între excludere și acceptare*, în vol. *Historia sub specie aeternitatis. In honorem magistri Alexandru Zub*, ed. V. Spinei și Gh. Cliveti, Edit. Academiei Române, Muzeul Brăilei, Edit. Istros, 2009, București-Brăila, p. 386-399 (Șerban Papacostea), XXVIII, 2010, p. 360.
681. POP, Ioan-Aurel, ȘIPOȘ, Sorin, *Silviu Dragomir și dosarul Diplomei Cavalerilor Ioaniți*, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2009, 209 p. + pl. (Șerban Papacostea), XVIII, 2010, p. 357.
682. *Rădăuții și întemeierea Moldovei 650 de ani (1359-2009). Biserica Sf. Nicolae Rădăuți*, „*Panteonul Moldovei*”, Edit. Basilica, București, 2009, 324 p. (Arhiepiscopia Sucevei și Rădăuților. Mănăstire Bogdana Rădăuți) (Șerban Papacostea), XXVIII, 2010, p. 362.
683. ROMAN, Toma-Cosmin, *Die Zollaktivität des mittelalterlichen Hermannstadt. Vigesimalrechnung aus den Jahren 1536-1570*, în vol. *Die Sachsen und ihre Nachbarn in Siebenbürgen. Studia in honorem dr. Thomas Nögler*, ed. Ioan Marian Țiplic, Konrad G. Gündisch, Edit. Altip, Alba Iulia, 2009, p. 215-228 (Șerban Papacostea), XXVIII, 2010, p. 358-359.
684. SALGO, Agnes W., *Drakula. Van deme quadem thyranne Drakole wyda*, Budapest, Kiadja as Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2002 (nepaginat) (Margaritae Bibliothecae Nationalis Hungariae), (Șerban Papacostea), XXVI, 2008, p. 462.
685. SCALCĂU, Paula, *Elenismul în România. O istorie cronologică*. Cuvânt înainte de Georgeta Filitti, Edit. Omonia, București, 2006, 260 p. + il. (Șerban Papacostea), XXVI, 2008, p. 465.

686. SECHEL, Alexandru, *Creștinismul latin-roman al strămoșilor noștri*, Edit. Napoca Star, Cluj-Napoca, 2006, 167 p. (Șerban Papacostea), XXVI, 2008, p. 465.
687. SIGERUS, Ernest, *Cronica orașului Sibiu 1100-1929*, Edit. Honterus, 2006, 111 p. + 7 il. + 6 pl. ale orașului Sibiu. Text tradus după originalul apărut în limba germană în 1930 (Șerban Papacostea), XXVII, 2009, p. 424.
688. STOICA, Stan, (coord), MĂRCULEȚ, Vasile, STĂNEL, Ion, ȘTEFĂNESCU, Alexandru V. VASILE, Valentin, BILVCEA, Valentina, MARTIN, George, PIROTICI, Constanța, *Dicționar biografic de istorie a României*, cuvânt înainte acad. Dinu C. Giurescu, Edit. Micronia, București, 2008, 631 p. (Șerban Papacostea), XXVII, 2009, p. 424.
689. ȘERBAN, Al. Duțu, *Preajba, vatră de istorie și tradiții*, Edit. Măiastra, Târgu Jiu, 2006, 293 p. (Șerban Papacostea), XXVI, 2008, p. 465.
690. TĂTAR, Octavian, „Prețul” *Ungariei în negocierile habsburgo-otomane din 1547-1551 reflectat în corespondența diplomatică austriacă din Istanbul*, în *Die Sachsen und ihre Nachbarn in Siebenbürgen. Studia in honorem dr. Thomas Nögler*, ed. Ioan Marian Țiplic, Konrad G. Gündisch, Edit. Altip, Alba Iulia, 2009, p.229-240 (Șerban Papacostea), XXVIII, 2010, p. 359.
691. TURCUȘ, ȘERBAN, *Fondarea prepoziturii sașilor ca proiect transilvan al Sfântului Scaun*, în „Anuarul Institutului de Istorie Gheorghe Barițiu din Cluj Napoca”, XLIX, Series Historica, 2010, p. 21-37 (Șerban Papacostea), XXIX, 2011, p. 454.
692. ȚIPLIC, Ioan Marian, *Transylvania in the Early Middle Ages (7th – XIIIth C)*, Translated by C. V. Apostu, A. Nițoi, Edit. Altip, Alba Iulia, 2006, 127 p. (Lucian Blaga University of Sibiu, Bibliotheca Septemcastrensis, XX) (Șerban Papacostea), XXVI, 2008, p. 463.
693. VERTAN, Maria, *Sigilii de sate, comune și târguri din Banatul istoric (secolele XVII-XIX). Catalog*, Edit. Brumar, Timișoara, 2006, 92 p. (Șerban Papacostea), XXVI, 2008, p. 465.

REVISTA REVISTELOR

694. „Analele Putnei”, VI, 2010, nr. 1, 312 p. (Sorin Grigoruță), XXIX, 2011, p. 447-451.
695. „Arhiva Genealogică”, an VI (XI), 1999, nr. 1-4, Iași, 2007. Revistă a Institutului Român de Genealogie și Heraldică „Sever Zotta” (Lucian-Valeriu Lefter), XXV, 2007, p. 338-340.
696. „Arhiva Genealogică”, an I, 1912, Iași, 2005, VIII+208 p.; an II, 1913, Iași, 2007, 276 p. Ediție anastatică. Cu o prefață, *Istoria unei reviste*, de Ștefan

- S. Gorovei, Edit. Institutul Român de Genealogie și Heraldică „Sever Zotta” (Lucian-Valeriu Lefter), XXV, 2007, p. 340-341.
697. „Arhiva Istorică a României”, serie nouă, vol. I (2004), nr. 1, Edit. Scriptorium, București, 2004, 272 p. (Șerban Papacostea), XXIII, 2005, p. 378.
698. „Caiete de antropologie istorică”, an II, nr. 2 (4), iulie-decembrie 2003, 298 p., număr tematic: *Istoria și antropologia corpului uman* (Constanța Vintilă-Ghițulescu), XXII, 2004, p. 305-307.
699. „Historia Urbana”, XVI, 2009, 369 p. (Marius Constantin Chelcu), XXVIII, 2010, p. 353-355.
700. „Polska Akademia Umiejętności, Rozprawy Wydziału Historyczno-filozoficznego, Ogólnego zbioru”, tom 101, Europa między Italią a Polską i Litwą, Studia [Europa între Italia, Polonia și Lituania. Studii], Kraków, 2004, 149 p. (Tatiana Cojocar), XXIV, 2006, p. 320-324.
701. „Revista de Istorie Socială”, XIII-XV, 2008-2010, Polirom, Iași, 2011, 515 p. (Elena Bedreag), XXIX, 2011, p. 441-446.
702. „Revista română de istorie a cărții”, I, 2004, nr. 1, 144 p.; II, 2005, nr. 2, 240 p. (Violeta Barbu), XXVI, 2008, p. 460.
703. „Revista română de istorie a cărții”, III-IV, nr. 3 (2006) / 4 (2007), 328 p. (Olimpia Mitric), XXVIII, 2010, p. 350-353.
704. „Studia Medievalia”, I, Lucrările Masteratului de Studii Medievale Central-Europene, Cluj-Napoca (Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, Facultatea de Istorie și Filozofie, Departamentul de Istorie), Presa Universitară Clujeană, 2004 (Șerban Papacostea), XXII, 2004, p. 307-308.

IN HONOREM

705. *Constantin Bălan la 75 de ani* (Paul Cernovodeanu), XXI, 2003, p. 13-14.
706. *Profesorul Demir Dragnev, membru corespondent al Academiei de Științe din Moldova, la 70 de ani* (Victor Spinei), XXIV, 2006, p. 333-335.
707. *Șerban Papacostea la 75 de ani* (Virgil Ciocîltan), XXI, 2003, p. 11-12.

IN MEMORIAM

708. † CONSTANTIN BĂLAN (1928-2005) (Violeta Barbu), XXIII, 2005, p. 386.
709. † PAUL CERNOVODEANU (1927-2006), XXIV, 2006, p. 1-2.
710. † FLORIN CONSTANTINIU (1933-2012) (Virgil Ciocîltan), XXX, 2012, p. 363-364.
711. † DEMÉNY LAJOS (1926-2010) (Tüdös S. Kinga, Violeta Barbu), XXIX, 2011, p. 369-371.

712. † EUGEN DENIZE (1954-2007), XXV, 2007, p. 9-11.
713. † ION GHEȚIE (1930-2004) (Violeta Barbu), XXII, 2004, p.309-312.
714. † RADU MANOLESCU (1929-2005) (Ileana Căzan), XXIII, 2005, p. 381-385.
715. † PETRE Ș. NĂSTUREL (1923-2012) (Violeta Barbu), XXX, 2012, p. 365-368.
716. † GEO PISTARINO (1917-2008) (Șerban Papacostea, Ștefan Andreescu), XXVI, 2008, p. 469-471.
717. † ISTVÀN GYÖRGY TOTH (1956-2005) (Violeta Barbu), XXIII, 2005, p. 387.
718. † JAKÓ ZSIGMOND (1916-2008) (Violeta Barbu, Tüdös S. Kinga), XXVI, 2008, 473-474.

**INDICELE AUTORILOR
XXI (2003) – XXX (2012)**

- Achim, Viorel** 415, 435, 537, 578
Aftodor, Ștefan 375, 384, 395, 398, 604
Agrigoroaei, Vladimir 1, 152
Andreescu, Ștefan 2-8, 156, 157, 159, 294-303, 308, 309, 315, 320, 325, 326, 330, 345-347, 351, 361, 370, 371, 391, 404, 405, 409, 410, 442, 454, 456, 459, 473, 494, 495, 523, 536, 559, 571, 572, 577, 579, 582, 596, 607, 608, 624, 625, 716
Apăvăloaei, Bobi 531
Ardelean, Florin 9
Artimon, Teodora 352, 450
Atanasiu, Andreea 10
Atanasiu, Mihai-Bogdan 11
Bacumenco, Ludmila 467
Barbu, Daniel 294
Barbu, Violeta 12-18, 250, 251, 267, 294, 296, 310, 348, 349, 355, 406, 427, 431, 432, 445, 458, 476, 482, 483, 485, 486, 512, 518, 555, 561, 576, 583, 600, 601, 613, 615, 631, 633, 643, 643-645, 702, 708, 710, 711, 713, 715, 717, 718
Bălan, Constantin 324, 363, 413, 481, 587, 588, 619
Bedreag, Elena 701
Biliarsky, Ivan 19
Cazacu, Matei 20-22, 313
Căzan, Ileana 23-25, 594, 714
Cândea, Ionel 26-28, 291
Cârciumaru, Radu 297
Cernovodeanu, Paul 29, 281-284, 294, 383, 394, 402, 403, 414, 430, 603, 621, 705
Chelaru, Rafael Dorin 393
Chelcu, Cătălina 465, 567, 612
Chelcu, Marius Constantin 327, 358, 423, 471, 699
Ciocîltan, Alexandru 30-32, 163, 255, 294, 299, 322, 424, 519, 565, 628, 638
Ciocîltan, Virgil 33, 34, 707, 710

- Ciubotaru, Mircea** 294
Ciure, Florina 35, 168-172, 180, 195, 198
Cîmpeanu, Liviu 36, 37, 153
Cojocaru, Tatiana 319, 344, 451, 455, 500-504, 595, 605, 700
Coman, Marian 38, 299, 305, 340, 353, 399, 428, 438, 475, 479, 509, 556, 620, 622
Constantin, Florina Manuela 385, 387, 397, 401, 447, 563, 584
Cotovanu, Lidia 299
Cristea, Ovidiu 39-42, 165-167, 183, 186-191, 302, 312, 321, 368, 407, 425, 429, 477, 484, 498, 528-530, 550, 557, 564, 570, 634, 639, 640
Cucuteanu, Radu 630
Danova, Penka 43
Denize, Eugen 44-47
Dobrilă, Constantin 468, 517
Dolan, Claire 48
Doumerc, Bernard 49
Dumitrașcu, Alessandro Flavio 549
Eșanu, Andrei 294
Eșanu, Valentina 294
Floareș, Dan 586
Ghițulescu, Constanța, vezi **Vintilă-Ghițulescu, Constanța**
Gorovei, Ștefan 51-57, 151, 155, 193, 203, 209, 302, 303
Grigoruță, Sorin 694
Iancu, Andreea Roxana 58, 298
Ionescu Pérez, Pedro Cristian 356
Iosipescu, Sergiu 59
Joudiou, Benoît 60
Kinga, Tüdös 17, 61-63, 267, 336, 520, 711, 718
Kovács, András W. 64, 437, 648
Lazăr, Gheorghe 18, 65-69, 236, 243, 250-252, 293, 298, 311, 337, 360, 386, 417, 419, 436, 470, 490, 505, 558, 636, 642, 646
Lazăr, Mariana 70-72, 264-266, 285-287, 289, 292, 506
Lefter, Lucian-Valeriu 73, 74, 260, 262, 263, 268, 280, 288, 318, 364, 441, 623, 695, 696
Levente, Nagy 75
Luca, Cristian 76, 77, 199, 200, 235, 237-242, 244-247, 249, 296, 493, 551
Lukács, Antal 637

- Lupescu, Radu** 78
Maleon, Bogdan-Petru 79, 548
Mareș, Alexandru 80-83, 194, 207, 253, 261, 296, 521
Marin, Șerban 84, 85, 296
Marinescu, Florin 150, 256
Matei, Mircea D. 297
Mitric, Olimpia 366, 474, 524, 703
Móré Heitel, Suzana 86
Muntean, Vasile M. 296
Mureșan, Dan Ioan 87
Năstase, Dumitru 88, 294
Năsturel, Petre Ș. 89, 127
Nedeloiu, Paul Daniel 90, 204, 206, 208, 211-214, 216-229, 231
Olar, Ovidiu 18, 91, 250, 251, 257-259, 379
Pakucs, Mária 92-94, 307, 316, 335, 369, 420, 439, 446, 461, 462, 464, 511, 514, 516, 538, 566, 590, 641
Pakucs Willcocks, Mária vezi **Pakucs, Mária**
Pakucs Willcocks, Samuel 95
Pall, Francisc 96
Papacostea, Șerban 97-101, 296, 299, 317, 332, 338, 339, 350, 359, 380-382, 390, 392, 434, 448, 449, 452, 463, 480, 491, 508, 510, 527, 532, 533, 539, 540, 552, 554, 560, 580, 585, 591, 592, 598, 599, 602, 610, 617, 626, 627, 649-693, 697, 704, 716
Petrescu, Ștefan 489
Pienaru, Nagy 102, 103, 185
Pilat, Liviu 104-106, 300, 357, 541, 581
Pippidi, Andrei 107-109, 179, 269-279, 296, 300, 543, 568
Pop, Ioan-Aurel 110, 111, 181
Popescu, Anca 112-116, 196, 197, 201, 202, 342, 354, 400, 443, 453, 525, 526, 573, 574, 629
Popescu, Oana Mădălina 117, 331, 334, 365, 367, 374, 376-378, 388, 408, 422, 440, 444, 513, 515, 542, 545, 597, 618
Popovici, Bogdan-Florin 118, 632
Pujeau, Emmanuelle 119
Rafailă, Grina-Mihaela 120
Rakova, Snejana 121
Rădulescu, Maria-Venera 122

- Rădulescu, Mihai Sorin** 389, 421
Rădvan, Laurențiu 123-125, 362
Rezachevici, Constantin 126, 127
Rizescu, Oana 128, 129
Rusu, Adrian Andrei 496, 497, 553
Simon, Alexandru 130, 131, 161, 162, 299, 472
Soreanu, Mircea 343
Spinei, Victor 298, 299, 411, 457, 562, 616, 706
Székely, Maria Magdalena 132-137, 182, 184, 205, 232, 234, 254, 295
Tabac, Silviu Andrieș 534
Tertecel, Adrian 304, 372, 416, 433, 575, 589, 609, 647
Timotin, Andrei 138, 139
Tiron, Tudor-Radu 140, 141, 460
Țigău, Dragoș Lucian 478
Vergatti, Radu Ștefan 142, 426, 507, 522
Vintilă-Ghițulescu, Constanța 50, 143, 290, 299, 466, 469, 544, 546, 547, 593, 606, 611, 614, 698
Zahariuc, Petronel 144-150, 154, 158, 160, 164, 173-178, 192, 210, 215, 230, 233, 248, 256, 306, 314, 323, 328, 329, 333, 341, 373, 396, 418, 487, 488, 499, 569, 635
Zugravu, Nelu 412, 492, 535
Zuică, Eugen 77, 235, 237-242, 244-247, 249

ABREVIERI

AARMSI	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice
AARMSL	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare
AG	= Arhiva Genealogică
AGR	= Arhiva Genealogică Română
AIAC	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj
AIAI	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
AIINC	= Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj
AIIX	= Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași
AIRCRUV	= Annuario dell’Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia
ALIL	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
AM	= Arheologia Moldovei
AMM	= Acta Moldaviae Meridionalis (Vaslui)
AMN	= Acta Musei Napocensis
ANIC	= DANIC
AnB	= Analele Brăilei
AnD	= Analele Dobrogei
AnM	= Analele Moldovei
AO	= Arhivele Olteniei
AP	= Analele Putnei
APH	= Acta Poloniae Historica
AR	= Arhiva Românească
ARBSH	= Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique
ASUI	= Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza”, Iași
AUBI	= Analele Universității București. Seria Istorie
AUI	= Analele Universității Iași. Seria Istorică
BAIESEE	= Bulletin de l’Association Internationale d’Etudes du Sud-Est Européen
BAR	= Biblioteca Academiei Române
BBRF	= Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCI	= BCIR
BCIR	= Buletinul Comisiei Istorice a României

BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BF	= Byzantinische Forschungen
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BOR	= Biserica Ortodoxă Română
BRV	= Bibliografia Română Veche
BS	= Byzantinoslavica
BSt	= Balkan Studies (Thesaloniki)
BSH. BSHAR	= ARBSH
BSGR	= Buletinul Societății Geografice Române
BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române
BSOAS	= Bulletin of the School of Oriental and African Studies
BZ	= Byzantinische Zeitschrift
CDM	= Catalogul documentelor moldovenești din arhiva istorică centrală a Statului, vol. I-V, București, 1957-1975
CI	= Cercetări Istorice
CL	= Cercetări Literare
Cv. L	= Convorbiri Literare
CMRS	= Cahiers du Monde Russe et Soviétique
CN	= Cercetări Numismatice
CNA	= Cronica Numismatică și Arheologică
DANIC	= Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale
DIR	= Documente privind Istoria României (seria A : Moldova; seria B : Țara Românească; seria C : Transilvania)
DR	= Dacoromania
DRH	= Documenta Romaniae Historica (seria A : Moldova; seria B : Țara Românească; seria C : Transilvania; seria D : Relații între țările române)
EB	= Etudes Balcaniques, Paris
EDr	= Ephemeris Daco-romana
EBPB	= Etudes Byzantines et Post Byzantines
FHDR	= Fontes Historiae Dacoromanae
GB	= Glasul Bisericii
Hurmuzaki	= Hurmuzaki, Eudoxiu de (și colaboratorii), <i>Documente privind istoria românilor</i>
HU	= Historia Urbana
HY	= Historical Yearbook
IN	= Ioan Neculce. Buletinul Muzeului Municipal Iași
LAR	= Literatura și Arta Română
LL	= Limbă și Literatură
MA	= Mitropolia Ardealului

MB	= Mitropolia Banatului
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice
MI	= Magazin Istoric
MMS	= Mitropolia Moldovei și Sucevei
MO	= Mitropolia Olteniei
NEH	= Nouvelles Études d'Histoire
OCP	= Orientalia Christiana Periodica
RA	= Revista Arhivelor
RC	= Revista Catolică
RCr.	= Revista Critică
REB	= Revue des Études Byzantines
REG	= Revue des Études Grecques
REI	= Revue des Études Islamiques
RER	= Revue des Études Roumaines
RES	= Revue des Études Slaves
RESEE	= Revue des Études Sud-Est Européennes
RH	= Revue Historique
RHSEE	= Revue Historique du Sud-Est Européen
RdI	= Revista de Istorie
RI	= Revista Istorică (ambele serii)
RIAF	= Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie
RIM	= Revista de Istorie Militară
RIR	= Revista Istorică Română
RIS	= Revista de Istorie Socială
RITL	= Revista de Istorie și Teorie Literară
RM	= Revista Muzeelor
RMM	= Revista Muzeelor și Monumentelor
RRH	= Revue Roumaine d'Histoire
RSL	= Romanoslavica
RT	= Revista Teologică
SAI	= Studii și Articole de Istorie
SAO	= Studia et Acta Orientalia
SB	= Studia Balcanica
SCI	= Studii și Cercetări Istorice
SCIA	= Studii și Cercetări de Istoria Artei
SCIM	= Studii și Cercetări de Istorie Medie
SCN	= Studii și Cercetări de Numismatică
SCȘI	= Studii și Cercetări Științifice. Iași
SEER	= The Slavonic and East European Review
SMIM	= Studii și Materiale de Istorie Medie
SOF	= Süd Ost Forschungen, München

ST	= Studii Teologice
Studii	= Studii. Revistă de Istorie
SUBB	= Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Historia
TR	= Transylvanian Review
TV	= Teologie și Viață
UKB	= Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen

Autorii sunt rugați să folosească aceste abrevieri în materialele trimise pentru publicare, semnalând titlurile necuprinse în această listă.